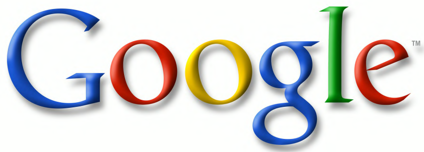
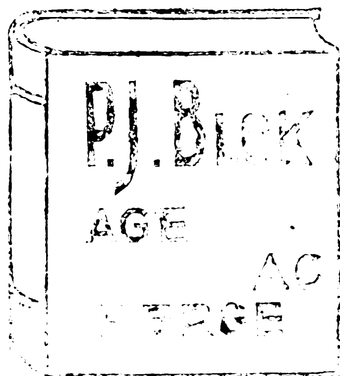

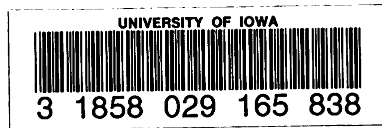
1927

MUSEUM

STATE UNIVERSITY OF IOWA.
LIBRARY.

UNIVERSITY OF IOWA
3 1858 029 165 838

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIERENDERTIGSTE JAARGANG.

1927.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 34sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Mevr. H. A. C. Beets-Damsté te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Delft.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. H. P. Blok te Oestgeest.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
D. A. Brinkerink te Arnhem.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. A. W. Byvanck te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Mej. J. Cohen te Amsterdam.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
L. Delibes te 's-Gravenhage.
Dr. P. E. Dumont te Brussel.
Dr. H. J. E. Endepols te Maastricht.
Dr. G. Engels te Rotterdam.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
Prof. Mr. R. Fruin te 's-Gravenhage.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. H. A. Enno van Gelder te Breda.
Prof. Dr. P. Geyl te Londen.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Mej. Dr. C. C. van de Graft te Utrecht.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
A. G. Groenhoff te Leiden.
Dr. B. A. van Groningen te Assen.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Utrecht.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Dr. A. Hendriks te Voorburg.
Dr. P. Herfst te Kampen.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. L. Hillesum te Deventer.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
F. Hopman te Rotterdam.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. G. Italie te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Jeanroy te Parijs.
Mej. Dr. C. M. de Jong te Amsterdam.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. M. de Jong Hzn. te Amsterdam.
Dr. G. Kalff Jr. te Amsterdam.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
A. O. van Kerkwijk te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Oestgeest.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Chr. Kok te Leiden.
Mevr. E. H. Korevaar-Hesseling te Delft.
Dr. F. Kossmann te Rotterdam.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Mej. W. Kuenen te Rotterdam.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Prof. Dr. H. Logeman te Sleydinge bij Gent.
Mej. Dr. M. E. Lulius van Goor te Leiden.
Dr. N. Mansvelt te Haarlem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. R. Miedema te Amersfoort.
Dr. J. van Mierlo Jr. te Antwerpen.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Prof. Dr. J. W. Muller te Oestgeest.
Dr. D. G. Noordijk te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Noordtzij te Driebergen.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Prof. Dr. J. L. Palache te Amsterdam.
Prof. Dr. D. Plooij te Leiden.
Mej. Dr. A. J. Portengen te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. A. Posthumus te 's-Gravenhage.
M. J. Premsela te Amsterdam.
Dr. K. H. de Raaf te Rotterdam.
Dr. W. H. Rassers te Leiden.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda te Grave te Amsterdam.
Dr. J. B. Schepers te Haarlem.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. H. Scholte te Amsterdam.
P. Sipma te Leeuwarden.
†Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Mevr. L. J. van Sluys-Barbiers te Haarlem.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Dr. G. A. S. Snijder te Utrecht.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. H. Sparnaay te Amersfoort.
Prof. C. Spat te Rijswijk (Z.-H.).
Dr. J. F. M. Sterck te Aerdenhout.
Prof. Dr. C. van Stockum te Hilversum.
H. Stotijn te Woerden.
Dr. J. S. Theissen te Groningen.
G. F. Tydeman te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Nijmegen.
Mej. E. Vas Nunes te Amsterdam.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Utrecht.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. S G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. H. Wagenvoort Jr. te Groningen.
Dr. J. R. Wartena te Leiden.
Mej. A. A. van Weel te Leiden.
Dr. M. A. van Weel te 's-Gravenhage.
A. H. van der Weel te Groningen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. W. E. van Wijk te Rotterdam.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Dr. A Zijderveld te Amsterdam.
Mej. A. W. C. Zuidema te 's-Gravenhage.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd,

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᵗ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1926.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. J. Pos, Kritische Studien über philologische Methode. Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. ƒ 1.60). (Diss. Vrije Univ. te Amsterdam).

De heer H. J. Pos, tegenwoordig hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, is in 1923 aan die Universiteit gepromoveerd op eene dissertatie waarvan de titel hierboven staat. Wij moeten ons er over verontschuldigen, dat dit werk te laat wordt aangekondigd: immers ieder weet reeds hoe de heer Pos, onder de leiding van Prof. Woltjer studeerende in de classieke letteren, door zijn wijsgeerigen aanleg gekomen is tot beschouwingen waartoe Nederlandsche philologen gewoonlijk niet geneigd zijn. De heer Pos heeft zich aan eene eerwaardige traditie niet onderworpen, maar is zijn eigen weg gegaan, voorgelicht door zijne meesters te Heidelberg en te Freiburg i. B. Hij was begonnen met eene studie over de taal van Orosius, maar zijn werk is een antwoord geworden op deze vraag: wat doet iemand die als philoloog een bepaalden tekst onderzoekt, wat is de beteekenis van eene methode die de meesten volgen zonder er verder over na te denken? „Die humanistischen Ideale — zegt de schrijver (p. 86) — ... scheinen reintheoretische Interessen stark in den Hintergrund gedrängt zu haben", en daardoor heeft de philologie het lot getroffen „eine weniger kritisch fundierte Disziplin zu sein" (dan de mathesis). Doch hij verzuimt niet op te merken, dat de philoloog door den aard van zijn werk minder aanleiding heeft om te denken aan een systeem van waarheden waarbinnen alle verschijnselen die men heeft te behandelen, zich als bijzondere gevallen laten verklaren. De philologie is eene der historische wetenschappen, haar voorwerp is een vorm van leven, van verandering, van persoonlijk streven naar een doel. Het individueele wil zij zien, in zijne ontwikkeling. Bij de groote philologen ziet men dan ook niet zelden iets dat men ook bij kunstenaars opmerkt: de practijk van hun vak is hun veel aangenamer dan het spreken over de theorie er van. Verwijt men hun dat gebrek aan theoretische belangstelling, dan zeggen zij lachend, dat het toch immers beter is het goede te doen dan er veel over te praten. Wel hebben de philologen soms getwist over den omvang van hun vak, maar die twisten hadden dunkt mij niet een wijsgeerig karakter: bij de behandeling van teksten in eene gegeven taal moet men vaak beschikken over kennis van zeer uiteenloopende onderwerpen, en men vraagt onwillekeurig of men daarbij nog altijd blijft binnen de grenzen van één vak. Doch ook van die quaestie heeft menig philoloog niet veel werk gemaakt. De schrijver neemt aan, dat men in de methode der philologie gevaren kan zien: „Ist einmal die Möglichkeit strenger Rationalisierung im philologisch-sprachlichen Erkennen grundsätzlich geleugnet, ... so scheint mit dieser Anerkennung des Unrationalisierbaren romantischen Intuitionen .... Tür und Tor geöffnet zu werden" (p. 81). Maar dit is niet noodzakelijk het geval. Wat de philologen doen is inderdaad meer dan spelen met hunne phantasie, en hunne uitkomsten kunnen eene objectieve beteekenis hebben: niet ten onrechte spreken zij van „oberflächliche, rohe und tiefere, feinere Einsicht" (p. 80). De beoefening der wetenschap is een voortdurend tasten, probeeren: het besef van de kenmerken van hare juistheid bezit men niet van te voren, maar dat besef ontwikkelt zich en wordt gaandeweg helderder. Hoe vaak is eene „ontdekking" der philologen onjuist gebleken, doordat men later feiten vond die zich met de gevonden „waarheid" niet lieten vereenigen, en hoe vaak is eene scherpzinnige gissing gemaakt die waarschijnlijk nooit door eenig feit zal

kunnen worden bevestigd. Vandaar bij niet-deskundigen de meening, dat de philologie den naam van wetenschap eigenlijk niet verdient. Maar de philologen zijn er van overtuigd, dat hun inzicht aldoor dieper wordt naarmate het hun gelukt meer gegevens in hunne studie te verwerken. Door ondervinding en fijngevoeligheid moet men leeren hoe ver men kan gaan. Onder den titel „Konstruktives und anschauliches Erkennen" wordt (p. 78 vlg.) eene beschrijving gegeven van tweeërlei wetenschappelijk onderzoek: bij het eene legt men zich toe op „Subsumierung unter ein Gesetz", bij het andere op eene „Deskriptive Synthesis und Analysis", en de tweede methode heeft evenveel recht van bestaan als de eerste; zij is die der philologie. Iemand, die kennis had van verschillende wetenschappen, zou kunnen beoordeelen of die twee methoden niet vaak naast elkander worden toegepast. Zelfs de philoloog met zijn gevoel voor het individueele heeft toch ook de algemeen menschelijke behoefte aan logisch verband. Wanneer hij het karakteristieke in de taal van den auteur, dien bij onderzoekt, wil bepalen, dan moet hij de algemeen gebruikelijke taalvormen kennen uit den tijd waarin die auteur leefde, en de grammatica tracht het gebruik te beschrijven in algemeene regels, op grond waarvan men zal zeggen, dat eene bepaalde manier van zeggen correct is of niet. Ja, het zou kunnen gebeuren, dat de philoloog meende te moeten gebruik maken van de regels der zoogenaamde historische grammatica die men klankwetten noemt. Het is niet noodig op te merken, dat de descriptieve methode van den philoloog toch vaak een betoog bedoelt: hij beroept zich op algemeene regelen van waarschijnlijkheid, van ondervinding, van gezond verstand enz. Doch de schrijver heeft natuurlijk gelijk met zijne onderscheiding van verschillende typen, en deze wijzen op verschil van aanleg in den menschelijken geest. Men bewondert — zegt Boutroux — hen die een groot aantal verschijnselen kunnen ordenen volgens de regelen der logica; „mais, parfois aussi, on blâme ceux qu'on dit être entêtés de logique et de systématisation: tout système, dit-on, est factice; chercher la nuance, au risque même d'effleurer la contradiction, tel est le moyen de saisir la réalité". Het talent van den philoloog moet vooral van deze tweede soort zijn.

Groningen. A. Kluyver.

Menander, Das Schiedsgericht (Epitrepontes), erklärt von **Ulrich von Wilamowitz—Moellendorff.** Berlin, Weidmann. 1925. (Pr. M. 8.40, geb. M. 10.50).

Tekst, vertaling, commentaar en algemeene beschouwingen over Menander als schrijver en zijn invloed op latere tijden, het getuigt alles van jarenlange vertrouwdheid met de taal en den stijl van den grooten Griekschen komediedichter. De meesterlijke interpretatie gaat diep in op de problemen, die zich bij de verklaring en de reconstitutie van het stuk voordoen. Naast de omvangrijkheid der eruditie treft vooral de bezonkenheid van het oordeel, waarmede vermoedens van anderen en eigen veronderstellingen worden behandeld. Het is interessant het historische en litteraire gedeelte van het boek te vergelijken met hetgeen Guillaume Guizot nu zeventig jaar geleden over hetzelfde onderwerp heeft geschreven.

Vs. 17: naast Eurip. Suppl. 539 kan men ter vergelijking aanhalen Andoc. II, 6: *ἔστιν ἐν τῷ κοινῷ πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ ἐξαμαρτεῖν τι καὶ κακῶς πρᾶξαι.* Vs. 102: is een homoioteleuton als *εὕρεσις — ἀφαίρεσις* toch niet eigenlijk een bewijs van slechten smaak? Te recht merkt Wilamowitz bij vs. 17 op: „die Sentenz ganz scharf herauszubringen gelingt dem Sklaven nicht", en bij vs. 131—134: „dass das letzte Enthymem etwas gequält herauskommt, ist auch beabsichtigt und charakteristisch". Syriskos moet spreken als iemand zonder opvoeding, maar die vaak heeft hooren pleiten, en dit nu op zijn manier met groote virtuositeit nadoet. Daarom heeft Menander hem hier een antitheton van twijfelachtig allooi in den mond gelegd, dat een redenaar zeker zou hebben vermeden. Vs. 197 sq.: de verbetering der interpunctie wordt bevestigd door Rhes. 959 sq. Vs. 397 is overgeleverd: *βαλεῖτ' [εἰ]ς μακαρίας.* Wilamowitz schrijft *μακαρίαν.* Daar men evenwel naast *εἰς μακαρίαν* in deze spreekwijze ook is gaan zeggen *εἰς ὀλβίαν* (Phot.) en daarbij moet hebben gedacht aan de stad Olbia (van Leeuwen ad Ar. Ran. 1151), kan men van den weeromstuit bij *εἰς μακαρίαν* wel zijn gaan denken aan de stad Makaria. Voor deze werd ook de meervoudige vorm *Μακαρέαι* gebezigd. Om deze reden lijkt mij de voorgestelde verandering van den tekst toch nog twijfelachtig. Vs. 504: cf. Ar. Av. 143: *ὦ δειλακρίων σύ, τῶν κακῶν οἵων ἐρᾷς.* Vs. 525: *καὶ τὸ καλὸν ὅ,τι ποτ' ἐστι καὶ τἀισχρὸν σκοπῶν.* Zou hiermede niet gedoeld zijn op wijsgeerige overpeinzingen over het wezen van goed en kwaad? Cf. Damoxenos, Meineke, F.C.G., IV, p. 532, vs. 62 sqq.: *Ἐπίκουρος - - εἶδε τἀγαθὸν μόνος ἐκεῖνος οἷόν ἐστιν· οἱ δ' ἐν τῇ στοᾷ ζητοῦσι συνεχῶς οἷόν ἐστ' οὐκ εἰδότες.* Vs. 590 sq.: *οὐ γάρ ἐστ[ί που] ἑταιρίδιον τοῦτ' οὐδὲ τὸ τυχὸν [παίγνιον].* Om eene duidelijkere gradatie te verkrijgen, lijkt het mij achterna beschouwd beter een woord aan te vullen als *[κορίδιον].* Vs. 685 sq.: *ταύτην λαβὼν χορῶν ἀποσπασθεῖσαν.* Dit beteekent, dat Charisios het meisje had aangetroffen (verrast), toen zij zich een oogenblik van hare gezellinnen had verwijderd, of deze kwijt geraakt was. Haar wegsleuren uit den kring der andere meisjes en vrouwen zou niet wel doenlijk zijn geweest. Vs. 649: *πρὸς θεῶν καὶ δαιμόνων.* Na deze woorden is er een m. i. licht te begrijpen aposiopese: „houd op en laat mij door". Onesimos valt den grijsaard in de rede. Vs. 650 sqq.: zooals Wilamowitz volkomen terecht zegt, blijkt in de fragmenten van Menander uit niets, dat deze een volgeling van Epicurus zou zijn geweest. Eene geheel andere vraag is, of Menander ergens een zijner personen op eenig leerstuk van Epicurus heeft laten zinspelen. De caricaturale philosophische bespiegelingen van Onesimos, waarmede deze den doldriftigen Smikrines ophoudt en tergt, beginnen met het betoog dat de goden geen tijd hebben om voor alle menschen afzonderlijk dag en nacht te zorgen. Nu is er inderdaad reeds lang vóór den tijd, waarin Epicurus leefde, geredetwist over de al dan niet rechtstreeksche werking der goddelijke voorzienigheid. Het pro kan men vinden bij Xenophon, Memor. I, 1, 19 en I, 4, 18: *γνώσει τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι,* het contra bij Isocrates, Philipp. 150: *οἶμαι δέ σ' οὐκ ἀγνοεῖν, ὃν τρόπον οἱ θεοὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων διοικοῦσιν. οὐ γὰρ αὐτόχειρες οὔτε τῶν ἀγαθῶν οὔτε τῶν κακῶν γίγνονται τῶν συμβαινόντων αὐτοῖς, ἀλλ' ἑκάστοις τοιαύτην ἔννοιαν ἐμποιοῦσιν, ὥστε δι' ἀλλήλων ἡμῖν ἑκάτερα*

παραγίγνεσθαι τούτων. Dit neemt echter niet weg, dat ten tijde dat de Epitrepontes ten tooneele gevoerd werden, Epicurus te Athene de man was, die de leer der persoonlijke voorzienigheid bestreed, en de goden wilde beschouwd zien als *ἀλειτούργητοι* en vrij van alle zorgen en bemoeienissen, door welke immers hunne gelukzaligheid te loor zou gaan. Het publiek moet zich dus bij den aanhef van Onesimos' betoog dadelijk herinnerd hebben gevoeld, niet aan eenige leeringen van vroeger, die lang vergeten waren, maar wel terdege aan de bekende en opgang makende leerstellingen van Epicurus. En Menander heeft deze regels schrijvende geweten dat dit zoo zou zijn. Onesimos' rede is derhalve eene koddige weerkaatsing van contemporaine philosophie, evenals b.v. de bekende passage in den Cycloop van Euripides vs. 316—341, waarover Wilamowitz in de voorrede zijner vertaling zoo juist zegt: „Euripides (lässt) die Redensarten der seichtesten Aufklärer seiner Zeit aufmarschieren . . . , wie sich gebührt in widerspruchsvoller Zusammenhangslosigkeit." Vs. 657 sq. blijf ik met van Leeuwen aan Onesimos geven, omdat Smikrines tot geen prijs zoo spoedig op het plagend geleuter van Onesimos in mag gaan. Ten slotte eene vraag voor het geval dat men mocht besluiten de Epitrepontes in de nieuwe vertaling van Wilamowitz nog eens ten tooneele te voeren. Het is mij ter oore gekomen, dat Davus en Syriscus bij de voorstelling te Lauchstedt in 1908 bespottelijk toegetakeld voor het voetlicht verschenen zouden zijn, doordat Robert in vs. 12 *διφθέρας ἔχοντες* had vertaald met: „o das Gesindel im Wollenflaus". Bedoelen de attische schrijvers met *διφθέραι* niet de groote mantels van geitevel, zooals de landlieden ze in Griekenland nog tegenwoordig dragen? Cf. vs. 111, Theogn. 55, Ammon. p. 43: *διφθέρα μὲν γὰρ αἰγῶν, μηλωτὴ δὲ προβάτων*. Deze *διφθέραι* zijn veel goedkooper, lichter en met het oog op de weersgesteldheid in Griekenland meestal practischer dan pelzen van schapevachten.

Ik eindig met een woord van oprechte hulde en bewondering voor zoo rijke kennis en zoo groot meesterschap als ook in dit boek weder door den hooggeschatten schrijver ten toon zijn gespreid. Wie soms niet mocht beseffen wat philologie eigenlijk is, kan het hier leeren.

Utrecht. C. W. Vollgraff.

H. Dessau, Lateinische Epigraphik. — P. Lehmann, Lateinische Paläographie (= Einleitung in die Altertumswissenschaft hg. v. **A. Gercke u. Ed. Norden.** I. Band 10. Heft). Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1925. (Pr. M. 2.80).

Het 1e deel van Gercke en Norden's groote werk verschijnt nu reeds in 3en druk. Deze is verrijkt met de bovengenoemde stukken van hh. Dessau en Lehmann, die nu voor het eerst verschijnen. Het lijkt dus wel wenschelijk die thans hier aan te kondigen. Dat beide welkom zullen zijn, waarborgen ons reeds voldoende de zoo wel bekende namen dier beide auteurs. Ook is het eene gelukkige omstandigheid dat zij tezamen in één omslag vereenigd, in het licht gezonden worden. Aldus wordt het nauwe verband bevestigd dat tusschen epigraphie en palaeographie moet bestaan, twee vakken die vooral in nieuweren tijd al te zeer van elkander gescheiden werden, tot schade van beide. Dr. Dessau brengt daarvoor, onwillekeurig zelfs, allerlei bewijzen, zoo b.v. blz. 17 waar hij Hirschfeld's mooie emendatie S. F. S. voor het in hss. onverstaanbare ses vermeldt, bij Cic. ad fam. VIII 8, 5 waar deze nota iuris bedoeld wordt voor de formula die in inscripties vaak voorkomt: sine fraude sua. Omgekeerd kan de palaeographie nuttig worden voor de inscripties, zooals b.v. blz. 18 een eigenaardig teeken voor het cijfer duizend genoemd wordt, dat „manchmal die Form einer liegenden Acht annimmt". Dat is niet heel duidelijk, maar kan verklaard worden door de opmerking dat die vorm een M voorstelt in eenigszins vluchtig geschreven unciaalschrift dat o.a. te vinden is in de oude fragmenten van Hieronymi Chron. cod. Floriac., in lichtdruk door Traube uitgegeven. Over zulk unciaal schrift in inscripties wordt wel gesproken blz. 15, maar wel wat al te beknopt, zoodat het belang daarvan niet in het oog springt. Daar zou verwezen kunnen worden naar het aardige boekje van Em. Chatelain, L'Inscription du moissonneur p. 10, over de inscriptie van Makter in het Louvre te Parijs, Pal. Soc. ser. II 49.

Dat „al te beknopt" mag echter geenszins als verwijt gelden, waar integendeel over 't algemeen de auteur bewondering wekt voor de voortreffelijke wijze waarop hij de massa stof bewerkt heeft, even uitvoerig als duidelijk en in een aangenaam leesbaren vorm, soms zelfs boeiend, b.v. blz. 6, waar de eenig groote figuur van Mommsen schitterend in het licht gezet wordt.

Bij de bespreking der Christelijke inscripties wordt de vermelding gemist van C. M. Kaufmann, Handbuch der altchristl. Epigrafik, wiens groote lijst van eigenaardige afkortingen van veel praktisch nut lijkt. Op blz. 9 valt het op, dat naast het veelgeprezen boek van Cagnat, Cours d'épigraphie lat. niet genoemd wordt het, naar ik meen, toch wel aanbevelingswaardige boek van J. E. Sandys, Latin Epigraphy. An introduction to the study of Latin Inscriptions, 1919.

Het 2e werk, de Lateinsche Paläographie van dr. Paul Lehmann, begint met ons . . . . eene teleurstelling te brengen. Want die algemeene titel behelst boven de beginblz. de beperking: „bis zum Siege der karolingischen Minuskel". Wat al daardoor gemist wordt, somt de auteur zelf blz. 67 op en zegt dan dat de behandeling van dat alles „wäre hier nur in Andeutungen möglich, bei denen man stets das Fehlen von Tafeln schmerzlich empfände". Mij dunkt voor zulke Andeutungen van eene zoo bij uitstek bevoegde hand zou menigeen al zeer dankbaar zijn. En het gemis aan afbeeldingen geldt toch niet slechts hier, maar evengoed voor vroegere perioden. Het boek heeft nu ook iets ongelijkmatigs gekregen, vooral bij de bespreking der zoogen. „nationale" schriftsoorten, waar b.v. het Beneventaansche schrift nog uitvoerig in verschillende fazen behandeld wordt, ofschoon „Blüte und Reife" pas in de 11e—12e eeuw vallen.

Nu echter de auteur zich eenmaal die beperking tot plicht gesteld heeft, moeten wij dat wel eerbiedigen en mag dat onzen dank niet verminderen dien wij voor veel van het gebodene verschuldigd zijn. De uitgebreide stof is overal met de grootste kennis van letterlijk alles wat in aanmerking komt, verwerkt en in een bescheiden maat van een dertigtal blz. samengeperst. Veel, zeer veel valt daaruit te leeren, haast al te veel voor den jongen lezer voor wien de Einleitung in de eerste plaats bestemd werd. Wellicht doet men beter haar te beschouwen als eene handleiding ten behoeve van den docent die voor zijne mondelinge voordracht hier een kostelijk hulpmiddel vindt.

Op blz. 57 is een praktisch lijstje der meest gebruikelijke afkortingen in insulaire hss. Maar vele daarvan zijn toch niet „charakteristisch" voor dat soort hss. alleen, daar zij ook elders reeds oudtijds voorkomen, afkomstig van de oude stenographie, de notae Tironianae die op blz. 49 slechts terloops besproken worden. Zij hadden meer aandacht wel verdiend, gelijk zij die inderdaad ook gevonden hebben bij Mentz, Geschichte d. griech.-röm. Schrift en bij Prou, Manuel de paléogr. lat. et franç. Die zeer aan te bevelen Manuel wordt blz. 39 genoemd „Par. 1910". Dit is echter reeds de derde druk waarop inmiddels 1924 al een vierde gevolgd is. De waarde ervan wordt verhoogd door den bijbehoorenden Atlas met reproducties, dien dr. L. niet vermeldt.

Leiden. S. G. de Vries.

Die Elegien des Sextus Propertius, erklärt von **M. Rothstein.** Zweiter Teil, Drittes und viertes Buch. Zweite Auflage. Berlin, Weidmann. 1924. (Pr. M. 7.50).

Toen ik den tweeden druk van Rothstein's Propertius in handen kreeg, was ik zeer nieuwsgierig, welke veranderingen dit werk, waarvan de eerste druk meer dan een kwart eeuw vóór de nieuwe uitgave verscheen, wel zou hebben ondergaan.

Tusschen 1898 en 1924 immers is met grooten ijver aan de vaststelling en de verklaring van den Propertius-tekst gewerkt, en van zeer verschillende kanten werd op Rothstein's editie critiek geleverd. Mijn nieuwsgierigheid was echter spoedig bekoeld, want behalve een aantal wijzigingen van ondergeschikt belang heeft de schrijver aan zijn eenmaal neergeschreven verklaringen vastgehouden, ook al was de onjuistheid overtuigend aangetoond. Daarom blijf ik dezen commentaar, niettegenstaande de groote belezenheid en de geleerdheid van den bewerker, waarvoor ik alle waardeering heb, als een der minst bevredigende beschouwen, die wij op de groote schrijvers der Latijnsche letterkunde bezitten. Ik geloof gaarne, dat Rothstein de zeer uitgebreide literatuur over Propertius nauwkeurig heeft doorgewerkt: in dezen nieuwen druk beslaan tekst en commentaar in dit tweede deel 40 bladzijden meer dan in de uitgave van 1898. Ik geef toe, dat Propertius hoogst-gedurfd Latijn schrijft, zoodat het vaak moeilijk is uit te maken, wat verdedigd kan worden, en wat zonder twijfel corrupt is. Ik weet ook, dat tientallen gissingen, door groote en kleine critici voorgesteld, totaal onjuist zijn. Maar dat alles neemt niet weg, dat Rothstein oncritisch is, en dat hij niet diep genoeg in het Latijn is doorgedrongen om te voelen, tot welk punt men de lezingen der vaak bedorven overlevering kan verdedigen. Rothstein's fout is, dat hij nagenoeg alles verklaart en verdedigt; dat deed hij in 1898, dat doet hij nog in 1924. Daarom acht ik deze Propertius-editie voor jongere classici een gevaarlijk boek, want het brengt hen er toe het verklaren van bedorven plaatsen als iets geoorloofds te beschouwen, ja als het summum van wetenschappelijkheid, iets waar jongeren licht toe komen in een tijd, waarin velen zich verbeelden, dat tekst-kritiek een overwonnen standpunt is. In ieder geval geve men hun als tegengift Madvig's *Academica*, Housman's *Iuvenalis* en *Lucanus*, van Wageningen's *Pro Caelio*, Havet's *Manuel de critique verbale* of Phillimore's brochure *The Revival of criticism* ter lezing.

Wie meenen mocht, dat mijn oordeel over Rothstein's tekst en commentaar al te streng is, vergelijke zijn uitgave eens met Hosius' recensie of nog liever met Butler's voor de Loeb classical library bewerkten tekst, en hij zal na nauwkeurige bestudeering ongetwijfeld tot de conclusie komen, dat ik mij niet aan overdrijving heb schuldig gemaakt. De beperkte ruimte is oorzaak, dat ik hier slechts enkele plaatsen kan aanhalen.

III. 1. 23 leest de Neapolitanus *famae post obitum fingit maiora vetustae*, de mss. met den naam O aangeduid geven voor *famae* : *omnia*. Rothstein nu geeft uit: *famae post obitum fingit maiora vetustas*; wat *famae vetustas* beteekent, vermeldt de commentaar niet; Schulze in zijn „Römische Elegiker" verklaart het door *vetus fama* en citeert uit Cicero *Pro Murena* 7. 16 *non ex sermone hominum recenti, sed ex annalium vetustate eruenda memoria est nobilitatis tuae*, een plaats, die, zooals de lezer mij zal toegeven, in het geheel geen parallelplaats is, en niets bewijst. De eenige parallelplaats voor *famae vetustas* vinden wij in Statius' Thebais, IX. 318 *vestrum opus ire retro et senium depellere famae* (o Muzen), waar sommige mss. *defendere*, andere *depellere* lezen. Kiest men *defendere*, dan moet men niet vertalen, zooals de bewerker van Statius in de Collection Nisard doet, „c'est à vous de porter vos regards en arrière, et de protéger les anciens souvenirs de la Renommée", maar, evenals in het tweede geval, *senium depellere famae*: „een eind maken aan het verdwijnen der Faam" = „de verdwijnende herinnering weder verlevendigen." Men zou intusschen onze Propertius-plaats moeten vertalen: „de bejaardheid der Faam" maakt na den dood de dingen schooner; maar de woordschikking is dan al heel gewrongen. De lezing van O geeft echter een volkomen gaven zin, want dan beteekent *vetustas* „de late nakomelingschap".

IV. 10.43 leest Rothstein *illi virgatis iaculantis ab agmine bracis/torquis ab incisa decidit unca gula*, waarbij hij naar IV. 7. 23 *at mihi non oculos quisquam inclamavit euntis* verwijst met deze opmerking: „neben dem zum Verbum gehörigen Dativ *mihi* steht der zu *oculos* gehörende Genitiv *euntis* ohne Rücksicht darauf, dass in beiden Fällen dieselbe Person gemeint ist". In IV. 7. 23 is *euntis* accus. plur. = *labentes*. Schrader, Lachmann, Postgate, Kraffert, Butler, Hosius, Damsté hebben dan ook, evenals schrijver dezes in zijn Commentarius, de onhoudbaarheid van *iaculantis* na *illi* ingezien; maar Rothstein doet, of de constructie doodgewoon is.

IV. 8. 10 *cum temere anguino creditur ore manus*; in 1898 verklaarde Rothstein *ore* voor een „unzweifelhaften Dativ". Rasner (Grammatica Propertiana ad fidem codicum retractata, Marpurgi Chattorum 1917, p. 39) heeft evenals Hertzberg en schrijver dezes, aangetoond, dat het volstrekt onnoodig is het voorkomen van dergelijke vormen bij Propertius aan te nemen. Toch vindt Rothstein in 1924 den dativus nog altijd „unzweifelhaft."

Zoo zou ik kunnen doorgaan, maar als Rothstein zich door de sinds 1898 verschenen geschriften en artikelen over Propertius niet heeft laten overtuigen, dan zal hij ook deze opmerkingen schouderophalend naast zich nederleggen. Laten wij hem daarom liever danken voor het goede, dat hij ons in zijn boek geboden heeft, maar tevens onzen eigen weg gaan, waarop Latinisten als Hartman, Damsté, Housman, Postgate en Havet ons vergezellen.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Priyadarsikā a Sanskrit drama by **Harsha** translated into English by **G. K. Nariman, A. V. Williams Jackson** and **Ch. J. Ogden**, with an introduction and notes bij the two latter together with the text and transliteration. (Columbia University Indo-Iranian Series, vol. X). New York. 1923. (Pr. $ 2.—).

Een in alle opzichten voortreffelijk verzorgde vertaling van één der drie tooneelstukken van koning Harsha wordt ons hier aangeboden. Het is de eerste die van dit stuk verschijnt. Wat opvalt is dat op het titelblad de namen van niet minder dan drie vertalers worden genoemd. Uit het „Voorwoord" blijkt hoe wij ons dit hebben voor te stellen. De geleerde Parsi, Nariman, heeft aanvankelijk het werk van Harsha in het Engelsch overgebracht „in a tentative form", waarna de ook als iranoloog welbekende prof. Williams Jackson met behulp van zijn leerling Charles J. Ogden haar heeft herzien en bewerkt voor zijn Indo-Iraansche serie. Naast de Engelsche overzetting vindt men den oorspronkelijken Sanskriten Prākrit-tekst in transcriptie afgedrukt; het boek is dan ook bedoeld voor studenten en in de vertaling is vooral gestreefd naar nauwkeurigheid.

De beide daareven genoemde Amerikaansche geleerden zijn verantwoordelijk voor de zeer uitvoerige inleiding die tekst en vertaling zelfs in omvang overtreft. Van den vorstelijken auteur is ook heel wat meer bekend — dank zij vooral aan Bāṇa en Yüan Chwang — dan omtrent die vele koningen van het oude Indië wier namen, gesierd met zuiver conventioneele lofspraak, slechts vermeld staan in oorkonden op koper of steen. Alle gegevens betreffende de geschiedenis van Harsha hebben de vertalers hier bijeengebracht. Ook behandelen zij de oude kwestie of hij inderdaad mag gelden als de schrijver der drie tooneelspelen, Nāgānanda, Ratnāvalī en Priyadarçikā, die in den proloog van elk van die drie stukken aan hem worden toegeschreven. Zij komen daarbij tot de conclusie dat er geen redelijke twijfel bestaat of zij zijn het werk van koning Harsha en niet van één zijner hofdichters.

In één punt — inderdaad een kwestie die de archaeologie raakt en voor het hier besproken werk van secundair belang is — zijn wij geneigd met de geleerde uitgevers van meening te verschillen. In den aanvang van hun boek geven zij het facsimile van één van Harsha's oorkonden, waarop zich in zeer sierlijke letters het volgende onderschrift bevindt: *svahasto mama mahārājādhirāja-Śrī-Harshasya* „Eigen hand van mij, den koning der koningen Śri-Harsha". Nu nemen zij blijkbaar met den bekenden archaeoloog-historicus Vincent A. Smith aan, dat wij hier een facsimile van de authenthieke handteekening van den koning van Thānesar voor ons hebben; zij spreken van „a very handsome hand that shows high culture". Ik zou dit sterk betwijfelen. Geeft de aangehaalde formule niet aanleiding eerder te denken aan het Indisch gebruik, waarbij de vorst ter bekrachtiging van een document de in sandel gedoopte hand daarop afdrukt? De vermeende handteekening zal wel afkomstig zijn van denzelfden calligraaf door wien het stuk is opgesteld dat den kopersmid tot voorbeeld diende.

Behoudens deze kleine opmerking heb ik voor deze publicatie niets dan lof.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Recueil des inscriptions du Siam. Première partie: inscriptions de Sukhodaya. Ed. et trad. par **G. Coedès**, Conservateur de la Bibl. Nationale Vajirañāna. Volume publié par S. E. Phya Rajanakul, Vice-Roi des provinces du Nord-Est à l'occasion de son anniversaire. Bangkok. 1924.

Gaarne vestigen wij met een enkel woord de aandacht op deze nieuwe publicatie, eersteling van een serie, gewijd aan de oude inscripties van het koninkrijk Siam. Zij getuigt zoowel van de verlichte munificentie van het Siameesche vorstenhuis als van de uitgebreide kennis van den geleerden uitgever. Deze laatste is in Nederland geen onbekende. Zijn baanbrekende studie betreffende het rijk Çrīvijaya, verschenen in het Bulletin van de Ecole Française d'Extrême-Orient van 1918 is van buitengewoon belang voor de oude geschiedenis van Sumatra en Java.

In een uitstekende inleiding deelt de heer Coedès mede, dat tot nog toe 210 inscripties in Siam zijn ontdekt, waarvan de oudste teruggaat tot het midden der 6de eeuw na Chr. Zij zijn geschreven in zes verschillende talen, nl. Sanskrit, Pali, Mon, Khmer, Tamil en Thai, en in schriftsoorten, die, hoewel van Indischen oorsprong, toch tamelijk ver uiteenloopen. Zij zijn te verdeelen in zeven groepen naar de rijken die elkander in dit gebied zijn opgevolgd. Het boekdeel dat thans door den uitgever is bewerkt heeft betrekking op het rijk Sukhodaya (einde 13de tot begin 16de eeuw) dat een schakel vormt tusschen het beroemde rijk der Khmers van Kambodia en het tegenwoordige koninkrijk Siam. Van elk der vijftien inscripties die tot de bedoelde groep behooren, vindt men hier een kort overzicht, een transcript, een vertaling in het Fransch en in het Siameesch, benevens een duidelijk facsimile.

Wij wenschen den heer Coedès van harte geluk met dezen zoo voortreffelijk aangevangen arbeid.

Leiden. J. Ph. Vogel.

C. G. N. de Vooys, Verzamelde Taalkundige Opstellen. 2 dln. Gron.-Den Haag, Wolters. 1923, 1925. (Pr. ƒ 11.80).

Na in 1909 een kleine reeks belangrijke „Letterkundige Studiën" te hebben uitgegeven, heeft Dr. De Vooys, die later ook andere wateren is gaan bezeilen, een groot deel zijner taalkundige studiën, tusschen 1906 en 1923, meestal in het door hem bestuurde tijdschrift „De nieuwe Taalgids", verschenen, thans in twee kloeke bundels verzameld, doen herdrukken. Vooral in genoemd tijdschrift, maar ook daarbuiten heeft hij als vruchtbaar en vaardig schrijver, als kundig en onpartijdig beoordeelaar, vooral als vurig ijveraar, met mond en pen, voor zijne denkbeelden en opvattingen, een verwonderlijk bedrijvige werkzaamheid aan den dag gelegd. Al hetgeen verschenen is op het gebied, niet alleen der oudere, maar ook der hedendaagsche Noord- en Zuidnederlandsche en Zuidafrikaansche taal en letteren, en veel van hetgeen hier te lande en elders over algemeene taal- en letterkunde is geschreven heeft in hem een belangstellenden lezer en beoordeelaar of verslaggever gevonden. En vaak heeft hij daarin aanleiding gevonden tot het schrijven dezer opstellen: meestal niet zoozeer afgeronde, volwrochte verhandelingen, die een onderwerp uitputten, als wel losse vertoogen of opmerkingen, die ontginnen, tot verdere bewerking aansporen, voorlichten, den weg wijzen, lijnen trekken, een aanloop nemen en den bovensten room afscheppen.

De eerste bundel bevat drie afdeelingen, elk 6 opstellen bevattende: „I. Over „schrijftaal" en „spreektaal", Algemeen Beschaafd en letterkundige taal. II. Het belang van het spellingvraagstuk. III. Uit de geschiedenis der Nederlandse spraakkunst". De tweede bundel telt 18 opstellen in drie afdeelingen: „IV. Purisme. Invloed van de omringende talen op het Nederlands. V. Uit de betekenisleer. VI. Verscheiden onderwerpen".

De beide eerste afdeelingen, meerendeels (als de schrijver zelf erkent) polemisch van strekking, zijn, achtereen gelezen, noodwendig ietwat eentonig; herhaling van een betoog of een motief was in deze stukken, bij verschillende gelegenheden voor zeer onderscheiden kringen van lezers of hoorders, maar steeds in onverdroten strijd voor dezelfde denkbeelden en beginselen opgesteld, onvermijdelijk. Het streven der moderne richting, hier te lande eerst — soms met schier blinden, zijn doel voorbijschietenden hartstocht — in de 16 jaargangen van „Taal en Letteren" (1891—1906), daarna, vooral door De V., met evenveel kennis, kracht en ijver, maar steeds in wetenschappelijken vorm, op waardigen toon en — dit dient erkend — zonder eenzijdigheid in de (nu alweer) 19 jaargangen van „De nieuwe Taalgids" (van 1907 af) verkondigd en aangeprezen, is welbekend en behoeft hier niet uiteengezet te worden. Zuivering van het taalbegrip, psychologische haast historische studie, ook en vooral der hedendaagsche taal, vernieuwing, hervorming van het taalonderwijs, bestrijding der beredeneerde spraakkunst, der logische analyse enz., vereenvoudiging niet alleen der spelling, maar ook der schrijftaal, met name uitroeiing, door theoretisch waarschuwen tegen, practisch angstvallig schuwen van de in de schrijftaal nog overgebleven verbuigingsvormen, volstrekte verwaarloozing zelfs bij het voorlezen ook der overige *-n*'s (na ə): ziedaar enkele der moderne, radicaal-democratische leuzen en doeleinden, welker bespreking, toejuiching, of wel soms bestrijding hier overbodig of misplaatst ware. Ook de vraag, of de gevolgen van dezen met vuur gepredikten en dan ook welgeslaagden kruistocht tegen „het oude, verouderde taalonderwijs" voor de school en voor „de schrijftaal" (s.v.v.!) van het jongere geslacht in a l l e opzichten gunstig mogen heeten, blijve hier rusten. Liever erken ik volmondig hoeveel verruiming van inzicht, verheldering van begrip (vooral van de verhouding tusschen schrijftaal, spreektaal en spelling) er, voor wie dit nog mocht behoeven, te leeren valt uit deze met zooveel juist historisch besef van het wezen der taal en de geschiedenis onzer taal geschreven opstellen.

Om laatstgenoemde eigenschappen zullen zonder eenig voorbehoud gewaardeerd en geprezen worden de zuiver wetenschappelijke, historische of psychologische opstellen der vier laatste afdeelingen, ook door wie in de beide eerste zich soms tot critiek en tegenspraak geprikkeld gevoelen. De studiën over Pontus de Heuiter en over vele oude „spraakkunstenaren" der 16de tot 18de eeuw, vooral het stuk over Lambert ten Kate zijn de welsmakende vruchten eener nieuwere, in anderen zin dan tot dusverre „historisch-grammatische" richting in de Nederlandsche taalkunde, die, meer op de uitwendige geschiedenis der taal, in verband met die der literatuur en in 't algemeen der cultuur van ons volk, ook na de middeleeuwen, gericht, naast de oudere, bloot lexicographische of wel germanistisch-grammatische, en in verband met de jongere, dialectologische taalstudie, eene breede plaats komt eischen en verdient. Met welk een blijde verrassing vinden wij niet telkens te midden van de dorre en duffe boekenwijsheid van de meeste dezer „letterhelden" (in meer dan één zin) allerlei gegevens voor de geschiedenis der toenmalige levende volkstalen en der zich allengs vormende algemeene beschaafde spreektaal van de Hollandsche groote steden, in hare onderlinge betrekkingen; meestal door hen — maar niet door den onvolprezen Ten Kate — met gansch andere bedoeling medegedeeld dan waarmede wij ze uit hunne stoffige „letteroefeningen" opgaren!

Dat De V. in de vierde afdeeling van geringe bewondering voor het purisme blijk geeft, zich tegenover vreemde woorden zeer „latitudinarisch" toont, zal niemand verwonderen. De opstellen der vijfde afdeeling, over gevoelswaarde, euphemisme, volksetymologie, figuurlijke taal, vergelijkingen, metaphoren, synoniemen en spreekwoorden, vertoonen hunne afkomst uit het gymnasiale onderwijs en zijn meer paedagogisch getint; doch de polemische toon doet zich ook hier nog af en toe hooren. De laatste afdeelingen bevatten o.a. de omvang- en belangrijke „Opmerkingen over Nederlandse versbouw", die nieuwe wegen gebaand hebben, „Lessen over spreekwoorden" (waarin men weder den naklank hoort van een zeker wel vruchtbaar gymnasiaal onderwijs), een stuk over kindertaal met tal van voorbeelden, aan eigen haard opgelezen, een opstel over „Vaktaal en volkstaal" (naar aanleiding der geruchtmakende „significa" in de rechtstaal), ten slotte een voortreffelijk, wederom tot verdere studie prikkelend „Onderzoek naar de Middel-nederlandse woordgeografie". Met leedwezen zullen velen met mij, hoezeer de redenen der weglating bevroedende, de eveneens ontginnende (helaas onvoltooide) „Wenken en Wensen voor een geschiedenis der Nederlandse taal" missen.

Ook al kan ik niet altijd met De Vooys zóó ver medegaan als hij zijne lezers wil voeren, wensch ik toch aan deze bundels, waarin zulk een frissche wind waait, van harte vele lezers en koopers toe, vooral onder studenten en onderwijzers: zij zullen er een gezond geestesvoedsel in vinden. Mij heeft de herlezing dezer opstellen een leerzaam genot geschonken. — Drukfouten zijn in het tweede deel niet heel zeldzaam.

Leiden. J. W. M u l l e r.

H. Schneider, Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung. (Geschichte der deutschen Literatur, herausgegeben von **A. Köster †** und **J. Petersen**, Erster Band). Heidelberg, Winter. 1925. (Pr. M. 20.—, geb. M. 22.50).

De geschiedschrijving van de Duitsche letterkunde der middeleeuwen lijdt nog steeds aan een dubbele eenzijdigheid, aan het overheerschen van de zuiver-filologische methode en aan een uitgesproken voorliefde voor bepaalde tijdvakken. Vandaar het euvel, dat het Oudhoogduitsch en de „klassieke" periode van het Middelhoogduitsch bij uitstek filologisch doorwrocht zijn, maar speciaal de tijd van 1300 tot 1500 zelfs in dit opzicht nog te wenschen overlaat. Dat bewijst o.a. het feit, dat eerst kortgeleden W. Liepe de heerschende legendarische opvatting over het ontstaan van den prozaroman kwam verdrijven. Zoo moet een literatuurgeschiedenis der middeleeuwen als onderdeel van stijlgeschiedenis of „Geistesgeschichte" (naar de opvatting der moderne wetenschap) nog geschreven worden. Gustav Ehris-

mann, die in zijn bekend en voortreffelijk werk blijk geeft in deze gebieden volkomen thuis te zijn, heeft blijkens den opzet van zijn boek, dat alzijdig filologisch en eerst in de tweede plaats „geistesgeschichtlich" is, dat niet willen doen. Ik vrees ook, dat de tijd daarvoor hopeloos voorbij is. Een dergelijke synthese is alleen met volledige beheersching van de geheele stof mogelijk, en het dilettantisme, dat in de nieuwere literatuurgeschiedenis maar al te vaak deze primaire eisch veronachtzaamt, zal zich wel niet wagen aan een middeleeuwsche letterkunde, die immers, om te beginnen, grondige kennis der oude dialecten vereischt.

Ook het boek van Schneider wenscht blijkens zijn voorwoord deze hoogste top der wetenschap niet te beklimmen. Maar toch vertoont het kwaliteiten, die het een eigen en voorname plaats onder zijn soortgenooten doen innemen. Het onderscheidt zich van de werken van Ehrismann, von Unwerth—Siebs en Vogt ten eerste door de afwezigheid van het zuiver-filologische element en de schaarschheid van polemiek. De schrijver is in de vakliteratuur uitstekend thuis en bewijst dat in de achter in het boek geplaatste 50 blz. „Anmerkungen", maar verbergt dat voor den niet terzake kundigen lezer in den tekst zelf. Hij kiest met beslistheid in de ontelbare problemen van allerlei aard partij ; het spreekt vanzelf, dat men het niet in alle gevallen met hem eens is en argumenten en gegevens wel eens anders waardeert, maar in het algemeen is zijn meening plausibel en zakelijk gefundeerd. Zijn kritische zin behoedt hem voor al te sterke synthese.

Ten tweede : de bouw van het boek. De rangschikking der Ohd. en Mhd. letterkunde is uiterst moeilijk. Bij Ehrismann en von Unwerth-Siebs speelt het formeele criterium : poëzie of proza, de hoofdrol, waardoor vaak de samenhang verstoord wordt (het meest opvallend bij von Unwerth—Siebs in de behandeling der Karolingische Renaissance). Schneider neemt de in den titel genoemde drieledige verdeeling als grondslag voor zijn werk. Onvoorwaardelijk kan ik deze niet bewonderen ; afgezien nog van den uiteenloopenden omvang der drie deelen (de „Heldendichtung", die het Germaansche heldenlied behandelt, beslaat slechts luttele bladzijden), heb ik bezwaar tegen de ongelijkwaardigheid der drie begrippen : „Dichtung" *over* helden, *door* geestelijken, *voor* (en *door*) ridders. Maar die driedeeling biedt als groot voordeel een nietuitsluitend-uiterlijk criterium, handhaaft nadrukkelijk het voor dezen tijd zoo belangrijke verband met de cultuurgeschiedenis en levert ten slotte een (ten minste theoretisch) bevredigende afscheiding van de volgende periode, de burgerlijke poëzie.

Het heeft geen zin, hier opmerkingen over losse plaatsen te maken. Men moet in een dergelijk werk op afwijkende meeningen voorbereid zijn. De literatuur van af 1923 is slechts gedeeltelijk verwerkt. Het boek leest vlot (al vertoont de stijl weinig persoonlijke kwaliteiten) en munt vooral uit door vaak zeer geslaagde karakteriseeringen van schrijvers of werken (Otfrid, Ruodlieb, Vorauer Alexander, Rudolf von Ems). Het laatste, samenvattende hoofdstuk zou in eenigszins uitvoeriger vorm beter hebben voldaan.

Schneider's boek vormt het eerste deel van een omvangrijke „Geschichte der deutschen Literatur". Albert Köster heeft het plan daartoe ontworpen, maar is, helaas, kort voor het verschijnen van dit deel gestorven. Een „Gedenkwort" van de hand van Julius Petersen, den voortzetter van dit werk, zet uiteen, welk doel en welke methode Köster wenschte. Aan zijn eischen: „darstellerische Reize .... allgemeiner kultureller Hintergrund, ... die Literatur, die künstlerische Zwecke verfolgt, durchaus im Vordergrund ....", heeft Schneider volgens mijn meening voldaan. Ik houd dit boek dan ook voor een zeer belangrijke aanwinst van de wetenschappelijke literatuur over de letterkunde der middeleeuwen en zou het speciaal den studenten ten zeerste willen aanbevelen. De enorme werkkracht, waarvan het getuigt, geeft ons alle hoop, dat het den schrijver gelukken mag, eindelijk eens ook van den tijd van 1300 tot 1500 een bevredigende literatuurgeschiedenis te geven.

Amsterdam. J. van Dam.

K. Voretzsch, Einführung in das Studium der altfranzösischen Literatur. Dritte Auflage. Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 13, geb. M. 15).

Een korte vermelding van deze derde druk van Voretzsch' bekende inleiding tot de geschiedenis der Oudfranse letterkunde kan volstaan ; sedert haar eerste verschijnen, nu twintig jaar geleden, hebben zovelen haar gebruikt, dat het onnodig is over doel, inrichting en uitgebreidheid ervan nader te spreken ; het feit dat een derde druk nodig was, is een bewijs dat zij wordt gewaardeerd en nog steeds ijverig wordt geraadpleegd.

Ieder die deze nieuwe druk in handen kreeg, zal zeker in de eerste plaats die hoofdstukken hebben opgeslagen, die gewijd zijn aan de werken en genres waarover in de laatste tijden veel te doen is geweest, vooral in Frankrijk ; men is terecht nieuwsgierig naar Voretzsch' mening ten opzichte van de onderzoekingen van Bédier over het „chanson de geste" en van Foulet over de *Roman de Renart.* Immers, deze beide geleerden hadden bewust positie genomen tegen denkbeelden van de bekende schrijver der *Epische Studien*, van *Ueber die Sage von Ogier dem Dänen* en van *Der Reinhard Fuchs Heinrichs der Glichezâre und der Roman de Renart*, en de tegenstelling was er een van principiële aard : Franse behoefte aan scherpe omlijningen tegenover Duitse begeerte om, hoe ook, in het verleden door te dringen. Voretzsch heeft noch aan Foulet, noch aan Bédier concessies gedaan : van de theorie van de eerste zegt hij, dat zij „methodisch völlig unzureichend begründet" is, waarmede waarschijnlik wordt bedoeld dat zowel de methode van het onderzoek als ook de resultaten ervan afkeuring verdienen ; voor Bédier heeft de schrijver vriendelike woorden, maar ten slotte vindt geen zijner denkbeelden genade in zijn ogen. Het is hier niet de plaats daarover te debatteren ; alleen dit wil ik opmerken, dat, wat er ook bouwvalligs moge blijken aan „Bédiers stolzem Gebäude", de betekenis van het Germaanse element m.i. terecht door hem is verminderd, zoals ook reeds Gaston Paris — die Voretzsch als verdediger van de Germaanse oorsprong citeert — in 1901 heeft erkend (zie *Légendes épiques*, IV, 344), en dat, in zake de kwestie van geschiedkundige feiten als bron voor het chanson de geste, het artikel van Pauphilet over het verhaal van een der oudste, n.l. *Gormont et Isenbart*, te denken geeft (zie *Romania*, L, 161).

Ook over de door Gaston Paris en de Boer waarschijnlik gemaakte hypothese dat Chrétien de Troyes de schrijver zou zijn van *Philomena* lezen wij bij Voretzsch (p. 257) een ongunstig oordeel. En zo zullen er steeds

problemen blijven waarover de geleerden het oneens zijn; men mag zich gelukkig achten wanneer zij, zoals in deze Litteratuurgeschiedenis, zakelik en met bevoegdheid worden behandeld, en een woord van oprechte hulde voor de werkkracht van de schrijver, die deze derde druk onder zeer moeilike omstandigheden heeft gereedgemaakt, moge deze beknopte aankondiging besluiten.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

D. Glass Larg, Madame de Staël. La vie dans l'œuvre. (1766—1800) Essai de biographie morale et intellectuelle. Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 15).

In de laatste tien jaar is er, na P. Kohler's *Mme de Staël et la Suisse* (1916), weinig meer over haar werk verschenen; de belangstelling ging voornamelijk naar haar briefwisseling en haar intieme leven; we kregen detailwerk over haar zijn in Engeland, haar verhouding tot Duitschland of Italië, brieven aan den Chevalier de Pange en aan Maurice O'Donnell — een pas ontdekte diepe liefde — en het laatste boek van den Graaf d'Haussonville, *Madame de Staël et Monsieur Necker* (1925), dat haar verhouding tot den verafgoden vader zoo goed doet kennen. En, belangrijk als pluiswerk en als voorbereiding voor een latere uitgave der algeheele correspondentie, onderzoekingen van A. Götze in *Herrig's Archiv* (1921, 1922, 1923) over de chronologie der brieven. Was haar werk wat beschimmeld, wat duf, terwijl zij zelf uit haar brieven toch niet te voorschijn kwam als een stoffige Vaudoise?

De heer Larg heeft het vroegste werk aangepakt, het meest lyrische onder zijn objectieve uiterlijkheid, het slapste en ondankbaarste door zijn gebrek aan echte kunst en aan nieuwe denkbeelden; hij heeft er de vrouw en haar leven in willen terugvinden, een aanvaardbaar gezichtspunt, dat zij zelve aangaf, toen zij erkende: „J'ai écrit pour me retrouver . . . .", „je ne puis séparer mes idées de mes sentiments", „comment distinguer son talent de son âme". In twee afdeelingen geeft zijn boek haar leven weer in zijn reflex in haar werk (1766—1800): het zoeken naar het geluk, en de storm van 1792 die alles doet kantelen; de nieuwe pogingen daarna. Na een paar inleidende hoofdstukken over haar opvoeding en karakter, in verband met haar dagboek (Juli en Aug. 1785), wordt de figuur van de jonge Germaine Necker in het werk aangetoond. Haar beide tooneelstukken, *Sophie*, een soort drame bourgeois in verzen, *Jane Grey*, tragedie in verzen naar Rowe, en haar drie verhalen van mislukte huwelijken, die de *Essai sur les Fictions* doen voorzien en de mislukking der geniale vrouw in *Corinne* in haar strijd tegen de conventie aankondigen of „la belle âme" van dien tijd inluiden, bloeien uit haar verlangens en ontgoochelingen op. Haar *Lettres sur J.-J. Rousseau* (1788) en *Eloge de Guibert* (1790, gepubl. in 1821) dienen om Necker te steunen of haar zwenking naar de republiek te verklaren; is zij eenmaal Narbonne 's vriendin, dan vindt zij haar groote politieke gedachte: de regeering door een intellectueele litteraire élite, gedachte die zij in verband zal brengen met haar verbintenis met Constant, met haar poging bij Bonaparte; de breuk met Narbonne zal *Zulma* (1794) doen ontstaan, een verhaal dat weer in intiem verband is met haar *Essai sur les Fictions* en met *De l'influence des passions*, terwijl de *Epître au Malheur* (1794) een lyrische uitstorting van haar gevoelens is. Constant komt in haar liefde- en politieke leven na Thermidor; de *Fictions*, eigenlijk een brokstuk der *Passions*, zijn een politiek-litteraire zelfbeschouwing, waarin zij weliswaar haar ideaal van den roman uiteenzet, maar die toch ook in verband staan met haar brochures *Réflexions sur la paix* (Febr. 1795) en *Réflexions sur la paix intérieure* (gepubl. in 1821). Verlangen naar liefde en naar roem bij de geniale vrouw, verlangens die elkaar moeten uitsluiten, zoodat de daad ten slotte de roem moet brengen, dat is de les van het boek der *Passions*; dus: trachten als amante en medewerkster van Constant dien roem te krijgen, dat is de gevolgtrekking. Ze is immers, als Hernani „une force qui va", met „une machine infatigable", en ze zal, om dien roem, avances doen tegenover Bonaparte, daarna Constant op den voorgrond schuiven en *Des circonstances actuelles* schrijven (1798—99, gepubl. in 1906), waarin de regeering door een élite zal worden aanbevolen, élite mét grondbezitters, en mét het protestantisme als staatsgodsdienst. Na den 18den Brumaire, na Constant's onhandigen aanval in het Tribunat, is Bonaparte minder dan ooit geneigd om zich aan haar te binden; om hem en de openbare meening te winnen geeft zij *De la littérature* (1800) uit, het boek dat, te midden van politieke lonkjes naar den consul, de nieuwe gedachte brengt van de tegenstelling tusschen de literatuur van 't Noorden en van 't Zuiden, Ossian contra Homerus, een boek ook vol van haar eigen ik en haar zielestrijd.

Hierbij eindigt dit solide, ijverig doorwerkte, in veel opzichten nieuwe boek, misschien wat gewaagd door het speciale standpunt, maar het toch aanvaardbaar makend.. Jammer is het dat er geen samenvatting aan 't eind is, dat de verwijzingen summier zijn aangegeven en een index der gebruikte boeken ontbreekt, al is het boek misschien alleen bestemd voor „staëlliens". En mogen wij vreemdelingen, die met zooveel moeite een beetje behoorlijk Fransch trachten te schrijven, het wagen woorden te vormen als *irréduisible* (p. 145), *inatteignible* (149), *ministration* (161), *se liquider* en mélancolie (163), *rétrogressivité* de la pensée (197)? Maar ik heb niets dan lof voor de heldere overtuigende discussies in de noten op blz. 63, 80, 130, 183 en 190, evenals voor de uitstekende ontleding van het wezen van Mme de Staël (b.v. p. 145, 165 en hoofdstuk I). Blz. 43 noot leze men *Amours de Milord Edouard* „attribuées à" Rousseau (niet „de"). En een kritische opmerking over de waarde als document der *Lettres sur J.-J. Rousseau* zou niet te veel zijn geweest. Het geheel wettigt een vervolg in denzelfden geest.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. (Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. I Bd. 20 N° 4). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. [1924]. (Pr. 3 Kr. 50 Öre).

Een goede vijftig Hongaarsche woorden worden, sinds V. Thomsen, waarschijnlijk als eerste, wees op het voorkomen van speciaal Alaansch-Iranische leenwoorden in het Hongaarsch, en Munkácsi ze in het 1901 verschenen eerste deel zijner *Arja és kaukázusi elemek a finnmagyar nyelvekben* verzamelde, voor Ossetisch gehouden. Het doel van het hier aan te kondigen werk is 1°) na te gaan, welke woorden uit die reeks werkelijk Ossetisch zijn, en 2°) aan te toonen, dat zij allen uit het Tagaurische (Oost-ossetische) dialect overgenomen zijn, en wel ± 725—775 n. C., toen de Magyaren als nomaden leefden

op een terrein, dat men begrensd moet denken door Wolga, Don en Kaukasus. Tevens worden uitvoerig de klankwetten nagegaan, volgens welke zich deze Ossetische woorden bij en na hunne opname in het Hongaarsch gewijzigd hebben. Het resultaat van die beschouwingen is, dat de Hongaarsche taal, toen de ontleeningen aan het Ossetisch plaats hadden, uit een phonetisch oogpunt in hetzelfde stadium verkeerde, als ten tijde dat zij hare Tschuwaschische leenwoorden ontving. Dit laatste proces zou evenwel iets vroeger gesteld moeten worden, dan de Ossetische invloed.

In het algemeen gesproken, kan men het boek geslaagd noemen; ongetwijfeld is het van belang èn voor den Iranist, èn voor den onderzoeker op Finsch-Ugrisch gebied. Wat het aantal der Ossetische leenwoorden aangaat, worden er 17 uit de lijst geschrapt, en zeker niet ten onrechte. Zelfs zou schrijver dezes nog iets verder willen gaan. Met het oog op de plaatsruimte moet ik echter volstaan, mijne twee voornaamste dubia te noemen: dat het Hongaarsche *kard* (zwaard) juist uit het Ossetisch, en niet b.v. uit het Perzisch ontleend is, blijft, ook na de uiteenzettingen van Sköld (p. 25), onbewijsbaar, en dat Hong. *vendég* (gast, vreemde) aan het Ossetische woord voor „weg" (Tag. *fändag*) beantwoordt, is, om semasiologische redenen, hoogst onwaarschijnlijk. De Hong. *v* tegen Ossetisch *f* kan inderdaad, zooals de auteur wil, desnoods uit een samdhi-verschijnsel verklaard worden; maar zijne constructie der beteekenis-overgang is niet gelukkig; men zou (p. 39) moeten uitgaan van een compositum als *vendégember* („*Fremder, eigentlich Weg-Mann.*"). Een en ander wordt nog minder waarschijnlijk, als men bedenkt, dat Hong. *vendég* ook de beteekenis „onecht" hebben kan (b.v. *vendég-haj* = valsch haar, pruik; *vendég-orca* = masker: *orca* = gezicht). Dit kan op een andere semasiologische ontwikkeling wijzen [1]).

De klankkundige uiteenzettingen munten niet overal door duidelijkheid uit. Zoo kan ik éène passage (p. 60 laatste regel — p. 61 4e regel) trots herhaald overlezen, niet begrijpen. Alweer verbiedt de plaatsruimte, op een en ander in te gaan. Er zij slechts op een paar kleine onnauwkeurigheden (mogelijk drukfouten) gewezen: p. 51: Nieuwperzisch *xvīy* (zweet): beter: *ͺvay*; de Burhān i Kāti' schrijft uitdrukkelijk die vocalisatie voor (*bar wazn i may*); p. 95 r. 12 v.o. „das urungarische *i* der ersten Silbe wurde zu *i*"; het eerste *i* moet een lapsus zijn voor *y* en *urungarisch* voor *türkisch* of *altčuwaʒisch*, cf. p. 97, r. 4; p. 96: „dass der Lautwandel ung. *k*- > *x*- in der Entlehnungsepoche durchgeführt war, zeigt ung. *hid*, tag. *xīd*". Het Ossetische woord heeft nooit een *k* gehad; is er bedoeld „der Lautwandel ung. *x* > *h*"? Ook dan kan men echter nog redeneeren: Oss. *xīd* werd vóór die verschuiving ontleend, en heeft die daarna in het Hongaarsch medegemaakt. Dit alles betreft evenwel kleinigheden: hoewel hier en daar een weinig schoolsch, zijn de klankkundige opmerkingen niet af te keuren.

Het bewijs, dat de Ossetische leenwoorden uit het Oostossetisch stammen, lijkt mij wel geleverd: hiermede vervalt dan Munkácsi's hypothese, dat zij aan een nu verdwenen Oss. dialect ontleend werden. In het geographisch-ethnologisch gedeelte wil de auteur o.m. aantoonen, dat Marquarts meening, als zouden de Magyaren indertijd tusschen Don en Kuban gewoond hebben, onjuist is. Het is moeilijk, hier partij te kiezen. Als er b.v. in de — niet zeer duidelijke — berichten der Oostersche geographen van eene rivier beweerd wordt, dat zij „grooter dan de Oxus" is (p. 82), bewijst dat nog niet veel voor de ware grootte. Het is bezwaarlijk aan te nemen, dat hier sprake is van exacte opmetingen; het lijkt meer op eene phrase. Alles echter goed overwogen, is er, dunkt mij iets meer voor Skölds opvatting te zeggen, n.l. dat men voor die oude woonplaats der Magyaren een gebied tusschen Wolga en Don moet aannemen. Minder duidelijk is weer, wat op p. 70 gezegd wordt over de geographische namen in een gedeelte van de Geographie van den Pseudo-Mozes van Chorene, in verband met de tweede Armenische klankverschuiving. Het gaat hier trouwens over eene bij Marquart geciteerde plaats, die niet alleen in de uitgave van Whiston ontbreekt (p. 63 n. 3), maar ook in de Venetiaansche editie van 1865. Als echter één vorm *Thakoyr* (dat „Tagauren" moet weergeven), *k* toont i.p.v. oss. *g*, beteekent dat niets anders, dan dat de opsteller van de plaats in quaestie in een tijd leefde, toen het oud-armenische letterteeken *k* voor *g* werd gebruikt, dus nà het intreden der tweede verschuiving. Men moet dus uitspreken: *Thagoyr* (de *th* voor Oss. *t* kan er op wijzen — hoewel niet noodzakelijk — dat de naam eerst door het Georgisch heengegaan is, dat dikwijls aspireert in leenwoorden: vgl. *t'umani* < Turksch-Perzisch *tūmān*. Dit is dus een reden te meer, om met Marquart aan te nemen, dat de bron van deze plaats Georgisch is: cf. p. 70 over den uitgang *-oyr* = Georg. *-uri*). Hoe men over den datum van de geheele Geographie denkt daargelaten: geschreven *Thakoyr*, uitgespr. *Thagoyr* wijst op middel- of nieuw-Armenisch.

Ten slotte zijn nog een paar kleine drukfouten te signaleeren: p. 76: *bajaneal* l: *bažaneal*; p. 73: *κλήματα* l: *κλίματα*.

Leiden. V. F. Büchner.

[1]) Om Skölds meening te verdedigen zou men op eene formatie als het Arab. *ibn al-sabil* = reiziger, kunnen wijzen, waar inderdaad de overgang tot „vreemdeling" en „gast" ongedwongen is. Maar de moeilijkheid zit in het feit, dat zich het eerste lid van het Hong. compositum zelfstandig gemaakt en de beteekenis geheel aan zich getrokken zou moeten hebben. Dit mag niet zonder het aanhalen van eventueele parallelen gestatueerd worden.

H. Sköld, Ungarische Endbetonung. (Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1. Bd 20 Nr 5.) Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. 3 Kr. 50 öre.).

Bij een onderzoek op het gebied van de Servo-kroatische accentleer schonk de Zweedsche geleerde Hannes Sköld zijn aandacht aan den klemtoon van aan de Hongaarsche taal ontleende woorden in de Servo-kroatische taalgroep. Hij kwam daarbij tot de verrassende ontdekking, dat de accentueering van die ontleende woorden vaak niet in overeenstemming is met de wetten van den hedendaagschen Hongaarschen klemtoon. [Hoofdklemtoon op de eerste lettergreep, in langere woorden een bijtoon op de derde en vijfde, of — indien de derde kort is — op de vierde en zesde, maar *nooit* op de laatste lettergreep].

Om deze schijnbare tegenstrijdigheid op te helderen heeft Schr. in de talen van Hongarije's buurvolken de aan het Magyaarsch ontleende woorden opgezocht, en ten opzichte van hun accentueering bestudeerd. Het bij dit onderzoek vergaderde materiaal deelt hij mee in twee uitvoerige lijsten voor het Servo-kroatisch en het Roe-

meensch — de Roemeensche lijst bevat niet minder dan 266 aan het Hongaarsch ontleende woorden met eindklemtoon —; vervolgens worden uit hetzelfde oogpunt het Klein-Russisch, Sloweensch en Bulgaarsch, en ten slotte nog in een gezamenlijk hoofdstuk eenige andere talen behandeld.

Door dit uitgebreide, nauwgezette onderzoek is Schr. tot de overtuiging gekomen, dat de Hongaarsche taal in vroegere tijden een eindklemtoon moet hebben gehad. Ofschoon hij allerminst beweren wil, dat een beklemtoning van de laatste lettergreep karakteristiek zou zijn voor het oudste Oeralisch, of zelfs voor het oudste Oegrisch verklaart hij, dat toch stellig het Magyaarsch op het tijdstip van de vestiging der Magyaren in Europa, een eindklemtoon gehad heeft.

Het kon wezen, dat de kracht van Schr.'s bewijsmateriaal uit het Servo-kroatisch niet algemeen zou worden aanvaard omdat betrekkelijk weinigen geheel op de hoogte zijn van de ingewikkelde Servo-kroatische accentleer. Daarom deed hij, tot overtuiging van een grooter kring van geleerden, hetzelfde onderzoek in het Roemeensch, hetgeen hem tot overeenkomstige resultaten bracht.

Een klemmend bewijs, dat het Hongaarsche eindaccent nog vrij laat bestaan heeft, vormen twee in 't Roemeensch met eindklemtoon uitgesproken Hongaarsche historische partijnamen uit het laatst der 17de eeuw: Hong. *Kuruc* > Roem. *Curúţ*, en Hong. *Labanc* > Roem. *Lobónţ*. Immers, hoe zouden de Roemenen er toe gekomen zijn deze speciaal-Hongaarsche benamingen met eindklemtoon uit te spreken, indien ze die niet zóó uit den mond der Hongaren hadden gehoord? Een gelijk bewijs ontleent hij aan de door de Roemenen met klemtoon op de laatste lettergreep uitgesproken familienaam *Novák*, naam van een veldheer, die in 1601 door de Hongaren gedood werd. Als echt West-Slavische naam zou *Novák* niet den klemtoon op de laatste lettergreep mogen hebben. Dat hij dien bij de Roemenen, die het woord van de Hongaren leerden kennen, wèl heeft, getuigt dat de Hongaren dien naam met eindklemtoon hebben uitgesproken, en dat ten tijde van de ontleening uit het Hongaarsch die eindklemtoon nog bestond.

Behalve deze interessante studie, die uit 1922 dateert en met haar aanvullingen in *Lunds Un. Årsskrift* van 1925 is verschenen, publiceerde Schr. in dezelfde jaarboeken (1923, nr 5) *Linguistic Gleanings*, twee verhandelingen: *On the quantity of Hungarian loan-words in Serbian* en *Some remarks on Hungarian accentuation*, in welke hij hetzelfde onderwerp uit andere oogpunten behandelt.

Leiden. H. A. C. Beets-Damsté.

A. H. Edelkoort, Uittocht en Intocht, Een geschiedenis van het volk Israël van den Uittocht uit Egypte tot de Vestiging in Kanaän. Utrecht, Oosthoek. 1924. (Pr. ƒ 3.90).

Meer dan eenig ander hoofdstuk uit de oudste geschiedenis van het Israëlietische volk is de periode van zijn uittocht uit Egypte en zijn intocht in Palestina door de uitkomsten van de moderne wetenschap in een nieuw licht komen te staan. De onderzoekingen van de laatste decenniën en vooral de in den bodem van West-Azië en Egypte weergevonden teksten — men denke speciaal aan de beroemde vondst van het Amarna-archief in 1888 — hebben zooveel nieuwe gegevens verschaft en zooveel nieuw bronnenmateriaal aan het licht gebracht, waardoor het oud-testamentische verhaal deels aangevuld, deels weersproken werd, dat de historicus, die niet zwoer bij de onfeilbare waarheid van den Bijbel en daar onvoorwaardelijk bij wenschte te blijven staan, wel gedwongen werd, dit belangwekkende tijdvak van Israëls geschiedenis aan een hernieuwd onderzoek te onderwerpen. Aan pogingen tot reconstructie heeft het dan ook niet ontbroken. Maar de resultaten, door mannen als Ed. Meyer, Steuernagel, Miketta, Sellin, Böhl e.a. bereikt, liepen ver uiteen.

Dr. Edelkoort heeft nu, opgewekt door een desbetreffende prijsvraag van de Groningsche Universiteit, aan het geheele probleem opnieuw een nauwgezette studie gewijd, de uitkomsten van zijn voorgangers getoetst en eindelijk zelf op grond van al de hem toegankelijke litteratuur en met behulp van veel scherpzinnigheid en combinatievermogen een beeld van Israëls uittocht uit Egypte en zijn vestiging in Kanaän ontworpen, dat een aandachtige overweging ten volle waard is, en in vele opzichten den indruk maakt van zeer goed geslaagd te zijn.

Na een inleiding over de voor-Israëlietische bevolking van Palestina, de Israëlstammen en hun genealogische verhoudingen en de periode der aartsvaders, behandelt Schr. in vier hoofdstukken achtereenvolgens het verblijf der Israëlieten in Egypte, den tocht door de woestijn, Kanaän omstreeks 1400 v. C. (den z.g. Amarna-tijd) en de vestiging van Israël in Kanaän. Tegenover Ed. Meyer, die het verblijf in Egypte, de woestijnreis, de gebeurtenissen bij den Sinai en de geheele Mozes-figuur voor legende of fictie houdt, is Schr. overtuigd, dat de Bijbelsche tradities omtrent een en ander in het algemeen historisch geloofwaardig zijn, en meent hij de juistheid daarvan zelfs meermalen in bijzonderheden te kunnen aantoonen (40 jaren in de woestijn, 480 jaar tusschen uittocht en tempelbouw e.a.). Dit sluit evenwel niet uit, dat Schr. een open oog heeft voor de noodzakelijkheid om van de ons in het O. T. bewaarde bronnen op critische wijze gebruik te maken, hetgeen met name in zijn behandeling van de boeken Jozua en Richteren duidelijk uitkomt. Die beide boeken volgen n.l. niet — zooals trouwens al lang vrij algemeen erkend wordt — historisch op elkaar, maar beide bevatten verhalen over een zelfde periode, de periode der *vestiging* in Palestina. Men moet die verhalen als het ware opnieuw ordenen en groepeeren en telkens op grond van den inhoud uitmaken, waar zij in het historisch verloop thuis behooren.

Israël is dan, naar Schr. in het eerste hst. meent te kunnen vaststellen, onder Amenophis II (1447—1420) uit Egypte getrokken. De verschillende theorieën van Ed. Meyer, Steuernagel, Schneider e.a. over de wijze, waarop de onderscheiden stammen Palestina zijn binnengedrongen, worden in het tweede hst. aan critiek onderworpen, en Schr. komt tot het resultaat, dat ook hier het O. T. een in hoofdzaken juiste voorstelling van de zaak bewaard heeft, hetgeen blijkens de uiteenzettingen, die hij laat volgen, wel cum grano salis genomen moet worden. Nadat een poging om van het Zuiden binnen te komen mislukt was, bleven de stammen lange jaren in de buurt van Kades gelegerd, om dan later van den Oostkant hun pogingen te herhalen. Daar kwam Israël in aanraking met de in die streken wonende of rondtrekkende volken:

Edom, Moab, de Amorieten enz. In het derde hoofdstuk krijgen wij een aardige en levendige teekening van de toestanden in Palestina omstreeks 1400 v. C. op grond van de Amarna-brieven, waarna Schr. dan in het vierde hoofdstuk tot de meer gedétailleerde beschrijving van de geleidelijke vestiging in Kanaän overgaat. Deze blijkt in drie groepen plaats gegrepen te hebben: de Zuidelijke stammen Juda en Simeon bezetten hun gebied onder leiding van Othniël van het Z.O. uit (overtocht van den Jordaan bij Jericho), de Jozef-stammen trokken later onder leiding van Jozua bij de stad Adam over en richtten zich dadelijk naar Sichem, terwijl nog later de intocht der Noorderstammen langs den Nahr Djaloed en hun vestiging in de vlakte van Jizreël mogelijk werd door de overwinning op Jabin, den koning van Hazor. Het is vooral in dit hoofdstuk, ongetwijfeld het belangrijkste van het boek, waarin Schr.'s vaardigheid om zijn bronnenmateriaal critisch en scherpzinnig combineerend te gebruiken, goed uitkomt.

Natuurlijk is nu echter in een dergelijk werk, dat gefundeerd is op zeer fragmentarisch en daarbij vaak onduidelijk, innerlijk tegenstrijdig en voor velerlei uitlegging vatbaar tekstmateriaal geen betoog te verwachten, waar „geen speld tusschen kan". Daarvoor komt er te veel op eigen waardeering en oordeel en uitlegging aan. Zoo wordt b.v. het bezwaar, dat wij in den Pentateuch omtrent hetgeen Israël in de 38 jaren zijner omzwerving in de woestijn beleefd heeft, niets vernemen, m.i. door de verklaring op blz. 80 geenszins uit den weg geruimd. De analyse van Nu. 22 vind ik niet geslaagd. Dat Balak niet koning van Moab maar van Edom geweest zou zijn (blz. 95) heeft Schr. mij niet aannemelijk gemaakt. Het is op vele gronden onwaarschijnlijk en wordt bovendien weersproken door Mi. 6 : 5, een vers, dat Schr. in een ander verband als een sterke bewijsplaats aanhaalt (blz. 146). Op blz. 154 vindt Schr. in Joz. 6—12 „een keurige volgorde" : hst. 6—9 behandelen den strijd in het midden, hst. 10 dien in het Zuiden en hst. 11 dien in het Noorden. Maar in de direct volgende nadere uiteenzetting werpt Schr. deze verdeeling zelf omver. Onjuist lijken mij ook de redeneeringen, die Schr. aan den naam Luz (blz. 170) en aan Ir ha-temarim — waarom acht Schr. dit een „dichterlijke" benaming ? — (blz. 165 en 172) vastknoopt, hetgeen ik hier kortheidshalve alleen maar aanduiden kan. Op blz. 26, waar van de connecties tusschen Ismaël en Egypte sprake is, had, ofschoon ik het met de redeneering in het algemeen eens ben, de plaats Gen. 21, 21*b* besproken moeten worden.

Een bezwaar van geheel anderen aard, dat ik als eerlijk criticus niet verzwijgen mag, is, dat taal en stijl van het boek zoo heel weinig verzorgd zijn. Behalve dat tallooze drukfouten zijn blijven staan — ik heb er veel meer dan honderd aan den rand van mijn exemplaar verbeterd ! — namen en titels soms onjuist weergegeven worden en de transcriptie van Semietische woorden veel te wenschen overlaat, stuit men herhaaldelijk op wonderlijke constructies en zinswendingen, die in een wetenschappelijk werk wel heel hinderlijk aandoen. Een paar voorbeelden : Blz. 21 : „Maar het moet toch niet weinig de verbazing wekken, dat hij stammen schept en een naam geeft, die nooit hebben bestaan en nimmer zoo geheeten ; men wil even denken aan. . . .". Blz. 37 : „Er is evenmin met hem niets bedenkelijks in te ontwaren, dat . . . ." Blz. 48 : „Dat laat zich wel denken en menig ander voorbeeld uit de eerste geschiedenis van anderen volken zich bijbrengen". Blz. 169/70 : „En het lijdt geen twijfel, of Jo. 16 : 10, waar de Kanaänieten, doordat zij in Gezer bleven wonen geteekend worden als daardoor midden tusschen de Efraimieten wonende is correcter dan de misvatting als zou de bedoeling zijn, dat . . . ." Blz. 198/9 : „Daarvoor draagt hun stelsel te duidelijk de sporen der kunstmatigheid en is gebaseerd op de fictie, als gaf het O. T. een reeks van juist zoo als zij daarin achter elkander verhaald worden, ook op elkander volgende gebeurtenissen . . . . Daarom is elke tijdrekening, ook met betrekking tot ons onderzoek, ten eenen male verkeerd, die onbewust . . . . in deze fout vervalt", enz.

Wanneer het boek, wat ik het om zijn onmiskenbare verdiensten gaarne toewensch, een herdruk beleeft, of wanneer de Schr. wat ik eveneens wil hopen, verdere studies op het gebied der oude geschiedenis van het Oosten publiceert, dan zal hij, dunkt mij, goed doen met speciaal op dit punt meer nauwkeurigheid te betrachten.

Amsterdam. J. L. Palache.

B. Faÿ, L'esprit révolutionnaire en France et aux Etats-Unis à la fin du XVIIIe siècle. Paris, Champion. 1925.
Idem, Bibliographie critique des ouvrages français relatifs aux Etats-Unis, 1770—1800. Paris, Champion. 1925. (Pr. fr. 40 samen)

De twee Parijsche thesen, waarmee de heer Faÿ, professor te Clermont Ferrand, het resultaat van zes jaren onderzoek in Frankrijk en Amerika openbaar maakt, zijn even voortreffelijk geschreven als gedacht, even helder van indeeling als hecht van fundament. Die onderbouw ligt in het tweede, bibliografische werk voor oogen ; ik spreek verder hoofdzakelijk van het eerste, de uitwerking der stof. Deze studie geeft cultuurgeschiedenis in den besten zin des woords, de geschiedenis van een allermerkwaardigst geestelijk proces en zijn invloed op den loop der wereldhistorie. Het Frankrijk der 18e eeuw schept zich een beeld van Amerika, wil in dat beeld zijn eigen ideaal verwezenlijkt zien, handelt ook naar die conceptie. Het werkelijke Amerika ondervindt de gevolgen dier Fransche sympathie in zijn staatkundig lotgeval en in zijn eigen geestesontwikkeling ; dan geeft het op zijn beurt voedsel aan de naderende revolutie in Frankrijk zelf ; of liever de idee Amerika geeft die impulsen. De schrijver vertoont ons dat alles in de veelheid der feiten zelf ; er is geen bladzijde in het boek, waarin hij bespiegelt of theoretiseert. Men meene niet, dat hij een eenzijdige ideeënleer aanhangt en de oogen sluit voor de economische drijfveeren. „Le monde de l'esprit n'est pas à ce point autonome que l'on puisse échanger des idées et des sentiments quand on n'a en commun ni commerce, ni navigation, ni intérêts" (p. 296). „On avait beau apporter à l'étude des problèmes généraux l'idéalisme le plus noble, les questions matérielles étaient toujours résolues selon la loi du moindre effort et du moindre sacrifice" (p. 203). Maar hij ziet achter alles steeds den geestelijken grond, die alleen vorm geeft aan het gebeuren.

De uitdrukkingswijze is helder, bondig, levendig, dikwijls geestig. Het oordeel is onvooringenomen en zuiver ; het is mij niet gelukt, te bespeuren, welke de politieke inzichten van den schrijver in het heden zijn, en wanneer men over de Revolutie spreekt, en tusschen Madelin en Mathiez in staat, zegt dat wel iets.

De noten zijn vereenigd achter elk hoofdstuk; „sommaires” daarboven verhoogen de overzichtelijkheid.

In de beschouwing over Jefferson en den invloed der Fransche ideeën op diens geest schijnt mij het echt Amerikaansche element van Jefferson's wezen ietwat onderschat.

Van de twee pamfletten op p. 9 van de *Bibliographie* als onvindbaar vermeld, is het eerste te vinden bij Knuttel, no. 19123, terwijl met *L'état de la question sur la présente dispute avec les colonies* Knuttel no. 19119 bedoeld zou kunnen zijn.

Moet op p. 298, vgl. de noot op p. 328, als jaar van het versje

Rendez-nous le nom de tous les saints,
Au coin de chaque rue,
Des Rousseau, des Buffon, des Franklin,
Brisez-nous la statue,

niet „an VIII” voor „an III” gelezen worden?

Op p. 67 staat „Roi de Bavière” (1777) in plaats van „Electeur.”

Wij zullen het maar als compliment opvatten, dat, evenals onlangs Christiaan Huygens bij de Fransche wetenschap werd ingelijfd door de schrijvers van deel XIV van Hanotaux's *Histoire de la Nation française*, Grotius volgens den heer Faÿ „exprime dans une certaine mesure la culture française”.

In de *Bibliographie* mist men noode een index.

Ik herhaal: de heer Faÿ geeft ons de Fransche wetenschap op haar best.

Leiden. J. Huizinga.

Correspondance Française de Marguérite d'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philippe II, éditée d'après les copies, faites par **M. R. C. Bakhuizen van den Brink,** par **J. S. Theissen.** (Publications de l'Hist. Gen. établi à Utrecht, 3e Ser. No. 47). T. I, contenant la Corresp. de Février 1565 jusqu'à la fin de 1567. Utrecht, Kemink et Fils. 1925. (Pr. ƒ 12.50).

Voor deze uitgave komt het Historisch Genootschap en den bewerker alle lof toe. Zij is een belangrijke aanwinst voor de historische literatuur over den opstand tegen Spanje en eert tevens de nagedachtenis van Bakhuizen van den Brink, die de copieën van de correspondentie der landvoogdes als een voornaam deel van den te Weenen en Brussel ingezamelden oogst beschouwde, maar die niet de vreugd mocht smaken om de resultaten in een uitgave te zien neergelegd.

Zijn arbeid bleef ongebruikt liggen in de Belgische archieven, waaraan Bakhuizen ze op verzoek van Gachard afstond. Slechts een gedeelte diende den Belgischen archivaris voor zijn „Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II” bij wijze van aanvulling en contrôle-materiaal. Dit werk eindigt echter met het begin van 1565, zoodat juist de brieven uit de belangrijke laatste regeeringsjaren van Margaretha ongedrukt bleven. In het thans gepubliceerde werk vindt men ze vereenigd.

Talrijk zijn de moeilijkheden geweest, die te overwinnen waren, voordat het zoover kon komen. De commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën en de toenmalige directeur van het instituut, de heer Colenbrander, die dit deel van Bakhuizen's wetenschappelijke nalatenschap hoopten te kunnen aanvaarden, na den afstand van diens papieren aan het Rijk door zijn zoon, moesten het plan wegens de hooge kosten laten varen.

Het Historisch Genootschap, dat de taak overnam, wist subsidie van de Nederlandsche en de Belgische regeering te verwerven. De laatste verviel door den oorlog, de eerste moest gereduceerd worden. De inleiding verhaalt van andere bezwaren, die zich gaandeweg opdeden, verhoogde drukkosten, de noodzakelijkheid om van Bakhuizen's klein schrift vergroote foto's te laten maken, het overlijden van Prof. Bussemaker, die zijn steun had toegezegd, in wiens plaats Prof. Pirenne bereid werd gevonden, om den bewerker met goeden raad ter zijde te staan. Ten slotte loopt de geschiedenis van het werk — in 1845 begon Bakhuizen met zijn afschriften — over meer dan driekwart eeuw.

Met de door den Heer Theissen voorgestelde en door het Bestuur van het Hist. Gen. goedgekeurde wijze van uitgeven kan men volledig vrede hebben. Terecht werd de door Gachard gevolgde methode, om aan de brieven, tusschen landvoogdes en koning gewisseld, andere brieven en documenten bij wijze van toelichting toe te voegen, verlaten. Op deze manier zouden de talrijke aanvullende stukken onmogelijk kunnen ingelascht worden. Zij zullen nu de volgende deelen der uitgave vullen, terwijl de eigenlijke correspondentie in het eerste deel voorafgaat. De overzichtelijkheid van het geheel zal zoodoende niets te wenschen over laten.

De naam van den bewerker waarborgt de aflevering van een zuiveren en met zorg geannoteerden tekst. Slechts bij enkele plaatsen, waar Bakhuizen van den Brink reeds getwijfeld heeft, zou men wenschen, dat collationeering met de origineele stukken mogelijk geweest ware, maar de daaraan verbonden bezwaren zijn allicht niet te onderschatten. De willekeurige spelling der eigennamen geeft, zooals gewoonlijk in dergelijke door vreemdelingen geschreven brieven, nogal eens moeilijkheden. Zoo vinden wij naast „l'affaire du prince d'Oranges pour son procès de chasteau B e l l i n” (p. 175) elders de spelling Oilin (p. 132), blijkbaar een onjuiste lezing van Bakhuizen. Ongaarne missen wij hierbij ook een aanteekening omtrent 's Prinsen proces tegen de regeering over toeëigening van landerijen der heerlijkheid Château-Belin in Franche-Comté een deel der erfenis van René van Châlon, tot welke procedure Karel V zelf Willem's vader gemachtigd had (Rachfahl, Wilhelm van Oraniën I S. 209, 595).

De inhoud dezer correspondentie is buitengewoon rijk. Het „Voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog” wordt hier nog eens in oorspronkelijken vorm voor ons opgevoerd. Wel was niet te verwachten dat uit een zoo dikwijls behandelde periode nog geheel nieuwe feiten aan het licht zouden komen, maar het werk verrijkt onze kennis met een schat van wetenswaardige détails.

De „Table des Matières”, die aan het deel toegevoegd is, geeft een uitvoerig overzicht van den inhoud.

Dat het werk in het Fransch verschijnt, zal ook om de aansluiting bij Gachard's uitgave zeker algemeene goedkeuring vinden. Ook het formaat volgt deze publicatie. Wijselijk zorgde het Hist. Gen. voor cartonneering. De uitgever verzorgde den druk uitstekend.

Arnhem. S. P. Haak.

Lillian M. Wilson, The Roman Toga. (The Johns Hopkins University Studies in Archaeology, No. 1). Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1924. (Diss. v. d. J. Hopkins Univ.).

In zijn in 1922 verschenen geschiedenis van het antieke kostuum had Heuzey ook een hoofdstuk, reeds vroeger elders uitgegeven, gewijd aan de Romeinsche toga. Nu is twee jaar later deze Amerikaansche dissertatie verschenen over hetzelfde onderwerp en het treft den lezer dadelijk, met hoeveel zorg en hoeveel geduld de schrijfster haar werk heeft volbracht. Wanneer men het Amerikaansche boek met het Fransche vergelijkt, wint het eerste het in duidelijkheid, maar het laatste in anciënniteit en het is dus niet waar, zooals een Amerikaansch criticus in een recensie schrijft, dat het vreemd is, dat „a national costume, that appears on important statuary as frequently as the Roman toga should have escaped comprehension until now”. Mejuffrouw Wilson gaat uit van hetzelfde systeem als Heuzey, wiens boek zij herhaaldelijk noemt, geeft doorsneden, afbeeldingen van beelden en daarnaast de toga gedrapeerd om het levend model. Maar verder zijn er verschillen. In het Fransche boek wordt één model gegeven, waarmee de verschillende soorten toga's worden gedrapeerd; in het Amerikaansche wordt aangenomen, dat er, ook wat de toga betreft, een soort van mode bestaan heeft, die echter langzaam veranderde om de kostbaarheid van het kleedingstuk en dat de toga, die geknipt werd in verhouding tot de grootte van den drager, in den loop der jaren ingewikkelder van vorm is geworden. Dan worden achtereenvolgens behandeld de toga uit den republikeinschen tijd, die van de reliëfs der Ara Pacis, waarop verschillende modellen naast elkaar voorkomen, de keizerlijke toga en de latere vormen. Wanneer men de afbeeldingen, ongeveer 70 in aantal, goed bekijkt, gelooft men wel, dat de schrijfster gelijk heeft, ook al zal niet ieder Romein een toga gedragen hebben, die voor hem was gemaakt, daar zoo'n kleedingstuk langer duurde dan een menschenleeftijd. En als men het model van toga, dat zij aangeeft, naknipt en drapeert, blijkt de drapeering van dit cirkelvormige kleed met afgesneden hoeken, dat dubbel moet worden genomen bij het omslaan, heel wat gemakkelijker te zijn, dan die van het cirkelsegmentvormige van Heuzey en minder vaak te mislukken aan een ongeoefende hand.

Een ander verschil is, dat Heuzey den purperrand bij de praetexta laat loopen langs den rechten kant, mejuffrouw Wilson daarentegen langs den ronden, waar hij òf kunstig in wordt geweven òf opgezet. Zij heeft opgemerkt, dat bij de toga van den z.g. Arringatore het golvende gedeelte van een duidelijk waarneembaren rand is voorzien. Maar wanneer deze zich bevindt op het ronde gedeelte, zou dat toch slecht passen bij het latum demittere pectore clavum van Horatius (Sat. I 6. 28), waarbij men zich iets rechts voorstelt. Zou het niet mogelijk zijn, dat de toga werkelijk een ἐσθὴς περιπόρφυρος is geweest, zooals zij heet bij Plutarchus, en dat de rand er rondom heen heeft geloopen, maar soms aan den ronden kant er op was gezet? Waar de rand niet gebruikt kon worden, kon hij gemakkelijk bij de drapeering onzichtbaar worden gemaakt.

Overigens schijnt mij de wijze, waarop de schrijfster het probleem, hoe de Romeinsche toga werd gedragen, heeft opgelost, zeer aannemelijk. Bovendien is het boek goed geschreven en geeft bewijzen van grondige bestudeering der litteraire bronnen en vooral van de zich in de musea van Europa en Amerika bevindende beeldhouwwerken. Behalve voor classici en archaeologen zal ook voor degenen, die in de practijk iets te maken hebben met de Romeinsche toga, dit boek, dat van zoo duidelijke illustraties is voorzien, zeer nuttig zijn.

Leiden. M. M. Assmann.

Erwin und Reinhold Wurz, Die Entstehung der Säulenbasen des Altertums unter Berücksichtigung verwandter Kapitelle. (Zeitschr. f. Gesch. der Architektur, hgg. von Dr. Phil. F. Hirsch, Beiheft 15). Heidelberg, Winter. 1925. (Pr. M. 20).

Er is een soldatenliedje dat den draak steekt met aspirine als geneesmiddel voor alle kwalen. Daaraan heeft mij telkens het boek van de gebroeders Wurz doen denken, als zij alle en nog eenige siervormen van den palmboom, zijn stam en zijn bladeren, zijn schubben en zijn bloemen afleiden. Dat is jammer, want zoo goed als de aspirine, niettegenstaande het misbruik dat er van gemaakt wordt, een voortreffelijk geneesmiddel blijft, zoo wordt in dit boek, met zijn onduidelijken titel, die zoo veel minder belooft dan de schrijvers geven, wel zeer zeker terecht, meer dan tot nu toe, de palm als voorbeeld van zeer ver uiteenloopende zuilenvormen aangenomen.

Treffend is b.v. het betoog, tegen het slot, dat het Korinthisch kapiteel, zoo goed als de Attische grafstelen van palmboomen zijn af te leiden, maar ook hier schiet Reinhold Wurz dan zijn doel weer voorbij, wanneer hij ontkent, dat de vormen door Kalimachos aan het palmblad ontleend, later den invloed van het Akanthusblad hebben ondergaan. Hij spreekt dan ten onrechte van „ein kleines stachliches Unkraut”, en denkt klaarblijkelijk aan Akanthus spinosa, terwijl hij de prachtige sierplant, die de Akanthus mollis is, blijkbaar niet kent; in elk geval er geen rekening mee houdt, dat men, op zijn laatst ten tijde van Augustus, die vormen algemeen voor Akanthusvormen hield, wat niet alleen blijkt uit het verhaaltje van Vitruvius, maar ook daaruit, dat Horatius van Mus, den bewerker van het schild van de Promachos van Phidias zegt: „flexit acanthum”.

Erger is, dat zij hun oogen, het lijkt wel opzettelijk, sluiten voor de, niet te miskennen, afleiding van eierlijst en kyma's van de egyptische randen van „Lotus”-bloemen en knoppen, waarvan de „Lotus” meest geen Lotus maar Nymphaea is. Zelfs gaat Erwin Wurz zoover, dat hij den loopenden hond- of golflijn van waaiende palmboomen afleidt! Wie was het ook weer die de overgangsvormen teekende tusschen Lodewijk den XVIIIden en „une poire”?

Vooral Erwin Wurz werkt veel met „zweifellos” en „schon” en „unzweideutig” voor iets dat mogelijk is, maar zeer onzeker.

Den palmboom had von Luschan reeds als voorbeeld van de Ionische zuil herkend en ook toont Erwin Wurz zeker terecht nog nauweren samenhang aan, ook met andere siervormen, vooral in de Kretensische kunst, die hij telkens toelicht met goed gekozen opnamen naar de natuur. Maar het is dwaasheid in Kreta, waar de dadelpalm nooit van groote beteekenis voor het volksleven geweest is, omdat de dadels er niet rijpen en de boom er dus altijd vrij zeldzaam moet zijn gebleven, allen oorsprong van zulke vormen te zoeken en die zich van daar uit te laten verspreiden naar Klein-Azië, Cyprus, Syrië, Assyrië, en aangrenzende landen en Egypte. Ook Erwin Wurz

weet toch, dat in Egypte onmiskenbare palmzuilen reeds onder de Ve dynastie voorkomen. Hij geeft zelf voorbeelden uit Assur van 1100 v. Chr. die niets op de Kretische vormen lijken en vermoedt dan, zonder eenige reden, Hithitischen invloed. Hij wist nog niet, dat in Chaldaea uit zeer vroegen tijd, omkleede palmstammen als stutten gevonden zijn, maar de overblijfselen van brons en goud, in den vorm van palmschubben, van een houten schacht uit Khorsabad hadden hem tot voorzichtigheid behooren te manen en hij had nooit mogen verklaren: „dasz der Babylonischen und Assyrischen Baukunst die Säule als Stütze ursprunglich fremd gewesen ist”.

Er is, integendeel, dunkt mij, alle kans dat de oorsprong van de zuil in palmboomvorm uit Elam of Chaldaea, waar nauwelijks andere boomen waren, zal stammen. In noot 1 op blz. 42 wijst hij er zelf op, dat daar het vaderland der dadelpalmen was.

Wat Erwin Wurz over het Dorische kapiteel zegt, lijkt mij ook in hoofdzaak juist, maar ook hier gaat hij te ver als hij de ringen en het hol aan den onderkant van den echinus uitsluitend als siervormen verklaart en hun groote beteekenis als voorzorg (als herhaalde waterneuzen) tegen de inwatering van de oorspronkelijk houten schacht, over het hoofd ziet.

Men zal vragen, wat doet de Dorische zuil, die geen basis heeft, in dit boek! Maar er is zoo heel weinig over den voet van de antieke zuilen te zeggen, dat de schrijvers hun anderhalfhonderd bladzijden quarto en hun meer dan 400 afbeeldingen van heinde en verre bijeengegaard, dan ook meest aan de andere deelen van de zuil besteed hebben.

Wat de basissen betreft, is het mij nooit, ook nu nog niet, duidelijk geworden, waarom het stuk uit Khorsabad Abb. 89, naar Perrot en Chipiez herhaald, als een kapiteel geldt in plaats van als de soortgelijke vormen van Abb. 74—78 als basis. Ook kan ik in deze vormen met den besten wil geen palmbladen zien. Van Abb. 75 zegt Erwin Wurz zelf: „An dieser Basis erinnert nichts mehr an den ursprüglichen pflanzlichen Charakter”. Zeer juist, omdat hij ook hier alleen aan palmbladen denkt. Mij lijkt 't dat de laatste afbeelding vrij duidelijk in dit verband op een leliebol wijst en dat dit ook voor de anderen uitnemend past. Maar de schrijver heeft vermoedelijk nooit een leliebol gezien! Ook Abb. 96 lijkt eer een basis.

Die vele afbeeldingen zijn een ware schat, al is er dan soms iets, dat er met de haren bijgesleept is, en zou men ze liever goed gerangschikt bijeenhebben, zoodat ze gemakkelijk te vinden waren, dan te hooi en te gras door het betoog gestrooid; en al mist men het een en ander, zooals het kapiteel van Megiddo ter vergelijking met het Cyprische van Abb. 106 en de bovengenoemde stambekleeding van Khorsabad, die gemakkelijk bereikbaar zijn, of de gedraaide zuilenschacht uit Sardinië, uit Mykeenschen tijd, waarvan ik geen afbeelding ken, maar waarvan het bestaan zelfs den schrijver toch niet behoorde ontgaan te zijn.

Alles bijeengenomen is dit boek met zijn rijken inhoud, dat het onderwerp tot in de Indische en Arabische kunst vervolgt, vol van beachtenswaardige opmerkingen, die vaak de overweging waard zijn van wie in staat is, zich een eigen oordeel te vormen. Al zou ik het als inleiding voor een beginneling ongaarne aanbevelen, voor den deskundige bergt het schatten. Ik wijs o.a. op de vrijstaande bladkapiteelen met ronden „abacus”, Abb. 101—105, 266*a* en *b*, 193, waaraan er een op een lakonische schaal toe te voegen ware; op het nieuwe prachtstuk van een „aeolisch” kapiteel uit Larissa; op de schetsen van Haller von Hallerstein, Abb. 269 en 181 *i*—*l* naar het verloren Korinthische kapiteel van Phigalia, die eindelijk er een betrouwbare voorstelling van geven; ten slotte op den stam van den levensboom op een Cyprische vaas, dien ik reeds bij Perrot en Chipiez had moeten opmerken, waar de eigenaardige schacht van de zuil, met onderbroken caneluren, juist zoo voorkomt als in den paleisingang, die de Hithitische koningsnamen omgevend aanwijst.

Amsterdam. J. Six.

J. de Zwaan, Was the book of Acts a posthumous edition ? (Reprinted from The Harvard Theological Review, vol. XVII, No. 2, April 1924, p. 95—155).

Het boek der Handelingen der apostelen is zeker geen geschrift, dat goed gecomponeerd is. Het bevat tegenstrijdigheden, de vertelling is soms erg fragmentair, goede historische traditie is soms sterk vermengd met legendaire stof. Men verklaart deze eigenaardigheid in de structuur en in de compositie van het boek òf zoo, dat de schrijver, hetzij Lucas, de reisgenoot van Paulus, hetzij een onbekende, bronnen van zeer uiteenloopenden vorm en karakter gebruikt heeft òf dat de origineele compositie (van Lucas afkomstig) door een redactor sterk omgewerkt en gewijzigd werd. De Zwaan tracht een derde verklaring te geven (eigenlijk is het de pasgenoemde omwerkingshypothese in gewijzigden vorm): onze Hand. zijn de posthume editie van een uit allerlei bronnen samengesteld geschrift van Lucas, den schrijver van het derde evangelie, die echter stierf voordat hij de laatste hand aan dit boek had kunnen leggen: hieraan en aan de slordigheid van den editor zijn de gebreken in de compositie van het boek te wijten.

Ter toelichting van deze vrij belangrijke stelling geeft De Zwaan wel is waar geen analyse van het geheel, zooals dat gewenscht was geweest, maar toch enkele losse opmerkingen, hoofdzakelijk over de Paulus-capita, waaruit blijkt, dat de tekst werkelijk nog niet af is, veeleer een losse compositie van fragmentaire aanteekeningen vormt, en ook in zoover nog niet afgerond is, als de schrijver het plan moet gehad hebben, op dit Jerusalemvolume nog een Romanvolume te laten volgen. Overigens krijgen we nog interessante excursen over het aposteldecreet (Act. 15), waar de Schr. tracht aan te toonen, dat het standpunt van dit hoofdstuk geenszins „paulinisch” is, over Paulus in Athene (Act. 17) — de strekking van dit stuk zou wezen Paulus te verdedigen tegen het verwijt, dat hij zich al te zeer aanpaste aan zijne heidensche of half-heidensche omgeving, en een slotnoot over het karakter van Paulus (een poging de houding van Paulus tegenover den Raad van Jeruzalem begrijpelijk te maken).

Al kan ik niet met elke bewijsvoering van den geleerden schrijver instemmen en al ben ik van meening, dat aan den redactor van het werk een veel grootere aandeel aan de compositie van het door hem uitgegeven boek toe te kennen is, dan De Zwaan oordeelt, toch vormen de hier gebundelde artikelen een zeer belangrijke bijdrage tot de critiek der Hand., waarin nieuwe gezichtspunten geopend worden.

Leiden. H. Windisch.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In het Klassiek Letterkundig Pantheon, uitg. van de fa. W. J. Thieme te Zutphen, zijn weer twee herdrukken verschenen, t.w. een tweede uitg. van *J. van Vondel's Joseph in Dothan*, bew. door Dr. F. A. Stoett; en een vierde van *Karel ende Elegast*, bew. door Dr. J. Bergsma. Beiden kosten ƒ 0.75, geb. ƒ 1.25.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. I. et B.-L., 1925, Sept.—Nov.: R. Cagnat, L. Antistius Rusticus, légat de Cappadoce. — Ch. Kuentz, Une nouv. éd. du „Poème de Pentaour". — Seymour de Ricci, Une inscr. de Dijon. — G. Jéquier, Le Mastabat-el-Faraoun et le culte funéraire de Shepseskaf. — E. Albertini, Inscr. chrét. des environs de Berrouaghia. — E. Naville, L'„or bon" d'Egypte. — A. Wilmart, Remarques sur un lectionnaire de Chartres. — R. Cagnat, Not. s. l. vie et les travaux de M. E. Babelon. — Dez., Nouv. Inscr. de Beyrouth.

Déc.: Note de M. St. Gsell sur une découv. d. l. mission francoaméric. au Hoggar. — Ch. Samaran, Applic. des rayons ultraviolets au déchiffr. des passages grattés ou effacés dans les mss. — H. Ingholt, Les thiases à Palmyre d'après une inscr. inéd.

Journal des Sav., 1926, Avril: C. Jullian, La géogr. humaine, I. — E. Naville, Les fouilles ital. en Égypte. — Ch. de La Roncière, La France en Tunisie au temps de Henri IV et de Louis XIII. — Variétés.

Mai: Ph. Fabia, La carrière sénatoriale de Tacite. — L. Bréhier, Le trésor d'Étienne le Grand au monastère de Poutna, I. — Variétés.

Juin: H. Lemonnier, La mystique et l'hist. sous la Coupole, 1660—1815, I. — M. Croiset, Et. sur les Tragiques grecs. — L. Bréhier, Le trésor d'Étienne le Grand etc. (slot). — R. Cagnat, Nouveau papyrus latin d'Egypte.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LIII, 1-2: H. Corrodi, Das Subject der sog. unpers. Verben. — E. Fraenkel, Zur baltoslav. Grammatik, II. — M. Lambertz, It.-alb. Dialektstudien, III. — E. Fraenkel, Zum Katech. des Malcher Pietkiewicz. — E. Schröder, Got. KINTUS. — R. Thurneysen, Zum syntakt. Gebr. des Nominativs im Ir. — H. Patzig, Zur Etym. von Muspilli. — R. Trautmann, *Suum cuique*. — F. Specht, Zur Betonung der lit. Direktive auf *-na* u. *-pi*. — E. Schröder, KINTUS u. CENT. — J. Schwers, Die lett. Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts. — R. Loewe, Die Vokativpartikel in der griech. Prosa. — F. Specht, Zur lit. Deklin. — W. Schulze, Zur Flexion des lit. szů. — J. Endzelin, Lietuvių kalbos žodynas. Sudarė K. Būga.

Indogerm. Forsch., XLIII, 3-4: E. Maas, Winter u. Sommer. — R. Blümel, Teukros u. Aias. — Dez., Paris=Schiedsrichter. — N. v. Wijk, Die slav. Partiz. auf-*tŭ*- u. die Aoristformen auf -*tŭ*-. — E. Fraenkel, Zur Parataxe u. Hypotaxe im Gr., Baltosl. u. Alb. — H. Ehelolf, Zu dem Instrum. auf *t* im Hethit. — Mitt.

Rhein. Mus., LXXV, 1: C. Fries, Homerica. — G. Beyerhaus, Philos. Voraussetz. in Augustins Briefen. — L. Weber, Zu den Eion-Epigrammen. — L. Radermacher, Zu Platon dem Komiker. — A. Tumarkin, Der Unsterblichkeitsgedanke in Platos ‚Phädon'. — O. Schissel, Polybios Hist. X 21 § 2—8. — A. Klotz, Ersparung in Schrift u. Wort im Lat. — W. Morel, Eine Rede bei Josephus. — Th. Birt, *Pontifex* u. *sexagenarii de ponte*. — Misz.

Philologus, LXXXI, 4: R. Frese, Die „aristophan. Anklage" in Platons Apologie. — G. Herbolzheimer, Ciceros rhetorici libri u.d. Lehrschr. des auctor ad Herenn. — W. Port, Die Anordnung in Gedichtbüchern august. Zeit (Forts.). — Misc.

Hermes, LXI, 2: E. Preuner, Die Panegyris der Althena Ilias. — A. Körte, Euripides oder Menander? — F. Jacoby, Hesiodstudien zur Theogonie. — O. Cuntz, Zum Briefwechsel des Plinius mit Traian. — A. Mauersberger, Plato u. Aristipp. — Misz.

N. Taalgids, XX, 5: Ph. J. Simons, Stijl, II. — W. de Vries, Losse opmerkingen over het ww. — A. Verwey, Vers-studie in Van Ginneken's Publicaties. — W. v. d. Ent, Bredero en de Eng. tooneelspelers. — Boekbeoord. — Aankond. en Meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Zeitschr. f. d. Alt., LXII, 4: K. Droege, Das ältere Nibelungenepos. — E. Schroeder, Kleinigk. zum Pilatus. — G. Roethe, Lückenb. — K. Strecker, Zu den Cambr. liedern. — E. Schroeder, Der Magezoge, eine altösterr. spruchdichtung. — E. Mayer, Das antike idealbild v. d. naturvölkern u.d. nachrichten des Caesar u. Tacitus. — E. Schroeder, Blattfüllsel. — H. Menhardt, Eine unbek. Hrotsvitha-hs. — B. Jarcho, Stilquellen der Hrotsvitha. — H. v. Kleinmayr, Handschriftl. zur Pilatuslegende. — G. Baesecke, Der vers im Reinhart Fuchs. — Misc.

Anglia, L, 1: E. v. Schaubert, Zur Gesch. der Black-Letter Broadside Ballad. — J. Koch, Nochmals zur Frage des Prologs im Chaucers 'Legend of Good Women'. — V. Langhans, H. Lange u. d. Lösung der Legendenprologfrage bei Chaucer. — J. Koch, Nachtr. zu meinem letzten Aufsatz über Chaucers Legendenprolog. — E. Einenkel, Bemerkung zu dem Streit über Chaucers Legendenprolog.

Id., Beibl., XXXVII, 6: E. Ekwall, The Name *Salcey*.

Neuphilol. Mitteil., 1926, 3-4: A. H. Krappe, Shakespeare in Romance Folk-Lore. — K. Ringenson, *De* et *par* comme expression du rapport d'agent en français moderne. — H. Petersen, Note sur une ballade adressée par Eustache Deschamps à Chaucer. — F. Kluge, Ahd. *âband*. — Besprechungen.

Revue Hist., CLI, 2: Homo, Les documents de l'Histoire August, I.—Bulletin historique (France. Révolution et 19me siècle)

Hist. Zeitschr., 134, 1: Hessel, Fr esl. als Grenzland. — Rothfels, Friedrich der Grosze in der Krise. — Miszellen (Schneider, Dante-Literatur; Mayer, Sophie von Hatzfeldt, Bismarck und das Duell Lassalle; Valentin, Vorgeschichte des Waffenstillstandes 1918).

Studiën, CVI, Sept.: J. v. Heugten, De Arme van Assisi. 1226—1926. — K. J. Derks, De Index (slot). — J. Stein, Phantasieën in vier afmetingen. — Th. Ermers, De Leuv. criteriologie, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Boekz. d. Geh. Wereld, 1926, 9: C. R. Vullings, J. Eilkema de Roo. — E. A. Serrarens, G. Gezelle. — H. F. M. Huijbers, Het Zilveren Getij. — Verder de gewone rubrieken.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Adama van Scheltema, Altnord. Kunst: Idg. Forsch., Anz. XLIII (Ipsen).
Andreae, Juvenile Literature: Engl. Stud. VIII, no. 4 (Doughty).
Bense, Anglo-Dutch Rel.: D.Lit.Ztg. 1926, no. 34 (Toll).
Cardozo, Jew in the Elizabethan Drama: Engl. Stud. VIII, no. 4 (Adair).
Van Dillen, Wisselbanken: Rev. Hist. CLI, no. 2 (Sée).
Gemser, Persoonsnamen: D.Lit.Ztg. 1926, no. 1 (Tal'qvist).
Hondius, Inscr. Atticae: Journ. of Hell. Stud. XLV, no. 2.
Eerste Kookboek: Zschr. f. Bücherfr. 1926, no. 1 (W[itkowski]).
Overdiep, Stilist. Studiën I: N. Taalg. XX, no. 5 (de Nooys).
Pos, Philol. Methode: Idg. Forsch., Anz. XLIII (Ipsen).
Rutgers, Märchen u. Sage, Anz. f. d. Alt. XLIV (Ranke).
Van der Velde, Thess. Dialektgeogr. Journ. of Hell. Stud. XLV, no. 1.
Wirth, Kinderpoëzie: N. Taalg. XX, no. 5 (Pomes).

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **N°. 2.** **November 1926.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für Wilhelm Streitberg. Heidelberg, Winter. 1924. (Pr. M. 22, geb. M. 24.50).

Niet lang heeft Streitberg de hulde mogen overleven die zijne vereerders hem op zijn zestigsten verjaardag hebben bewezen. Van andere talen dan Indogermaansche is in dit boek zoogoed als geen gewag, en zelfs over sommige onderdeelen van het Indogermaansch wordt hier niet gesproken. Doch in deze twintig verhandelingen is zooveel medegedeeld, dat de titel van het geheel niet onjuist kan heeten. De schrijvers hebben blijkbaar alle vrijheid gehad om ieder op zijne wijze hun onderwerp te behandelen, en het is ook wel duidelijk, dat de verschillende onderwerpen tot eene zeer verschillende behandeling aanleiding moesten geven. In het artikel *Die bisherigen Ergebnisse der hethitischen Sprachforschung* spreekt J. Friedrich over de ontdekking van teksten in eene tot dusverre onbekende taal en over de moeilijkheden der ontcijfering. In zijn stuk over het *Armenisch* wijst H. L. Zeller op de eigenaardige bezwaren van de studie dier taal voor jonge geleerden die met niet-Indogermaansche talen onbekend zijn. H. Reichelt heeft hier twee artikelen, *Indisch* en *Iranisch*, over onderwerpen uit de bijzondere philologie dezer groepen; en ook die over *Baltische Sprachen* (van F. Specht) en over *Slavisch* (van K. H. Meyer) gaan zoogoed als niet buiten het genoemde domein, al zijn ook theorieën over reconstructie en over accent en intonatie van meer algemeen belang. In *Griechisch* geeft A. Walter beschouwingen over verschillende onderdeelen der Grieksche grammatica (enkele opmerkingen klinken niet zeer modern); J. B. Hofmann behandelt de betrekkingen tusschen de *Altitalische Dialekte*; A. Walde het vraagstuk van *O-farbige Reduktionsvokale im Indogermanischen*; G. Ipsen schrijft over woorden die in zeer ouden tijd uit Oostersche talen in het Indogermaansch zijn gekomen: zijn titel is *Der Alte Orient und die Indogermanen.* Meer bijzondere quaesties behandelen ook F. Sommer in *Zum vedischen Sandhi* en J. Weisweiler in *Bedeutungsgeschichte, Linguistik und Philologie: Geschichte des ahd. Wortes e u u a.* Een overzicht van de studie in het Oudgermaansch gedurende de jongste twintig jaren geeft C. Karstien in *Altgermanische Dialekte*, en in het bijzonder spreekt hij over het begrip „Funktion", op het belang waarvan vooral Horn de aandacht heeft gevestigd. Onder den titel *Deutsch* behandelt V. Michels in 11 uitvoerige paragrafen de studie van het Hoog- en het Nederduitsch, en geeft daarbij eene rijke bibliographie. Eene dergelijke vindt men ook in het artikel van W. Horn, *Die englische Sprachwissenschaft.* Aan het slot spreekt hij over de tegenwoordig weer zoo vaak aangeroerde quaestie van *Sprache und Volksart*, die ook bij de Romanisten zoo welbekend is, en waarvan men dan ook gewag vindt in het stuk van I. Iordan, *Der heutige Stand der romanischen Sprachwissenschaft.* Hierin is de bibliographie niet zoo uitvoerig, maar zeer duidelijk is het overzicht van de verschillende richtingen en manieren van behandeling: die theorieën gelden natuurlijk niet voor de Romaansche talen alleen, en zoo verwondert men zich er niet over hier ook de denkbeelden van Saussure te zien vermeld, naast die van Meyer-Lübke, Schuchardt, Vossler, Gilliéron en wie meer of minder hunne leerlingen zijn. De groote denkers vinden bij hunne bijzondere studie waarheden van algemeen belang, doordat in hoogeren zin alle talen met elkander verwant zijn. En vandaar de pogingen tot het ontwerpen van eene „algemeene taalwetenschap". Die pogingen worden telkens herhaald, en b.v. tusschen het werk van Paul en dat van Saussure liggen 36 jaren. „Freilich, was die

Sprache sei, darüber tobt noch der Streit der Meinungen, und nicht eher wird er geschlichtet werden, als bis die Wissenschaft von der Sprache vollendet sein wird": zoo spreekt W. Porzig in het in deze „Festschrift" opgenomen artikel *Aufgaben der indogermanischen Syntax.* Dit artikel gaat volgens zijn titel niet buiten het Indogermaansch, doch met sommige opstellen over „algemeene taalwetenschap" heeft het dit gemeen, dat er zeer weinig concrete feiten in worden genoemd. En dit is wèl te begrijpen: men wil niet iets betoogen omtrent bepaalde talen in het bijzonder, en ieder beroep op feiten in ééne taal schijnt slechts eene conclusie van beperkt belang te rechtvaardigen. Hier betoogt Porzig o. a., dat de studie der syntaxis onafhankelijk is van eigenlijke psychologie, dat men een „Ausspruch" (een zin) moet definieeren als de vermelding van een feit (een soortgelijk betoog van hem vindt men *I.F.* 42, Anz. 7). Maar de vormen van zulke zinnen kunnen in verschillende talen zeer verschillend zijn; het eigenaardige van één bepaald systeem van syntaxis zal men alleen door de vergelijking met andere systemen goed kunnen begrijpen; de velerlei Indogermaansche talen geven reeds eene overvloedige gelegenheid, en het is zeker geraden die vergelijking ook buiten het Indogermaansch voort te zetten. Diezelfde opmerking maakt ook H. F. J. Junker in de eerste verhandeling van dezen bundel *Die indogermanische und die allgemeine Sprachwissenschaft.* Van de eenheid der taal kan slechts hij een diep besef hebben, die goed weet hoe die eenheid in verschillende vormen bestaat. Wie dit door gebrek aan kennis niet kan inzien, loopt gevaar alleen de hem bekende kleine werkelijkheid als de alleen natuurlijke en normale voor te stellen. Wil men de beschouwingen over „algemeene taalwetenschap" overlaten aan groote meesters, dan moet men daarbij rekening houden met hun persoonlijk karakter. Wat zij zeggen is misschien soms geen wetenschap meer in de bekrompenste opvatting van dit woord, doch men leert er uit hoe geesten van een groot waarnemingsvermogen en eene rijke phantasie de werkelijkheid hebben opgenomen; met eene gelijke belangstelling zal men van hunne uiteenloopende inzichten kennis nemen. Over het modernste onderwerp dat in dezen bundel is behandeld, schrijft de meest bejaarde medewerker Sievers: *Ziele und Wege der Schallanalyse* is de titel van zijn welbekend artikel. Daarop volgt een stuk van F. Karg: *Sprachwissenschaft und Schallanalyse,* waarin verslag wordt gedaan van welgelukte proeven ter bevestiging van de theorie, en waarin ook een perspectief wordt gegeven van hare diensten in de toekomst. Aan alle stukken gaat vooraf eene lijst van wat Streitberg heeft geschreven in de periode 1888—1924.

Groningen. A. Kluyver.

C. Autran, Introduction à l'étude critique du nom propre grec. fasc. 1—3. Paris, Geuthner. 1925. (Pr. p. fasc. fr. 20).

Evenals Schulze (zur Geschichte der Lateinischen Eigennamen) heeft pogen te bewijzen, dat de meeste zoogenaamde Latijnsche eigennamen niet anders zijn dan verlatijnschte Etruscische, tracht in dit werk Autran voor de Grieksche eigennamen aan te toonen, dat ook deze voor een groot deel van vreemden oorsprong zijn.

Aangaande de beteekenis van vele namen bij Homerus, de Tragici, etc. verkeeren we in volkomen onzekerheid. Men kan niet, zooals vaak is geschied, alleen op den indruk afgaan, want niet alleen namen, die er barbaarsch uitzien, maar ook vele, die een echt Grieksch uiterlijk hebben zijn niet Grieksch van oorsprong. Is het soms denkbaar, dat een koning uit de oudheid, waarin men zooveel hechtte aan de beteekenis van een naam, ooit een zoon den naam **Πολυνείκης** heeft gegeven? Het zou een boos omen zijn geweest. Wordt soms **'Ετεοκλῆς**, de man van waren roem ons door den dichter als beter voorgesteld dan zijn veel twistende broeder? Men moet aannemen, dat **Πολυνεικης** niet **Πολυνείκης** beteekent en dat **'Ετεοκλης** niets met roem te maken heeft, maar dat deze namen, evenals die van hun ouders, niet Grieksch van oorsprong zijn. Zoo is het met vele namen gesteld, waarvan het eerste deel **πολυ** is, dat in deze woorden niet de stam van **πολύς**, veel, schijnt te zijn.

In den Griekschen woordenschat bevinden zich vele niet-Grieksche woorden, vooral onder de technische termen. Zoo zullen ook vele eigennamen niet Grieksch zijn, maar ontleend aan de vele Libysche, Phoenicische, Egyptische, Thracische en Aziatische stammen, die de Middellandsche zee hebben bevaren en zich er om heen hebben gevestigd. In den oudsten tijd hadden alleen de hoofden van die stammen namen, de rest van den stam vormde den **λαός** en had geen eigen namen. Later echter gaven ook de tot den **λαός** behoorende individuen zich namen en gebruikten daarvoor die van de vroegere niet Grieksche stamhoofden en vergriekschten die naar willekeur. Namen, die geheel onverklaarbaar schenen, gebruikten ze niet.

Om met eenige waarschijnlijkheid conclusies over de beteekenis der Grieksche eigennamen te kunnen trekken moet men nagaan de aanwezigheid, hoeveelheid en aard van niet-Grieksche elementen in de toekomstige Grieksche wereld. Daarbij moet gebruik gemaakt worden van de gegevens op het gebied van archaeologie, economie, godsdienst en linguistiek. Gegevens kunnen verschaft worden door de verklaring van geographische namen van het Balkanschiereiland.

Dit is ongeveer de inhoud van de eerste aflevering en van het hoofdstuk „le paradoxe du nom propre grec".

Daarna volgt in aflevering 2 en 3 een gedeelte van het tweede hoofdstuk, omvattend alphabetische lijsten van A tot H, zóó, dat eerst een of meer leden van een familie van geographische namen op het Balkanschiereiland worden genoemd, daarnaast in een tweede kolom feiten worden gegeven uit de overlevering op archaeologisch, economisch en godsdienstig gebied, in een derde kolom overeenkomstige namen in Klein-Azië, in een vierde die in Etrurië en Italië, in een vijfde die in de rest van de antieke wereld. Tot het trekken van conclusies komt de schrijver in deze afleveringen nog niet.

Er is buitengewoon veel materiaal in deze afleveringen bewerkt. De geheele voorgeschiedenis van de Grieksche wereld komt er aan te pas, door schrijver van zijn eigen standpunt bezien, waarbij hij steunt op wat hij zelf in zijn vroegere werken heeft uiteengezet.

Het werk is met groote overtuigingskracht geschreven; men gelooft den schrijver, wanneer men zijn boek leest en bewondert, maar men is ook geneigd zich af te vragen: „hoeveel van wat wij nu als Grieksch beschouwen zal blijken niet Grieksch te zijn?" Het is jammer, dat het begin van het boek zoo onoverzichtelijk is. De schuld kan gedeeltelijk liggen aan de wijze waarop het werk is

gedrukt, n.l. met een veel te groot aantal nieuwe alinea's per groote bladzijde.

Leiden. M. M. Assmann.

Supplementum epigraphicum graecum. Redigendum curavit **J. J. E. Hondius.** Vol. I fasc. III (1923), vol. II fasc. I (1924) et fasc. II (1925). Lugduni Batavorum apud A. W. Sijthoff. (Prijs per deel fl. 6.—).

Na de aankondiging van de beide eerste afleveringen van deel I van het S. E. G. verschenen de door de heeren Salač en Hondius bewerkte uitvoerige indices daarop, die eerst recht een idee geven van den rijken inhoud en vier bladzijden „addenda et corrigenda", welke bewijzen hoe de publicatie door belangstellenden in allerlei landen nauwkeurig bestudeerd is. (Opmerkelijk en toch volkomen begrijpelijk, omdat men altijd het eerst naar het verre en moeilijk bereikbare tast en dan dikwijls aan het nabijliggende niet denkt, is dat no. 68 aangehaald werd uit een Grieksch tijdschrift en nu blijkt het eerst gepubliceerd te zijn in een Nederlandsch).

Ook met het tweede deel hielden bewerkers en uitgever royaal hun belofte, minstens 150 bladzijden te leveren, maar de omslag brengt de tijding, dat het aantal koopers te gering is en dus de prijs verhoogd zal moeten worden. Is men wellicht bezig hier den vicieuzen cirkel te trekken waarin vele Duitsche uitgevers zich gevangen schijnen te hebben?[1]) Dezelfde omslag brengt tevens de blijde mare, dat de samenstellers in contact trachten te komen met belangstellende lezers en zoo een middelpunt van inlichtingen op epigraphisch gebied willen vormen.

Ook in dit tweede deel geeft, zooals te begrijpen is, het eigenlijke Grieksche gebied het leeuwenpart. Italië en Sicilië leverden betrekkelijk zeer weinig. Niet daarom echter is het aandeel van Italiaansche geleerden nog steeds niet groot en beperkt het zich vrijwel tot commentaar op de vondsten van anderen. Veel vaker — en als eerstehandsbron — zou hun naam in dit internationaal tijdschrift verschenen zijn, wanneer niet ongelukkige omstandigheden de publicatie van vele inscripties uit Kreta en Cyrene (o. a. een brief van keizer Augustus aan de bewoners van die stad) nog steeds vertraagden.

Rome. H. M. R. Leopold.

Palaeographia Latina ed. by **W. M. Lindsay.** Part IV. (St. Andrews University Publications, XX). London, Humphrey Milford, Oxford University Press. 1925. (Pr. 5 sh.).

Met genoegen zullen zeker velen zien dat Lindsay's Pal. Lat. geregeld wordt voortgezet, zoodat nu reeds betrekkelijk spoedig het vierde stuk kon verschijnen. Meer en meer ontwikkelt zich deze publicatie tot een eigen orgaan of „archief" voor Lat. palaeographie. Reeds menig artikel verscheen daarin van groot belang ook voor een ruimeren kring van lezers. En voor de vakgenooten is het van onwaardeerbaar nut thans eene gelegenheid te hebben tot uitgaaf der resultaten hunner studiën. Zij hebben behoefte aan allerlei bijzondere typen, vaak ook aan afbeeldingen, die in de meeste oudere periodieken slechts zelden kunnen worden opgenomen. De St. Andrews Universiteit heeft dus aanspraak op veler dank voor den steun aan deze nuttige onderneming verleend. De leiding er van had zij aan niemand beter kunnen toevertrouwen dan aan prof. Lindsay, hoogstaande als geleerd palaeograaf, maar niet minder ook als beminnelijk mensch die door zijne vele studiereizen en zijn persoonlijken omgang met geleerden van verschillende nationaliteit zoo bijzonder in staat is eene internationale samenwerking van velen te bevorderen. Ook uit deze Part IV blijkt dit duidelijk. Behalve vervolgen op reeds eerder gedrukte artt. van den uitgever „Collectanea Varia" en uit de nalatenschap van den al te vroeg overleden dr. S. Tafel over de schrijfschool van Lyon, zijn opgenomen een geleerd, maar moeilijk te volgen betoog van A. de Boüard „La Question des Origines de la Minuscule Caroline" en van W. Heraeus „Ueber einige Variantenzeichen": in hoofdzaak wordt daarin besproken een dikwijls voorkomend, maar soms niet begrepen of met iam verward en in den tekst ingeslopen interlineair of marginaal teeken *ia* dat thans verklaard wordt als in alio (codice), ofschoon ook eene andere verklaring, nl. in antiquo (cod.) niet uitgesloten wordt. Het wil mij voorkomen dat deze laatste zelfs dikwijls meer waarschijnlijk is en dus de voorkeur verdient.

Den hoofdschotel vormt een artikel van prof. Lindsay zelf „The (Early) Mayence Scriptorium" met uitvoerig supplement van prof. P. Lehmann over desbetreffende thans te München bewaarde hss. Uit dat art. valt veel te leeren, vooral voor de geschiedenis der oudere minuskel onder invloed van de Angelsaksische schrijvers die zulke hss. hebben „gecorrigeerd". Aan dit woord moet dunkt mij, vastgehouden worden. Want L.'s polemiek tegen Chatelain die van den „corrector Saxo" sprak in den cod. Oblongus van Lucretius, lijkt mij niet billijk. L. schrijft p. 17 „I fancy that for ‚corrector' should be substituted ‚praeceptor'. When the scribes were puzzled, this Anglo-saxon hand intervened". Maar in den Oblongus heeft wel degelijk de Ang. hand vaak hetgeen er oorspronkelijk stond, veranderd zoodat eene nieuwe lezing of geheel ander woord ontstond. Ook heeft die hand vele verzen bijgeschreven in dier voege dat telkens twee regels kwamen in de plaats die voor één regel bestemd was of zelfs oorspronkelijk met één, later uitgewischt, vers beschreven was. Dit wijst toch op corrigeeren, in den ouden zin van emendeeren door collatie met een ander hs. of met het origineel voorbeeld. Wellicht zou men nog wel sporen van dat andere hs. kunnen terugvinden in een tweeden cod. Moguntinus die moet hebben bestaan (p. 36), blijkens een nog thans, volgens kardinaal Ehrle in het Vaticaan Pal. 3276 bewaard afschrift, wellicht wel van Poggio.

Leiden. S. G. de Vries.

J. Prinsen J.Lzn., De roman in de 18e eeuw in West-Europa. Groningen-den Haag, Wolters. 1925. (Pr. geb. *f* 15.—).

Dr. Prinsen deed ongetwijfeld een gelukkigen greep met dit boek. De 18e eeuw met haar conflict tusschen Klassicisme en Romantiek; met deels rationalistische en sentimenteele, deels kranig-realistische werken, is voor de literatuur van veel gewicht, al staan haar producten bij die van de vorige en volgende eeuw in kracht en diepte over het geheel ten achter. Nu mijns vaders *West-europeesche Letterkunde* onvoltooid moet blijven, wordt zoo het begin gemaakt eener voortzetting, zij het anders,

[1]) Het zou zeker op den weg liggen van wetenschappelijke genootschappen in binnen- en buitenland deze belangrijke onderneming te steunen, daar toch niet verwacht kan worden, dat de uitgever jaar in jaar uit de verliezen draagt. De Uitgever.

die valt toe te juichen. (Schr. acht niet onwaarschijnlijk, dat hierna het 18e eeuwsche drama aan de beurt komt; m.i. zouden hij zelf en zijn lezers meer behagen scheppen in den 19en eeuwschen roman.)

Het voorbericht deelt mede, dat het boek ontstaan is uit colleges. „Het is dus niet een synthetische beschouwing, die alleen waarde hebben kan voor hen, die de behandelde stof door eigen lectuur reeds zoo goed als geheel kennen. Het wil een inleiding zijn voor hen, die moderne literatuur studeeren, voor allen, die belangstellen in algemeene literatuur-geschiedenis en zich in een deel der kunst van de 18de eeuw willen oriënteeren. Daarom gaf ik meestal een kort overzicht van de behandelde romans met eenige citaten, die het typische van het werk doen uitkomen".

Het karakter van het boek is hiermee geteekend. Diep gaat het niet; Hettner, Brandes, Taine, Thackeray, Erich Schmidt, Robertson e.m.a. waren goede gidsen, maar de algemeene Inleiding is niet het sterkste stuk. Wel werd hier in Nederland bij mijn weten nog niet nadrukkelijk de Romantiek als „tweede Renaissance" betiteld, of gewezen op den invloed der Vrijmetselarij (43), maar de volgende definitie houd ik toch voor zeer eenzijdig: „Dat geloof in, die trots op eigen voortreffelijkheid is de spil van *de* Romantiek" (153). Is contrasteerend-samenhangend met deze „revolte"-houding niet aan te wijzen een zoeken, en ook dikwijls vinden van het Goddelijke? (Trekt schr. zelf niet 10 bladzijden lang een parallel tusschen Byron en Bilderdijk?) Of: „in Byron is de mooie statige klimming tot den heerschenden halfgod, die valt midden in den strijd" (enz. p. 153).

Wat is dat nu eigenlijk? Reminiscentie aan de dagen, toen de kweekeling Prinsen voor het eerst met den edelen Lord kennis maakte, of 'n vleug jubileums-enthousiasme? In geen der twee gevallen gaan we met de vaart mee, want Byron's „hooge, heilige idealen" .... Als het nu nog die van Shelley waren!

Ik geloof niet, dat men terecht iets missen zal onder de behandelde werken, of het moesten de staatsromans zijn, aangeduid p. 185—186. Vairasse's *Sévarambes* en Mercier's *L'an* 2440 zijn toch nog lezenswaard. Bij de literatuur over Rousseau p. 314 noot hadden de bijdragen van mevr. Roland Holst en vooral van Seillière wel mogen worden vermeld; hooren Lasserre's aanvallen inderdaad tot de „geweldigste"?

Een definitie van het woord „roman" wordt, met Vosmaer, niet beproefd (165). In *De Gids* van Mei j.l. nam Dr. Jolles dit schr. zeer kwalijk. Ik voor mij geef Dr. P. gelijk en acht dit verwijt niet alleen verouderd (positivisme, dat loenscht naar de „exacte" wetenschappen), maar ook zonder vooruitzichten, getuige de snaaksche Vlaamsch-Duitsche hoogleeraar zelf, die... evenmin een definitie geeft!

Na een 20-tal bladzijden Voorgeschiedenis krijgen we eerst de romans tot 1740, verdeeld naar 3 groepen: 1°. de avonturiers-levensloop, gegroeid uit het picareske genre (Lesage — niet Lessing, zooals abusievelijk in den Inhoud staat — en Defoe); 2°. de voortzetting van den galant-heroischen roman, soms ook picaresk, wordend sentimenteel (Sandras, Marivaux, Prévost); 3°. de didactisch-filosofische werken (Swift, Montesquieu, Voltaire).

De roman na 1740 vertoont een sterken Engelschen invloed: Richardson is de klein-groote man van het sentimenteele, wiens groote volgelingen Rousseau met *Héloïse*, Goethe met *Werther* en Chateaubriand met *René* zijn.

Fielding, met Smollett, Sterne, Goldsmith en Jane Austen vormen den realistischen roman, zooals die nog altijd bestaat; wat niet wil zeggen, dat Richardson, die tevens realistisch is, niet meer zou nawerken.

Ten slotte ontstaat, ook alweer in Engeland, de „novel of terror". Schr. had hier een wat diepergaande verklaring kunnen beproeven dan de pag. 290 en 432 eigenlijk niet-gegevene. „Men snakte naar een wereld buiten de dagelijksche realiteit" — jawel, maar waarom? Ik geloof, omdat er meer zielen waren, die Fielding niet aan konden, dan die met Richardson nog niet tevreden waren: begin eener reactie uit hoogere en lagere motieven op het rationaliseeringsproces door de verburgerlijkende maatschappij.

Een schets van de internationale invloeden der behandelde werken ontbreekt niet, terwijl ook de kritiek en aesthetiek worden vermeld.

Dr. Prinsen's kracht ligt in het met jeu navertellen van een realistischen roman, of in het met nog wat meer jeu bespotten van 'n sentimenteelen. Als literairhistoricus was zijn eerste leermeester wel Van Deyssel, in dezen een bedenkelijke paedagoog, wiens invloed nog soms raar nawerkt. Ik juich het toe, als een hooggeleerde eens een kuitenflikker slaat, maar hij moet dan eerst zijn toga afwerpen, anders staat het toch niet. Misschien is het erg naïef, dat ik hier het woord „scharrelpijp" nog leeren moest, maar in ieder geval „het weeë gekwijl dezer oermenschen" [van Gessner] (69) is 'n „gemeenplaats" zonder meer. Bovendien wordt ook bij den realistischen roman niet altijd alles zuiver gewogen: Smollett's geschiedenis b.v. van Miss Williams: „alle stadia uit het leven der horizontale maken we in dit verhaal mee" (393) is daarmee onvoldoende getypeerd: het ridderlijk medelijden, dat in deze rauwe geschiedenis zoo weldadig past, schijnt niet meegevoeld te zijn. Alleen in zijn bespreking van Swift's raadselachtig karakter (273) spant schr. zich werkelijk in en doet meedenken; hij komt hier boven 't nuchtere boekje van Lesley (lees Leslie) Stephen uit. Alleen had de latere liefde der Ieren voor den „menschenhater" niet onvermeld mogen blijven.

Toch ligt het geestelijke den schr. minder. „Godsdienst" schijnt hij slechts te kennen als dogma en ceremonie en dus te verachten; zóo te begrijpen, maar er bestaat ook nog het geloof (dat deze dingen eens schiep) geheel ondogmatisch en zelfs onuitgesproken. Zoo acht ik de bewering er naast: „Shakespeare is geen religieus kunstenaar; wij vinden bij hem geen spoor van het ingrijpen der Godheid in menschelijke zaken" (33). Ondertusschen, wie schiep den onvergetelijken Richard III en Lady Macbeth, ten leste verteerd door gewetenswroeging? En Prospero boven Caliban — is die ordening niet Platonisch-Christelijk? Dat noem ik wel degelijk religie.

Novalis' *Ofterdingen* wordt door schr. plichtsgetrouw geëxcerpeerd, maar voelt hij eigenlijk iets van hetgeen de Duitsche Romantiek voorzweefde? In een noot schokschoudert hij: „Die blauwe bloem is voor deze heeren een geheimzinnig symbool, als de visch voor de christenen" (489). Hoe zinledig van Hölderlin's apostrofe tot de Duitschers te zeggen: „Dat is wel wat men noemt: op den man af" (493).

Dr. P. is geen vriend der Duitschers. Een cynisme van den ouden Fritz op zijn allerzuurst wordt zonder bedenken als bijdrage tot hun psychologie gebruikt (15), maar als hij spot dat wij Hollanders den „Germaan" Shakespeare evengoed als de Duitschers onze klassieke grootheid mochten noemen (141), vergeet hij dat de Duitschers met hun vertalingen, opvoeringen en studies werkelijk méer voor Sh. deden en zeker doen dan de Engelschen zelf. Wat zijn de boeken van Sidney Lee of Bradley vergeleken bij Gundolf's *Shakespeare und der Deutsche Geist*? Maar Dr. P. schijnt dit niet te kennen.

Hij konstateert — eer gevend aan Van Goens (p. 131) — dat wij Nederlanders in deze 18e eeuw telkens achteraan komen. Maar zoo is het nu nog, ten minste in de geesteswetenschappen: daar zijn wij nog niet aan de Nobelprijzen toe. Als Dr. Prinsen zichzelf wat meer met de Duitsche maat wilde meten, geloof ik, dat het niemands nadeel zou zijn. Na het IJzeren tijdperk-te Winkel werd op het Gouden tijdperk-Prinsen gehoopt, doch momentaan zijn die verwachtingen (zooals het meer gaat) wat in een baisse. — Maar is de schrijver er mee tevreden, dat deze en gene eens een 18e-eeuwschen roman opneemt, dan wil ik mij gaarne zijn schuldenaar erkennen: ik heb dadelijk naar *La nouvelle Héloïse* en. *Roderick Random* gegrepen. Als zoodanig dunkt mij het boek dus toch een felicitatie waard.

Amsterdam. G. Kalff Jr.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Tweede druk. VI. **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen.** Eerste Deel. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1925. (Pr. ƒ 10.—).

Dit 6de, 617 bladzijden tellende deel, slechts één jaar na het voorafgaande verschenen, omvat het 5de tijdvak: „De Vrijwording der Letteren" (t.w. van de in het vorige tijdvak behandelde „Verfransching"). „1780—1830", en het eerste gedeelte van het 6de tijdvak: „Romantiek en realisme. 1830—1880". Natuurlijk is het karakter van het werk over het geheel onveranderd gebleven (zie Museum XXXI 62—9, XXXIII 91—3). Zelden of nooit scherp geteekende portretten, treffende karakteristieken, verrassende oordeelvellingen, geestige opmerkingen, die u bijblijven (doch bij nader toezien vaak zeer subjectief, onjuist, onrechtvaardig blijken); maar een weloverwogen, rijpe, rustige, billijke, historische waardeering, of althans eerlijke poging daartoe; altoos meer wetenschap dan kunst, met alle licht- en schaduwzijden daarvan. Oriënteerende hoofdstukken of althans inleidingen over algemeen - Westeuropeesche „geestelijke stroomingen" — zooals b.v. de philosophisch-aesthetische denkbeelden der 18de eeuw (3—12) of de romantiek (509—12) — of over Nederlandsche „richtingen" (102—3) zijn wederom zeldzaam; wel vindt men telkens bij bepaalde personen of werken de uitheemsche voorbeelden, met de voornaamste daartoe betrekkelijke literatuur, genoemd, soms ook eenige meer terloopsche mededeelingen over den samenhang onzer met de Fransche, Engelsche of Duitsche letteren, waarin deze „polyhistorische" schrijver dan evenzeer thuis blijkt als in andere verderaf gelegen, vooral wijsgeerige wetenschappen (zie b.v. 19, 459 noot).

Onveranderd blijft het bezwaar (in meer dan één zin) van het teveel. Soms verloopt het verhaal weer in de zandwoestijn eener dorre opsomming van namen van schrijvers, titels van boeken of verzen met enkele min of meer karakteristieke aanhalingen (doch bij Bellamy c.s. trouwe, overnauwkeurige opgave van 't getal rijmlooze en berijmde verzen); of in den modderplas b.v. der toch meer politisch- dan literair-historisch belangrijke pamfletten en verzen uit den Patriottentijd. Een heerleger van tweede- en derderangspoëten, telkens met naam en toenaam, geboortedag of -jaar en -plaats om betwistbare redenen en met even twijfelachtig gevolg uit de welverdiende vergetelheid opgerakeld: alle door den schrijver, allicht door weinigen vóór, zeker door niemand na hem gelezen; welke namenreeksen bij den lezer weinig anders achterlaten dan verwondering over de onverzadelijkheid van des schrijvers boekmaag, zekeren weemoed over het vergankelijke van allen naroem en een heugenis van verveling en onbelangrijkheid. Hinderlijk is deze breedvoerigheid (zacht gezegd) o.a. wanneer het de Zuidnederlandsche „poëzie" der hier behandelde tijdvakken geldt, of ook het tooneel, waarbij aan de eigenlijke vertooning, de tooneelisten en hunne steeds wisselende gezelschappen vrij wat meer aandacht en plaats wordt geschonken dan men hier toch eigenlijk verwacht, maar waar men tevens een nauwkeurig, volledig en nuttig repertorium vindt niet alleen van het répertoire, maar ook van de meestal kortstondige tooneeltijdschriften en de overige tooneelliteratuur (zie b.v. 305).

Ook hier ontbreken de plaatsen zeker niet, waar, ondanks alle streven naar onpartijdigheid, des schrijvers sympathie met eene min of meer rationalistische of positivistische wijsbegeerte, met de „verlichting" der 18de, en haar kind, het liberalisme der 19de eeuw, met de evolutieleer, naast of tegenover allen godsdienst of wel in 't bijzonder het hem vanouds welbekende, maar min of meer uit de hoogte gewaardeerde Christendom, hetzij het streng dogmatische of een meer mystieke strooming als het „Réveil" (7—8, 41, 239, 278, 356, 394, 458, 477, 508—9), zijn voorkeur dus ook voor de denkbeelden van b.v. Kinker en Geel boven die van Bilderdijk (354—7, 399, 458, 572), maar ook zijn afschuw van de Katholieke „verkwezeling" (en te gelijk verfransching), van het boeien der geesten in de Zuidelijke Nederlanden door „een verschimmeld verleden" (368) zich min of meer onbewimpeld uitspreken; al hetgeen hem echter niet belet het evangelisch kerkgezang, als in breeden kring bij velen geliefde poëzie, ook in den breede met kennis en met zekere piëteit te bespreken (237—46). Slechts enkele malen ontsnappen hem enkele voor velen stellig stuitende uitdrukkingen (b.v. 515, 520).

Evenmin ontbreken hier de plaatsen, waar de schrijver, openlijk of bedektelijk, schimpscheuten afschiet op oudere en jongere letterkundige critici als Busken Huet (wiens Litterarische Fantasien zelden of nooit een vermelding waardig gekeurd worden, ook niet b.v. 234 zijn uitgebreide studie over Tollens), of vooral de moderne schrijvers van De Nieuwe Gids en zijne nazaten, tegen wie hij een en andermaal den meewarigen toon aanslaat van den door de ervaring der geschiedenis geleerden, wetenschappelijken geschiedvorscher en -schrijver (26, 31, 40, 56, 266, 390, 413). En veelvuldiger dan in vorige deelen zijn hier algemeene opmerkingen over maatschappij en staat, letteren en kunst, gegrond op wereld- en menschenkennis, verkregen door levenservaring en lectuur (b.v. 5—7, 233, 259, 404, 491, 515, 517, 607).

Inderdaad — even onloochenbaar als begrijpelijk — hoe meer de schrijver zijn eigen tijd nadert, des te moeilijker valt hem de, schoon eerlijk nagestreefde, volkomen objectiviteit. Men voelt en tast tusschen de regels door zijn kwalijk bedwongen afkeer, zijn nauw verholen voorkeur; al wordt hij ook nooit zoo onrechtvaardig en hard in zijn oordeel als meer artistieke, hartstochtelijke naturen, vooral jegens het hen onmiddellijk voorafgaande geslacht in staat, maatschappij of kunst, plegen te zijn. Zoo zal het wie den schrijver kent niet bevreemden dat de schrijver over de personen, de toestanden en den geest uit den tijd van Willem I niet spreekt op den sedert geruimen tijd daarvoor gebruikelijken, hooghartig-smalenden, vinnig-hekelenden of laatdunkend-spottenden toon, maar met welwillende sympathie er eer het goede in tracht en weet te waardeeren dan het gebrekkige af te keuren en ten toon te stellen; doch ook niet zelden een veel matiger lof dan waaraan wij reeds lang gewoon zijn, overheeft voor de enkelen, die uit dit (en het vorige) tijdvak door het jongere nageslacht van het algemeene doemvonnis uitgezonderd en, als voorloopers van het betere heden, uitbundig geprezen werden en worden. Eene andere verdeeling van lof en blaam, licht en schaduw, ook van plaatsruimte en aandacht, dan in den laatsten tijd gebruikelijk is geworden; het moedig, zelfstandig oordeel van een onafhankelijk man, wien de ervaring der geschiedenis heeft geleerd, welke ups and downs er zijn, welke wisselvallige mode er heerscht in den smaak van het publiek, volgzaam, meegaand met het oordeel der tijdelijke heerschers in de kunst.

Zoo zullen thans zeker velen zich verwonderen over of ergeren aan den (altoos betrekkelijken) lof, de vriendelijke waardeering of ook de poging tot „rettung" van b.v. Van Alphen's Kindergedichten (40), Siegenbeek's stijl en spelling (217), Van der Palm (216, 295, 395, 444—7), Fokke Simonsz. (346), Helmers (357—61), Loots (225—7), Spandaw (392—4), het „Wien Neerlandsch bloed" (historisch begrepen en gewaardeerd tegenover de toen tot mislukking gedoemde „verjongingskuren" van het „Wilhelmus", 400—2), Tollens (408 e.e., o.a. verdedigd tegen een onbillijk, smalend oordeel, op grond van onvolledig citeeren), Messchert's Gouden Bruiloft (413), J. van Lennep (542 e.e.), Hildebrand's eigen rol in de Camera (600), een vergoelijkend „misschien wel" en „wel wat" (509) enz. Spot, als over de „citadelpoëzie" (499, 505 e.e.) is schaarsch. Daarentegen wordt Napoleon niet als genie en weldoener verheerlijkt, vergood, maar naar oudvaderlandschen trant als overweldiger en dwingeland beschouwd (zelfs, wat zeker zeer weinigen zullen goedkeuren, Van Marle's en anderer „rijmelarij" over „Napje" zonder verontwaardigde minachting vermeld, 388, 394), Staring niet al te breed en zonder groote ingenomenheid besproken (416—22), voorts het „réveil" slechts éénmaal (533) aldus, met name, genoemd, elders (508—9) even, vluchtig, als bondgenoot der romantiek, geschetst, Kneppelhout-Klikspaan niet zeer hoog geschat (607—10), eindelijk, vooral, Potgieter's „dwingend gezag", „heerschzucht", „schoolmeesterachtigheid", zijn afhankelijkheid van Drost, zijn minderheid naast Bakhuizen (547—8, 569, 583), zijn miskenning van Beets' Camera, de „waanwijze minachting" der Gidscritiek (593, 601, 611), Drost's en Potgieter's archaïstische taalliefhebberijen gegispt (536, 562) enz. Dat de stijl bij dit alles soms aan levendigheid en warmte, de lectuur aan belangrijkheid wint wat het boek in trouw aan eigen karakter en beginsel dreigt te verliezen, zij hiermede echter allerminst ontkend.

Ten slotte zij andermaal de wensch herhaald, dat de spoedige verschijning van het laatste deel den schrijver de welverdiende voldoening schenke der voltooiing van zijn omvangrijk en belangrijk levenswerk, dat stellig zéér lang een standaardwerk zal blijven.

Oegstgeest. J. W. Muller.

E. Kruisinga, A Handbook of Present-Day English. Part II, English Accidence and Syntax. Utrecht, Kemink en Zoon. 1925. (Pr. ƒ 17.70).

Degenen die de ontwikkelingsgang hebben gevolgd van de *Grammar of Present-Day English*, zooals die van den heer Kruisinga in 1911 verscheen, tot den vierden druk van bovengenoemd *Handbook*, moeten getroffen zijn door den onvermoeiden arbeid van dezen rusteloos zoekenden, scherpzinnigen geleerde.

Eerst eenigermate beïnvloed door Sweet's New English Grammar, zooals iedereen dit was, is hij later meer en meer zijn eigen weg gegaan. Zoo heeft hij nog Sweet's indeeling der onregelmatige werkwoorden behouden, zij het dan in eenigszins gewijzigden vorm, een uitkomst voor de moderne Engelsche Grammatica. Maar het oogenschijnlijk schitterend idee van de *Mixed Future* heeft hij wijselijk laten varen. De schrijver moet de juistheid hebben gevoeld van wat Poutsma in zijn: *Moods and Tense of the English Verb* (Tense pag. 32) dienaangaande opmerkte: „It seems doubtful that much is gained by the coining of these names. It adds another difficulty to the numerous difficulties attending the discussion of shall and will". En zoo bleef, in een volgende uitgave, de behandeling van *shall* and *will* niet langer belemmerd door een verdeeling, die, consequent doorgevoerd, onoverkomelijke bezwaren opleverde. In elke nieuwe uitgave vinden wij de stof uitgebreid en gaat de schrijver de onderwerpen grondiger behandelen.

Waar, in den derden druk, het hoofdstuk: „Aspect", dat aan de Progressive Form voorafging, door al te groote beknoptheid aan duidelijkheid nog te wenschen overliet, is het in den vierden druk den schrijver gelukt hiervan een veel helderder uiteenzetting te geven. Door voorbeelden, zoowel aan het Nederlandsch als aan andere talen ontleend, wordt de leerling vertrouwd met de voor hem ongewone onderscheiding van: *durative* en *momentaneous* aspect. Na nog te hebben gewezen op *iterative* en *inchoative* aspect, heeft de schrijver een bij uitstek doelmatige inleiding gevormd tot de Progressive Aspect, hetgeen de leerling dan vertegenwoordigd ziet door de hem zoo welbekende Progressive Form.

Ook het laatste hoofdstuk van het derde deel: *Meaning of Sentences*, is door de nieuwe bewerking meer tot z'n recht gekomen.

Een niet genoeg te waardeeren eigenschap van dit werk is m.i. deze dat het den leerling brengt tot werkelijk wetenschappelijken arbeid. Hij zal bemerken welke eischen worden gesteld aan zijn taalgevoel en opmerkingsgave als hij den schrijver wil volgen in zijn dikwijls zeer fijn gevoelde onderscheidingen. Uit opmerkingen en vragen van leerlingen, die dit boek gebruikten, is mij duidelijk gebleken hoezeer het hen tot zelfstandig onderzoek brengt en den kritischen geest in hen wakker maakt.

Bij alle bewondering en waardeering krijg ik soms den indruk alsof de schrijver door een onweerstaanbare neiging gedreven wordt om een onhoudbare stelling te verdedigen. Een voorbeeld hiervan levert § 198—200, waar hij zich niet wil laten overtuigen dat de *progressive form* ook herhaling kan uitdrukken. Toch zou ik juist zeggen, dat in § 199 „Dolph was continually getting into scrapes, his mother was incessantly harassed with complaints", wel degelijk aantoont dat bij Dolph telkens weer opnieuw de oude Adam te voorschijn kwam, terwijl z'n moeder bij voortduren gekweld werd door klachten. Zoo zou de progressive Form niet alleen onder Progressive Aspect vallen en zou Sweet's Definite Form weer meer reden van bestaan krijgen.

In § 1261, *Absence of the Article before names of Meals*, wordt de regel gegeven : Names of regular Meals take no article unless a definite occasion is referred to. Waar de schrijver zoo terecht heeft opgemerkt in § 1223 „All nouns take the def. article when they are made definite by an adjunct or clause", zou hij m.i. den logischen weg kunnen volgen door te zeggen: Names of meals take no article unless they are qualified by an adjunct or clause, expressed or understood.

Kleine bedenkingen als deze doen echter niets af aan de uitnemendheid van dit boek, dat een langbegeerd en onmisbaar *Vademecum* is geworden voor ieder, en in 't bizonder voor ieder Nederlander, die een diepere studie van de Engelsche taal wenscht te maken.

Leiden. Chr. Kok.

V. W. Post, Les Tentatives de Réforme orthographique du Père Monet, S.J. Amsterdam, H. J. Paris. 1925. (Pr. f 2.50). (Groningsche diss.).

De spellingkwestie is bijna zo oud als de spelling zelf. In Frankrijk altans wordt de verheffing van de landstaal tot wetenschappelike taal in de XVIe eeuw onmiddellik gevolgd door een beweging tot spellingvereenvoudiging. Precies als in de XXe eeuw staan etymologanten en fonetiekers tegenover elkaar, en met vrijwel dezelfde argumenten bestrijden zij elkaar. Indien ooit de geschiedenis zich heeft herhaald, dan is het wel hierin.

Dr Post heeft als onderwerp voor zijn proefschrift de persoon van pater Monet gekozen, die in de spellingstrijd der XVIIe eeuw een vrij belangrijk aandeel heeft gehad. Maar de oningewijde zou niet vermoeden, dat aan hem al zoveel vereenvoudigers waren voorafgegaan. Pas tegen het eind worden twee weinig bekende voorlopers genoemd, waarvan dan nog waarschijnlik alleen de tweede, pater Mersenne, rechtstreekse invloed op de theorieën van Monet heeft gehad. Mersenne nu volgt, gelijk Dr Post zelf vermeldt, de Baïf weer gedeeltelik na. Graag had ik deze dingen aan het begin van het boek ter inleiding gezien, met de vermelding, dat Baïf in hoofdzaak Ramus navolgt, welke laatste Meigret voortzet. Zo ware de keten uitgestippeld, waarin Monet slechts een schakel was. Nu rijst deze wat zonderling met zijn voorstellen en argumenten op, alsof hij alles gloednieuw zelf had uitgevonden.

Op de persoon zelve valt overigens een helder licht. Interessant is het te zien, hoe tacties de pater Jezuïet zijn ideeën geleidelik tracht ingang te doen vinden, op vernuftige wijze wordt waarschijnlik gemaakt, dat zijn actie van belang is geweest voor de voorbereiding ener spellingwijziging, zij het dan ook, dat zijn eigen wijzigingen maar een beperkt aantal min of meer vrije navolgers vinden. En telkens blijkt, hoe ijverig de Nederlandse schrijver zijn stof in Frankrijk verzameld heeft.

Een paar kleine opmerkingen mogen hier plaats vinden als bewijs van belangstelling. De dankbaarheid van d'Arsy voor van Waesberghe (blz. 78) lijkt mij weinig overtuigend als bewijs voor het trouwens overbekende feit, dat gewoonlik de drukkers veel meer dan de schrijvers de spelling regelden: d'Arsy bedankt eenvoudig zijn uitgever voor de moderne toevoegingen, die hij bij de oude spelling heeft mogen geven (zie blz. 91), zoals een hedendaags auteur wel bedankt b.v. voor de illustraties, die de uitgever hem heeft veroorloofd op te nemen.

Op blz. 62 is sprake van Chable Chartrein als auteur van een daaronder afgedrukt gedicht, dat de ondertekening *C. Chable Chartrein* draagt. Ik lees hier C. Chable, Chartrein (= uit Chartres).

De schrijver releveert het curieuse feit, dat in het *Abrégé* van 1628 de letters A—Q de bladzijden 1—1092 beslaan, terwijl met de letter R een nieuwe paginering begint (1—457). Hij onderstelt dat men dit gedaan heeft, omdat te grote bladzijnummers lelik staan en onduidelik zijn, maar werpt deze onderstelling zelf om met de opmerking, dat de gebruiker er toch niet naar kijkt. Inderdaad ! En waarom dan eerst tot 1092 doorgenummerd en niet dadelik bij 1000 opnieuw begonnen ? De voor de hand liggende verklaring is dat de tweede drukker, die Monet er bij heeft genomen omdat hij haast had (zie blz. 19, noot 2), tegelijk met de eerste gewerkt heeft en met de letter R is begonnen. Hij heeft dan een nieuwe paginering gekozen, omdat natuurlik niet precies te voorzien was hoe ver de eerste zetter komen zou.

Amsterdam. K. J. Riemens.

Georg Weber's Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte. Drei und zwanzigste Auflage. Vierter Band. Neueste Zeit, vollständig umgearbeitet und bis auf die Gegenwart fortgeführt von **H. Schmidt-Breitung.** Leipzig, Engelmann. 1925. (Pr. M. 20, geb. M. 23).

Opnieuw komt de algemeene geschiedenis van Weber onze aandacht vragen. Niet lang geleden mochten wij de geschiedenis in drie deelen van Weber-Riesz in dit blad aankondigen. Thans ligt het vierde deel van een andere bewerking van den zoogenaamden kleinen Weber voor ons, bij denzelfden uitgever verschenen. De vraag rijst natuurlijk onmiddellijk, in welke verhouding beide bewerkingen tot elkander staan. Het antwoord op die vraag is eenvoudig genoeg. Het boek van Schmidt-Breitung is een bewerking en voortzetting van het bekende van Baldamus, dat zich weer baseert op dat van Weber ; het werk van Riesz sluit zich meer onmiddellijk bij dat van Weber aan en is ook belangrijk beknopter.

Uit den aard der zaak is ook de geregelde publicatie van Weber-Baldamus door de tijdsomstandigheden verhinderd. Behalve deze, die in Duitschland vooral de verschijning van historische boeken ernstig hebben belemmerd, waren er bovendien nog andere oorzaken van vertraging. In 1905 verscheen de 21ste druk van Weber-Baldamus, waaraan ook Moldenhauer een aanzienlijk aandeel heeft gehad. Na Baldamus' dood in 1908 kon Moldenhauer in 1914 de 22ste druk uitgeven ; het vierde deel van dezen druk, waarnaar uit den aard der zaak in den oorlogstijd

veel vraag was, is in 1919 en in 1921 nogmaals onveranderd uitgegeven, met uitbreiding tot het jongste verleden. Dat laatste was reeds het werk van Schmidt-Breitung, die Moldenhauer had vervangen. Maar natuurlijk kon men met zulke herdrukken op den duur niet volstaan : de studie van de negentiende eeuw wordt in den laatsten tijd gelukkig zeer veelvuldig beoefend, zoodat hier vooral geschiedwerken spoedig verouderen. Het sprak dan ook van zelf, dat Schmidt-Breitung zich zette aan een nauwgezette herziening van het nieuwe deel van Weber-Baldamus.

Het resultaat ligt thans voor ons. Het is een lijvig boekdeel geworden van meer dan duizend bladzijden, ongerekend nog de stamtafels, die afzonderlijk genummerd achter in het deel zijn te vinden. Het spreekt wel van zelf, dat niemand zulk een omvangrijk boek in zijn geheel zal doorlezen, te meer, daar het voor een niet gering deel in zeer kleine letter is gedrukt. Dat is ook de bedoeling van Weber-Baldamus eigenlijk niet ; dat kan de bedoeling althans nu niet meer zijn. Een boek als dit is minder een leerboek of een handboek, hoewel het op het titelblad nog zoo heet, dan een boek om na te slaan, wanneer men van een bepaald onderdeel, een brok geschiedenis der negentiende eeuw, iets meer wil weten. Voor iets anders is de uitvoerigheid te groot en is de overvloed van bijzonderheden te overstelpend. Voor detail-onderzoek is dat natuurlijk uitnemend, maar voor het overzicht van en het inzicht in het geheel der dingen is het natuurlijk veel te veel. Aan dat bezwaar is intusschen zooveel mogelijk tegemoet gekomen door verschillenden druk : door alleen den grootsten druk te lezen verkrijgt men een niet al te uitgebreid overzicht, dat men naar believen kan uitbreiden door tot steeds kleinere lettervormen af te dalen.

Dat ook een recensent dat niet altijd en overal doet, spreekt van zelf. Hij kan bij zulk een werk niet anders dan steekproeven nemen en naar het resultaat daarvan zich een oordeel vormen. In het algemeen kan dat oordeel gunstig zijn : met nauwgezette kennis van zaken en ook met gezond oordeel is de zoo merkwaardige ontwikkeling der negentiende eeuw geschetst. Dat daarbij de politieke kant der ontwikkeling op den voorgrond blijft en dat de geestelijke groei en de economische toestanden minder ter sprake komen, ligt wel voor de hand. Zoo is het bij Weber altijd geweest en zoo ligt het ook wel meer in den geest van onzen tijd, die door den grooten wereldoorlog de beteekenis der staatkundige geschiedenis weer duchtig aan den lijve heeft gevoeld. Zoo is het ook gebleven juist bij de behandeling van de „histoire contemporaine", die in dit boek natuurlijk de plaats verkrijgt, die haar toekomt en zelfs meer dan dat. Ongeveer een vijfde deel van het geheele boek wordt ingenomen door de geschiedenis van den wereldoorlog. Dat is stellig in een geschiedenis van den modernen tijd, die met 1789 begint, veel te veel. Het ligt voor de hand, dat men voor de verleiding bezwijkt juist het allerjongste verleden zeer uitvoerig te beschrijven. De bekoring van het zelfbeleefde is voor den auteur zeer groot. Er is in breeden kring groote belangstelling voor de dingen, die vlak achter ons liggen. Er is juist over de meest recente tijden zeer veel gepubliceerd. Het is van belang reeds nu allerlei bijzonderheden en onderdeelen vast te leggen, die op den duur niet meer zijn te achterhalen.

Dat alles staat natuurlijk vast. Maar er zijn toch ook zeer groote bezwaren. Objectief is onze eigen tijd natuurlijk volstrekt niet belangrijker dan iedere andere, wat het levende geslacht zich ook mag verbeelden. Maar er is nog iets anders. In geen andere periode is het zoo moeilijk zich van zijn eigen gevoelens, denkbeelden en beginselen te abstraheeren dan in den eigen tijd. Hier komen alle overwegingen van onze rede, vooral alle roerselen van ons gemoed in sterke beroering, sterker dan voor objectiveering van het historische gebeuren gewenscht is. Hier vooral is het voor een Duitscher bijzonder moeilijk zich op een objectief standpunt te plaatsen, daar de geschiedenis van den oorlog zijn diepste geestelijk bestaan heeft geschokt, zelfs den zedelijken ondergrond aan zijn geheele leven heeft ondermijnd. Duitschland ligt verslagen ter aarde ; het onmogelijk geachte is gebeurd. Dat de stemming daardoor dikwijls zeer verbitterd is, is verklaarbaar en natuurlijk. Maar in zulk een stemming is het beter geen geschiedenis te schrijven.

De geschiedenis van den wereldoorlog, zooals die in dit vierde deel van Weber-Baldamus is opgenomen, is wat de feiten betreft uit den aard der zaak juist en correct. Maar de voorstelling, die van den loop der gebeurtenissen en de verhouding der dingen wordt gegeven, is nog geheel die, welke tijdens en na den oorlog in vele kringen in Duitschland gewoon en gangbaar was. Rusland heeft den oorlog veroorzaakt door zijn mobilisatie in 1914. Engeland is de duivelsche vijand van het Duitsche volk ; met listige kunstgrepen hebben koning Eduard VII en zijn ministers het Duitsche volk in den val gelokt. België heeft door zijn verraad zijn lot ten volle verdiend. Duitschland is altijd vredelievend geweest en heeft geen enkele aanleiding tot den oorlog gegeven ; wat anderen daarvan zeggen, is niets dan vuige laster. Zoo is de opvatting lang in Duitschland geweest ; maar zij is thans lang niet meer algemeen en in een geschiedboek moest zij in den tegenwoordigen tijd niet meer voorkomen. Want waarlijk — zoo simplistisch zijn groote wereldgebeurtenissen niet te verklaren. En ook niet zoo eenzijdig.

Met allerlei voorbehoud kan men dezen 23sten druk van den ouden Weber dus aanbevelen. Maar wij voor ons zouden toch de voorkeur geven aan de bewerking van Riesz, die wij vroeger in dit blad bespraken. Ook hier wel een zeer geprononceerde Duitsche opvatting, maar lang niet zoo eenzijdig en patriottisch als bij Schmidt-Breitung. Daarop mag hier de nadruk wel worden gelegd, omdat dergelijke groote handboeken bij de studie hier te lande veelvuldig worden gebruikt en dus eenzijdige opvattingen daardoor zoo gemakkelijk postvatten. Ook in deze dingen behooren wij neutraal te blijven, vooral na den oorlog.

Amsterdam. H. Brugmans.

Fr. Poulsen, Vases Grecs, récemment acquis par le Glyptotèque de Ny-Carlsberg. Avec Planches. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser V, 2). København, Høst & Søn. 1922. (Kr. 6.40.)

Voor de Glyptotheek van Ny-Carlsberg, die reeds lang beroemd is door de prachtige verzameling antiek beeldhouwwerk, die Jacobsen, een schatrijk bierbrouwer, er jaren geleden bijeenbracht, werd in 1920 eindelijk ook een kleine verzameling grieksche vazen verworven, waarvan de belangrijkste, een 24 stuks, in het boven-

genoemde boekje worden beschreven en afgebeeld in 47 opnamen.

Er is een prachtstuk bij van den Dipylon-stijl, een paar mooie Cyprische kannen met vogels, een zestal Attische amphoren en evenveel andere vazen met zwarte figuren, een vijftal Attische en een trits Italische vazen van allerhanden vorm met roode figuren, alle goede stukken, maar geen enkel dat iets nieuws of bijzonders van vorm of versiering geeft.

Het boekje is dus alleen een welkome aanwinst voor hen, die voor deze kunst een bijzondere belangstelling hebben, en voor de bezoekers van Ny-Carlsberg, die er alles in kunnen vinden wat zij van deze vazen willen weten.

Amsterdam. J. Six.

H. Høffding, Platon's Bøger om Staten. Analyse og Karakteristik. (Filosofiske Meddelser I, 5 vh. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab). København, Høst & Søn. 1924. (Pr. Kr. 4.65).

Het boekje dat hier voor mij ligt is eenigszins moeilijk te beoordeelen, daar het niet duidelijk is voor welk soort lezers het bedoeld is; voor vakmenschen die op de hoogte zijn van de litteratuur van de laatste 50 jaar over Plato's Staat bevat het te weinig nieuws of oorspronkelijks; en voor leeken vooronderstelt het te groote bekendheid met philosophische problemen en termen. Misschien zou het voor studenten in de wijsbegeerte een goede voorloopige oriënteering kunnen zijn in de moeilijke stof van Plato's grootste werk, tenminste wat de analyse van den inhoud betreft. Tegen de karakteristiek heb ik eenige bezwaren: Høffding vervalt te dikwijls in de fout van de critici van de laatste helft der 19e eeuw[1]) van Plato's werk te toetsen aan de moderne wijze van denken en redeneeren en alles wat daar niet aan beantwoordt voor mislukt te verklaren. De beste onder de jongeren hebben dat standpunt verlaten; zij merken wel degelijk een groot verschil van uitgangspunt en methode op, maar hun doel is zich zoo in Plato's denkwijze in te leven en te verdiepen dat zij zijn weten ook als werkelijk weten zullen leeren herkennen. Om een voorbeeld te noemen: Een van de moeilijkheden in de beoordeeling van den Staat is het geven van een zuiveren term voor het object van de hoogste wetenschap = *ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα.* (Pol: 505). en het beschrijven en begrijpen van Plato's methode dat object te benaderen. Nu vertaalt Høffding *ἀγαθόν* door „waarde", een begrip dat in de moderne philosophie zeer toegespitst is en beperkt in zijn beteekenis. Voor Boek I is dat woord niet onverdienstelijk, maar het staat elk verstaan van de uiteenzettingen over *τό ἀγαθόν.* in Boek V, VI, VII in den weg. Høffding zegt in zijn waardeering van Boek VI p. 505: „In den Staat komt Plato tot de Idee van het Goede, als dat wat alle wetenschap zal afsluiten door op het hoogste „waardevolle"(=*ἀγαθόν*) te wijzen als de grondslag voor alle wetenschap en alle bestaan. Voor moderne kennistheorie staat deze opvatting als een paradox, omdat het waardebegrip het concreetste, het minst omvangrijke en dus het rijkst aan inhoud is van alle grondbegrippen. Zelfs als alle wetenschap de waarde van het weten vooronderstelt, kan de wetenschap evenmin als iets anders uit haar „waarde" alleen begrepen worden." Een dergelijke beoordeeling maakt het begrijpen van deze passage zoo goed als onmogelijk. Indien men de indeelingen en definities van de moderne kennisleer als het absolute beschouwt, en alles wat niet in dat kader past als onzuiver gedacht kenmerkt, blijft Plato een gesloten boek.

Høffding en andere philosophen die zijn standpunt deelen, hebben heel wat onnoodig medelijden voor Plato gevoeld, ja zelfs gesproken over de tragiek van zijn leven als denker omdat hij nooit in staat geweest is zijn Idee van het Goede „wissenschaftlich zu begründen". Maar heeft hij dat ooit willen doen? Høffding wijst op een passage in Plato's zevenden brief (p. 338 D), waarin Plato willens en wetens het gebied der philosophie verlaat en in de mystiek overgaat; Plato zegt daar namelijk dat datgene wat hij wil leeren zich niet laat mededeelen zooals andere wetenschappen, maar dat een ieder in gestadigen denkarbeid en in gemeenschap met anderen moet trachten zijn geest met de hoogste Idee te vullen, en dat „zij zich dan misschien plotseling aan hem zal openbaren als een licht door een vonk ontstoken, dat daarna zichzelf steeds zal onderhouden". Deze ommekeer zou dan al in Boek VII van den Staat, p. 518 D. zijn aangekondigd. Daartegen zou ik willen opmerken dat men nooit Plato zal kunnen volgen, indien men de verstandelijke indeeling van ons denken in philosophisch, mystiek, wetenschappelijk denken aanziet voor een reëele verdeeling en meent dat Plato een overgang maakt tusschen twee in werkelijkheid gescheiden gebieden van onzen geest; terwijl zijn denken geschiedt in regionen die ruimer en dieper zijn dan de twee denksferen die wij philosophie en mystiek noemen. Bij alle analyseeren van onze geestesfuncties hoe nuttig ook, scheidt men datgene wat in werkelijkheid onverbrekelijk verbonden is, en verwaarloost men groote gebieden die onverdeeld blijven, omdat wij hen niet in onze woorden kunnen vangen en vasthouden.

Het haast tot instinct geworden gevoel van ons negentiende eeuwers, dat ons „weten", dateerend ongeveer van Galileï alleen weten is, zal wel oorzaak zijn van Høffdings weinige vertrouwen in Plato als denker; verkwikkend daartegenover is zijn geloof in Plato als kunstenaar. Tot weerlegging van de in de vorige eeuw opgekomen richting in de critiek die den staat beschouwt als een eenigszins los samenhangende verzameling van werken van Plato in verschillende tijden geschreven en zoo in elkaar gezet dat een aandachtig lezer de voegen niet ontgaan kunnen, merkt hij op dat Plato dan toch wel in staat geweest zou zijn die overgangen (de voegen) weg te werken; dat dus die overgangen gewild moeten zijn en een andere bepaalde beteekenis moeten hebben. Waarom niet iets van dat vertrouwen in Plato als denker?

Men meene niet dat ik het boekje van Høffding geheel wil veroordeelen; integendeel het bevat veel goeds, getuigt van grondige kennis van het onderwerp, en geeft, vooral waar het ethiek betreft zeer lezenswaardige opmerkingen. De lezer kan er heel wat philosophie uit leeren, en zal geprikkeld worden zich opnieuw in de waarde-philosophie te gaan verdiepen; of hij echter veel nader tot Plato gebracht wordt, betwijfel ik.

Rotterdam. W. Kuenen.

[1]) **Men leze b.v. Prantl's aanteekeningen bij zijn vertaling van Plato's Staat.**

G. W. Leibniz, Die Theodicee, neu übersetzt und mit Einleitung, Anmerkungen und Register versehen von **A. Buchenau.** Leipzig, Meiner. 1925. (Pr. M. 8, geb. M. 10.)

De Theodicee is niet het belangrijkste van Leibniz' werken. Ook niet het best gecomponeerde. Toch is het voor de kennis van Leibniz onmisbaar en mag het, ook als document van een zeer bepaalde, typische geesteshouding, inderdaad „in einer Sammlung Leibnizscher Werke in deutscher Sprache auch heute nicht fehlen". De vertaling is nauwkeurig en goed leesbaar. In beide opzichten overtreft ze die van von Kirchmann in de vorige uitgaaf der Philosophische Bibliotheek van 1879.

Leiden. A. J. de Sopper.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Christelijke schrijvers, uitgegeven en van verklarende noten voorzien door Dr. **Al. Slijpen** S. J., Hoogleeraar aan de R. K. Universiteit, en **M. van Everdingen** S. J., Leeraar aan het S. Canisiuscollege te Nijmegen. **I. L. Caecilius Firmianus Lactantius, De mortibus persecutorum** (1). Nijmegen-Utrecht, N. V. Dekker & v. d. Vegt en J. W. v. Leeuwen. 1925.

Wie een bladzijde leest van „De Tertulliano et Minucio Felice", van den onlangs gedoctoreerden Heer Borleffs, en daarna een bladzijde van een zijner beide objecten, die wordt terstond getroffen door het verschil tusschen het hedendaagsch wetenschappelijk en het laat patristisch Latijn. Kunstmatige stijl, eigenaardige constructies, nieuwe beteekenissen van sinds lang gebruikelijke woorden, maken den ongeoefenden lezer het werk bezwaarlijk. Het is daarom een heuglijk verschijnsel, dat deskundigen er op bedacht beginnen te worden hem en zijns gelijken te hulp te komen. Aan het Latijn van Cyprianus wijdde L. Bayard in 1903 een afzonderlijke studie. Ten onzent mocht van Wageningen nog juist vóór zijn dood den Octavius van Minucius Felix voltooid zien, „met inleiding en aanteekeningen", bestemd „niet slechts voor leerlingen van de zesde klasse van het gymnasium, maar ook voor studenten in de klassieke letteren en theologen". En nu hebben eveneens de bovengenoemde Nijmeegsche Heeren zich de zaak aangetrokken. Het is een eenvoudig begin, maar dat ruime perspectieven biedt. „De mortibus persecutorum" beslaat in de uitgave van Fritzsche 38 bladzijden van de 308, en van de 52 paragraphen blijven in de nieuwe uitgave nog 10 buitengesloten, bewaard vermoedelijk voor een volgend deeltje, afzonderlijk of in combinatie. Een korte inleiding gaat vooraf. De inhoud wordt aangegeven door afzonderlijke opschriften. De noten zijn berekend op eerstbeginnenden. Zoo lezen wij: „fratrum: in christelijken zin te verstaan; confessione: belijdenis, niet van zonden doch van geloof; nieuwe kerkelijke beteekenis van dit woord". Wij mogen den ondernemers dankbaar zijn. En wat Lactantius in de „mortibus persecutorum" als eerst object betreft, Pierre de Labriolle zegt er van in zijne „Histoire de la Littérature Latine Chrétienne": „Aujourdhui encore cet opuscule mérite d'être lu. Aiguillonné par sa passion, l'ancien rhéteur y a dépouillé ses élégances un peu fades. Par la rapidité du récit, par le dramatique de certaines scènes et le piquant de certains traits, il stimule d'un bout à l'autre l'intérêt et sans cesse il le renouvelle".

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Jules Verne, Michel Strogoff. Edition autorisée, arrangée et annotée par **W. F. Hildebrand** et **J. H. Kool.** Groningen, Wolters. 1925. (2 deeltjes; prijs per deel ƒ 0.50.)

Deze boekjes zijn verschenen in de „Bibliothèque des Débutants" als het eerste en tweede nummer van Serie B.

Deze serie is bestemd voor leerlingen, die op de hoogte zijn van de voornaamste onderdeelen der grammaire, in het bizonder van de onregelmatige werkwoorden, en die tevens eenige kennis bezitten van het taaleigen.

De bewerkers hebben in beide series uitsluitend „Romans d'aventures" genomen, uitgaande van de overtuiging, dat in dergelijke verhalen de jonge lezers het meest belang stellen.

De jonge leerlingen, en niet alleen deze, zullen met spanning de avonturen van den koerier volgen. Zij worden hierin niet telkens afgeleid door het opzoeken van moeilijke woorden: de beteekenis hiervan staat naast den betrekkelijken regel.

Wij bevelen dit boekje gaarne aan.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Te Luik, bij H. Dessain, heeft de heer A. Geerebaert, S. J. een *Grieksch Leesboek* uitgegeven, verdeeld in boekjes waarvan telkens twee aan een bepaalde schrijver (een deeltje tekst, een tweede inleiding en aantekeningen) zijn gewijd. Wij ontvingen de volgende nummers: *Loekianos* (1925), *Herodotos* (1925), *Platoon* (1926), *Thoekudides* (1926).

Van de *Eclogae graecolatinae* door de firma Teubner uitgegeven (zie *Museum* XXXII, kol. 197), werden ons een vijftiental nummers toegezonden. Deze deeltjes, ieder van ongeveer twee vel druks, geven teksten (met aantekeningen) die tot doel hebben de lektuur van gymnasiasten uittebreiden, onder anderen door ook excerpta uit in het Latijn gestelde geschriften uit postklassieke tijd te behandelen. Wij vermelden de volgende titels: Aristoteles, *Staat der Athener* (O. Jacobs), *Vergils Georgica* (E. Pilch), *Senecas Briefe* (O. Häger), *Plinius' Briefe* (H. Schulz), *Ausonius*, *Venantius Fortunatus* (H. Ostern), *Altchristliche Literatur des Abendlandes* (A. Kurfess), *Otto von Freising* (H. Mosler), *Th. Morus' Utopia* (R. Schottländer), *Römer und Germanen während der Völkerwanderung* (H. Wachtler), *Aus dem Altlatein* (F. Hache). Deze beknopte bloemlezingen kosten per stuk M. 0.80; voor de eerste nummers was de prijs M. 0.60, doch de hier aangekondigde zijn voorzien van een stijve omslag.

Bij de firma S. C. van Doesburgh te Leiden zag, voor de negende maal, het licht de *Latijnsche Vormleer* van Dr. M. B. Mendes da Costa (Eerste deel). In een voorbericht verklaart de schrijver waarom hij niet afgeweken is van de behandeling der stof in vorige drukken, met name ten opzichte der kwestie van „de uitspraak".

Verschenen is: *Van Dale's Zakwoordenboekje*, 7de druk ('s-Gravenhage, Nijhoff); Van Rijsen's *Algemeene geschiedenis*, bewerkt door M. ten Bouwhuis, 13de druk (Groningen, Wolters).

De *Korte Nederlandsche Spraakkunst* van T. Terwey is door R. Kuitert herzien en, gelijk de bewerker in een „toelichting" verklaart, in overeenstemming gebracht met het gewijzigde taalinzicht. Deze zes en

twintigste druk van het bekende werk verscheen bij de firma J. B. Wolters te Groningen (1926; prijs ingen. *f* 1.30; geb. *f* 1.50); van de daarbij behorende *Oefeningen* zag te gelijk de vier en twintigste druk het licht bij dezelfde firma (prijs ingen. *f* 1.10; geb. *f* 1.30).

Verschenen is bij de fa Van Goor Zonen te Gouda: G. Delacre, *Traité de phonétique par questions et réponses.*

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

„Unitas Multiplex" te Amsterdam.

In het genootschap werden van 1925—'26 de volgende voordrachten gehouden: Siegfried van Praag, *Ideologieën van het Japansch Imperialisme*; Dr. Ch. Griss, *De grondslagen der wiskunde*; Mr. J. Reitsma, *Oosterling en Westerling*; Dr. J. Tielrooy, *Over litteraire critiek*; Dr. D. Loenen, *Het begrip Vrijheid in Athene*; Dr. J. Romein, *Europeesche Problemen*; Dr. G. Kalff, *Wenschelijkheid en mogelijkheid van een nieuwen adel*; Dr. H. Wolf, *De toekomst der religie volgens Leop. Ziegler*; Dr. H. J. Pos, *Over religieuse terminologie*; Dr. S. Bok, *Het totaliteitsbegrip der embryologie.*

Sedert de vorige opgave (*Museum* XXXIII, 132) zijn in de Mededeelingen van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam verschenen in Dl. 59, Serie A: Ph. S. van Ronkel, *Bericht aangaande de jongste aanwinst van Maleische handschriften in het buitenland* (*Cambridge*) (*f* 0.30); C. C. Uhlenbeck, *Nieuwe woorden in het Blackfoot* (*f* 0.30); en in Dl. 61, Serie A: G. G. Kloeke, *Reflexen van Hollandsche expansie in de huidige Nederlandsche dialecten* (*f* 0.40); N. G. H. Deen, *Over taalverwantschap, meeningen en vragen* (*f* 0.40); J. van Gelder, *Naar aanleiding van Hirt's „Ueber den Ursprung der Verbalflexion im Indogermanischen"* (*f* 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Sur un préfixe français „ré"* (*f* 0.40); J. van Ginneken, *De erfelijkheid der klankwetten* (*f* 0.40); A. W. M. Odé, *Das schwache Präteritum in den germanischen Sprachen* (*f* 0.40).

De vijfde aflevering is verschenen van het *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Giessen, A. Töpelmann. Dit reeds herhaaldelik in het Museum besproken en geprezen werk (*Mus.* XXXIII, no. 1, no. 5, no. 8), een door W. Bauer geheel omgewerkte uitgave van Preuschen's bekend woordenboek, is door deze laatste aflevering gevorderd tot het woord κατάγω.

Wij hebben drie nieuwe deeltjes ontvangen uit de „Sammlung romanischer Uebungstexte" van Max Niemeyers Verlag, nl. *Bruchstücke des provenz. Versromans Flamenca*, uitgeg. door K. Lewent; *Bernart von Ventadorn, ausgewählte Lieder*, uitgeg. d. C. Appel; *Aus dem Esope der Marie de France*, uitgeg. d. K. Warnke. Bovendien werd ons gezonden door A. Marcus u. E. Weber's Verlag (Bonn): P. Menzerath, *Beiheft zur Französischen Lauttafel.*

Als uitgave van het Historisch Genootschap te Utrecht is verschenen: *Rekeningen van het bisdom Utrecht* 1378—1573, I (*Nedersticht*), 2 deelen, uitgeg. door Dr. K. Heeringa.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journ. of Hell. Stud., XLIV: G. H. Stevenson, The Financ. Adm'n. of Pericles. — J. Curtis, Reconstr. of the Great r Perfect System. — R. D'Orbeliani, Inscr. and Monum. from Galatia. — O. Waldhauer, Ancient Marbles in the Moscow Hist. Mus. — W. Amelung, Note on *J.H.S.* XLIII, 150. — H. T. Wade-Gery, Jason of Pherae and Aleuas the Red. — E. Strong and N. Jolliffe, The Stuccoes of the Underground Basilica near the Porta Maggiore. — W. W. Tarn, The Political Standing of Delos. — W. H. Buckler, The Angora Resol. of the Stage Guild. — W. M. Ramsay, Note on the Angora Resol. — V. Gordon Childe, A Gold Vase of Early Helladic Type. — M. Cary, The Greeks and Anc. Trade with the Atlantic. — E. R. Price, Pottery of Naucratis. — Ch. Walston, The Establ. of the Class. Type in Greek Art. — A. M. Woodward, Archaeol. in Greece, 1922—24. — F. Studniczka, Once more Sophocles and not Solon.

XLV: A. Evans, 'The Ring of Nestor'. — E. Clements, Suppl. to 'The Interpret. of Greek Music' (*J. H. S.* XLII, 133). J. K. Fotheringham, Cleostratus, III. — A. D. Nock, Studies in the Graeco-Rom. Beliefs of the Empire. — M. N. Tod, The Progr. of Gr. Epigr., 1923—1924. — R. W. Livingstone. The Problem of the Eumen. of Aeschylus. — L. Pihkala and E. N. Gardiner, The System of the Pentathlon. — A. H. Sayce, Perseus and the Achaeans in the Hittite Tablets. — S. Casson, The New Athenian Statue Bases. — C. Walston, Addendum to *J.H.S.* 44, 223—253. — H. J. Rose, A Taurobolic Inscr. from Rome: ΔΕΥΤΕΡΑΙ ΦΡΟΝΤΙΔΕΣ. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1923—1924 (slot). — S. Smith, A Note on *J.H.S.* 45,78. — G. M. A. Richter, A Neo-Attic Krater in the Metropol. Mus. of Art. — A. M. Woordward, Archaeol. in Greece, 1924—25. — Rendel Harris, Apollo at the back of the North Wind. — M. Cary, Athens a. Hestiaea. — N. H. Baynes, The Early Life of Julian the Apostate. — H. B. Walters, A Portrait-statuette of Socrates.

Engl. Studies, VIII, 5: W. v. Doorn, How It Strikes a Contemporary, I. — R. Volbeda, On the Place of the Preposition. — Notes a. News. — Rev. — Bibliogr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 41, 4: Van den Bergh-Elias, Vrijheid en hare verwerkelijking. — Brunner, Handelsverkeer van Holland met Oost-Europa tot einde 16de eeuw. — Das, Pierre Jurieu als spion. — Hulshof, Utrechtsche rariora. — Sneller, Twentsche weefnijverheid 1800. — Tenhaeff, Risico van klein-grondbezit in de Middeleeuwen.

Studiën, CVI, Oct.: A. Borret, Prolet. levensopvatting. — M. v. Steen, Een Vacantiereis door Zwits, III. — P. v. d. Scheer, Anatole France. — P. Albers, Hist. Overz., IV. — C. Kolfschoten, De Monniken der Hereeniging. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Boekz. d. geh. Wer., 1926, 10: F. Muckermann, Het Boek en zijn Publiek. — G. Knuvelder, Tolstoi's Brieven aan zijn Vrouw. — H. Hoeben, Hans Roselieb. — Verder de gewone rubrieken.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Bakel, Héloise: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Enno van Gelder).

Bartstra, Imperialisme: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Van Dillen).

De Beneditty, J. D. Meyer: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Van Heynsbergen).

Bense, Anglo-Dutch relations: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Smit).

Eekhof, Michaëlius: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Burger).

Elzinga, Voorspel van 1672: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Van Dillen).

Gunst, Pistorius: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Enno van Gelder).

Hondius, Inscr. Att.: Gött. Gel. Anz. 1926, n°. 4—6 (Kahrstedt).

Huberts, Willem III: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (De Boer).

Lectures on Holland: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Manger).

Murris, La Hollande: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (van Dillen).

Nijmeegsche studieteksten: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Tenhaeff).

Odé, Uitgangen met *r*: Rev. Crit. 1926, no. 16 (Meillet).

Poppers, Joden in Overijssel: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Eitje).

Vermeulen, Bouwkunst: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Hudig).

Voortrekkers: Tijdschr. v. Gesch. 41,4 (Eekhof).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **No. 3.** **December 1926.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. B. Faddegon, De Taal. Amsterdam, H. J. Paris. 1924. (Pr. *f* 2.25).

Het besef van de schoonheid der wetenschap heeft menig groot geleerde nu en dan in eene lyrische stemming gebracht. Vooral aan het einde van een betoog kan zulk eene stemming zeer natuurlijk zijn : wanneer het verstand al zijn werk heeft gedaan en met voldoening het geheel overziet, komt er eene trilling in het gemoed. Maar ook midden in een betoog treffen ons vaak bewijzen van eene gevoeligheid die door het verstandelijk redeneeren eer wordt opgewekt dan belemmerd, en die dan niet verder komt dan tot eene uitdrukking van ingetogen blijmoedigheid. Doch niet dikwijls zal die lyrische stemming gaan spreken in eene taal van doorloopend metrischen vorm : wetenschappelijk onderzoek en betoog is een langzaam voortgaan, waarbij opgewondenheid moet worden bedwongen. Een geleerde is gewoonlijk niet een dichter in den gewonen zin. De heer Faddegon is het wel. In zestien sonnetten spreekt hij over zijne wetenschap, en die gedichten worden voorafgegaan door zestien aanteekeningen, waarin de denkbeelden zijn omschreven die hem tot zijne poëzie hebben bewogen, of, zoo men wil, aanteekeningen waardoor zijne poëzie wordt verduidelijkt. De liefde, zonder welke de beoefening der wetenschap niet mogelijk is, heeft Prof. Faddegon bewonderd in zijn ouderen vriend Prof. Boer ; aan dezen is het eerste sonnet gericht en ook het geheele werk opgedragen. De kunst in deze gedichten is, voor mij althans, niet zoo gemakkelijk te waardeeren. Is het niet eenigszins te vreezen dat gedachten, die men eerst heeft gehad in den eenvoudigen en strengen vorm van de wetenschap, daarna door eene metrische inkleeding worden verduisterd ? Iemand zal opmerken dat die gedachten eerst door den geest van den dichter zóó werden getransformeerd, dat de metrische vorm de natuurlijke vorm werd. Een enkel voorbeeld moge hier worden genoemd. De heer F. heeft blijkens zijne veertiende aanteekening de overtuiging, dat door het toenemend wereldverkeer eene menigte talen zullen bekend worden waarvan men nu nog weinig of niets weet, en dat men alle dan bekende talen zal trachten te classificeeren, waarbij de stelsels der natuurlijke historie een voorbeeld zullen zijn. Dit is een gewichtig denkbeeld, want tot eene andere classificatie dan de genealogische ziet men tot dusverre niet veel kans. Hoe is nu het sonnet dat uit dit denkbeeld is voortgekomen ? Het heet *Expansie*. De dichter ziet eene boot die naar verre landen gaat, met allerlei passagiers die in den vreemde hunne fortuin gaan zoeken. De voorstelling daarvan neemt 8 verzen in beslag. Nog 6 blijven er voor wat de dichter verder wil uitdrukken. De winzucht van die avonturiers verrijkt de wereld met allerlei schatten, en de grootste daarvan is de kennis van nieuwe talen :

Doch wat al schat ons won hun avontuur,
Gij haalt den prijs, o Taal.

Die persoonlijke meening klinkt hier wat verrassend, doch bij een linguist is zij misschien wel te begrijpen. Die talen zijn als de bloemen die, zeer verschillend onderling, elk tot een bepaald type behooren. Zoo is het ook met den bouw der talen :

Zoo rijk en toch zoo streng is uw structuur !

De bedoeling van dit laatste vers is misschien niet terstond duidelijk. In verband met de voorafgaande verzen en met de proza-aanteekening zou men denken aan deze opvatting: de menschelijke taal in haar geheel heeft eene rijke verscheidenheid, en zij laat zich volgens een streng beginsel in taalgroepen van verschillende typen verdeelen. Die bewering is toch misschien te sterk. De bedoeling zou ook kunnen zijn: iedere taal in het bijzonder vertoont zich als een geheel van eén strengen bouw. Die stelling zou beter zijn te verdedigen, in zooverre als in iedere gemeenschap de gebruikelijke elementen en de analogieën voor hunne verbinding aan de behoeften der menschen voldoen zonder groot gevaar van misverstand. Maar al zou men ook de juistheid van die tweede opvatting willen toegeven, die opvatting is toch in dit gedicht minder natuurlijk. En zoo geeft dit werk veel te denken; het is echter niet mogelijk meer aan te halen, en de belangstellende lezers zullen zelf de verzen uitzoeken die zij het best gelukt vinden.

Groningen. A. Kluyver.

Novae Inscriptiones Attica, edidit commentariisque instruxit **I. I. E. Hondius**. Lugduni Batavorum apud A. W. Sijthoff. 1925. (Utrechtsche diss.)

Later dan ik gewenscht zou hebben en veel later dan deze Utrechtsche dissertatie verdient heb ik gelegenheid gevonden haar aan te kondigen.

De heer Hondius heeft zeventien door hem gedurende zijn verblijf in Athene gecopieërde fragmenten van oud-Attische inscripties, meest van luttelen omvang, benevens zes en veertig grafschriften van Attische burgers en een zestiental zeer oude grafschriften van niet-Atheners, deze laatste aan den weg naar Eleusis niet ver van den Kerameikos te voorschijn gekomen, in dit proefschrift uitgegeven en voorzien van een uitvoerigen, een enkele maal wellicht wat te uitvoerigen kommentaar.

N. 1—17 zijn brokstukken van staatsverdragen en eeredecreten, van overdrachten van *res sacrae*, van een *ἀπαρχή*-lijst, van een lijst van in den oorlog gevallenen, enz. Daar ze zeer fragmentair zijn geven ze op zich zelf beschouwd niet veel nieuws, maar krijgen vooral hun beteekenis wanneer zij vergeleken kunnen worden met reeds bekende inscripties, lacunes van dezen aanvullen, omgekeerd daaruit aangevuld kunnen worden. Dat is het wat Dr. Hondius heeft gedaan, op voortreffelijke wijze. Hij heeft het ongeluk gehad dat nog vóór hij zijn werk publiceeren kon, in de *editio minor* der Grieksche inscripties, door Hiller von Gaertringen bezorgd, het meerendeel van zijn stukken en daaronder de belangrijkste, de vóór-Euclidische, den geleerden reeds toegankelijk waren geworden. Hij heeft zich afgevraagd of zijn werk nog het publiceeren waard was, maar zich, gelukkig, daarvan niet laten terughouden. De waarde van zijn kommentaar en van vele der door hem voorgestelde aanvullingen blijft ook na Hiller von Gaertringen's uitgave bestaan. En moge hij teleurgesteld zijn geweest dat een groot deel van zijn arbeid eigenlijk overbodig was geworden, aan den anderen kant zal het hem een groote voldoening geweest zijn te mogen zien dat in zooveel van wat hij voorstelde een volleerd epigrafist als Hiller von Gaertringen geheel zijne meening bleek te deelen.

Het boek is van uitmuntende foto's van de belangrijkste stukken, van facsimilés van de oude grafschriften en van uitvoerige indices voorzien en toont ook hierin dat de auteur ten volle berekend is voor de taak, die hij in vereeniging met buitenlandsche geleerden op zich heeft genomen, de uitgave van het *Supplementum Epigraphicum Graecum*, dat te Leiden bij A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij uitkomt en in eens terk gevoelde behoefte voorziet.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

J. P. Postgate, New Light upon Lucretius. London, Longmans, Green & Co, 39 Paternoster Row. (Pr. 1 sh.).

De Redactie moge mij vergunnen dit geschriftje, een overdruk uit „The Bulletin of the John Rylands Library", Vol. 10, No. 1, January 1926, dat mij door den schrijver is toegezonden, met een kort woord onder de aandacht mijner landgenooten te brengen. Ieder kent het bericht van Hieronymus in zijne uitgave der Chronica van Eusebius, dat Lucretius door het drinken van een philtron zijn verstand heeft verloren, in de tusschenpoozen zijner krankzinnigheid verscheidene boeken van zijn gedicht heeft geschreven, die later door Cicero zijn uitgegeven, en op 44-jarigen leeftijd door eigen hand gestorven is. Over de geloofwaardigheid van dit bericht is onder de geleerden eeuwenlang fel gestreden. Professor Postgate nu heeft in deze lezing trachten aan te toonen, zulks op interne d.i. aan het gedicht zelf ontleende bewijzen, dat de bewering van Hieronymus niet is uit de lucht gegrepen. Het scherpzinnig en geestig betoog is zeker de belangstelling en overweging onzer philologen ten volle waardig.

Utrecht. P. H. Damsté.

J. Przyluski, La légende de l'empereur Açoka (Açoka-avadāna) dans les textes indiens et chinois. (Annales du Musée Guimet, bibl. d'études, tome XXXII). Paris, Geuthner. 1923.

Evenals zijn leermeester Sylvain Lévi, aan wien dit werk is opgedragen, is de schrijver tegelijk sanskritist en sinoloog. Van hoe groote beteekenis zulk een zeldzame combinatie van kundigheden is voor de studie der Buddhistische literatuur, bewijst het boek dat wij hier aankondigen. Het behandelt de legende (*avadāna*) van Açoka, den Constantijn van het Buddhisme. Het origineele werk, dat eens in Indië zeer populair moet zijn geweest, is verloren gegaan; wel zijn uitvoerige fragmenten daarvan opgenomen in het bekende Divyavadana, een in het Sanskrit geschreven verzameling van *avadānas* of stichtelijke verhalen. Er bestaan echter twee Chineesche werken, waarin, naar het schijnt, de legende van keizer Açoka volledig wordt weergegeven. Als vierde recensie is nog te noemen een Sanskrit werk Samyuktaāgama dat eveneens alleen in Chineesche vertaling is bewaard gebleven.

Een nauwkeurige studie van bovengenoemd materiaal heeft Przyluski in staat gesteld om de wording en ontwikkeling van het Açokāvadana na te gaan. „On sait", merkt de schr. op (p. XIII), „que les textes indiens, aussi longtemps qu'ils restaient en usage, étaient dans un perpétuel devenir. Les écrivains, même les plus obscurs, ne se faisaient pas scrupule de retoucher et de remanier les oeuvres de leurs devanciers". Wil men nu de wordingsgeschiedenis van een geschrift als het Açokāvadāna nagaan, dan zijn wij daarbij geheel aangewezen op de

gegevens aan het geschrift zelve ontleend. De methode door Przyluski gevolgd is hoogst vernuftig. Bij de groote onzekerheid die omtrent de chronologie van bijna alle oudere Indische literatuur heerscht, vindt hij een steunpunt in de namen van enkele beroemde persoonlijkheden die in het verhaal optreden en in verband worden gebracht met Açoka: groote figuren uit de geschiedenis der Buddhistische kerk. Het zijn Yaças, de abt van een bekend klooster bij Pāṭaliputra, de arhat Pindola, die vooral vereerd werd te Kauçāmbī, en ten slotte Upagupta, de heilige van Mathurā. Uit de plaats, die deze drie geestelijken in de legende van Açoka innemen, concludeert de schr. dat het litteraire werk bekend onder den titel Açokāvadāna moet zijn gevormd in de drie genoemde plaatsen. Hij legt er den nadruk op, dat deze voorstelling geheel in overeenstemming is met hetgeen wij weten omtrent de uitbreiding van het Buddhisme in Indië. Het geboorteland der Goede Leer was het gewest Magadha, tegenwoordig bekend als zuidelijk Bihar, waarvan de hoofdstad Pāṭaliputra (thans Patna) tevens residentie was van de vorsten der Maurya-dynastie. De aanhangers van de leer van Buddha telde men vooral onder den koopmansstand. Zoo ligt het voor de hand, dat het Buddhisme zich uitbreidde langs de groote handelswegen in westelijke richting over Kauçāmbī en Ujjayinī naar de groote havenplaats van de westkust, Bharukaccha (het Barugaza der Grieken) en in noordwestelijke richting over Mathura naar Gandhara en Kashmīr. Terwijl nu de Pali canon der Sthaviras volgens schr. vermoedelijk tot stand kwam in de kloosters van Kauçāmbī, is Mathurā het groote centrum van een andere sekte, die der Sarvastivādins, die de heilige schrift heeft overgebracht in het Sanskrit en zich heeft verbreid over het noordwestelijk grensgebied van Indië. Het is ook juist in Mathurā dat de eerste in zuiver Sanskrit gestelde inscripties zijn gevonden.

Zoo is het werk van Przyluski niet alleen een belangrijke studie op het gebied der Indo-Buddhistische literatuurgeschiedenis, maar ook op dat van de geschiedenis der Buddhistische kerk. Het getuigt van groote belezenheid en scherpzinnigheid.

Tremezzo (Lago di Como). J. Ph. Vogel.

G. H. Monod, Légendes Cambodgiennes que m'a contées le Gouverneur **Khieu.** Ornées de reproduction de sceaux cambodgiens et de frontispices et culs-de-lampe. Paris, Editions Bossard. 1922.

Dit is een aardig boekje, waarmee een lezer, die in sprookjes belang stelt, zeker een paar genoeglijke uren door zal brengen. Ook al zal de eenigszins pretentieuze aanhef der „Introduction" wellicht verwachtingen opgewekt hebben, die de inhoud van het boekje onvervuld laat. De lezer toch wordt in den waan gebracht een studie te zullen vinden van zeden en gewoonten der Khmers, welke heeten te wortelen in de hier meegedeelde overoude volksoverleveringen. Doch waar men hier en daar iets verneemt omtrent zeden en gewoonten, zijn deze stellig niet aan te merken als uitspruitsels der gebeurtenissen van het verhaal in kwestie; wel andersom. De onaangename avonturen bijv. van den oude uit het eerste vertelsel (*Le Beau-Père qui choisit un Gendre*) zijn voor een deel het gevolg van, en worden pas mogelijk door de in Cambodja heerschende gewoonte van de dienstbaarheid van een aanstaanden schoonzoon aan de ouders der bruid. Het boekje is er niets minder om: zeden en gewoonten naar haar oorsprong verklaren is nu eenmaal niet de taak van het sprookje, dat daarmede onder de verdenking zou komen te staan van expresselijk voor het goede doel bedacht te zijn. Wat de schrijver verder in de introductie over de mysterieuze diepten der volksziel van Cambodja zegt, is daar al evenmin op zijn plaats, de sfeer in aanmerking genomen, waarin de gebeurtenissen der verschillende vertellingen zich afspelen. Zij zijn amusant, onderhoudend en vlot verteld, het tegendeel van verheven of diepzinnig, hier en daar grof en geven niet bepaald een altijd even verheffend beeld van de volksziel. Men leze de *Histoire d' Alev*, die de lotgevallen van den Uilenspiegel van Cambodja schildert of *Artifices féminins*, de avonturen van het vrouwtje dat eerst haar man, daarna den aspirant-minnaar bij den neus neemt. De in deze verhalen bewerkte stof is misschien en voor een deel wel zeker oeroud, maar zij is geen speciaal bezit van de Khmers, niet typeerend voor hun psyche; Alev, het zooeven genoemde vrouwtje, „Kung le Courageux" zijn universeele typen.

De laatste vertellingen, *Histoire de la Perdrix femelle et de la Perdrix mâle* en *La Fondation d' Angkor* staan apart, in zooverre dat de eerste vertelling kennelijk afkomstig is uit den kring der Jātaka's en dus met het Buddhisme haar intrede in Cambodja gedaan moet hebben (het aanhangsel, de lotgevallen van Turpolpheap, heeft zijn directe voorbeelden in de Sanskrit-literatuur) en dat de tweede, de legende van Angkor-Vat, in Cambodja zelf ontstaan kan zijn, hoewel ook sterk onder Voor-Indischen invloed. De geschiedenis der patrijzen bevat tal van eigennamen, die in een zeer doorzichtige vermomming niettemin zuiver Sanskrit zijn. Wij ontmoeten er Brahmadatta, den koning van Vārāṇasī en maken o.a. kennis met twee jongelieden, die gemakkelijk te herkennen zijn als een Durbalabháva en een Suvarnapadma; Sthan Suor en Sthan Norok zijn niets anders dan Svargasthāna en Narakasthāna; Indra is zelfs Indra gebleven en ten overvloede wonen de vogels op het eiland Lañkā. De manier, waarop Turpolpheap de prinses tot spreken krijgt, lijkt precies op die van den vetāla, die koning Trivikramasena uit de Vetālapañcaviṃçatikā het zwijgen doet verbreken, alleen met dit verschil, dat de koning door bedreiging gedwongen wordt, terwijl de prinses zich alleen maar boos maakt over de domme antwoorden van anderen, en daardoor den mond niet kan houden. De vertellingen van Turpolpheap zijn ook allerminst oorspronkelijk; die op pag. 108 sqq. van de mannen, die er over twisten aan wien hunner het tot het leven teruggebrachte meisje zal toebehooren, is zelfs direct terug te voeren tot de tweede vertelling van den vetāla, terwijl er bovendien motieven uit de negende vertelling ingevlochten zijn.

Ook *La Fondation d' Angkor* staat sterk onder Voor-Indischen invloed. Evenals de apsaras Urvaçī wordt een hemelnimf ten gevolge van een over haar uitgesproken vloek veroordeeld om eenige jaren op de aarde door te brengen. Zij wordt de vrouw van een sterveling en hun beider zoon, een soort van Viçvakarman, wordt later de bouwmeester van Angkor-Vat. Dit laatste verhaal heeft echter weinig bekoring; grappig is wel, dat de koning van Cambodja mocht kiezen, welk paleis in Indra's hemel

als model zou dienen voor het te stichten bouwwerk en dat hij toen uit vrees van Indra te ontstemmen, bescheidenlijk diens koestal aanwees.

De voetnoten vereischen hier en daar correctie, vooral wat de juiste spelling van Sanskrit-woorden betreft (pp. 93, 94, 95). In de noot op blz. 104 geeft de schrijver blijk, niet te weten welke plaats de goden in de Buddhistische wereldbeschouwing innemen en nog erger maakt hij het, wanneer hij het Buddhisme monotheïstisch noemt. De eerste voetnoot op blz. 132 behoort te vervallen, zij is fantastisch en onwetenschappelijk en zou bij eenige kennis der linguistiek niet geschreven zijn. Ten slotte valt het te bejammeren, dat de schrijver bij het samenstellen zijner verzameling zich zoo zeer beperkt en ons slechts zes verhalen gegeven heeft.

Leiden. M. E. Lulius van Goor.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche taal. Vierde, herziene uitgave. 's-Gravenh., Nijhoff; Leiden, Sijthoff. 1925.

Deze vierde, herziene uitgave geeft geen nieuwe aanleiding tot opmerkingen betreffende den inhoud van het Handwoordenboek. Dat deze weer vermeerderd is, „behoeft — zegt het Voorbericht — feitelijk geen vermelding"; ook is — zie ald.— gezorgd voor verbetering van, en meer juistheid in omschrijvingen, bepaaldelijk bij de militaire woorden en de rechtstermen. Aan een geuite wensch om bij de *vreemde* woorden beknopt eenige etymologische aanduidingen te voegen, konden de uitgevers niet voldoen: „want waar is de grens?", maar, evenals in de groote uitgaaf vindt men nu hier en daar opmerkingen over, en waarschuwingen tegen foutieve gebruiken (waarvan op blz. VIII staaltjes worden gegeven), die alleen dan nuttig kunnen wezen, indien ze waarlijk altijd stuur en richting geven, en daaraan kan, meen ik, getwijfeld worden.

Leiden. A. Beets.

J. Holmberg, Eine mittelniederfränkische Uebertragung des Bestiaire d'amour, sprachlich untersucht und mit altfranzösischem paralleltext herausgegeben. (Uppsala Universitets Årsskrift 1925. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper. 2). Uppsala, A. B. Lundequistska Bokhandeln. (1925). (Pr. 8 kr.).

Zweden kan bogen op een vollen bloei zijner moderne philologie: drukke, ijverige en diepe studie der vaderlandsche taal en letteren gaat er sinds lang samen met die der germanistiek, romanistiek en algemeene linguïstiek. De vóór de hand liggende bestudeering der naburige en voor Skandinavië belang- en invloedrijke Nederduitsche taal en letteren heeft er ook geleid tot die der aanverwante Nederlandsche, die er meer dan één kundigen beoefenaar gevonden heeft: Psilander, Wellander e.a. Bij hen heeft zich thans Holmberg aangesloten, die in bovenstaande uitgave blijk geeft zich, door strenge methode geschoold, op bewonderenswaardige wijze op dit verafgelegen taalgebied geheel en al georiënteerd en „thuisgewerkt" te hebben en het materiaal volkomen te beheerschen; getuige reeds aanstonds de lange, rijke, zeer nauwkeurig bewerkte lijst der gedrukte en geschreven teksten en philologische geschriften, door hem voor dezen welgeslaagden arbeid gebruikt.

Deze geldt de Middelnederfrankische vertaling van het meest bekende en geliefde der (Picardisch-) Oudfransche proza-tractaten over de „minnekunst", door den kanunnik Richard de Fournival, kanselier van het Domkapittel te Amiens, omstreeks het midden der 13de eeuw samengesteld. Een wonderlijk, echt middeleeuwsch gewrocht, waarin een teleurgestelde minnaar de geliefde vrouwe van het onbillijke en gevaarlijke harer ongenadige wreedheid tracht te overtuigen door een lang vertoog, waarin verschillende aan den Physiologus ontleende verhalen of trekken uit het (waargenomen of verdichte) dierenleven, aaneengeschakeld op dergelijke wijze als in de Indische fabelbundels, op de bekende middeleeuwsche, altijd vernuftige, niet zelden inderdaad zinrijke, doch ook zeer vaak ontstellend-spitsvondige wijze uitgelegd en symbolisch toegepast zijn, ditmaal niet op het Christelijk geloof en leven, maar op de hoofsche kunst der minne. Dit vertoog is, blijkens het nog uit de 13de eeuw afkomstige hs. (waarvan een bladzijde gereproduceerd is), reeds zeer spoedig vertaald in een Middelnederfrankisch dialect, door den uitgever, op grond van een uiterst nauwkeurig en grondig onderzoek, bepaald als gesproken omstreeks het oude, thans Pruisische Geldern, de kern of kiem van het graafschap, later hertogdom Gelre. Men vraagt zich hierbij onwillekeurig af: voor wie is dit werk vertaald, welke vorstelijke of adellijke kring heeft hierin daar en toen belang gesteld? Des uitgevers bloote mededeeling „dass die für die entstehung dieser hs. nötigen kulturellen bedingungen hier vorhanden waren" (127) zou men wel gaarne wat nader gestaafd en ontwikkeld willen zien. Zou bij deze vertaling wellicht op een of andere wijze betrokken kunnen zijn graaf Otto II van Gelre (1229—72), wiens belangstelling voor Oudfransche poëzie Salverda de Grave waarschijnlijk heeft gemaakt (Bijdr. en Meded. d. Vereen. Gelre XI 1—5)? En zou men dan in die Limburgsch-Geldersche streken voor dien tijd zekeren, met Hendrik van Veldeke beginnenden bloei eener hoofsche poëzie mogen gissen?

Hoe dit zij, de Mnfr. prozavertaling van dit tractaat — in geen rechtstreeksche verwantschap of verbinding staande, zelfs naar den inhoud niet geheel overeenstemmende met de Westvlaamsche berijmde vertaling van hetzelfde werk, waarvan enkele bewaarde brokstukken door Bormans, later opnieuw door De Pauw (in de Versl. d. Vl. Acad. 1901) zijn uitgegeven — is in dit hs. verbonden met een zedenkundig vertoog „Moralium dogma" en een verzameling „sententies", beide door den uitgever niet afgedrukt, doch wel taalkundig onderzocht. Van den Bestiaire zijn daarentegen het Ofr. origineel (met varianten) en de Mnfr. vertaling naast elkaar afgedrukt (68 blz.); natuurlijk, als bij zulk een alleen of vooral taalkundig-belangrijken tekst past, streng-diplomatisch (zelfs met behoud van *u*, *v*, *i* en *j* als in 't hs.), alleen met eigen hoofdletters en interpunctie; en met zeer nauwgezette rekenschap der eigenaardigheden van 't hs. op het stuk van afkortingen, woordverbinding (aaneenschrijven), interpunctie, versiering enz. Ook de Ofr. hss. en hunne onderlinge betrekking, het voorbeeld of de bron van Richards werk (een eveneens Picardisch werk over dezelfde stof van Pierre le Picard) worden besproken; onderzocht en vastgesteld welke der bewaarde Ofr. hss. het naast verwant zijn aan het voorschrift der Mnfr. vertaling en dus daarnaast afgedrukt dienen te worden; eindelijk zelfs de voornaamste Picardische en Anglonormandische eigenaardigheden dier hss. nagegaan. De vertaling blijkt zéér getrouw, ja slaafsch, zoodat zelfs zinlooze fouten onverschrokken mede zijn overgezet;

bij de talrijke gallicismen blijken ook hier evenwijdige ontwikkeling en overneming vaak moeilijk te onderscheiden. De aanteekeningen (op den Ofr. en op den Mnfr. tekst) geven rekenschap tot van de kleinste, vooral syntactische, bijzonderheden van origineel en vertaling, van lezingen, ontstaan uit misverstand van het oorspronkelijk Ofr. door den vertaler enz. De Mnl. lexicographie, grammatica en syntaxis hebben geen geheimen voor dezen vreemdeling: hoogst zelden mist men het raadplegen van of de verwijzing naar een (hem onbekend gebleven) geschrift, dat hem van dienst had kunnen zijn (zooals b.v. blz. 242 naar Bouman's Bijdr. t. de syntaxis d. *dat*-zinnen). Een beknopt Mnfr. glossarium (6 blz.) geeft de, zoover ik zie, steeds juiste, wel en scherp onderscheiden beteekenis (zie b.v. *angst*) van woorden, die voor Zweden en Duitschers verklaring schenen te behoeven; niet zelden natuurlijk meer of andere dan voor Nederlanders noodig geweest ware (b.v. *dagerait*); de aanwijzing van enkele leemten en gebreken vindt in particuliere mededeeling een betere plaats dan hier.

Hoofddoel en ook hoofdinhoud dezer uitgave is echter zeker het grammatisch-dialectologisch onderzoek der taal van het hs. der vertaling. Dit Mnfr. taalgebied — bij welks vermelding gelukkig het misbruik van een onhistorischen, modernen term als „Nederlandsch" vermeden, en dat van „Duitsch" althans zeldzaam is — vond de uitgever reeds ten deele, in vroeger en later tijd, ontgonnen en bewerkt o.a. door Heinzel, Behaghel, Franck, Kern, Frings, laatstelijk door Mej. Tille (wier studie hem pas tijdens het drukken volledig bekend werd). Op deze voorgangers steunende, heeft hij, ook hier volkomen thuis in de Duitsche en Nederlandsche literatuur over het onderwerp, het grootste gedeelte van zijn boek (blz. 17—128) besteed aan eene volledige grammatica der taal van dit (geheele) hs., met voorzichtig en oordeelkundig gebruik der gegevens van een zeer omvangrijk materiaal, ter vergelijking met zijn hs. door hem verzameld uit eene lange reeks van oorkonden en andere, ambtelijke en literaire, uit deze en omliggende streken afkomstige stukken: daarbij telkens rekening houdende met de conservatieve eigenaardigheden van alle kanselarijtaal, ook in hare betrekking tot de taal eens afschrijvers, en de toenmalige geschreven taal vergelijkende met de hedendaagsche (trouwens ook niet onveranderd gebleven) dialecten. De aandacht zij hierbij b.v. gevestigd op breedere uitweidingen, als die over de phonetische waarde, de beteekenis der spellingen „ai" en „oi" $<$ *a* en *o* + *ld* en *lt*, dus = wnfr. *ou* (69—76: waarschijnlijk toch nog tweeklanken, evenals de schaarsche Westmnl. *oi* $>$ *ui*[2], schoon later gemonophthongeerd); de spelling der gutturalen (83—92: „g, gh" waarschijnlijk spiranten, doch „ch", na *n* en als geminaat, aanduiding van een explosief *k* of *g*); de cas. obl. der pron. pers. III met donkeren klinker: *(h)oem*, *(h)oen*, *vm(e)* enz. (114—8); de localiseering der vormen *wie* × *woe* × *hoe* (120—3) enz.

Alles bijeen: een in allen deele voortreffelijk stuk werk, vrucht van jarenlangen arbeid, maar nu ook een belangrijke bijdrage tot onze kennis der taal van dien voor de oudere geschiedenis onzer taal en letteren zoo belangrijken zuidoosthoek van het Nederfrankisch taalgebied; een boek, waarvoor wij den Zweedschen vakgenoot hulde en dank schuldig zijn en gaarne brengen.

Oestgeest. J. W. Muller.

F. Kossmann, Gedichten van Anna Roemers Visscher. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1925. (Pr. *f* 2.40).

Er bestaat alle aanleiding om den naam van Tesselschade's zuster weer eens in herinnering te brengen. Vorig jaar is een groot aantal harer nog onbekende gedichten uitgegeven, naar een handschrift in de Koninklijke Bibliotheek, door de goede zorgen van Dr. Fr. Kossmann met uitvoerige aanteekeningen voorzien. Al verspreiden deze 59 nieuw gevonden verzen nu juist geen nieuw licht over de poëtische gaven der dichteres, toch doen zij haar nobel, vroom karakter weer duidelijk uitkomen, en haar kennen als een zeer sympathieke vrouw, die door de grootste geesten van haar tijd geprezen en gewaardeerd werd.

De nieuw gevonden bundel gedichten van Anna is vooral merkwaardig, omdat zij dagteekenen uit haar weinig bekenden vroegen tijd, 1616 tot 1620, en dus een gewenschte aanvulling vormen bij de verzen uit hare latere periode, door Nicolaas Beets in 1881 uitgegeven naar een handschrift „Het Letterjuweel", waarin gedichten uit de jaren 1620—1623 voorkomen. Was Anna's beroemde naam er niet aan verbonden, deze gedichtjes zouden alleen belang hebben door eenige gegevens omtrent personen die zij bezingt. Maar zij ontvouwen ons ook haar innig godvruchtig en verstorven karakter, waarvan zij toen reeds blijk gaf. Toen zij zich voor een bruiloft kleedde, kreeg zij opeens een afkeer van de wereldsche ijdelheden en maakte een sonnet, dat eindigt met deze opmerkelijke, aan God gerichte verzen:

„Dooh is 't uw wil, dat ik op deze Bruijlofts-Feest
Een bruijloftskleedt trek aen ? Verciert gij dan mijn geest:
Op dat dit lichaem, soo uijtwendich uijtgestreken,
Dat buijten door 't gepronk schijnt heerelijk en schoon
Niet sij de plaets of hut daer in dan metterwoon
Een siele blijft besmet met allerlij gebreken."

Een bewijs voor Anna's vrome gezindheid vinden we ook in de vertalingen, die zij van eenige psalmen leverde, en de gedichtjes op de groote kerkelijke feesten. De uitgave is door Dr. Kossmann met veel zorg bewerkt en van nauwkeurige verklaringen voorzien. Zelfs heeft hij aangetoond dat een tweetal verzen, tot nu tot onder Vondels werk opgenomen, van Anna Roemers zijn, namelijk die op het huwelijk van Joost Baeck met Magdalena van Erp, door de dichteres op een roemer gesneden:

„Veel duijsent Baken sijn aen ieder man gemeen;
Maar gij, o braven Baeck ! sijt voor dees Maegd alleen."

De bewerker is er niet in geslaagd te ontdekken, wie de verzamelaar is die het handschrift der verzen heeft bijeengebracht. De zoon der dichteres, die de handschriften zijner moeder bewaarde, Romanus van Wesel, is het blijkbaar niet. Moge ook zijn bundel nog eens teruggevonden worden.

De firma Martinus Nijhoff zorgde voor een waardige, royaal gedrukte uitgave, zooals men dit van haar gewend is. Het boek, dat slechts *f* 2.40 kost, verdient veel gekocht en gelezen te worden, als dichtwerk van een begaafde vrouw, waarop Nederland trotsch mag wezen.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

Erika Bauer, Die moringer Mundart. Laut- und Formenlehre nebst Sprachproben. Ein Beitrag zur nordfriesischen Dialektforschung. Heidelberg, Winter. 1925. (Pr. M. 6.50, geb. M. 8.—).

Dit boekje is een nummer van de voortreffelijke en rijke „Germanische Bibliothek”, waaraan de naam van Streitberg onafscheidelijk verbonden is. Vroeger (1903) verscheen hierin Heusers Alt(ost)friesisches Lesebuch mit Grammatik und Glossar, en wij kunnen tegemoet zien Holthausens Altfriesisches Wörterbuch, dat in de Literaturverzeichnis van het hier te bespreken werk reeds vermeld staat, maar nog niet verschenen is [1]). Zoo is dus ook het Friesch in de Germ. Bibl. vertegenwoordigd; een bemoedigend iets, waar deze Germaansche zuster met recht over een tekort aan belangstelling had te klagen, wat zeker ook te wijten was en is aan het steeds nijpender gebrek aan betrouwbare hulpmiddelen.

Vooropgesteld dat ik geen oordeel mag uitspreken over de algeheele juistheid of volledigheid van Erika Bauers arbeid — ik bezocht Noord-Friesland slechts twee maal en telkens voor niet langer dan drie weken — kan ik toch verklaren, dat het werkje een zeer goeden, betrouwbaren en betrekkelijk volledigen indruk maakt. Dit blijkt ook bij gezette vergelijking met Die nordfriesische Sprache nach der moringer Mundart von Bende Bendsen (Leiden, 1860). Dat de schrijfster lof heeft voor dit werk, doet sympathiek aan: in weerwil van de ondoelmatige transcriptie en de omslachtige, onwetenschappelijke behandeling bevat het toch een schat van gegevens die tot vergelijken in staat stellen.

Van Erika Bauers werk lijkt mij de methode voortreffelijk en de wetenschappelijke waarde groot. Men zou wenschen dat het model werd ook voor verdere Friesche dialectbewerkingen. De Inleiding behandelt, zeer beknopt, het Moringer taalgebied, met schetskaartje, het aantal dialectsprekers en de, weinige, oudere en jongere dialectproeven. Te vergelijken zijn de Voorrede van Bendsen en de beide korte opstellen (met kaarten) van Langhans in Petermanns Mittheilungen 1892 (blz. 256) en 1895 (blz. 249). Het 1ste Hoofdstuk — evenals de volgende in korte §§ verdeeld, die de stof mede klaar en overzichtelijk maken — bevat de phonetische beschrijving van het hedendaagsch dialect en de etymologie van vocalen en consonanten. In het 2de Hst. dan de historische behandeling van vocalisme en consonantisme; bij het vocalisme wordt niet uitgegaan van het Westgerm. maar van het Oudoostfriesch, wat ik zeer juist gezien acht. Het geheel overigens weer in bijzonder duidelijke en overzichtelijke orde. Het 3de Hst. behandelt de buiging van verba, nomina en numeralia, het is naar verhouding kort: 24 blz. tegen het 1ste en 2de resp. 22 en 65; dit minimum was stellig noodig, maar ook voldoende. Ten slotte nog een aanhangsel van eenige taalproeven. Zij zijn vier in getal en bevatten slechts ± 70 regels. Er wordt een eigen transcriptie gebruikt. Deze acht ik op zich zelf wel geschikt — het is mij persoonlijk gebleken, dat het Noordfriesch niet gemakkelijk te transcribeeren is! — maar toch is het m.i. jammer, dat de schrijfster b.v. niet het systeem van de International Phonetic Association heeft gekozen. Ook is het aantal taalproeven te klein en de keus niet heel gelukkig: behalve twee bijbelverzen alleen rijmstukjes. Bendsen geeft er veel meer, zijn Anhang beslaat 68 blz. En daar het onderhavige boekje geen syntaxis bevat, was de behoefte aan een behoorlijk aantal goed gekozen dialectproeven des te grooter.

Deze omstandigheid neemt echter niet weg, dat het eindoordeel zeer gunstig kan zijn: een verdienstelijk, bruikbaar en nuttig werk en een aanwinst voor de literatuur over het Friesch.

Leeuwarden. P. Sipma.

[1]) Nu verschenen.

Chr. Sarauw, Das Niederdeutsche Spiel von Theophilus. (Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab. Hist.-filol. Meddel. VIII, 3). København, Høst & Søn. 1923. (Pr. Kr. 2).

Bovenstaande uitgave is verschenen in de serie uitgaven van „Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser VIII, 3 en is bedoeld, naar het titelblad vermeldt, als „kritische Ausgabe”. In het woord vooraf verklaart de schrijver, dat hij in de dierentuin van Strandegaard „im Schatten herrlicher alter Eichen, auf weichem Rasen gebettet, unter grasenden Rindern” Theophilus lezende, met „Staunen gewahrte, wie aus dem Wust der überlieferten Lesarten ein echter alter Kern sich wie von selbst herausschälte”. Deze oude kern wil hij ons nu geven, met andere woorden, uit de verschillende redakties de echte, ware, oorspronkelike tekst vaststellen. Om dit doel te bereiken, vergelijkt hij de handschriften van Helmstadt, Stockholm en Trier met elkaar en stelt dan, gebruik makende van hetgeen geleerden, als Hoffman von Fallersleben, Petsch en anderen reeds ontdekten, een nieuwe tekst samen „den echten, alten Kern”, bestaande uit 755 versregels; 26 bladzijden aantekeningen verantwoorden telkens zijn keuze en de aangebrachte wijzigingen. Door kursivering in de tekst wordt de lezer gewaarschuwd, indien een plaats in geen der drie handschriften voorkomt, door haakjes, indien een plaats wel voorkomt in een handschrift, maar „von zweifelhafter Echtheit” is.

Laten we beginnen met uitdrukkelik te verklaren, dat wij ten opzichte van tekstuitgaven op een geheel ander standpunt staan dan Chr. Sarauw en geen vrede kunnen hebben met dergelike kritiese uitgaven. Wij achten het nu eenmaal in de meeste gevallen onmogelik door een vergelijking van handschriften — S. spreekt in casu van „eine dreifache Ruine” — de zogenaamde oertekst vast te stellen. Wij kunnen inzonderheid in het onderhavige geval het niets anders dan willekeur heten, wanneer nu eens deze, dan weer een andere versie de èchte, de ware genoemd wordt. Het hindert ons dan ook, wanneer we lezen van „die Verderbnisse der Ueberlieferung” „ursprüngliche Fassung”, „bedenkliche” vormen, plaatsen in de tekst zien tieperen als dragende „den Stempel der Unechtheit an der Stirn” of als „läppische Einschaltungen” „grammatische Unmöglichkeit”, „Zusatz”, „müssiges” of „rohes und verworrenes Einschiebsel”, horen van „zu kurze Verse” of „nicht besonders genau”, ja zelfs „ein metrisches Ungetüm” zien ontdekken. Hoe weet de uitgever dat allemaal? Op grond waarvan staat het vast, dat de oorspronkelike tekst van al die fouten, indien het fouten zijn, vrij was of liever, dat hij zo was, als deze 20ste-eeuwer zich verbeeldt, dat een „goed” Middeleeuws toneelstuk moet zijn?

Daar komt nog iets anders bij.

„Da die Feststellung der ursprünglichen Mundart

des Spiels wohl schwerlich je gelingen wird, so hielt ich es in diesem Falle für zweckmässig, das Mundartliche der verschiedenen Rezensionen nach Möglichkeit ab zu streifen und also die Schreibweise zu normalisieren", verklaart S. De taal vaststellen van het oorspronkelike stuk acht de uitgever dus een onmogelikheid, de tekst zelf niet! Maar, afgezien van het inkonsekwente in deze, waarom dan niet geheel van het „mundartliche" en de spelling afgebleven? De schrijver van de „Vergleichende Lautlehre der niederdeutschen Mundarten in Stammlande" heeft zijn sporen op het gebied der niederdeutsche dialektologie eerlik verdiend, maar ook hij kan onmogelik het „mundartliche abstreifen" van drie teksten, zonder kans te lopen grove vergissingen te begáan. Wat moet er terechtkomen van zulke teksten, als daarenboven de spelling genormaliseerd wordt, terwijl men de klankwaarde der gebruikte lettertekens slechts zeer onvoldoende kent? Waarom dan maar niet de tegenwoordigespelling gebruikt? Wij kunnen derhalve volstrekt niet aannemen, dat de tekst, die ons voorgelegd wordt, nu de echte, oude kern is. Bedenkelik is ook, dat S. bij deze kritiese uitgave niet de *handschriften zelf*, maar alleen de uitgave van Robert Pesch (Heidelberg 1908) heeft gebruikt. De akribie van deze geleerde boezemt wel alle vertrouwen in, maar ten slotte berust dan toch deze *kritiese uitgave op een druk der 20ste eeuw.*

In beginsel kunnen wij ons dus niet met deze uitgave verzoenen. Toch is er nog genoeg te prijzen. Een leesbare, samenhangende tekst is het door S. herstelde toneelstuk zeker. De aantekeningen verspreiden op meer dan een duistere plaats licht en geven blijk van grote eruditie, gelukkig kombinatievermogen, scherpzinnigheid, opmerkingsgave en beheersing der stof. Al kunnen we het niet overal eens zijn met de geleerde uitgever [1]), we hebben er heel wat uit opgestoken en blijven hem dies er zeer dankbaar voor.

Maastricht. H. J. E. Endepols.

K. Burdach, Vorspiel, Gesammelte Schriften zur Geschichte des deutschen Geistes. Erster Band, 1. Teil: Mittelalter, 2. Teil: Reformation und Renaissance. (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe 1. und 2. Band). Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 16.—, M. 14.—).

De taak, Burdachs opstellen hier aan te kondigen, brengt mij eenigszins in verlegenheid. Geschriften, sinds 1884 gepubliceerd, van tegenwoordig standpunt critisch te bespreken, ware onrechtvaardig, al zou daaruit wel al blijken, hoe vruchtbaar Burdachs werk in menig opzicht geweest is. Maar wat vooral deze aankondiging zoo moeilijk maakt, ligt in het wezen van den schrijver zelf. Hij behoort volgens zijn eigen getuigenis tot die onderzoekers, „die auch noch während und nach der Publikation ihrer Gedankenarbeit an dieser weiter schaffen und .... stetig ihr Wissen und ihre Auffassung wandeln und fortbilden". Iets van dat voortdurende gedachtenproces merkt men ook bij de lectuur van zijn werk. Wij vinden daarin niet de definitieve redactie van een verkregen wetenschappelijk inzicht, maar de weg daarheen door en over het materiaal. Deze stof nu is bij Burdach altijd nieuw en verrassend; met hardnekkigheid vervolgt hij een eens gevonden spoor; geen gebied van wetenschap of kunst blijft ontoegankelijk voor hem en hij leidt ons er binnen langs denzelfden weg, dien hij zelf ging. Daardoor openen zijn verhandelingen telkens nieuwe vergezichten, maar hun betoog is moeilijk te volgen, omdat hij vaak uitweidingen inlascht, die met zijn onderwerp schijnbaar niets te maken hebben. Burdachs gezichtsveld is buitengewoon groot, de ondertitel: „Zur Geschichte des deutschen Geistes" is daarom in zijn algemeenheid juist gekozen; „Zur deutschen Sprach- und Literaturgeschichte" b.v. ware te beperkt.

Het eerste deel heeft als hoofdthema den invloed van klassieke en christelijk-latijnsche kunst en cultuur op de middeleeuwen. In het hier voor het eerst in zijn geheel gedrukte opstel: „Nachleben des griechisch-römischen Altertums in der mittelalterlichen Dichtung und Kunst und deren wechselseitige Beziehungen" van 1895 wordt dit programmatisch behandeld en door enkele voorbeelden (personificatie, allegorie, invloed van beeldende kunst) geïllustreerd; in details uitgewerkt wordt het in twee van de omvangrijkste verhandelingen van dit deel: „Die Entstehung des mittelalterlichen Romans" (1897, ongedrukt, met een uitweiding over het vizioen) en „Ueber den Ursprung des mittelalterlichen Minnesangs, Liebesromans und Frauendienstes, in 1918 voor het eerst in de „Berliner Sitzungsberichte" gedrukt, waarin, na een uitvoerig overzicht over de geschiedenis van het vraagstuk, de kunst der troubadours via Arabische en Perzische minnelyriek uit de hellenistisch-alexandrijnsche hofpoëzie afgeleid wordt, een verhandeling, die de door mij geprezen eigenschappen in de sterkste mate vertoont. Twee kleinere opstellen („Longinus und der Gral" en „Der Ursprung der Grallegende". 1903) kiezen in het probleem van den oorsprong der graalsage met beslistheid het christelijk standpunt; „Der Judenspiess und die Longinussage" (1916) en „Der Longinusspeer in eschatologischem Lichte" (1920), in hun samenhang typisch voor Burdachs verder uitwerken van problemen na eerste publicatie, bespreken de vroeg-nieuwhoogduitsche uitdrukking: „mit dem Judenspiess rennen" = woekerdrijven en bewijzen op even geleerde als overtuigende wijze den samenhang daarvan met de Longinuslegende. Ten slotte bevat dit deel Burdachs bekend opstel uit de „Deutsche Rundschau" van 1902: „Der mythische und der geschichtliche Walther", een aanvulling van zijn onvoltooid boek over Walther von der Vogelweide van 1900.

In het tweede deel staat de Renaissance, in de veelomvattende, psychologische beteekenis, die Burdach haar toekent, in het middelpunt, en wel voornamelijk de functie van Bohemen als intermediair tusschen Italië en Duitschland. Figuren als Johann von Neumarkt, de kanselier van Karel IV, werken als de door Burdach beroemd geworden prozadialoog „Der Ackermann aus Böhmen" komen daarbij ter sprake. Nog moeilijker dan bij het eerste deel is het, een overzicht van den inhoud te geven; nog meer betreurt men hier het feit, dat Burdach zijn onderzoekingen nog niet heeft voltooid en samengevat.

---

[1]) B.v. De lezing van het hs. Helmstadt *Judea* (Stockholm heeft *Endya*, Trier *India*) wordt verworpen, omdat er in de Middeleeuwen geen koningen van Judea waren. Die motivering is zwak, wanneer men denkt aan het zo gewone gemis aan lokale kleur, aan de anachronismen enz. der Middeleeuwse schrijvers. Het „Salve regina, mater misericordie" is ons inziens als gebed bedoeld, niets meer. Waarom moet dit een toespeling zijn op „irgend eine Marienlegende"?

Op taalkundig gebied wordt aan de Boheemsche kanselarijtaal overwegende invloed op de vorming van de Hoogduitsche schrijftaal toegeschreven. Eenige kortere opstellen behandelen Burdachs onderzoek naar 15de-eeuwsche Duitsche handschriften in verschillende landen van Europa en stellen de beteekenis van manuscriptscholen en -fabrieken als cultuurverschijnselen in een helder licht. Andere opstellen weer bespreken eenige humanisten, de drie laatste ten slotte Luther en de verhouding van zijn taal tot het Nieuwhoogduitsch.

De wetenschap heeft als plicht de vele en diepgaande studies, die Burdach ons hier aanbiedt, af te ronden en daaruit dat werk samen te stellen, dat Burdach zich tot taak heeft gesteld, maar dat hij, volgens eigen bekentenis, niet meer zal voltooien: „eine Geschichte der deutschen Sprache als Geschichte der deutschen Bildung".

Amsterdam. J. van Dam.

J. Haas, Kurzgefasste französische Literaturgeschichte von 1549—1900. Band I: 1549—1600. Halle (Saale), M. Niemeyer. 1924. (Pr. M. 6).

Een boek, waarschijnlijk voor Duitsche studenten bestemd en ontstaan uit een inleidingscollege over Fr. letterk., zonder veel nieuwe gezichtspunten in zijn 10 hoofdstukken of 69 paragrafen, helder, overzichtelijk, met weinig bibliografie, dat wat *ex abrupto* met de Pléiade begint [1]), zonder Marot, dien Schr. toch noodig heeft voor I, § 2 (Sebillet), zonder de Lyonsche pré-renaissance, en dat even abrupt eindigt in 1650 met Mme de Sévigné .... „aus buchhändlerisch-technischen gründen" ? Soit ! En laten we het welkom heeten als een vrij goed résumé van 't hedendaagsche weten. Het is geen ontwikkelingsgeschiedenis, geen pendant van Brunetières eenzijdigen *Manuel*; het zijn aaneengeregen hoofdstukken, met fijne opmerkingen hier en daar (p. 21, 36, 41 en 231), met enkele „longueurs" (§ 2 p. 9, p. 159) en ongelijkheden (waarom, naast de veelvuldige en m.i. onnutte inhoudsopgaven van stukken, geen inhoud van Rabelais, p. 103 ?), met enkele onoplettendheden (p. 88, r. 25 *baccalauréat*, l. *bachelier*; p. 109, r. 18 l. Saül *le* furieux; p. 120 r. 1 l. *l'Ecossaise*; p. 150 r. 31 l. Barckhausen; id., r. 36 Strowski; p. 160, r. 21 des Régaux, l. des Réaux), met vermijding van bestreden vraagpunten, waarover Schr. zijn meening zegt, zonder haar te motiveeren. Als zoodanig noem ik: de crux van de inspiratie door Olive de Sévigné (p. 28; cfr. *Neophil.*, I, p. 18 en *Rev. d. Lang. rom.*, LXII, p. 450); de zoo gecompliceerde vraag naar het auteurschap van den *Contr'un* (p. 142; cp. als laatste opgave G. Rudler in *French Quarterly Rev.*, 1920 en A. Armaingaud, ed. der *Essais*, I, p. 24); die van den invloed van Tristan op Racine (p. 221, die nog te preciseeren valt na Bernardin); de vraag van de relaties tusschen Corneille's helden en Richelieu's tijdgenooten (p. 238; ik meen dat Lanson en Haas gelijk hebben; wanneer men eenmaal de stoïci en socratici van ± 1630 zal hebben onderzocht, le P. Senault, Cureau de la Chambre, enz., in verband met Mej. Zenta's *La Renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*, dan zal men juister kunnen oordeelen). Geeft men zich rekenschap van enkele tekortkomingen, dan wilde ik in de eerste plaats wijzen op algemeene dingen: Schr. hecht, vrees ik, meer waarde aan Du Bellay dan aan Ronsard (§ 5, p. 26 ss), hetgeen wel verklaarbaar is uit zijn dichter-bij-ons-staan in de *Regretz*; hij vergeet het doorbreken van de hoofsche lyriek en den Gallischen geest bij Ronsard (§ 11, p. 57; cfr. Chamard, *Origines de la poésie de la Renaissance*, p. 41—85; Guy in *R.H.L*, 1902, p. 217); hij spreekt niet van Ronsard's invloed op de erotisch-satyrische poëzie (cp. *Le cabinet satyrique*, ed. F. Fleuret et Jean Fort); Ronsard's *Abrégé* (p. 98) is wel grappig verdwaald bij Vauquelin; de schoolvoorstellingen hebben „intimen, keinen nationalen charakter" maar hun rol is groot (Lanson, *Esquisse* [1]), p. 25, spreekt van „un rôle de *Théâtre-Libre* en acclimatant l'art nouveau", m.i. terecht); wanneer Schr. de stukken van Desmazures met de *scènes historiques* van Vitet c.s. vergelijkt, vergeet hij dat er hierin wel scènes, bij Vitet zelfs acten, zijn; de bijbel blijft toch ook wel een bron voor tragedies (p. 108) in de 17e eeuw (b.v. bij geestelijken, zooals de abbé Nabal); een uitlegging der „affaire des placards" (p. 130) zou gewenscht zijn; Schr. vergeet het feminisme der Précieuses (p. 230); een grappig disparaat over de correspondentie van Mad. de Maintenon biedt de laatste pagina. Schr. had ook kunnen opmerken hoe slecht de compositie van Du Bellay's *Deffense* is (p. 17); een woord over Du Bellay's gebrek aan godsdienst zou in verband met het eind van § 5 (p. 23) niet overbodig zijn geweest; Ronsard's *Amours* zijn veel navolgingen, maar welk een muziek en welk een beweging zijn er in (cp. Vianey, *Le pétrarquisme en France*, p. 144). En .... 10 blz. voor Montaigne, naast 8 over Malherbe!

Kleine onjuistheden voor een pluizer zijn er nog al wat; men noeme deze opsomming een vitterij [2]). Ik noteerde: p. 6 dat Ronsard's eerste gedrukte werk is van 1547 (*Catalogus der Ronsard-tentoonstelling*, te Parijs 1925, no. 1); p. 18 r. 1 Marceline Desbordes-Valmore gebruikte, reeds vóór Verlaine, het vers van 11 syllaben; p. 23, n. 1 Vianey, l. P. Villey; p. 32 Jean du Bellay was een verre neef, geen oom van den dichter; p. 87—89 en 141 Florent Chrestien is 't pseudoniem van F. de la Baronie; p. 102 Lanson geeft (*Esquisse*) als data voor Muret, *Jules César* 1546 of 45, voor N. Barthélemy, *Christus* 1529; p. 104 Jodelle's *Cléopatre* heeft een Italiaansch voorbeeld van Cesare de Cesari (*R. H. L.*, XXIX, p. 368); p. 105 *Sophonisbe* in de vertaling van de St. Gelais is van 1559; p. 149 over Montaigne's houding tijdens de pestepidemie z. *Essais*, ed. A. Armaingaud, I, p. XVIII: „un grand courage et un grand dévouement comme maire"; p. 179 Jean de Schelandre is omstreeks 1585 (niet 1565) geboren (v. G. Cohen, *Ecrivains fr.*, I, 25); p. 182 is *La Soltane* van Bounyn een pastorale ?; p. 185 reeds vóór zijn brief aan Godeau schreef Chapelain over de drie eenheden in de voorrede bij de *Adone* (ed. E. Bovet, p. 46); p. 188 de data der eerste stukken van Corneille zijn te verbeteren in verband met H. Carrington Lancaster in *Mod. Lang. Notes*, XXX, no. 1 (Jan. 1915); p. 192 de waanzin is niet alleen „auskunftsmittel", maar ook mode (v. G. L. van Roosbroeck

[1]) Dit volledige onderdrukken van de betrekkingen met de Middeleeuwen, „le trou noir" van Taine, en het „bête noire" van Brunetière, is een gevaar, waarop ik hier niet kan ingaan, speciaal voor den roman. Cfr. G. Saintsbury, *History of the French Novel*, I.

[1]) Blijkbaar kent Schr. dit boek niet (cp. p. 121).

[2]) Ook J. Frank in *Zeitschr. f. frz. Spr. u. Lit.*, XLVIII, heft 1—3, brengt aanvullingen en pluizerijen.

in *Mod. Philology*, XVII, no. 3, Juli 1919); p. 205 de discussies over Richelieu versus Corneille door L. Battifol en anderen wijzen op het tegendeel, z. *Le Temps*, 24. 1. 1922 en G. L. van Roosbroeck, *R.H.L.*, 1925, p. 206; de *Sentiments* zijn niet geheel het eenige critische werk der Académie (v. A. François, *La grammaire du purisme et l'Acad. fr. au XVIIIe s.*, passim); p. 216 zou de waarde van *Attila* nog sterk te onderstrepen zijn; p. 225 ik geloof dat Balzac wel is aangegrepen door de schoonheid van 't landschap (z. de brieven van 4. 9. 1622 en 12. 5. 1638), als men zijn werk eens aandachtig leest ziet men meer gevoel in hem dan die phrasenmaker zelf wil; p. 230 komt d'Urfé ooit in den kring van Mad. de Rambouillet ?; p. 240 de datum dan de *Astrée* is 1607 voor het eerste deel, 1610 voor het tweede met den naam van den schrijver.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Sechs altfranzösische Fabiels, hsg. v. G. Rohlfs. — Vier Lais der Marie de France, hsg v. K. Warnke. (Sammlung roman. Uebungstexte, 1-2). Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 1.80 p.d.).

Wel blijkt er in Duitsland behoefte te bestaan aan goedkope uitgaven: anthologiën als die van Bartsch-Wiese of edities van enigszins lange teksten schijnen te veel te vergen van de beurs van de gewone Duitse student. Vandaar dat nu, naast de bij Weidmann uitkomende „Romanische Texte zum Gebrauch für Vorlesungen und Uebungen" deze nieuwe serie verschijnt onder redaktie van de bekende geleerden A. Hilka en G. Rohlfs.

De beide voor ons liggende deeltjes van drie à vier vel druks geven elk een korte inleiding, de tekst van enkele gedichten en een woordenlijst. De inleiding van Warnke is het meest substantieel, al kon schr. ook verwijzen naar zijn onlangs verschenen derde uitgave van de *Lais* van Marie de France en daardoor de bibliografiese gegevens tot een minimum beperken. De lais, die we hier lezen kunnen, zijn *Bisclavret*, *Lanval*, *Chevrefoil* en *Laustic*; we kunnen deze keus billiken, al missen wij node mooie gedichten als *Eliduc*. Daar deze uitgaaf voor kollegegebruik bestemd is, geeft W. geen kritiese tekst, maar volgt het hs. H. van het Britsch Museum; de lezingen der andere hss. worden er eclecties bijgevoegd. Interessant is de in een „Anhang" gegeven proloog in de gereconstrueerde taal der dichteres zelf gedrukt. Wij zijn tegenwoordig wat scepties geworden tegenover reconstructies als die van G. Paris bijvoorbeeld in zijn uitgaaf der *Vie de saint Alexis*; hetgeen niet wegneemt dat een dergelike poging om een scherp onderscheid te maken tussen de tekst van het origineel en die van de kopiist uit paedagogies oogpunt niet geheel te verwerpen is.

Het andere deeltje bevat vier fabliaux, uitgegeven naar het ms. Hamilton 257, dat zich te Berlijn bevindt. Enkele incorrecties zijn, meen ik, in de tekst geslopen, die we hier releveren: P. 13, v. 38 *Si ferai, mes que bien vos poist* zijn woorden die de moeder spreekt; v. 45 en 125 zijn de aanhalingsteekens vergeten; v. 90 *C'ert ses filz d'un autre provoire.* Hier moet *d'* vervallen (*provoire* Nom. Sing. komt ook v. 12 voor); p. 31, v. 45 en 46 worden beide door de vilain gezegd.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

G. Ch. van Langenhove, On the Origin of the Gerund in English. Phonology. Gand, Van Rysselberghe et Rombaut; Paris, Champion. 1925.

Deze verhandeling bestaat uit drie hoofdstukken, waarin achtereenvolgens het „verbal noun", het tegenwoordig deelwoord, en de infinitief worden besproken. Ieder hoofdstuk is weer onderverdeeld in een groot aantal secties en paragraphen, waarin tot in bijzonderheden allerlei morphologische kwesties in verband met het ontstaan van de vormen op *-ing* in het Engelsch worden behandeld. Daar het alleen op de uitgangen aankomt, geeft de Schr. talrijke illustraties van de verschillende gedaanten, waarin zij optreden, waarbij telkens afzonderlijk de aandacht wordt gevestigd op den vocaal en den consonant, en bovendien de phonetische vraagstukken, die er verband mee houden, ter sprake worden gebracht. De methode, die de Schr. bij de behandeling van zijn thema toepast, verdient alle waardeering. Het materiaal is grootendeels ontleend aan tijdschriftartikelen, dissertaties enz.

In hoofdstuk I „The verbal noun" wordt niet veel nieuws geboden, wat trouwens niet te verwachten was. Wat het O.E. aangaat, had de Schr. zijn voordeel kunnen doen met de verhandeling van Weyhe, *Zu den altenglischen Verbalabstracten auf -nes -und -ing, -ung,* Halle 1911.

In hoofdstuk II „The present Participle" tracht de Schr. het aannemelijk te maken, dat de uitgang van het tegenw. deelw., die in het zuiden *-ind* was, in die streek overging in *-ing*, hoewel hij moet erkennen, dat "original /n d/ is probably never represented by *-ng-* except in the suffix *-inde* (*ende*) of the present participle" (p. 78). In de 14e eeuw schijnen zich het tegenw. deelw. en het „verbal noun" op *-ing* verbreid te hebben over bijna alle Midland dialecten (p. 81). Op p. 85 lezen wij, dat in de 12e en 13e eeuw *-ind* zich uitbreidde over het zuiden en een deel van de Midlands, terwijl de *e* in den uitgang *-end* in de Anglische dialecten ten zuiden van de Humber waarschijnlijk een /i/ klank voorstelt. Een afdoend bewijs hiervoor wordt echter niet gegeven. Op dezelfde bladzijde wordt verder medegedeeld, dat in het vroeg-M. E. de verwarring tusschen de uitgangen van het tegenw. deelw. en het „verbal noun" plaats had „in those dialects where the adjacent Saxon, Anglian and Kentisch elements freely influenced their neighbours". Het is mij niet duidelijk geworden, welke dialecten dit zijn, en evenmin in welke teksten die dialecten ons zijn overgeleverd.

Hoofdstuk III, „The Infinitive", geeft aan het slot ook een samenvatting van de resultaten in dit en de andere twee hoofdstukken verkregen. De prepositionale inf. op *-ing* (*to coming(e)*) kan volgens den Schr. niet ontstaan zijn uit den vorm op *-inde* (<*-ende* <*-enne*), omdat deze uitgang alleen voorkomt in sommige „southern vernaculars" (p. 125), maar moet rechtstreeks ontstaan zijn uit den vorm op *-enne*, doordat deze uitgang werd gereduceerd tot /i n/ of /n/, terwijl daarop de /n/ werd vervangen door /ŋ/. Zelfs deze hypothese is niet beslist noodig, omdat in het laat O. E. het subst. op *-ing* soms op *-n* uitging, zoodat „in the spoken language the infinitive in *-n* and the verbal noun in *-n* were no longer distinguished . . . ." (p. 126). Deze theorie is niet onaardig, maar ze maakt het onbegrijpelijk hoe het komt, dat als deze *-n* de verwarring veroorzaakte, *-ing* de eenige uitgang is, die is blijven voortbestaan.

Aan het einde van zijn verhandeling geeft de Schr. de slotsom, waartoe zijn onderzoek hem geleid heeft, namelijk, dat „*the infinitive in -ing*, commonly called the gerund .... owes its existence to a double confusion: (a) of the inflected and uninflected infinitives, as its form is the inflected one without the preposition *to*; (b) of this infinitive in *-n* and the verbal noun in *-ing*, both words having in the spoken language the same form, often the same meaning, sometimes the same construction".

Hoewel ik ten zeerste den arbeid waardeer door den Schr. besteed aan de uitwerking van zijn thema, moet ik erkennen, dat er, toen ik zijn verhandeling had doorgelezen, een gevoel van teleurstelling bij mij opkwam. Er wordt te veel gewerkt met hypothesen, vermoedens en beweringen. Wat we moeten hebben is feitenmateriaal, dat zóó duidelijk spreekt, dat ieder voor zichzelf de conclusies kan trekken. Nog veel meer gegevens zijn er noodig, die alleen verkregen kunnen worden door een nauwkeurig onderzoek van een grooter aantal teksten dan waaruit de Schr. zijn voorbeelden heeft genomen. En bij den tegenwoordigen stand van de Middel-Engelsche dialect-geographie zou men tegenover de resultaten van elk onderzoek aangaande de morphologische zijde van het vraagstuk toch nog een eenigszins gereserveerde houding moeten aannemen.

In dit verband moet ik de opmerking maken, dat speciaal in dialect-geographisch opzicht de verhandeling niet *up to date* is. De Schr. spreekt telkens van de *Kentish Gospels* (p. 23, 24, 33 enz.), alsof nog nooit de bewering was uitgesproken, dat deze tekst vrij zeker met *Kent* niets heeft uit te staan. Iets dergelijks geldt van *The West Midland Prose Psalter* (p. 25, 84, enz.). Bij de *Ancren Riwle* wordt op p. 46 de opmerking gemaakt: „± (sic !) 1237, S. W. Dorset", hoewel het nu toch wel uitgemaakt is, dat Morton's vermoeden, meer dan 70 jaren geleden uitgesproken (Preface p. XII), onhoudbaar is. Op dezelfde bladzijde staat: „*Poema Morale* .... Hampsch. or Dorsetshire"; welk van de zeven Hss. wordt hier bedoeld? Op p. 84 worden de twee laatstgenoemde teksten naast elkaar geplaatst als voorbeelden van „pure Saxon". Men is geneigd te vragen of de Schr. de *A. R.* wel eens gelezen heeft. Op p. 95 is *The Song of Joseph* een „Midland", maar op p. 107 een „Southern" tekst. De legenden van de Katherine-groep worden als „Southern" beschouwd (p. 91), en de taal van Wicliff is „Midland" (p. 95); de taal van de gedichten in M. S. Harley 2253 is „Southern", enz. — Een kras staaltje komt voor op p. 96, waar men den *Cursor Mundi*, het *Promptorium Parvulorum*, de *Yorkshire Records* en de *Paston Letters* onder elkander vermeld vindt onder het hoofd „The Northern dialects". Op p. 31 worden de *Paston Letters* trouwens reeds te midden van noordelijke teksten genoemd.

Ook op andere punten valt hier en daar wel iets aan te merken. De beperking, mij door de redactie opgelegd met het oog op de plaatsruimte, noodzaakt me slechts een paar grepen te doen. Op. p. 74 wordt het verl. deelw. *sente* opgegeven als voorbeeld van den overgang *nd* > *nt*; de *t* in *sent(e)*, *bent(e)*, *went(e)*, *bilt(e)*, *girt(e)*, enz. zal waarschijnlijk wel anders verklaard moeten worden. p. 76. In hetzelfde verband wordt het noordelijke *alkin* geciteerd. „Especially in compounds — *kind* appears as *-kin*". Maar dit *-kin* (ook in *nan kin*, *what kin*, *sum kin*) is niet hetzelfde als *-kind* < OE *gecynd*; het is < OE. *cynn*; ook nog modern Eng., bijv. in kith and kin, next of kin, kinsfolk, enz. p. 76. " *York Plays wyne : myne* (OE. *gemynd*), 55, 322." Dit *myne* — in de uitdrukking *goddis blissyng & myne*, een heel gewoon M. E. idioom — is het bezittelijk voorn.w.; *mind* past niet in het zinsverband.

Amsterdam. W. van der Gaaf.

P. Romanelli, Leptis Magna (con 150 illustrazioni, 6 tavole e una doppia carta geographica). Roma, Società editrice d'arte illustrata, [1925].

In dit werk heeft de Schrijver alles bijeen willen brengen, wat wij weten over Leptis Magna, de stad, waar in 146 de latere keizer Septimius Severus is geboren. Men vindt er dus in een overzicht van de geschiedenis der stad naar de mededeelingen der antieke schrijvers, een beschrijving van het terrein, een uittreksel uit de berichten van vroegere bezoekers, een verslag der vondsten en reeds verrichte opgravingen, een beschrijving der nog bewaard gebleven ruïnes: muren, poorten, eerebogen, havens, openbare gebouwen en graven. Dit alles is vergezeld van een zeer groote kaart en tal van afbeeldingen, deels naar foto's, deels naar bouwkunstige teekeningen. Het werk is bedoeld als de voorbereiding van de definitieve publicatie, die men eens, maar wie weet na hoeveel jaren, over deze belangrijke stad zal kunnen samenstellen, als haar bouwvallen van het zand der woestijn weer zijn vrijgelegd. De ontgraving zal uit den aard der zaak zeer veel tijd kosten. Met hulp van dit werk en de voorloopige berichten van deze opgravingen zal men zich een steeds groeiende voorstelling van de stad kunnen maken.

Monographieën in den trant van dit werk, waarin ons weten over een stad uit de Oudheid is bijeengebracht met een beschrijving van haar ruïnes, zijn steeds zeer welkom. Wellicht is er voor de archaeologen geen dringender taak dan het beschrijven van de nog boven den grond zichtbare overblijfselen uit de Oudheid. Dit is in vele gevallen een nuttiger arbeid dan het ondernemen van opgravingen, daar de overblijfselen, die in den bodem zijn verborgen, meestal geen gevaar loopen te worden vernield, terwijl de zichtbare overblijfselen door den invloed van het weder en door menschenhanden voortdurend zijn bedreigd.

Zeker kan men door opgravingen veelal een meer sprekend resultaat bereiken. Maar het werk, dat hier wordt aangekondigd, bewijst, dat men ook zonder ontgraving nuttigen arbeid kan verrichten. Een stad als Leptis Magna, waar de overblijfselen zoo goed zijn bewaard, moet evenwel zonder twijfel eens geheel worden blootgelegd. Daarbij zijn belangrijke vondsten te verwachten. Dat bewijzen de reeds ontdekte bouwwerken en andere monumenten met volkomen zekerheid. Ik noem hier, bij voorbeeld, enkele decoratieve skulpturen met hun eigenaardig Egyptisch-Grieksch karakter, of het relief uit den tijd van Septimius Severus, dat met zijn vlakke plastiek en scherp getrokken lijnen reeds de kenmerken vertoont van de laat-antieke kunst.

Het werk is de eerste van een serie monographieën, „Africa italiana", door het Italiaansche ministerie van koloniën uit te geven.

Leiden. A. W. Byvanck.

Memoriën en Adviezen van Cornelis Pietersz. Hooft, dl. II, uitgeg. en toegelicht door Dr. **H. A. Enno van Gelder.** (Werken uitgeg. door het Hist. Gen. te Utr., 3e Ser., 48). Utrecht, Kemink & Zn. 1925. (Pr. ƒ 7.50).

In Vondels Roskam wordt de Amsterdamsche burgemeester Hooft geteekend als de wijze en onbaatzuchtige regent, de man van uitgebreide kennis: „een hoofd vol kreucken, een geweten sonder rimpel". Door zijn groote belangstelling in de vraagstukken van den dag en zijn aandeel in de crisis van 1618 is hij een algemeen bekende figuur geworden. In vele opzichten is hij typeerend voor de klasse van ontwikkelde kooplieden, waartoe hij behoort. Het is de moeite waard, zijn geestesleven geheel te leeren kennen.

De in 1871 door het Historisch Genootschap uitgegeven bundel Memoriën en Adviezen doet dit slechts ten deele, daar hier een vrij willekeurige keus uit Hooft's wetenschappelijke nalatenschap was gedaan, alleen uit zijn politieke geschriften, terwijl deze uitgave bovendien geheel zonder commentaar verscheen. Wij ontvangen thans hierop een welkome aanvulling, voornamelijk bestaande uit Hooft's vertoogen over de godsdienstige vraagstukken, die in zijn tijd alle gemoederen in beweging brachten en over de Amsterdamsche stads-politiek.

Wij vinden hier o.a. het belangrijke betoog over vervolging in geloofszaken naar aanleiding van de gevangenneming van Goosen Vogelsang, die wegens zijn vrije opvattingen door den Kerkeraad van ketterij beschuldigd en uit de stad gebannen werd.

Verder talrijke verhandelingen en redevoeringen in den Raad, al of niet later door Hooft uitgewerkt en betrekking hebbend op verschillende momenten der godsdiensttwisten, over de Scherpe Resolutie, de Nationale Synode enz.

Belangrijk zijn ook de vertoogen tegen de baatzuchtige politiek van burgemeester Oetgens e.a. bij de plannen tot uitbreiding van Amsterdam.

De bewerker heeft zich veel moeite gegeven om de documenten te voorzien van uitvoerige inleidingen en aanteekeningen. Ook de tekst van den ouden bundel Memoriën en Adviezen werd daarin betrokken, zoodat deze aan bruikbaarheid veel heeft gewonnen. De handschriften bevatten talrijke verwijzingen naar de buitengewoon omvangrijke literatuur, waarover Hooft beschikte. Deze verwijzingen waren niet altijd volledig en niet altijd juist. Het was geen gemakkelijke taak ze aan te vullen of te verbeteren. Geen wonder, dat soms een enkel werk niet thuis gebracht kon worden. Hier en daar zou nog een aanteekening kunnen worden toegevoegd. Waar Hooft vermeldt (blz. 84), dat de Staten van Holland de souvereiniteit voor zich opgeëischt hadden, komt ons de in opdracht der Staten door Vranck geschreven „Justificatie" in den zin. (Huges, Franchois Vranck, den Haag 1909, blz. 74.)

Op blz. 89 kan de lezing „moederlose" kinderkens, waaraan bew. twijfelt, allicht gehandhaafd blijven, daar uit de uitdrukking: zijne „tegenwoordige" vrouw kan opgemaakt worden dat Vogelsang's eerste vrouw, de moeder der bedoelde kinderen, overleden was.

Geen aanteekening vindt men bij de aanduiding van Amsterdamsche boekhandelaars (blz. 268).

De toespeling op de buiten Holland gelegen steden, die zich op het recht van het „muntwerck beroemen", waarmede bew. geen weg weet, (Mem. en Adv. I blz. 334, II blz. 440) heeft waarschijnlijk betrekking op de pogingen der Generaliteit, sedert 1593 aangewend, om een overeenkomst te treffen met de steden Arnhem, Zutphen, Deventer, Zwolle, Kampen en Groningen tot het sluiten van de munten aldaar, waartegenover zij zich op Rijksprivilegiën konden of meenden te kunnen beroepen. Het heeft heel wat voeten in de aarde gehad, voordat het in 1606 tot een dergelijk contract gekomen is. (Zie mijn opstel: De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17e eeuw, Gelre XII blz. 214 vg.) In het verband van Hooft's rede, naar aanleiding van het proces tegen Oldenbarnevelt past deze opvatting geheel. De schr. komt op tegen het inbreuk maken op Holland's rechtspraak en brengt voorbeelden bij, om aan te toonen, dat de bondgenooten ook ongaarne hun rechten prijs gaven.

Deze opmerkingen verkleinen de beteekenis dezer uitgave, waarmede het Historisch Genootschap eer inlegt, geenszins.

Registers, ook geldend voor dl. I, verhoogen de bruikbaarheid.

Arnhem. S. P. Haak.

Th. Hopfner, Orient und griechische Philosophie. (Beih. z. Alten Orient hrsg. v. W. Schubart. Heft 4). Leipzig, Hinrichs'sche Buchh. 1925. (Pr. M. 2.40).

De vraag of de oude Grieksche denkers van de 6de tot 4de eeuw v. Chr. hun wijsheid uit het Oosten hebben gehaald dan wel, althans in hoofdzaak, oorspronkelijk en in verband met elkaar hebben ontwikkeld, wordt door deskundigen tegenwoordig zoo goed als eenstemmig in den laatsten zin beantwoord. In Duitschland is het vooral Ed. Zeller geweest, die krachtig en op goede gronden deze opvatting heeft verdedigd.

Toch heeft Hopfner geen overbodig werk gedaan door alles wat zich ten gunste van genoemde opvatting nu laat zeggen overzichtelijk bijeen te brengen. Zoo heeft hij Zellers argumentatie kunnen aanvullen en bevestigen: 1o. omdat in den laatsten tijd onze kennis van de oud-Oostersche letterkunde zeer is uitgebreid, zonder dat men iets heeft gevonden van die vermeende wijsheid, die de bron van de oud-Grieksche wijsbegeerte zou zijn; 2o. omdat men veel verder is doorgedrongen in de studie van den Hellenistischen tijd met zijn mystiek en zijn gnosis en dus ook duidelijker dan vroeger kan zien hoe onder den invloed van het gehelleniseerde Oosten in samenwerking met gemystificeerd Griekenland de legende van den oud-Oosterschen oorsprong van alle grieksche filosofie langzamerhand aangroeit.

In zijn ijver om de oud-Grieksche filosofen van vreemde smetten vrij te verklaren, gaat de schrijver soms te ver. Het zij me vergund slechts één, het meest sprekende, voorbeeld te noemen. Op blz. 61 deelt hij n.l. mede dat volgens Plutarchus Plato de oermaterie „voedster" en „de alles in zich opnemende" heeft genoemd; niets dan Egyptische wijsheid, zegt hij, in de werken van Plato, die we alle bezitten, is zoo iets nergens te vinden. Men leze echter Timaeus 48—52, waar Plato van de oermaterie spreekt als van een τιθήνη die alles in zich opneemt.

Verder is hier voor kritiek van details geen plaats. De bedoeling van deze reeks „Beihefte" is, uitkomsten van de vakwetenschap samen te vatten en meer algemeen bekend te maken. Daaraan beantwoordt Hopfners werk op uitstekende wijze, al vrees ik, dat hij van de

velen die, ook in onzen tijd weer, alle licht uit het Oosten verwachten, nauwelijks iemand zal bekeeren.

Amsterdam. Tj. de Boer.

A. von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott. (Texte u. Untersuchungen XLV). 2. verbesserte u. vermehrte Auflage. Leipzig, J. C. Hinrichs. 1924.

De eerste editie van dit magistraal boek heb ik in het Museum Aug. 1921 aangekondigd. Intusschen heeft de schrijver in een aparte studie : Neue Studien zu Marcion (1925 ; zie Museum Jan. 1925) zijne belangrijkste thesen tegenover zijne critici trachten te verdedigen. Deze anticritiek is in de nieuwe bewerking niet opgenomen. Het hoofdwerk is veeleer in hoofdzaak onveranderd gebleven. Ik heb hier dus alleen op de weinige toevoegingen en op de weinige stukken de aandacht te vestigen die eenigszins omgewerkt zijn geworden.

Nieuw is een verhandeling over den pseudopaulinischen brief aan de Laodiceners [1]), dien H. voor een marcionietisch product verklaart. Heelemaal overtuigend lijkt het betoog mij niet, daar alle specifiek marcionitische ideeën er ontbreken. Mogelijk dus dat we hier met een catholieke falsificatie te doen hebben, evenals bij de latijnsche prologen op de Paulusbrieven, die ook door H. als marcionietisch beschouwd worden, toch waarschijnlijk van catholieke afkomst zijn; zie de stukken van W. Mundle en Harnack in Zeitschr. f. neutest. Wiss. 1925.

Nieuw zijn voorts de afdruk van een waarschijnlijk antimarcionietisch fragment uit een geschrift van Melito van Sardes (2. eeuw) „over den doop" en de tekst van een manichaeisch fragment (uit de Turfan-collectie), waarin Marcion genoemd wordt.

Verder is te berichten, dat het materiaal betreffende de „Antithesen" van Marcion nu onder de Beilagen opgenomen is, terwijl het hoofdstuk over de Antithesen in deel I met een overzicht over de belangrijkste antithesen is vermeerderd, en dat het hoofdstuk over den tekst van Marcion eenige uitbreiding heeft ondergaan. H. beschouwt de antiprofetische toevoegingen in Lc 9, 54 en 55 en het kruiswoord Lc 23, 34 als marcionietische interpolaties ; m.i. kunnen de genoemde textwoorden, die veelal ontbreken, ook met opzet door catholieken geschrapt zijn, ten einde aan Marcion bewijzen te ontnemen.

Overigens heb ik alleen toevoegingen van minder omvang waargenomen, meestal aanteekeningen, daaronder een uitvoerig en duidelijk betoog over verwantschap en verschil tusschen Marcion en het gnosticisme, een probleem waarin H. terecht groot belang stelt (p. 196 v.) en waarover, naar ik meen, nog niet het laatste woord gezegd is.

Op p. 224 noot 1 lees S. 285* (in plaats van 108).

Leiden. H. Windisch.

Marietta Martin, Un aventurier intellectuel sous la Restauration et la Monarchie de Juillet. Le Docteur Koreff (1783—1851). (Biblioth. de la Rev. de Litt. comparée, XX.) Paris, Champion. 1925.

Mejuffrouw Martin heeft, opgewekt en geleid door prof. Baldensperger, voor het eerst een samenvattend onderzoek ingesteld naar het leven van den Duitsch-Joodschen arts Koreff, die te Berlijn, Weenen en Parijs een tijd lang grooten opgang maakte door zijn magnetische prouesses in ziekenkamer en salon, maar weldra wegens gebrek aan diepere originaliteit is vergeten.

Zijn eigen litteraire bekwaamheid was immers gering (gaarne hadden wij hierover zekerheid gekregen door eenige citaten uit 's mans *Lyrische Gedichte*, gelijk ze wel geeft Josef Nadler in zijn *Berliner Romantik* 1800—'14. Berl. 1921 p. 118—'9). Maar hij heeft E. T. A. Hoffmann tot *Brambilla* geïnspireerd door dezen Callot's gravures te vertoonen, komt als Vinzent in de *Serapionsbrüder* voor (70) en mag op onze waardeering aanspraak maken wegens „le rôle de commis-voyageur en hoffmanisme dans la société de la Restauration" (113).

Wat men precies aan den man heeft, is, ook na lectuur van deze degelijke studie, moeilijk te bepalen : glad en handig buitte hij aanleg en omstandigheden uit, en had als degelijkste betrekking misschien die van . . . . Pruisisch spion. Dat hij met Chateaubriand en Balzac woorden wisselde of beproefde „la Dame aux Camélias" te genezen, geeft hem ten slotte geen eigen gewicht. Generaal Lamarque merkte over „le spirituel docteur" op: „il captive les femmes, il amuse les enfants, il attache les hommes instruits" (143); met andere woorden, 's mans werking onttrekt zich eigenlijk aan de historische conserveering en daarmee aan ons historisch oordeel.

Maar men moet mejuffrouw Martin gunnen, dat zij alles deed wat men maar van haar vergen kan. Alleen van haar zetter ondervond zij stille tegenwerking, d e, wellicht een ex-poilu, de Duitsche namen erg mishandelt : „Weiggesang (40), Ersheinung, Skitze (46), Pyrmunt (50), Shelling (53), Universität (55), Ohlenschlager (165). En wij moeten natuurlijk het loodje leggen : welke „Leuwenback" (147) werkte ook weer met den microscoop ?

Het werkje is versierd met een reproductie van Mme Ancelot's schilderij „Un salon sous Louis-Philippe", waarop men Rachel ziet reciteeren voor Chateaubriand, Mme Récamier, de Tocqueville, Jouffroy, Tourgenjef, Beyle, Koreff e.a. (K.'s gelaat is overigens niet hierop te onderscheiden). Achterin bevindt zich nog het facsimile van een manuscript, vergezeld van een grafologische analyse door E. de Rougemont, die wonderwel met de filologische overeenstemt. Zullen wij zoo mettertijd nog de astrologische horoscoop in eere hersteld zien, waar Goethe *Aus meinem Leben* mee opent ?

Amsterdam. G. Kalff Jr.

G. W. F. Hegel, Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie, aus dem Manuskript herausgegeben von **G. Lasson**. Leipzig, Meiner. 1923. (Pr. ƒ 4.14, geb. ƒ 5.06 en ƒ 5.98).

Dit merkwaardige handschrift bevat, samen met een kleiner handschrift uit denzelfden tijd (waarschijnlijk 1801—1802) over het stelsel der zedelijkheid, Hegel's wijsbegeerte in het stadium, waarin zij die van Fichte en van Schelling te buiten gaat, eigen denkwijze bereikt, en voor het eerst uitwerkt.

Deze drie momenten vallen samen: reeds het te buiten gaan der naaste voorgangers is een toonbeeld van Hegel's denkwijze, van de inwendige, niet slechts eenzijdig ontkennende, maar tevens rechtvaardigende kritiek, welke hij eerst later zou omschrijven. „Widerlegung . . . . würde . . . . eigentlich . . . . Entwickelung und somit . . . . Ergänzung . . . . sein." (2 : 18)

[1]) Het stuk was al in de Sitzungsberichte der preuss. Akademie van 1 Nov. 1923 verschenen.

„Die Knospe verschwindet in dem Hervorbrechen der Blüthe, und man könnte sagen, dasz jene von dieser widerlegt wird; ebenso wird durch die Frucht die Blüthe für ein falsches Dasein der Pflanze erklärt, und als ihre Wahrheit tritt jene an die Stelle von dieser. Diese Formen unterscheiden sich nicht nur, sondern verdrängen sich auch als unverträglich mit einander. Aber ihre flüssige Natur macht sie zugleich zu Momente der organischen Einheit, worin sie sich nicht nur nicht widerstreiten, sondern eins so nothwendig als das andere ist, und diese gleiche Nothwendigkeit macht erst das Leben des Ganzen aus." (2 : 4) Weshalve hij oordeelt „dasz jede Philosophie nothwendig gewesen ist, und noch ist: keine also untergegangen, sondern alle als Momente Eines Ganzen affirmatif in der Philosophie erhalten sind." (13^2 : 50) „Die Geschichte der Philosophie hat es mit dem nicht Alternden, gegenwärtig Lebendigen zu thun." (13^2: 53) „So ist keine Philosophie widerlegt worden. Was widerlegt worden, ist nicht das Princip dieser Philosophie, sondern nur diesz, dasz diesz Princip das letzte, die absolute Bestimmtheit sei .... Das Verhalten gegen eine Philosophie musz also eine affirmative und eine negative Seite enthalten; erst wenn wir beide berücksichtigen, lassen wir einer Philosophie Gerechtigkeit widerfahren." (13^2: 51) — En reeds in het handschrift is de „weerlegging" van Fichte's *Sollen* en van Schelling's *Absolute* allereerst hunne *rechtvaardiging* — als parallelen van de eerste hoofdkategorieën der Logica (Qualiteit en Quantiteit) zijn zij *noodzakelijke factoren van het oneindige* — en eerst vervolgens, of diensvolgens, hunne ontwikkeling tot (maar dat is tevens *oplossing* in) dit oneindige, hetwelk zelf niets anders is, dan de veeleenigheid zijner factoren.

Niet dus verblijft het eenzijdig *tegenover* de eindigheden; zoo ware het zelf eindig. Het is het wáre, wijl alomvattende oneindige, dat *inhoudt*, in eindelooze zelfverbijzondering *teweegbrengt*, en *opheft*: *alle* momenten der volledige werkelijkheid—oneindigheid en eindigheid, God en wereld, geest en natuur, subjectiviteit en objectiviteit, idealiteit en realiteit. Zoo is het *werkzaamheid*, *dubbelzijdige* werkzaamheid in eenen, zelfonderscheiding zijner eenheid tot veelheid en zelfhereeniging zijner veelheid tot eenheid. En in tallooze graden van dofheid en helderheid wordt zijne analytisch-synthetische, of *dialektische* werkzaamheid weerspiegeld door al zijne vereindigingen als haar wezens- en oneindigheidsmerk; het zuiverst: door het menschelijke denken. En Hegel's wijsbegeerte is (niet een complex van meeningen of hypothesen, maar) „das reine Zusehen" van de dialektische zelfontwikkeling onzer *menschelijke* rede tot mikrokosmische spiegeling van de zelfontwikkeling dezer Eene *wereldrede* — welke laatste, als zelfkennis van den oneindigen geest in en door den menschelijken geest, *absolute geest* heet.

In het Jena'sche handschrift heeft Hegel dit begrip van den absoluten geest — *zijn* „Begrip" — stelselmatig uitgewerkt tot een organisch geheel van logica, metaphysica en natuurphilosophie. Terecht noemden de eerste uitgevers, de professoren Ehrenberg en Link, dezen specifiek Hegelschen arbeid „Hegel's erstes System". Maar wijl dit stelsel nog niet af is, noemde de tweede uitgever, Dr. G. Lasson, het „Hegel's Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie", wat nauwkeuriger is, en toch minder juist; want het negeert de *ziel* van Hegel's wijsbegeerte, de dialektische denkwijze, die het stelsel juist *niet* doet zijn een aggregaat van deelen, maar een organisme.

De drie kenmerkend Hegelische gegevens van het handschrift — het begrip van den absoluten geest, de dialektische denkwijze, en haar resultaat: de eenheid van het stelsel — deden Lasson oordeelen: „seinen Standpunkt hat (Hegel) in dieser Arbeit bereits erreicht." (XLII) Ook ten opzichte van het kernwerk, de logica? Van de metaphysica gescheiden, staat zij hier nog op Aristotelisch peil. Al doemt *binnen* de logica zelve hare eenheid op met de metaphysica, doordat de ontologische kategorieën in de logische *overgaan*, de „verhouding van het zijn" in die van het denken — toch blijft deze eenheid slechts latent. Eigen peil als lógicus zou Hegel eerst bereiken met het inzicht, dat „die Logik mit der Metaphysik *zusammenfällt*". (Enc. § 24); eerst dan zouden de logische kategorieën het oude, eenzijdig subjectieve karakter verruimen tot de dubbelzijdige, subjectief-objectieve geldigheid, vermoge welke de Hegelische logica zich boven de vroegere verheffen zou tot potentialiteitsleer aller natuur- en geesteswetenschappen.

Na ruim eene eeuw onbekend te zijn gebleven, werd het Jena'sche handschrift voor het eerst uitgegeven in 1915 door de professoren Ehrenberg en Link te Heidelberg. In 1923 gaf ook Dr. G. Lasson het uit, doch naar hijzelf meedeelt (blz. 377, vv.), in eene van de eerste uitgave belangrijk afwijkende lezing. Derhalve achtte ik het noodig, beide uitgaven woord voor woord te vergelijken met het handschrift zelf, alvorens te voldoen aan de uitnoodiging der Redactie van het *Museum*, Lasson's bewerking aan te kondigen — ook al was te voorzien, dat deze vergelijking jaren zou duren.

De eerste uitgevers hebben gestreefd naar eene zoo *getrouw* mogelijke weergave van het handschrift. Zijne eigenaardige spelling en interpunctie, ja de dittographieën en kennelijke schrijffouten hebben zij gehandhaafd; zelfs plaatsten zij eenige wiskundige vergelijkingen, door Hegel uitgewerkt aan den rand van eene bladzijde der logica, doch blijkbaar niet tot den text behoorende, *in* den text. Toch was, om in hun hoog en sympathiek streven te slagen, meer vertrouwdheid noodig geweest met den geest van den wijsgeer. De tweede uitgever heeft aan diens uitgave toegevoegd eene tien blz. lange lijst van woorden, welke in de beide uitgaven verschillen. Welnu, doorloopend is *zijne* lezing juist, en in zeer vele gevallen is de andere met Hegel's geest zelfs in strijd.

Het handschrift zoo *léésbaar* mogelijk uit te geven, gezuiverd van schrijffouten, was het doel van Dr. Lasson. Voorzooverre hij daartoe den text wijzigde, vermeldde hij het oorspronkelijke in een noot, den lezer aldus in staat stellende, ook dit te leeren kennen. Voor het overige komen de onderverdeeling van zeldzaam lange zinnen in kortere, de nieuwere spelling en, vooral, de nauwkeurige aanvullingen van Hegel's (bij uitzondering zeer onduidelijk geschreven) verkortingen in het Aanhangsel, de leesbaarheid ten goede.

Overtollig dunken mij echter de herhaalde toevoegingen van „ist" en „hat" als hulpwerkwoorden; Hegel placht dezen ook later vaak weg te laten; de aanvulling doet eene eigenaardigheid van zijn stijl verloren gaan. Daarentegen ontbreken cursiveeringen (S.S. 28, 77, 230, 240,

299, 365, 366, 367) en hoofdletters, die bij Hegel de beteekenis hebben van accenten (68, 73, 113, 118). Bepaaldelijk verkeerd zijn de volgende veranderingen.

Op blz. 5 schrijft Lasson: „das Bestehen der Qualitäten als unterschiedener, *das Vielesein*." Maar het handschrift heeft: „*das Viele Sein*" — waarmee Hegel bedoelt *niet* het veelzijn *alléén*, maar *ook de tegenstelling daarvan*, het eenzijn. — Op blz. 52 staat „der *gemeinsame* Kausalzusammenhang", in plaats van „*gemeine*" — een typisch Hegelische uitdrukking voor „onmiddellijke", „gelijkvloersche", „ondoordachte". (Vgl. o.a. „die *gemeine* Wirklichkeit oder die Wirklichkeit des einzelnen" (61); „das einfache Dieses ist im *gemeinen* Erkennen absolute Wahrheit". (100, 2e noot)) Hegel vergelijkt op de bewuste plaats de nog ondoordachte causaliteit met de doordachte, de kracht. „Alsdann müszte die Kraft.... nicht wieder, wie der *gemeine* Kausalzusammenhang, eine Verschiedenheit von für sich bestehenden Substanzen sein." „Gemeinsame" heeft hier geen zin. — Op blz. 190 omschrijft Hegel het leven eerst als *Qualiteit*, en daarna tweemaal als *Quantiteit*, juist om er de dubbelzijdigheid, de oneindigheid, van te toonen. Lasson echter schrijft tot driemaal toe „Qualität". — Ernstiger nog is de wijziging in de indeeling der Logica, en dit, zonder vermelding van de oorspronkelijke indeeling. Hegel verdeelt in het handschrift de Logica nog in *twee* geledingen; Lasson doet het „mooier", in drie, door n.l. het slot der tweede geleding („*Proportion*") te maken tot derde. Doch dit is in strijd niet alleen met Hegel's geest in dit stadium, maar zelfs met zijne letter, welke hier zoo duidelijk mogelijk zegt, dat de tweede geleding („*Das Verhältnis*") de laatste is. „Die Logik hört da auf, wo das Verhältnis aufhört" (130).

Ondanks deze tekortkomingen (en die, welke den zetter zullen zijn toe te schrijven, zooals de weggevallen zinsdeelen op blz. 79, 156, 280, en de verkeerde volgorde van zinnen op blz. 371 en 372) is Lasson's uitgave van het handschrift in hooge mate betrouwbaar. Of dit te zeggen is ook van zijne inleidende *uitlegging*, vooral waar zij de verhouding betreft van godsdienst en wijsbegeerte? Hij ként „die Anschauung des späteren Hegel, wonach *die Wissenschaft* als *der Geist, der sich entwickelt als Geist weisz* (dat is: *de Philosophie*; E. V. N.), das *Ziel* aller philosophischen Bemühungen, und die vollendete Höhe der Theorie *das Wissen des Wissens* ist." (Lasson, S. XXXVII). Maar *Pastor* Lasson durft niettemin op blz. XV verzekeren „dasz die religiöse Sphäre.... ein überwundener Standpunkt sei.... ist bei Hegel ohne Zweifel *nicht* der Fall gewesen.... und durch sein ganzes späteres Leben zieht sich eine gleichmäszige Stimmung männlich ernster *Frömmigkeit*, eine bewuszte Bejahung des religiösen *Glaubens*." Gelijk Zijn Weleerwaarde enkele jaren geleden ook ten onzent aan een geloovig gehoor is komen verzekeren (eene verzekering, door schrijfster dezes toen openlijk gewraakt), dat Hegel ten slotte meer bevrediging zou hebben gevonden in den godsdienst, dan in de wijsbegeerte. Soortgelijke exegese, pour le besoin de la cause particulière, is iets anders dan wáárheidsliefde. *Die* spreekt veeleer uit de eerste uitgevers: „*in* (*der Phänomenologie*) *wird der absolute Wert der Philosophie in seinem Ueberwert über die Religion in leidenschaftlicher Klarheit vorgetragen.*" (XXIX).

Amsterdam. Ester Vas Nunes.

F. C. Roe, Taine et l'Angleterre. (Bibliothèque de la Revue de Littérature comparée, VI). Paris, Champion. 1923.

Dit is een uiterst nauwgezette en ijverige studie, droog maar schrander, en alles bijeen belangwekkend en leerzaam. Taine zal altijd voornamelijk de geschiedschrijver van de Fransche Revolutie blijven, maar zijn *Histoire de la littérature anglaise* is een schitterend werk, en afgezien nog van het belang dat men daaraan in weerwil van alle bezwaren moet toekennen, Taine's bewondering voor Engeland vormt een van de grondslagen van heel zijn geestelijke structuur, wat ook in zijn *Origines de la France contemporaine* telkens geconstateerd kan worden. Hij toetst de Franschen en hun gedragingen tijdens de Revolutie gedurig aan het voorbeeld van de Engelsche geschiedenis. De practischheid, het empirisme, het plichtsbesef, dat zijn een paar van de hoedanigheden die naar zijn meening de Engelsche geschiedenis tot zoo'n succes hebben gemaakt, en met bitterheid vergelijkt hij daar de dwaasheden mee waaraan zijn landgenooten zich te buiten zijn gegaan, met hun doctrinairisme, hun neiging tot algemeene beginselen, hun gepraat over rechten en eer.

Roe laat zien, hoe slecht Taine Engeland eigenlijk kende en hoe hij het beeld, dat hij er zich van gevormd had, aan de werkelijkheid opdrong. Geen doctrinairder en abstracter geest heeft de Franschen hun doctrinarisme en abstractheid ooit verweten. Taine's Engelschman was een bepaald type, dat in zijn tijd sterk in het oog viel en veel in te brengen had. Het was de zedelijke, welvarende, ordelievende, mid-Victoriaansche Engelschman. Krachten die aan de heerschappij van zijn levensbeschouwing en van zijn maatschappij een eind zouden maken, waren toen echter al lang aan het werk, andere waarnemers merkten ze wel degelijk op, en nu lijkt het type al haast een karikatuur. Maar Taine maakte het, zooal niet in al zijn verschijningsvormen, dan toch in zijn hoofdtrekken eeuwig, verklaarde het grootendeels uit ras, zonder zich om Keltische en andere bijmenging te bekommeren, en zocht al de groote schrijvers van heden en verleden er goedschiks of kwaadschiks mee in verband te brengen. Maar wat hij er toch vooral mee voor had — tenminste, die indruk maakt hij op mij, vooral in zijn *Notes sur l'Angleterre* —, dat is zijn eigen landgenooten als het ware in hun tegendeel te laten zien en hen te bestraffen in de lof van hun buren.

De studie die Taine van de Engelsche letterkunde gemaakt had, was zeker niet gering, maar de vluchtigheid en eenzijdigheid van de indrukken waarmee hij zich vergenoegde, om er de verbazendste theorieën op te bouwen, winnen het nog. Hij kwam naar Engeland voor het eerst in 1860, weer in 1861, vervolgens in 1870, telkens maar voor een paar weken. Hij kwam met zijn theorie kant en klaar, die hij vervolgens in al de hoofdzaken bevestigd vond. Hij kwam in aanraking met politici, letterkundigen en geleerden, in Londen en Oxford, vrijwel allen liberaal in hun theologie, conservatief in hun politiek, Monckton Milnes, Grant Duff, Matthew Arnold, Jowett, Milman, Stanley. Daarop steunen dan die duizelingwekkende theorieën over de Engelsche maatschappij en het Engelsche volkskarakter, over de vrouw, en de landedelman, en de Staatskerk, en het Parlement, en wat niet al. Het zijn luchtkasteelen waarin zijn verbittering tegen het platte despotisme van Napoleon III, zijn ontzetting over de wildheid van de Commune bevrediging zocht. Een enkel maal ziet hij de

schaduwzijden wel—de ellende van het werkvolk b.v. —, gewoonlijk niet.

Maar hoe onvolledig, hoe verwrongen het beeld ook is, toch blijft het boeien. Taine's geest werkte op een uiterst gevaarlijke wijze, maar de geest van een meester was het niettemin. Hij zag enkel wat hij zien wou, maar met hoe treffende scherpte en kracht zag hij het en beeldde hij het uit. Zijn systeem moge maar gedeeltelijk contact met de werkelijkheid hebben, als schepping van een stoute, forsche geest mag het er zijn, en zooals het met dergelijke systemen gaat, wie zich tegen de onjuistheden en overdrijvingen met eigen kritiek weet te verweren, zal er telkens en telkens weer vergezichten en ontdekkingen aan danken.

Mr. Roe onderwerpt al Taine's beweringen en oordeelvellingen aan kritiek en tracht er de bronnen voor te vinden. Hij geeft een beeld van Taine's Engelsche relaties en publiceert ettelijke nieuwe brieven van Engelsche vrienden aan hem. En ten slotte geeft hij een overzicht van de wijze waarop de *Littérature anglaise* in de jaren zestig ontvangen is en van de verdere lotgevallen van Taine's reputatie in Engeland, alsmede van de invloed van zijn beeld van Engeland in Frankrijk.

Londen. P. Geyl.

SCHOOLBOEKEN.

Gustave Aimard, Les Trappeurs de l'Arkansas. Edition autorisée. Arrangée et annotée par **W. F. Hildebrand** et **J. H. Kool**. 2 Deeltjes. Groningen, Wolters. 1925. (Pr. per deel *f* 0.50).

Deze boekjes, opgenomen in Serie A, zijn bestemd voor de leerlingen, die alleen nog maar de vervoeging der regelmatige werkwoorden machtig zijn, en slechts enkele onderdeelen van de grammaire hebben bestudeerd.

Ook deze boekjes bevelen wij gaarne aan. Dit neemt echter niet weg, dat wij de voorkeur geven, wat verhaal betreft, aan *Jules Verne, 20.000 lieues sous la mer*, in dezelfde serie verschenen.

Leiden. A. G. Groenhoff.

B. C. Broers, Selections from the Pre-Raphaelites. Groningen-den Haag, Wolters. 1925. (Pr. *f* 1.40, geb. *f* 1.60).

Dit nieuwe boekje van de New English Library, die onder de beste series van schoollectuur behoort, bevat poëzie en proza van Rossetti en zijn zuster en van William Morris. Mej. Broers heeft een heldere inleiding geschreven over hun leven en aspiraties en een aantal reproducties bijgevoegd, naar hun schilderijen en teekeningen. De marginale aanteekeningen zijn voor leerlingen een wezenlijke hulp, omdat de uitgeefster niet geschroomd heeft, zoo noodig de Hollandsche vertaling van een „moeilijk" woord te geven inplaats van een ander moeilijk synoniem, zooals gebeurt in schoolboeken waaruit tot elken prijs het Hollandsch wordt geweerd.

Maar het beste van dit werkje is de onmiskenbare bewondering van Mej. Broers voor het zeer bizondere schoon van het veelzijdig werk der Pre-Raphaeliten, een bewondering die van deze uitgave een daad van piëteit heeft gemaakt. Zeer langzaam, maar onweerstaanbaar dringt de schoonheid door in ons middelbaar onderwijs en deze bloemlezing zal stellig het hare bijdragen, om de grootsche beginselen van Ruskin bij onze jeugd ingang te doen vinden.

Leiden. F. Hopman.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De leerlingen van het Stedelik Gymnasium te Arnhem zullen de 28ste December de *Oedipus Rex* van Sophocles in het Grieks opvoeren. De Heer P. A. van Westrheene (litt. docts.) heeft een muzikale begeleiding van de koren gecomponeerd, die geen k'ankenweelde door een orkest bedoelt maar de woorden gemakkeliker wil doen verstaan. Er zal gesproken, niet gezongen worden. De rijkdom van de Griekse rythmen zal er door tot zijn recht komen. Onze redaktie ontving een exemplaar van deze compositie; wij weten niet of zij in de handel verkrijgbaar is; zeker zal zij voor de toehoorders een hulpmiddel van grote waarde zijn.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Mus., LXXV, 2: M. Boas, Das älteste Catozitat. — O. Viedebantt, Warum hat Seneca die Apokolokyntosis geschrieben? — R. Holland, Battos. — W. Bannier, Zu den Beschlüssen JGI² 91/92. — A. Busse, Der Wortsinn von λόγος bei Heraklit. — H. Oppermann, Plotin-Hss., 1. — P. Keseling, Justins ‚Dialog gegen Trypho' (c. 1—10) u. Platons ‚Protagoras'. — W. Ude (†), Zu Plutarchs Moralia. — C. Mras, De Culice Vergilii. — F. Marx, Vetus Italia in Italia Nova. — Misz.

Bull. de Corresp. Hell., 1925: M. Clemmensen et R. Vallois, Le temple de Zeus à Némée. — E. Bourguet, Inscr. de Delphes. — P. de la Coste Messelière, id. — W. Vollgraff, Le péan delph. à Dionysos. — M. P. Nilsson, Les bases votives à double colonne et l'arc de triomphe. — J. Charbonneaux, Tholos et prytanée. — C. Maltézos, La Tholos d'Athènes et les clepsydres. — C. A. Rhomaios, Les premières fouilles de Corfou. — L. Robert, Notes d'épigraphie hellénist. — F. Chapouthier, Un troisième bas-relief du théâtre de Philippes. — A. Salač et F. Chapouthier, Inscr. inéd. de Samothrace. — J. Six, Nikomachos et la peinture d'un hypogée macéd. de Niausta. — Y. Béquignon et A. Laumonier, Fouilles de Téos (1924). — R. Demangel et A. Laumonier, Fouilles de Notion (1924). — G. Seure, Chars thraces. — Réd., Chron. des fouilles et découv. archéol. dans l'Orient hell.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendbild., II, 2: E. Groag, Neuere Lit. über Caesar v. Augustus. — G. Neckel, Regnator omnium deus. — J. Geffcken, Kingsleys 'Hypatia' u. ihr geschichtl. Hintergrund. — G. Kallen, Der Freih. K. v. Stein als deutscher Staatsmann. — E. Schön, Vom Recht der Kulturkunde. — E. Lisco, Die Ausbild. zum höh. Lehramt a.d. Univ. — O. Schütz, Eine griech. Lauttafel. — G. Neckel, Heuslers 'Nibelungensage u. Nibelungenlied'. — Ber. — Nachr.

3: M. Pohlenz, Stoa u. Semitismus. — W. Schur, Die oriental. Frage im röm. Reiche. — J. Gelhard, Schiller als Kantianer. — P. Joachimsen, Ranke u. wir. — E. Lerch, Die Bedeut der span. Studien. — C. Reichardt, Konzentration. — Ber. — Nachr.

4: F. Studniczka, V. d. griech. Plastik des V. Jhrts. v. Chr. — W. Holtschmidt, Kunstwerk u. Erziehung. — H. Friese, Goethe u. Kleist. — F. Bruns, Deutschunterr. u. Germanistik in den Verein. Staaten. — H. Schwarz, Die Hypoth. des Gewissens. — R. Gaede, Gedanken über Landerziehungsheime. — A. Funck, Freude an der Arbeit. — F. Charitius, Sehen u. Erkennen. — Ber. — Nachr.

Anglia, L, 2: F. Klaeber, Beowulfiana. — H. Richter, W. Savage Landor. — F. C. Steinermayr, Der Werdegang v. J. Galsworthys Welt- u. Kunstansch. (forts.). — M. J. Minckwitz, Zu den „Casa Guidi Windows" der Dichterin E. Barrett-Browning.

Id.. Beibl., XXXVII, 8: F. Klaeber, Randgl. zu Texterkl. — Mitteil.

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. N°. 4. Januari 1927.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

D. M. Key, The Introduction of Characters by Name in Greek and Roman Comedy. Chicago, The University of Chicago Libraries. 1923. (Diss. van de Univ. van Chicago).

Wat de schrijver met zijn studie heeft bedoeld, van welke de titel misschien niet terstond voor ieder begrijpelijk is, blijkt het gemakkelijkst, als ik enkele woorden uit zijn inleiding citeer en daaraan een korte verklaring toevoeg. ,,In modern drama," zegt hij, ,,the names of the characters and a brief sketch of the plot are given in play bills that are distributed to the audience. But there is not any external nor internal evidence that there was anything in the ancient theatre corresponding to play bills." Uit deze woorden volgt al, dat een onderzoek, dat nagaat, hoe het oude theater aan dit gemis van programma's tegemoet is gekomen, op zich zelf reeds een zekeren redelijken grond heeft, afgezien nog van de mogelijkheid, dat bij dit onderzoek dingen, naar welke niet direct is gezocht, aan den dag zullen komen of licht zal worden geworpen op vragen, die slechts zijdelings samenhangen met het onderwerp.

Hier moet mij evenwel een opmerking van het hart. Zoozeer als ik bij een concert altijd de behoefte heb gevoeld aan eén programma, zoo weinig heb ik dat gevoel gehad bij een tooneelvoorstelling. Wanneer ik er een kocht, was het alleen om te weten, welke spelers de verschillende rollen vervulden. En de korte oppervlakkige samenvattingen van het gespeelde stuk, waarbuiten onze voorouders het ook steeds hebben gedaan, heb ik regelmatig ongelezen gelaten. En ik meen van een groot gedeelte van het publiek op alle rangen hetzelfde te hebben opgemerkt. Wanneer nu een modern stuk, waar de expositie, meer volgens de eischen der kunst maar daardoor ook minder duidelijk, in het stuk is verwerkt, zonder dat men vooruit de personen van het stuk kent, goed te volgen is, mag men vragen, of dit ook niet het geval is geweest met een antieke komedie, zelfs als de intrigue, zooals bij de meeste stukken van Menander, eenigszins ingewikkeld was.

Daarmee wil ik echter niet zeggen, dat een onderzoek naar de wijze, hoe de namen in de oude komedie zijn gebruikt, iets overbodigs is. Hoogstens zou daaruit volgen, dat men wel eenigszins betwijfelen mag, of de namen in de nieuwe komedie wel in zoo sterke mate een verduidelijkende taak hebben vervuld als de schrijver meent, wanneer hij zegt: ,,But in Roman Comedy, with its complicated plot, these stereotype announcement formulas have become a very commonly used resource in keeping the thread of the narrative clearly before the auditors." Ik wil dit nog met een concreet geval verduidelijken. In de Mostellaria (I, 3) wordt reeds in het begin van het tooneel Scapha genoemd en verderop is het in dit tooneel voortdurend Scapha, nu eens uitgesproken door haar meesteres, dan weer door Philolaches, terwijl Philematium pas genoemd wordt in vers 97 van 't tooneel en haar naam hier maar eens voorkomt.

Men zou met eenig recht kunnen meenen, dat dit niet zonder beteekenis is en dat de dichter zijn reden heeft gehad om aan de hoorders goed duidelijk te maken, wie Scapha is, opdat men verder op in het stuk haar goed herkennen zal. Maar dan heeft men het toch mis; want Scapha komt na dit tooneel in het stuk niet meer voor.

Ook anders moet men voorzichtig zijn met het aannemen van verklarende aanwijzingen voor de toeschouwers, die behendig door den dichter in het spel zouden zijn ingelascht. In den Mercator (II, 3) antwoordt zijn vriend aan Charinus op de vraag ,,Qui me revocat?"

Eutychus, tuos amicus et sodalis, simul vicinus proximus. De laatste woorden schijnen er ietwat bij te hangen

en zoo is het te begrijpen, dat de schr. hier iets achter zoekt. „The words *simul vicinus proximus* look like an explanation of the timely appearance of the rescuer," zegt hij. Maar deze verklaring wordt volkomen overbodig gemaakt door wat iets verderop komt.

Omnia ego ista auscultavi ab ostio (vs. 477).

De toeschouwers hebben Eutychus dus in de deur zien staan en hebben daaruit hun conclusie kunnen trekken. De dichter heeft met deze toevoeging iets anders willen zeggen; wat hij zeggen wilde, het lag aan den speler om dat te doen uitkomen, was waarschijnlijk een zekere gemoedelijkheid, een aanwijzing van de vaste belangstelling, waarop Charin 's rekenen kon.

Daarom lijkt mij deze studie in zijn boven aangegeven strekking niet recht gelukt. Dat neemt niet weg, dat het een verdienstelijk stuk arbeid is, waarin alles wat te pas kon komen van de oude literatuur — de Schr. behandelt zelfs hoe de personen in de dialogen van Plato en Lucianus ten tooneele komen — en evenzeer van de nieuwere is verwerkt. Het schijnt me toe, dat geen studie, geen artikel onopgemerkt gebleven is. En zoo blijft het de moeite waard het boek door te lezen, ook als men het met de these niet eens is en de bewijsvoering, voor zoover er van beide sprake is, want ten slotte geeft het boek meer een verslag van de verschillende manieren, waarop de personen worden ten tooneele gebracht, niet klemmend vindt.

Het boekje is prachtig gedrukt en slecht ingenaaid, met die afschuwelijke metalen haakjes, en nagenoeg zonder drukfouten.

Delft. J. W. Bierma.

P. Geissler. Chronologie der Alt-Attischen Komödie. (Kiessling und Von Wilamowitz-Moellendorff, Philologische Untersuchungen, Heft 30). Berlin, Weidmann. 1925. (Pr. M. 4.—).

Blijkens het ‚Vorwort' zijn deze ‚Untersuchungen' op aansporing en met medewerking van Von Wilamowitz ontstaan uit Geissler's Latijnsche dissertatie. Zoo heeft dus Von Wilamowitz het mogen beleven, dat de resultaten van de studie dezer chronologie, waartoe hij door zijn dissertatie in 1870 den stoot gaf (Observationes criticae in Comoediam Graecam selectae), thans, vijf en vijftig jaren later, onder zijn leiding door één zijner leerlingen in een beknopt en zaakkundig overzicht zijn samengevat.

Voor zoover mogelijk zijn dus nu opeenvolging en data van de verschillende ons bekende stukken der *'Αρχαία* gefixeerd, — voor zoover mogelijk, inderdaad: overziet men de aan het slot toegevoegde tabel, dan ontdekt men slechts hier en daar een vraagteeken, maar toetst men dat gelukkige verschijnsel aan de feiten, waarop de chronologie berust, dan zal, vrees ik, menigeen het aantal vraagteekens voor zichzelven vrijwat vermeerderen. Het is nu eenmaal niet te ontkennen, dat ten gevolge van het ontbreken van vaste en betrouwbare gegevens, veel van dit alles in de lucht hangt of althans op zeer zwakke grondslagen rust.

Toch is er, behalve door het vinden van nieuwe fragmenten, ook door scherpzinnige combinaties van de velen, die zich tot deze studie aangetrokken voelden, nog heel wat bewezen of althans aannemelijk gemaakt. Ook Geissler heeft menig steentje aangedragen om het gebouw hechter te maken. In vele gevallen was het natuurlijk zijn taak, resultaten van anderen samen te vatten, maar meermalen weet hij door schranderheid en zelfstandig denken het tot nu toe bereikte te verbeteren en aan te vullen, of zelfs nieuwe gezichtspunten te openen.

Om tot dat eigen oordeel te komen, moest de schrijver niet alleen de fragmenten van de Oude Komedie, maar ook de desbetreffende inscripties aan een nieuw onderzoek onderwerpen, en aan die inscripties is dan ook de inleiding gewijd. In de eerste plaats behandelt Geissler daar natuurlijk de vermaarde resten van oorkonden, die men op de helling van de Akropolis heeft gevonden. Voor de *'Αρχαία* is daarvan de derde groep, de overwinnaarslijst, van het meeste belang. In den strijd der geleerden, of deze overwinnaars de dichters zelve dan wel de **διδάσκαλοι** waren, schaart de schrijver zich na krachtige argumentatie aan de zijde van Kaibel, Capps e.a., die meenen dat de dichters bedoeld zijn.

Daarna wijdt hij nog eenige pagina's aan de te Rome gevonden brokstukken van oorkonden, om dan, na een korte beschouwing over de oudste Attische Comici, over te gaan tot zijn eigenlijk onderwerp: de dateering van de ons bekende stukken van de Oude Komedie. Achtereenvolgens worden behandeld; 1° de stukken vóór den Peloponnesischen oorlog, 2° die van den Archidamischen oorlog, 3° van den Vrede van Nikias tot den dood van Eupolis (411), 4° vandaar tot het einde van de vijfde eeuw, 5° de Oude Komedie in de vierde eeuw. Toegevoegd zijn nog, als gezegd, een chronologische Tabel en een Register van schrijvers **en** stukken.

Het is hier natuurlijk niet de plaats om op de verschillende kwesties nader in te gaan. Boven wees ik er al op, dat er helaas nog heel wat twijfelachtig en onzeker is, en Geissler maakt er zich ook wel eens met een machtwoord af. Zoo b.v. waar hij bij de behandeling van de fragmenten der zoogen. tweede **Εἰρήνη** in een annotatie op pag. 45 bondig verklaart: „Leeuwen, der . . . . die Existenz des zweiten Friedens rundweg leugnet, desgleichen Radermacher . . . und Fritzsche, werden durch die dritte Hypothesis widerlegt". Als men zóóiets leest wrijft men zich toch de oogen uit! Juist van de interpretatie van die 3e Hypoth. hangt immers alles af, en de hier genoemde geleerden zijn waarlijk niet de eenigen, die het bestaan van een tweede „Vrede" van Aristophanes loochenen!

Verder geeft het toch ook te denken, dat het verschil in dateering van sommige stukken uiterst groot is. Zoo b.v. heeft Brandes in zijn Observationes criticae de comoediarum aliquot Atticarum temporibus (Rostock 1886) de *Ἀισαμενός* van Theopompos meenen te kunnen fixeeren op 419—416: Geissler daarentegen komt op 405—400; en voor Theopompos' **Καπήλιδες** stelt Brandes 415—412, Geissler 410—400.

Het spreekt vanzelf, dat daar waar dateering niet berust op authentieke gegevens en bewijsstukken, een ruim veld openstaat voor individueele opvattingen en conclusies. Maar dit boekje van Geissler, dat ook aantrekkelijk is omdat er geen woord te veel in staat, zal om zijn belangrijken en rijken inhoud door ieder, die belang stelt in de studie der **'Αρχαία**, welkom worden geheeten. Met zekerheid verder komen kan men slechts als een gelukkige vondst, b.v. in den bodem van het wonderland Aegypte, ons nieuwe fragmenten schenkt, die houvast geven voor de chronologie.

Den Haag. M. A. Schepers.

Carmina Arminii, publiées pour la première fois et annotées par **H. de Vries de Heekelingen.** La Haye, Nijhoff. 1925. (Pr. 6.—).

Dit boekje bevat 18 Latijnsche gedichten uit een perkamenten notitieboekje van Jacobus Arminius, dat onder n°. 407 berust in de bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam. Zij hebben alle betrekking op het verblijf van Arminius te Genève (1582—86). Toen ik alle carmina had doorgelezen en heel wat fouten in taal, metriek en interpunctie had aangeteekend, was ik eerst geneigd om Arminius als Latijnsch poëet te veroordeelen — ten onrechte, zooals mij weldra bleek. Immers de Uitgever heeft ons aan 't begin van het boekje tevens een facsimile van één der gedichten geschonken, n.l. van het laatste der 18 carmina, getiteld *Ad socios Genevenses*, een vlot en aardig gedichtje in 25 hendekasyllabi, dat Arminius, naar ik vermoed, na zijn terugkeer in het vaderland tot zijne vrienden te Genève heeft gericht, en bij eene vergelijking van dat facsimile met den gedrukten tekst bleek mij, dat mijne veroordeeling niet den dichter, doch den uitgever moest treffen. Men oordeele:

Quis linguam sociis meis ademit?
Quisve usum sociis ademit oris?
Acetumne bibere marcidumve,
Quod siccata ligat labella, vinum,

Hoe Arminius *siccata* schrijft, had vs. 10, waar dit woord inderdaad voorkomt, kunnen leeren. Hier echter heeft het geen zin en het staat ook niet in het ms.: er staat *serata*, proleptisch dus: quod ita labella ligat ut serata iam sint. Bovendien moet de komma achter *vinum* een vraagteeken zijn. Arminius zelf verwaarloost meestal de interpunctie.

Haud credo, nec enim solent acetum
Aut vappam bibere, aut quod huic vel illi
Affine est aliqua propinquitate;
Sed quod vel Ganymedes post avitos
Possit promere cellulis Falernum,
Quo siccata solent rigari labra;

Vs. 8 is ten eenenmale onverstaanbaar, maar Arminius heeft dan ook niet *post avitos*, maar *ipse avitis* en aldus wordt de plaats volkomen helder evenals het metrum; dat de dichter de laatste syllabe van *Ganymedes* kort gebruikt zij hem vergeven!

In vs. 10 staat niet *rigari*, maar *rigare*. Vgl. de slot-*e* van *acetumne* in vs. 3 en van *affine* in vs. 7.

Hoc siccis socii bibunt labellis,
Hoc, inquam, socii bibunt, nec unda
Puer pocula diluit Falerni.
Mirum quod soleat loquaciores
Pica reddere psittacoque vinum,
Qui muti mage piscibus fuere.

Vs. 14 met den onverklaarbaren conjunctief *soleat* stelt den lezer voor een ander raadsel, dat weer door een blik in het facsimile spoedig wordt opgelost. Daar staat namelijk niet *quod*, maar duidelijk *quam* (vgl. *inquam* in vs. 12), zoodat de constructie is: *mirum* (est) *quam soleat*. Vss. 4 en 8 kunnen den Uitgever leeren, hoe *quod* er bij Arminius uitziet.

Cur nullos igitur sonos sodales
Edunt? Forte suas mecum suetas
Vires perdidit? Haud ita est, quid ergo est?

In vs. 18 zal de lezer vragen naar het subject van *perdidit*. Hij zie dan slechts het ms. in en zal ervaren, dat daar niet *mecum* staat, maar *merum*, hetwelk zoowel het nu bedorven metrum als den zin in orde brengt.

Clamant vocibus in polum levatis
Tanta vociferatione, quanta
Ipsum Stentora non queat pudere.
Credas Eco prae tumore rumpi,
Ast interpositi loci capedo
Aures non patitur meas feriri.

In vs. 21 staat niet *quanta*, maar *quantae*, zooals de constructie van *pudet* eischt. Dan is vs. 23 volslagen wartaal en daarenboven metrisch een monstrum: in plaats van h e n d e k a geeft het plotseling d e k a syllaben! De Uitgever heeft dan ook twee van de vijf woorden verkeerd gelezen: in het facsimile staat:

Credas aëra prae tremore rumpi.

Na dit alles zal ik den lezer de m.i. evidente emendaties en twijfelachtige conjecturen besparen, die ik onder het lezen van de overige 17 carmina aan den rand van mijn exemplaar heb aangeteekend. Iam satis est!

Ik betreur het, dat de heer H. de Vries de Heekelingen, die reeds in den titel het woord *carmen* vrouwelijk maakt, zich heeft geroepen gevoeld om Latijnsche gedichten uit te geven, waarvan hij den tekst heeft kunnen lezen noch verstaan.

Utrecht. P. H. D a m s t é.

M. Cohen, Le système verbal sémitique et l'expression du temps. (Publications de l'école des langues orientales vivantes, Ve série, vol. XI). Paris, Imprimerie nationale (E. Leroux éd.). 1924.

In het voor ons liggende boek heeft Marcel Cohen een breed opgezet onderzoek ingesteld naar de wijze, waarop de verschillende Semietische volken, oude en moderne, weergeven wat wij in de Indo-Europeesche talen de tijden van het werkwoord noemen. Elke beoefenaar van de Semietische talen weet, welke groote moeilijkheden hier aanwezig zijn; voor den aanvanger is het zelfs altijd verbijsterend te zien, dat het zoogenaamde perfectum — die termen zijn in verband met den zin, die er in de Latijnsche en Grieksche grammatica aan gehecht wordt, ook al zoo verwarring stichtend — niet alleen het verleden, maar ook het tegenwoordige en zelfs de toekomst kan aanduiden, en dat van het imperfectum hetzelfde geldt. Bij nader toezien blijkt, dat die beide vormen, perfectum en imperfectum, inderdaad niet den tijd uitdrukken, maar alleen den graad van voltooidheid der handeling. Maar dan doet zich ook onmiddellijk de vraag voor: hoe hebben de Semieten dan voorzien in de behoefte, die zij toch ook gevoeld moeten hebben, om uit te drukken, dat een bepaalde handeling in een bepaalden tijd — verleden, heden of toekomst — moet gedacht worden?

Dit is het uitgangspunt van Cohen's onderzoek geweest, waarbij hem dan de tijdaanduidende zin van de Indo-Europeesche werkwoordvormen als leiddraad of als toetssteen gediend heeft. ,,La notion du temps situé, divisé en passé, présent, futur, a donc servi de pierre de touche pour juger et classer toutes les formes verbales Sémitiques, que fournissaient des dépouillements de grammaires descriptives et d'ouvrages de grammaire comparée, des sondages dans les textes publiés, des renseignements dus à divers observateurs et des observations personelles sur différentes langues parlées (Préface p. 1).

In het eerste deel van het werk geeft Cohen dan een uitvoerig overzicht van het gebruik van het perfectum en het imperfectum in de verschillende Semietische talen. Hij constateert daarbij, dat alleen het imperfectum aan al de talen van die groep gemeen is, en concludeert daaruit dat alleen deze vorm aan het „Oer-Semietisch" eigen was, zoodat zelfs de differentiatie tusschen voltooid en onvoltooid, die in de onderscheiden talen ook op verschillende wijzen voltrokken is, nog maar secundair is. Allerlei feiten vinden door deze hypothese een oplossing. Naast dit imperfectum moet er oorspronkelijk een durativum bestaan hebben, dat het duidelijkst bewaard is in het Babylonische permansivum, en dat het type voor het West-Semietische perfectum geworden is. De overgang van de duratieve naar de perfectieve beteekenis is niet zonder meer duidelijk. Schr. geeft er een mogelijke verklaring voor, die door een analoog verschijnsel in de Chamietische talen schijnt gesteund te worden.

Naast de tegenstelling voltooid—onvoltooid kent het Semietische werkwoord nog het *modale* onderscheid tusschen indicativus en imperativus-jussivus, soms ook subjunctivus. Ook hieraan wijdt Schr. een uitvoerige bespreking, terwijl hij het eerste deel besluit met de behandeling van den nominaalzin, die voor het onderwerp eveneens van groot belang is. Duidelijk wordt door Schr. geïllustreerd de rol, welke nominaalvormen als b.v. het deelwoord als praedicaat en centrum van den volzin kunnen vervullen, het toenemende gebruik van die constructie b.v. in het Syrisch, waar het participium voor een deel het verbum finitum verdrongen heeft en zelfs een soort conjugatie toelaat, en hoe dit laatste ook een enkelen keer bij zuivere nomina gevonden wordt zooals in het Joodsch-Arabisch van Algiers „is^{e}mni" „ik heet".

In het tweede deel (blz. 55 vv.) gaat Schr. over tot de behandeling van het thema, waar het hem meer speciaal om te doen is, door te onderzoeken, hoe zich in de Semietische talen, die dus in hun oudere periode den tijd van de handeling slechts op gebrekkige wijze door het perfectum en het imperfectum kunnen aanduiden, waarbij behalve de samenhang hoogstens nog de toevoeging van adverbia als: vandaag, morgen, vroeger, later een aanwijzing kan vormen, gaandeweg het streven naar nadere preciseering vooral van verleden en toekomst openbaart. Het middel daartoe blijken zij gevonden te hebben in *samenstelling*, hetzij met een hulpwerkwoord (b.v. arab. kāna) of met etymologisch meer of minder doorzichtige woorden of praeformativa (arab. 'ammāl, be, bi, sawfa, sa, ḳad, ha; laat-hebr: 'atīd, sōf; modern west-Aram. batt; Talmud. Aram. ḳā enz.). De vele vaak subtiele nuanceeringen in de beteekenis van den werkwoordvorm, die hierdoor mogelijk worden, worden door den Schr. uitvoerig en overzichtelijk behandeld en met tal van voorbeelden uit al de in aanmerking komende talen en dialecten toegelicht. Vooral in het Arameesch en het Arabisch blijken deze samengestelde vormen zich sterk ontwikkeld te hebben en bij het imperfectum meer dan bij het perfectum.

Toch heeft het Semietische verbale systeem in zoover altijd zijn oude karakter behouden, dat ook bij deze samengestelde vormen de beteekenis meestal niet *enkel* tijdaanwijzend is, en dat omgekeerd het gebruik ervan bijna nooit verplicht is. In zoover is het resultaat van het onderzoek vrijwel negatief, waarop Schr. ons dan ook al in de voorrede had voorbereid.

Met het oog op dit laatste zal dit boek misschien naar het oordeel van menigeen wat te breedvoerig zijn. Telkens weidt de Schrijver uit over grammaticale dingen, die in de bekende leerboeken met even groote uitvoerigheid behandeld zijn, zonder daarover eenig nieuw gezichtspunt te openen. Als voorbeeld kan dienen de uiteenzetting over Arab. ḳad op blz. 150 v. Aan den anderen kant heeft dit echter het voordeel, dat men hier alles wat op het onderwerp betrekking heeft, volledig bijeen heeft, en dat ons hier een handboek gegeven is, waarin wij ons met behulp van de twee goede indices over elk détail van het Semietische werkwoord gemakkelijk kunnen oriënteeren.

Alles samengenomen is dit nieuwste boek van Marcel Cohen een verdienstelijk werk, vrucht van uitgebreide en vlijtige studie, van groot belang voor ieder, die zijn inzicht in een der moeilijkste onderwerpen van de vergelijkende Semietische grammatica wil verruimen.

Amsterdam. J. L. Palache.

F. Rostock, Mittelhochdeutsche Dichterheldensage. (Hermaea, Ausgewählte Arbeiten aus dem deutschen Seminar zu Halle, XV). Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 2.80).

De schrijver moet Rich. M. Meyer wel dankbaar zijn voor het „Schlagwort", dat hij hem aan de hand deed voor het litterair verschijnsel, dat hij in samenhang wil bespreken, de „Dichterheldensage". Ik ben het echter niet met hem eens, dat deze naam zoo gelukkig gekozen is; ik heb bezwaar tegen de onduidelijkheid van de samenstelling (wat beteekent b.v. het woordje „held" hier ?), maar vooral tegen het pretentieuze in dit woord, dat de voor de hand liggende associatie met „heldensage" werkelijk bedoelt op te wekken. Schr. tracht n.l. een aantal, niet zeer belangrijke en in geest en stijl geenszins verwante sages over Mhd. dichters (als Morungen, Neidhart, Tannhäuser, Walther, Wartburgkrieg, Meistersinger) onder één gezichtspunt samen te vatten.

Na een eerste deel, dat de verschillende sage's in het kort critisch behandelt, maar weinig nieuwe filologische of litterair-historische gegevens biedt, tracht n.l. het 2de deel schrijvers constructie te bewijzen, onder voortdurend parallelisme met de heldensage; uit de quantitatieve zoowel als qualitatieve ongelijkheid der vergeleken verschijnselen blijkt helaas maar al te duidelijk, hoe schamel de „Dichterheldensage" en hoe kunstmatig zijn constructie eigenlijk is. Wat deze sages ten slotte voor gemeenschappelijks hebben, is uiterlijk en daarnaast bestaan groote verschillen; van een gemeenschappelijken geest of stijl, waar de moderne wetenschap toch in de eerste plaats naar vraagt, is geen sprake. Bovendien moet de schrijver zelf erkennen, dat het dichterschap der „helden" slechts een geringe rol speelt. Dit alles maakt, dat het boekje wel zijn nut kan hebben, omdat het een beknopt overzicht geeft over de dichtersage's der Mhd. letterkunde, maar dat het noch voor de litteratuurgeschiedenis, noch voor de ontwikkelingsgeschiedenis van den stijl een belangrijk nieuw gezichtspunt opent. Nog één detail: het is merkwaardig, dat de schrijver „von der Vogelweide" als een d or anderen aan den dichter gegeven bijnaam beschouwt en op één lijn plaatst met „Frauenlob".

Amsterdam. J. van Dam.

J. L. Cardozo, The Contemporary Jew in the Elizabethan Drama. Amsterdam, H. J. Paris. 1925. (Pr. ƒ 6.50). (Amsterdamsche diss.).

De aangehaalde titel van dit zeer lezenswaardige proefschrift geldt slechts voor het eerste en grootste gedeelte, waarin de vraag wordt besproken, of Shakespeare den Jood in levenden lijve heeft gekend, dan wel Shylocke heeft geteekend met geen vastere gegevens dan uit de tweede of derde hand tot hem kwamen.

In 1290 zijn de Joden uit Engeland verjaagd, eerst in Cromwell's tijd zijn zij weder toegelaten. Doch Sir Sidney Lee (1888) [1]) toonde aan, dat er een enkele Jood in het Elizabethaansche Londen en Oxford heeft gewoond en hij vermoedde, dat hun aantal niet zoo heel gering is geweest. Bovendien, Sh.'s dichtersgave zou het best uitkomen in het verwerken van feiten en niet van vertelsels tot dramatische poëzie : „Sensible criticism cannot hope to secure a more profitable field for exercise", zegt Sir Sidney. Waarom zou dit exercitieterrein er zoo verlaten blijven uitzien ?

Behalve Sir Sidney was het voornamelijk Mr. Lucien Wolf, die voor het bestaan van zijn rasgenooten in alle lagen van het oude Engeland opkwam ; Joodsch bloed zou meer tot de grootheid van het Engelsche wereldrijk hebben bijgedragen dan de officieele geschiedenis tot nu wil erkennen.

Dr. Cardozo heeft opnieuw naar Sh.'s Joodsche landgenooten gevorscht en er zijn doctorshoed met eere mede verdiend. Zijn belezenheid, accuraatheid en kritisch talent, hier en daar in minder gelukkig verband met wel wat overtollige uitvoerigheid, hebben de betoogen van Sir Sidney en Mr. Wolf m.i. afdoende weerlegd. Dr. C. is trouwens de eerste niet, die het vastlegt en vasthamert, dat Shylocke niet voor een naar 't leven geteekenden, typischen Jood mag gelden. Wel maakt Sh.'s kunst van Shylocke een mogelijk mensch, maar om realistische getrouwheid bekommerde Sh. zich niet. Waarvan ter opheldering Dr. C. een klein sprekend voorbeeld aan den *Merchant* had kunnen ontleenen. Uit V, 1, 104, (zie ook *Lucr.* 1142 en *R. & J.* III, 5, 2—7) blijkt b.v. ten duidelijkste, dat Sh., die zoo vaak van den nachtegaal spreekt, diens zang niet eens kende, hij geloofde aan het fabeltje, dat de nachtegaal alleen 's nachts zingt !

Het tweede gedeelte van Dr. C.'s boek handelt over namen. Prof. Elze had er al op gewezen, dat Tubal, Cush en Jessica uit *Genesis* X en XI zijn overgenomen en Dr. C. heeft gevonden, dat de naam Shylocke een goede transliteratie is van den naam, die in onzen bijbel in den vorm van Selah juist ook in *Gen.* X en XI voorkomt. Sh.'s *Merchant* is vrij zeker een herbewerking van „the Jew shown at the Bull", waarvan Gosson in 1579 vertelt en daarom komt Dr. C. tot de gevolgtrekking, dat de auteur van *The Jew* de vier Joodsche namen aan den Hebreeuwschen bijbel heeft ontleend en dus Hebreeuwsch en Grieksch moet hebben gekend. De vondst is merkwaardig. Als Dr. C. gelijk heeft, zal de naam van den schrijver van den *proto-Merchant* niet lang verborgen blijven, want in 1579 waren er niet vele geleerden, die Hebreeuwsch en Grieksch kenden en tooneelstukken konden schrijven. Maar heeft Dr. C. gelijk ? Mij komt het aannemelijker voor, dat de vondst van Sir Israel Gollancz (1916) den naam Shylocke verklaart uit Morwyng's vertaling van den *pseudo-Josephus, A compendious and most marveylous History of the latter Times of the Jewes Commune Weale.* In dit zeer populaire boek, dat de schrijver van *The Jew* wel moet gekend hebben — het verscheen in 1558 en werd nog zesmaal in de 16de eeuw herdrukt —, komt *Schiloch the Babylonian* voor. Dat de vier namen tezamen uit dezelfde bron geput zouden zijn, is natuurlijk het beste argument voor Dr. C.'s onderstelling en hij meent zijn opvatting nog te kunnen schragen door een kleine fout van den auteur van *The Jew* aan te nemen, waardoor de transcriptie van den Hebreeuwschen vorm van Jiska tot Jessica verklaarbaar wordt. Ook dit is zeer vernuftig gevonden, maar is het waarschijnlijk, dat die geleerde auteur die fout zou maken, terwijl Iscah hem uit den Engelschen bijbel bekend was ?

Dr. C.'s „main point is that Jessica is again an independent transliteration, not found in any Bible". Toegegeven, maar Dr. C. neemt niet in aanmerking dat men Jesca vindt in de bijbels van 1549 en 1551 en dat de verlenging van Jesca tot Jes(s)ica doodgewoon verklaarbaar is uit het spraakgebruik dier dagen, dat ontelbare woorden syncopeerde of diarreseerde naar welbehagen. Sh. bedoelt Jesca in V, 1, 21, overigens den verlengden vorm. Omgekeerd vindt men den tweelettergrepigen vorm van *icicle* bij P. Levins in zijn *Manipulus Vocabulorum*, 1570.

Het laatste gedeelte van Dr. C.'s boek heb ik met de meeste belangstelling gelezen. Beter en met meer oud materiaal toegelicht dan ergens elders is te vinden, bespreekt Dr. C. de lange voorgeschiedenis van elk der verschillende episoden in den *Merchant.* 't Volgende staat thans vrijwel vast.

Sh.'s *Merchant* is een herbewerking van het verloren prozastuk *The Jew.* Uit uitlatingen van G. Harvey en St. Gosson mag nagenoeg met zekerheid worden afgeleid, dat in *The Jew* de episoden van de kistjes en van het pond-vleesch-contract te vinden waren. Vermoedelijk heeft Sh. heel weinig aan den gang van het verhaal veranderd, wel echter heeft hij oubollig tusschenspel ingelascht, want Gosson vertelt met nadruk, dat *The Jew* niets bevatte wat kuische ooren kon kwetsen.

The Jew is ontleend, zeer waarschijnlijk via een Engelsche vertaling, aan een verhaal in *Il Pecorone*, laat veertiende-eeuwsch, van Ser Giovanni Fiorentio. In deze *novella* vindt men alle hoofdtrekken uit den *Merchant* terug. De bruid wordt echter door een proeve van manbaarheid verworven, niet door een keus uit de kistjes, deze trek is overgenomen uit de *Gesta Romanorum*, dat wil zeggen uit een der zijtakken van het stamboomverhaal.

Il Pecorone gaat terug op het Lotharingsche Ms *Dolopatos*, laat twaalfde-eeuwsch en geschreven door Johannes de Alta Silva. De geschiedenis speelt in den voor-Christelijken tijd, en de Jood van de *novella* is hier een rijke slaaf, alias de duivel, die het loodje moet leggen. Dr. C. geeft het Latijnsche verhaal in zijn geheel. Of het van Oosterschen oorsprong is, is nog niet aangetoond.

Hoewel ongaarne, meen ik ten slotte bezwaar te moeten maken tegen Dr. C.'s argument, dat de geleerdheid van den schrijver van *The Jew*, behalve uit diens kennis van het Hebreeuwsch, ook zou blijken uit Shylocke's „defence of usury" (3de tooneel van het 1ste bedrijf). Die schrijver zou de ideeën van Aristoteles, van 't canonieke recht en van Calvijn in 't hoofd hebben gehad : „Only to a person versed in Aristotle is there any connexion of ideas

[1]) *Trans. New Sh. Soc.* Niet „unobtainable", maar o. a. in de Kon. Bibl. alhier.

between *sheep* and *usury*; and that is an association by contrast": schapen fokken aan, geld is steriel. Shylocke's redeneering zou dwaasheid zijn en daarom moet men haar niet Sh., maar den geleerden schrijver aanrekenen. De gevolgtrekking is bijster gewaagd en de premisse deugt niet, doch schijnt te berusten op misverstand van de regels I, 3, 90 en 91. Shylocke vertelt hoe Jacob, bij het hoeden van Laban's kudde, zijn arbeidscontract wist uit te buiten, hij had er een middeltje op om de ooien bonte lammeren te laten werpen en alle gesprenkelde, gespikkelde en geplekte waren voor Jacob,

Zoo groeide diens bezit, hij was gezegend:
Aanwas is zegen, mits een mensch niet steelt.

In het zinsverband beteekenen deze regels: Bezitsvermeerdering is een zegen Gods, tenzij door diefstal verkregen; rente krijgen is geen diefstal en er is heel wat minder op te zeggen dan op Jacob's fortuinmakerij, die Gods zegen verwierf.

Iets verderop schijnt Dr. C. den tekst evenmin te hebben begrepen. Zoodra Shylocke de dukaten renteloos aanbiedt, is Anthonio niet „merely stunned" en lijdt hij niet aan „mental collapse", maar nu hij gekregen heeft waarvoor hij kwam, heeft hij geen reden het gesprek voort te zetten. Al vertrouwde Bassanio het zaakje niet, Anthonio vond geen been in dat pond vleesch. Deze kleine misvattingen, ofschoon zij den kritischen lezer hinderen en den argeloozen op een dwaalspoor kunnen brengen, doen aan de hoofdzaak niet af en 't is Dr. C.'s verdienste op degelijke wijze te hebben aangetoond „that the Shylocke play is a medley of primitive data incapable of consistent and convincing modernization, and that it should be read in the spirit of the Romantic drama which it is, as pure fiction".

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Blijspelen van Ludvig Holberg. Uit het Deensch vertaald en van aanteekeningen voorzien door **B. A. Meuleman.** Met een inleiding van Dr. J. L. Walch. Nijmegen, H. Prakke. 1925.

In 1922 werd in Denemarken het gedenkwaardige feit herdacht, dat 200 jaar geleden Holberg's eerste tooneelstuk in Kopenhagen vertoond werd, als eerste *Deensche* tooneelstuk op een *Deensch* theater.

B. A. Meuleman's vertaling van een aantal blijspelen van Ludvig Holberg staat zeker in verband met deze herdenking; in een opstel van Dr. J. L. Walch uit 1922 (opgenomen in zijn „Studiën over literatuur en tooneel") wordt melding gemaakt van B. A. Meuleman's arbeid, die toen nog niet geheel voltooid was, terwijl prof. H. Logeman in het bijblad van de N. Rott. Courant, van 31 Maart 1923 vermeldde, dat de nieuwe vertaling van een 6-tal stukken van Holberg gereed lag (in zijn artikel „Holberg in zijn proza").

Zoo heeft ook ons land (dat Holberg verscheiden malen bezocht), hoewel toen nog stilzwijgend, den grooten Deen haar hulde gebracht in dat herdenkingsjaar 1922.

Nu heeft het eerste deel van die vertaling (inhoudende: De politieke tinnegieter, De wispelturige, Jean de France, Jeppe-op-den-Berg, Gert Westfaler), die in 3 deelen compleet zal zijn, waarin tezamen 16 van de 32 stukken van Holberg verschijnen zullen, het licht gezien, en we mogen ons er over verheugen, dat in ons land diepere belangstelling getoond wordt voor de Deensche literatuur dan die voor de romans van den dag.

De blijspeldichter, die de eerste Deensche wereldlijke dichter en tevens de eerste Deensche populaire historieschrijver en moraalfilosoof was, die voor Denemarken van zooveel beteekenis geweest is, dat hij „de vader van de Deensche letterkunde" genoemd kan worden, die in de algemeene letterkunde bekend staat als „de Deensche Molière", verdient die belangstelling ten volle. Zijn tooneelstukken met hun levende figuren zijn niet alleen van *zijn* tijd, maar van alle tijden. En het was noodig hem in een nieuw kleed te doen verschijnen; voor de laatste uitgave van een aantal van deze blijspelen, uit het Hoogduitsch vertaald, moet men ongeveer een eeuw teruggaan.

B. A. Meuleman heeft voor zijn vertaling in hoofdzaak gebruik gemaakt van den critisch gezuiverden tekst van J. Martensen en de aanteekeningen van die uitgave (1897—1909) en van de feestuitgave 1922 van Carl Roos. En zijn vertaling, Dr. J. L. Walch, die de inleiding schreef, zegt het terecht, verdient ten volle de aandacht, ze is verdienstelijk en met zorg volbracht.

Maar, waarom vertaalt de Schr. *forstue* met: voorkamer (blz. 61), *œdru* met: heel gewoon? (blz. 304).

Dit zijn echter niet anders dan een paar kleinigheden. De vertaler verdient allen lof voor zijn werk.

De inleiding, die Dr. J. L. Walch bij deze uitgave schreef, geeft een overzicht over Holberg's leven en over Holberg's kunst, in het bijzonder in haar verhouding tot die van Molière.

Den Haag. Annie Posthumus.

J. Haas, Kurzgefasste Neufranzösische Syntax. Halle, Niemeyer. 1924. (Pr. M. 3.60).

La *Sammlung kurzer Lehrbücher der Romanischen Sprachen und Literaturen* que publie Mr. Karl Voretzsch, a donné pour son 4e numéro une *Kurzgefasste Neufranzösische Syntax* de Mr. J. Haas. Il s'agit d'un remaniement très abrégé (111 pages in-8°) de la *Neufranzösische Syntax* publiée par le même auteur en 1909, ouvrage de valeur que connaissent tous ceux qui s'intéressent aux questions de syntaxe française moderne. La nouvelle publication, où la disposition des matières a seulement subi quelques modifications, n'aborde pas de nouveaux points de vue, mais se borne, suivant l'intention des éditeurs, à exposer succinctement et sans discussion les principaux faits de syntaxe moderne, suivant la doctrine déjà connue de l'auteur.

La Haye. L. Delibes.

R. Trautmann, Die altpreussischen Personennamen. Ein Beitrag zur baltischen Philologie. (Ergänzungshefte zur Zeitschr. f. vergl. Sprachf. Nr. 3). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1925. (Pr. 8 Mk).

In 1922 verscheen Gerullis' boek over de Oudpruisiese plaatsnamen, tans dat van Trautmann over de persoonsnamen; de Oudpruisiese teksten waren reeds meer dan eens uitgegeven, het laatst op uitnemende wijze eveneens door Trautmann. Wij hebben dus tans het Oudpruisiese materiaal, voorzover het opspoorbaar is, tot onze beschikking.

Een tot in de détails doordringende beoordeling van een dergelijk boek, met een rijk, doch zwaar hanteerbaar

materiaal, zorgvuldig geordend en uitvoerig besproken en toegelicht, is slechts mogelik bij zeer intensieve studie van hetzelfde onderwerp. Daar ik deze nooit heb gemaakt, stel ik mij met enige algemene opmerkingen tevreden.

Al het geduld en al de scherpzinnigheid van de schrijver zijn m.i. niet beloond door grote resultaten. Wat wij zo graag zouden bereiken, dat is: een verruiming van ons inzicht in de Pruisiese dialektologie. Maar hiervoor biedt het namenmateriaal verbazingwekkend weinig; de catechismi en het Elbinger Vokabulaar zijn in dit opzicht van veel groter belang. En niettegenstaande al zijn waardevolle détail-opmerkingen over de vorming der eigennamen heeft Trautmann geen beschouwingen gegeven, in waarde gelijkstaande met het materiaal zelf. Maar de geringheid der gegevens is daarvan de voornaamste oorzaak; wij mogen er de schrijver geen verwijt van maken; integendeel dwingt zijn onvermoeid ordenen en analyseren van een zo ondankbare stof een zekere eerbied af.

Het spreekt vanzelf, dat Trautmann herhaaldelik zijn positie moest bepalen tegenover allerlei punten uit het boek van Gerullis. Menigmaal is hij het niet met deze eens en natuurlik heeft hij zijn voorganger door de eigennamen-doolhof af en toe een vlieg kunnen afvangen, maar ik moet bekennen, absoluut geen aanleiding te zien voor de hooghartige wijze, waarop hij hier en daar, reeds in de korte voorrede, de toon van een meerdere aanneemt. Ik beschouw de beide geschriften, van Gerullis en Trautmann, als nuttige en naar de omstandigheden goed geslaagde werken; de zeer fragmentariese kennis, die op dit terrein het hoogst bereikbare is, maakt, dat beide vooral als kritiese materiaal-verzamelingen waarde hebben.

Trautmann is terecht zeer voorzichtig tegenover invallende gedachten, maar soms verlaat hem die kritiese geest; dat trof mij vooral, wanneer hij, op grond van de vele Slaviese elementen in het Elbinger vokabulaar, dit niet alleen in Marienburg laat ontstaan, maar zelfs over de persoon van de vertaler een mening uitspreekt en als uitgangspunt voor diens arbeid een ons onbekende Duits-Latijnse woordelijst beschouwt, waarin hij de Latijnse woorden door die van het hem uit zijn streek bekende, met Pools-Kašubiese leenwoorden doorspekte, Pruisiese „Mischdialekt" verving. Wel lezen wij enige regels verder: „falls meine Aufstellung sich als richtig oder als wahrscheinlich erweisen sollte" (p. 200), maar de auteur had gerust nog wat sceptieser kunnen zijn en zijn inval helemaal weglaten. Ik moet bekennen, dat Gerullis' behandeling van dezelfde kwestie (p. 272—274), hoewel evenmin de zaak definitief oplossend, mij beter bevalt.

Het is jammer, dat de auteur de pen niet heeft neergelegd, toen het eigenlike thema ten einde toe was afgewerkt. Een toegift, bestaande in één bladzijde algemene beschouwingen over de oorzaken van de ondergang der Pruisen, schaadt aan de struktuur van het boek, geeft geen nieuwe gezichtspunten en toont ons de schrijver op een terrein, waarop hij minder vertrouwd is.

Leiden. N. van Wijk.

W. Rollo, The Basque dialect of Marquina. Amsterdam, H. J. Paris. 1925. (Leidsche dissertatie).

Er gaat door het Baskisch taalgebied een scherpe scheidingslijn. Aan den eenen kant daarvan ligt het Vizcaisch, aan den anderen het Oost-Baskisch, waarvan het Guipuzcoaansch het westelijkste dialect is. Ongeveer op die lijn ligt Marquina, welks tongval zuiver Vizcaisch is. Enkele Guipuzcoanismen zijn door het verkeer tusschen oost en west te verklaren. Zij moeten uit betrekkelijk laten tijd dateeren, want over het geheel zijn er zoo diepgaande verschillen tusschen Vizcaisch en Guipuzcoaansch, dat wij wel moeten onderstellen, dat het Vizcaisch eenmaal niet aan het Oost-Baskisch heeft gegrensd. In dien tijd moet daartusschen Romaansch of iets anders zijn gesproken. Ware het anders geweest, dan zouden wij elkaar kruisende isoglossen, geen gemarkeerde scheidingslijn, waarnemen.

Was men er reeds algemeen van overtuigd, dat het Marquineesch tot het Vizcaisch behoort, toch had niemand in bijzonderheden het bewijs daarvan geleverd, voordat de heer Rollo met zijn dissertatie over „The Basque dialect of Marquina" voor den dag kwam. De energieke Schrijver, klassiek philoloog en phoneticus tegelijk, is erin geslaagd een deugdelijke beschrijving van het Marquineesch te geven. Toch heb ik één voorbehoud bij mijn zeer gunstig oordeel: wij missen immers in deze dialectbeschrijving een hoofdstuk over het accent, waaraan de heer Rollo toch wel eenige aandacht heeft gegeven. Ik weet, dat de Baskische accentquesties zeer moeilijk zijn en dat zelfs de formuleering daarvan ons telkens en telkens ontglipt, maar juist daarom temeer zouden wij eenige phonetisch-nauwkeurige aanwijzingen dienaangaande op hoogen prijs hebben gesteld. Wij hopen, dat de heer Rollo deze leemte in een later geschrift zal aanvullen.

Bijzonder vestig ik de aandacht op de aardige teksten, die de Schrijver uit den mond der Marquineezen heeft opgeteekend. Het is mij bekend, dat Dr. Rollo nog meer tekstmateriaal heeft verzameld. De publicatie daarvan zien wij met belangstelling tegemoet. Maar ook overigens verwachten wij van dezen ijverigen en nauwgezetten jongen Baskoloog nog veel goed werk.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Ernst Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien. Zürich-Leipzig, Orell Füssli. 1925. (Pr. geb. 16 fr., geh. 20 fr.).

Het heeft mij eenige moeite gekost, dit boek tot het eind door te werken: de behandelde stof is niet geschikt er een prettig leesbaar geheel van te maken. Het is een verzameling van kleine monographieën, die uit een reeks van geographische en andere bijzonderheden zijn samengesteld. Groote gezichtspunten komen er niet in voor. Daarbij komt, dat het mij ten dienste staande kaartenmateriaal volkomen onvoldoende was en de door den Schrijver zelf geteekende schetsen, die aan het boek zijn toegevoegd, kwamen slechts ten deele aan dit gebrek te hulp. Toch heb ik uit het boek veel geleerd: het toont weer eens aan, hoe bij nauwkeurige materiaalverzameling en strenge methode ook op gebieden, waar de directe overlevering ons in den steek laat, resultaten zijn te verkrijgen.

Wie wel eens in den wirwar van oorlogen en politieke onderhandelingen, van gebiedsafstand en grensverschuivingen uit de 3e eeuw voor Chr. den weg heeft gezocht, weet, dat er ook na Niese's Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten en Beloch's vroeger 3e, thans 4e deel een groot aantal vragen open zijn gebleven. En toch is dit een uiterst gewichtige tijd, omdat hij de voor-

geschiedenis bevat van Rome's optreden in het Oosten, dat slechts geheel kan worden doorzien, indien men die voorgeschiedenis kent. De Schr. van bovenstaand boek heeft getracht, voornamelijk met behulp van de inscripties, de grenzen van de verschillende staten in Klein-Azië vast te stellen vanaf den slag bij Cyropedion (281) tot den vrede van Apamea, die een einde maakte aan den oorlog tusschen Antiochus III van Syrië en de Romeinen. In de eerste inleidende hoofdstukken gaat hij uit van de oude indeeling in satrapieën, welke ook Alexander bij het inrichten van het bestuur over Kl.-Azië tot grondslag nam en behandelt hij de verdere ontwikkeling tot de nieuwe verdeeling van Triparadeisos (321). De periode, waarin Antigonus nog eenmaal de heerschappij over geheel Kl.-Azië bezat, gaat de Schr. aan de hand van Diodorus na. Dan houdt voor ons de directe overlevering op en zijn wij aangewezen op verspreide mededeelingen, die voor den tijd tot 281 ook reeds voor een goed deel door Beloch zijn bewerkt.

In het deel, getiteld „Das Staatensystem des 3. Jahrhunderts bis zum Frieden von Apamea", de behandeling waarvan de Schr. zich als hoofddoel heeft gesteld, volgt hij een andere methode dan in de inleiding. Terwijl hij hier gebeurtenissen en toestanden in chronologische volgorde behandelt, volgt hij voor zijn eigenlijk werk de geographische methode, d.w.z. hij gaat ieder landschap afzonderlijk na en tracht de grenzen ervan met behulp van het hem ten dienste staand materiaal vast te stellen. Dat heeft natuurlijk het nadeel, dat hij in herhalingen moet vervallen; maar aan den anderen kant kon alleen zoo het overzicht voor den lezer bewaard blijven.

Het is niet doenlijk, om in een kort bestek een indruk te geven van den rijken inhoud van dit werk. De schrijver, die overal omzichtig en nauwkeurig voortgaat en bezadigd overweegt, voor hij zijn conclusies trekt, heeft dit resultaat, dat ieder, die zich in het vervolg met de behandelde periode bezig houdt of inscripties uit dezen tijd wil lezen, van zijn boek kennis zal moeten nemen. Als voorbeeld van de manier, waarop de Schr. werkt, kan het begin van het hoofdstuk over Pergamum dienen, waar hij de grenzen van het aanvankelijk zeer kleine gebied van den stichter der Pergameensche dynastie, Philetairos, vaststelt.

Een enkele opmerking moge mij van het hart. Bij de behandeling der Ionische steden heeft de Schr. zich precies gehouden aan de taak, die hij zich had gesteld, n.l. de vaststelling der geographische grenzen van ieder stadsgebied. Zou het hier niet de plaats zijn geweest, ook deze vraag eens onder de oogen te zien, welke op politiek gebied de verhouding was van deze steden tot de regeerende vorsten? Natuurlijk komt het hier op den vorm, niet op den werkelijken toestand aan. Een korte, in te algemeene termen gehouden beschouwing over deze vraag heeft o. a. Beloch in zijn Griechische Geschichte IV, 1 p. 398 gegeven.

Zooals ik boven reeds zeide, zijn een aantal door den Schr. zelf geteekende kaarten aan het boek toegevoegd; niet het beste deel van zijn verdienstelijken arbeid.

Zwolle. M. Engers.

J. A. van Arkel, De houding van den Raadpensionaris van Slingelandt tegenover het huis van Oranje. Amsterdam, Paris. 1925. (Pr. ƒ 1.50). (Amsterdamsche diss.).

De schrijver dezer Amsterdamsche dissertatie heeft een poging gedaan om de ietwat dubbelzinnige houding van den beroemden staatsman, den leider der Republiek tusschen 1727 en 1736, nader te verklaren. Hij wijst op de verandering in diens meening, die vroeger zeer vóór het stadhouderschap was, omstreeks 1722, toen hij, hoewel de waarde van die instelling voor de bevordering der eenheid in de Republiek nog erkennend, uit vrees voor eventueel machtsmisbruik, haar alleen als „ultimum remedium" begon te beschouwen. Op dit feit wordt terecht nadruk gelegd, meer dan tot nog toe de gewoonte was, terwijl de door hem in 1727 afgelegde belofte bij de aanvaarding van zijn hoog ambt — m. i. wat al te veel — op den achtergrond wordt geschoven, immers slechts ter loops (blz. 24) genoemd: zij moet toch werkelijk een grooten invloed op zijne verdere houding gehad hebben.

Slingelandt was zeker geen principieel tegenstander van een, zij het dan in macht beperkt, stadhouderschap zooals dat van Maurits was geweest. Dat blijkt ook uit zijn over het geheel — zijn slecht humeur, samenhangend met zijn jicht, werkte soms ook hier storend — aangename verhouding tot den jongen Prins van Oranje. Maar de Schrijver vergeet te veel, dat de tegenover de Staten van Holland afgelegde *belofte* hem zedelijk *dwong* zich niet tot 's Prinsen „aanhangers" te laten rekenen. Daaruit is zijn dubbelzinnige houding gereedelijk te verklaren. De Schrijver behandelt deze houding ten slotte uitvoerig, daarbij het boek van prof. Geyl over Willem IV en een enkelen onuitgegeven brief uit het Huisarchief van H. M. ten grondslag leggend aan zijn betoog, dat eindigt met de welverdiende lofspraak van Prinses Maria Louise op den overleden staatsman: „onkreukbaar en nooit (geneigd) om iemand te vleien met ijdele verwachtingen". Willem IV zelf, die het bericht van diens overlijden met in het oog vallende koelheid aan zijn moeder meldde, kon het zich voor gezegd houden: hij had van de persoonlijke welwillendheid van den machtigen raadpensionaris hooger verwachtingen gehad dan deze kon of wilde helpen vervullen bij alle achting voor 's Prinsen persoon en talenten, die hij overigens niet geringschatte. Het is duidelijk, dat een volksbeweging als in 1747, die hem van zijn belofte had kunnen doen ontslaan, bij hem niet al te veel verzet zou hebben gevonden.

Leiden. P. J. Blok.

C. Maréchal, La Mennais, La dispute de l'essai sur l'indifférence, d'après des documents nouveaux et inédits. Paris, Champion. 1925. (Pr. fr. 40).

De publicatie van La Mennais' Essai sur l'indifférence en matière de religion, vooral van het tweede deel, heeft aanleiding gegeven tot heel veel discussie, hoofdzakelijk felle bestrijding. In de meest verschillende kringen heeft men daaraan deelgenomen. Zoo geeft de bestudeering van de Essai in verband met de heele polemiek daar omheen een interessanten kijk op de periode, waarin La Mennais leefde. Het is den heer Maréchal echter te doen om de zaak zelve, de „philosophie mennaisienne", waarvan hij een vurig aanhanger is. Hij vindt er in de verzoening van de rede en het geloof, de vrijheid en het gezag, de orde en den vooruitgang, de wetenschap en den godsdienst, de middeleeuwen en de moderne gedachte, het classieke dogmatis-

me en het criticisme, en daarmee de afsluiting der critische periode, waarvan, op het terrein der feiten, de Fransche revolutie het beslissende moment was geweest, evenals, op het gebied der leer, de Reformatie en het Cartesianisme er de eerste symptomen en de krachtigste factoren van hadden uitgemaakt. De polemiek brengt niet alleen aan het licht „la médiocrité, d'ailleurs pittoresque, des adversaires de l'abbé de La Mennais, mais surtout le plan concerté de gens, dès cette époque, bien décidés à lui fermer la bouche". Zeker is, dat de „dispute", door den heer Maréchal uitvoerig en met een overvloed van citaten beschreven, geen oninteressante episode vormt in de geschiedenis der nimmer eindigende discussie over de verhouding van geloof en rede.

Leiden. A. J. de Sopper.

J. Hessen, Die Kategorienlehre Ed. von Hartmann's und ihre Bedeutung für die Philosophie der Gegenwart. Gekrönte Preisschrift der E. v. H. Preisaufgabe der Kant-Gesellschaft (Sammlung: Wissen u. Forschen, Bd 17). Leipzig, Meiner. 1924. (Pr. ƒ 1.80, geb. ƒ 3.—).

Dit helder en overzichtelijk geschreven, 135 pg's tellend, boekje wil de groote beteekenis van Von Hartmann's metaphysika ook voor onzen tijd in het licht stellen, en geeft daartoe een inleiding in diens kategorieënleer. Deze wordt door Dr. Hessen blijkbaar in haar geheel aanvaard. Alleen tegen Von H.'s finaliteitsbegrip heeft hij eenige bezwaren. In een slothoofdstuk deelt hij mede, wat de bekendste latere duitsche wijsgeeren pro en contra hebben aangevoerd. — Wie er behagen in schept om, opereerend met vrij onbepaald gelaten begrippen (als bewustzijn, subject, object, denken etc.), de verschillende realismes en idealismes nog eens weer tegen elkaar af te wegen, zal in dit boekje veel van zijn gading vinden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ch. Mortet, Le format des livres. Notions pratiques suivies de recherches historiques. Paris, Champion. 1925. (Pr. 6 francs).

Het formaat der boeken wordt bepaald door de grootte van het voor den druk gebruikte papier en door het aantal malen dat elk vel gevouwen is. Onze aanduidingen 4°, 8°, 12° enz. zijn ontleend aan de wijze van vouwen in 4en, 8en, 12en enz.; een aanwijzing voor de grootte van de bladzijden kunnen zij dus eigenlijk alleen geven als de grootte van het geheele vel papier vast staat. Men is echter algemeen aan die vermelding omtrent de wijze van vouwen de beteekenis van min of meer bepaalde afmetingen der bladzijden gaan verbinden, in overeenstemming met de maten die omstreeks het einde der 18de eeuw gebruikelijk waren geworden. Zoo werden 4°, 8° enz. ten slotte bijna uitsluitend benamingen voor formaten, die men dus in cM.'s kan aangeven, en waarvoor de bibliografen in verschillende landen vaste, betrekkelijk weinig van elkaar afwijkende, normen hebben vastgesteld; een hoeveelste gedeelte van het ongevouwen vel papier de pagina is, blijft daarbij dan buiten beschouwing. Dit alles is aan een ieder, die met boeken te maken heeft, bekend. De schrijver bestemde dit werkje voor hen, die daarover nauwkeuriger gegevens willen of moeten bij de hand hebben. Het eerste gedeelte geeft een overzicht van de tegenwoordig gebruikelijke benamingen en formaten van het papier zooals dit van de fabriek komt, en van de beteekenis die men voor de aanduidingen der boekformaten in Frankrijk en elders heeft vastgesteld. De vele onzekerheden en moeilijkheden, die zich daarbij in de praktijk blijven voordoen, worden duidelijk uiteengezet: immers als men de pagina met den centimeter meet zal de zoo bepaalde formaataanwijzing natuurlijk niet altijd kunnen overeenkomen met de aan den voet der pagina's te vinden signaturen, die het kenteeken der vouwwijze zijn en bij de beschrijving van oude boeken toch ook niet verwaarloosd mogen worden. In het tweede gedeelte van zijn boekje geeft schrijver een goed gedocumenteerd overzicht van de verhoudingen tusschen papier- en boekformaat en de gewoonten der drukkers in vroegere eeuwen. Op de vier „planches" vindt men de meest gangbare boekformaten der 16e, 17e en 18e eeuw uitgeteekend. De heer Mortet heeft zeker nuttig werk gedaan door zijn vroegere verspreide studies op dit gebied tot een zoo handig en overzichtelijk geheel samen te vatten.

Rotterdam. Fr. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

De tweede, geïllustreerde druk van E. Rijpma, *Bloemlezing uit de Nederlandsche Letteren* is bij de firma J. B. Wolters (Groningen, den Haag) verschenen. Dr. Rijpma heeft zijn werk herzien en aangevuld, o. a. door het opnemen van proza en poëzie der jongste auteurs. De prijs van het boek is ƒ 3.90 ingen., ƒ 4.50 geb. Bij dezelfde firma zag in het zelfde jaar, 1926, de tiende druk het licht van M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst*. Dr. G. Brom heeft deze nieuwe druk herzien; hij geeft in een voorbericht rekenschap van de wijzigingen die hij heeft aangebracht en zet uiteen in welke richting hij meent dat het boek geleidelik omgewerkt moet worden. Ook dit werk is geïllustreerd; het kost ƒ 2.50 ingen. en ƒ 2.90 geb.

Van het eerste deel van *Deutsche Prosa zum übersetzen*, stukken verzameld door Dr. H. W. Rutgers en C. P. Dijksterhuis, ontvingen wij de vierde druk, van *A New Reader*, bijeengebracht en verklaard door J. Kooistra en J. H. Schutt, de tweede druk van het tweede gedeelte. Beide boeken werden in 1925 door de firma J. B. Wolters uitgegeven. Het eerstgenoemde kost ƒ 0.75, het tweede ƒ 1.80 (geb. ƒ 2.10).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1925 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. Tj. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zeven uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever E. J. Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ 96.—, no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6.—; no. 3, Streitschrift gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor ƒ 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor ƒ 4.50; no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor ƒ 6.—; no. 6, Die Richtungen der Isla-

mischen Koranauslegung, door I. Goldziher, voor ƒ 10.—; no. 7, Die Epitome der Metaphysik des Averroes, übersetzt und mit einer Einleitung und Erläuterungen versehen, door S. van den Bergh (1924), voor ƒ 7.50.

November 1926.

PROGRAMMA VAN
Teyler's Godgeleerd Genootschap te Haarlem
voor het jaar 1927.

Geen der vier antwoorden, ingezonden op de prijsvraag: „De verhouding tusschen gezag en persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid op het gebied van het geestelijk leven" kon voor bekroning in aanmerking komen.

Uitgeschreven blijft de volgende prijsvraag om beantwoord te worden voor 1 Januari 1928: „Eene kritische verhandeling over het boek van Prof. R. Otto, „Das Heilige"".

Voor het overige zie men het programma van het genootschap, dat op aanvrage bij Heeren Directeuren van Teyler's Stichting aarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar is.

Aan Boissevains monumentale uitgave van Cassius Dio, besproken in het *Museum* door wijlen Prof. van Herwerden (IV, kol. 5 vlg., VI, kol. 105 vlg., IX, kol. 245 vlg.), ontbrak nog steeds, dus sinds 1901, een index. Als vierde deel van het grote werk is tans een *index historicus* verschenen, samengesteld voor een zeer belangrijk gedeelte door de heer H. Smilda en voltooid door de heer Boissevain. Deze index vormt een boek van 706 bladzijden groot 8o.; opgenomen zijn niet alleen de eigennamen, maar ook de appellativa die in enig verband staan met de geschiedkundige gebeurtenissen of beschouwingen van het grote werk. Dit vierde deel is derhalve een onmisbare gids voor de gebruikers van Dio's geschiedverhaal; de titel luidt: Cassii Dionis Cocceiani *Historiarum Romanarum index historicus, composuit* Henricus Smilda, absolvit recognovit Ursulus Philippus Boissevain; Berlijn, Weidmann, 1926. De prijs is 42 Mark.

Bij de firma Weidmann te Berlijn zag de vierde, „umgearbeitete" uitgave het licht der *Reden und Vorträge von* U. von Wilamowitz—Moellendorff, 1925, 1926, 2 dln. 8o. In een voorbericht deelt de schrijver mede dat hij het een en ander uit de derde uitgave heeft weggelaten, maar vrij wat nieuws heeft toegevoegd, waardoor het werk tans in twee delen verschijnt. De waarde van deze beroemde opuscula is door deze uitbreiding nog gestegen. Het werk van de geniale filoloog zal in zijn nieuwe vorm stellig de geestdrift voor Hellas, ook buiten de kring der classici, levendig houden.

Onder de titel: *Orientalia Hamburgensia* heeft de *Staats- und Universitäts-Bibliothek*, die tevens als uitgeefster optreedt, aan de deelnemers van de „*Deutschen Orientalistentag*" te Hamburg (1926) als feestgeschenk een boek aangeboden waarin de bij deze gelegenheid ten toon gestelde bescheiden worden beschreven; het bevat ook een tweetal opstellen: W. Lüdtke, *Die Uffenbachsche Evangelien-Harmonie* en B. A. Müller, *Der Dobrudscha Bote*.

Van den bekenden handigen *Kramer's Woordentolk* is bij G. B. van Goor Zonen te Gouda de 17de druk verschenen, bewerkt door nu wijlen Dr. F. P. H. Prick van Wely. De prijs bedraagt ƒ 1.90.

Van de uitgave van *Reinaert de Vos* is de serie „Van alle Tijden", indertijd bewerkt door C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, is thans door de zorg van Dr. D. C. Tinbergen een vijfde druk verschenen. Op tal van plaatsen heeft Dr. T. de lezing van het Comburgsche hs., die Martin (wiens tekst door Kaakebeen was overgenomen) volgens een door hem aanvaard systeem had gewijzigd, terecht hersteld. Ook de tekstverklaringen in margine zijn nauwkeurig herzien, de inleiding van Kaakebeen is aangevuld, terwijl Ligtharts beschouwing van Reinaerts persoonlijkheid uiteraard onveranderd herdrukt is. Zoo is deze nieuwe uitgave er een geworden, die den beschaafden leek alles biedt wat hij noodig heeft om dit meesterstuk onzer middeleeuwsche letterkunde te genieten. (Uitg. Wolters, Groningen-Den Haag; pr. ƒ 1.20).

De vierde aflevering van Stoett's voortzetting van Verdam's *Mnl. Woordenboek*, onlangs verschenen, brengt het werk tot *Wille*.

De uitgever W. N. Dinger te Bussum is een nieuwe serie van letterkundige voortbrengselen, „Der Besten het Best", begonnen met een bloemlezing uit de *Minne-dichten* van P. C. Hooft. Het boek is op mooi papier in 200 exemplaren gedrukt, en versierd met een portret van den dichter, geteekend door C. A. Willink; de druk is royaal, maar door 't voortdurend gebruik van cursief wat vermoeiend voor de oogen. Wie de keuze dezer 54 gedichten heeft gedaan, wordt niet vermeld; de meestbekende minnedichten van Hooft vindt men hier.

De heer J. Gompers heeft in een geschriftje van 14 blz. klein 8o., onder de titel *De Jood in de Nederlandsche Volkstaal*, de uitdrukkingen, spreekwoorden en liedjes verzameld waarin de eigenaardigheden der Joden gekarakteriseerd worden, in den regel door andersdenkenden en gewoonlik op onwelwillende, meestal onredelike wijze. Een uitgever wordt niet genoemd; het adres van de schrijver is Blasiusstraat 30, Amsterdam.

Bij Van Goor te Gouda verscheen een *Klein Italiaansch-Nederlandsch en Nederlandsch-Italiaansch Woordenboek*, bewerkt door Benjamino Dentici, in zakformaat.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1926, Janv.-Mars: L. Poinssot et L. Lantier, Un bandeau de front punique. — Lefebvre de Noëttes, Note s. u. intaille en or de la coll. Evans, attribuée à l'époque minoenne. — A. Meillet, Le caractère du vocabulaire indo-europ. — E. Pottier, Rapp. s. l. trav. de l'Éc. archéol. de Jérusalem.

Journal des Sav., 1926, Juillet: C. Jullian, La géogr. hum. (slot). — G. Doutrepont, Hist. poét. du XVe s. — H. Lemonnier, La myst. et l'hist. sous la Coupole (slot). — B. Haussoullier, Paul Foucart (1836—1926).

Zschr. f. vergl. Sprachf., LIII, 3-4: M. Johannessohn, Das bibl. καὶ ἐγένετο u. s. Gesch. — W. Krause, Altind. u. alnord. Kunstpoesie. — J. Scheftelowitz, Ein urind. Liquidengesetz.—E. Lerch, Voszlers „Aufsätze sur Sprachphilos."— M. Lambertz, Italo-alban. Dialektstudien (slot). — F. Specht, Lat. *hiems*. — H. Lommel, „Kämmen" u. „frisieren" in einigen idg. Spr. — P. Maas, Zum griech. Feuerruf. — G. Hübener, Anz. v. Language.

Idg. Forsch., XLIV, 1: P. Meriggi, Die lautphys. Möglichk. der nas. Sonanten. — E. Schwentner, Gr. ἵππος u. ἴκκος. — N. Jokl, Altmaked.-Gr.-Alb. — J. B. Hofmann, Lat. *tenus* u. d. Adj. auf- *tinus*. — N. v. Wijk, Zum progr. Uml. der slav. Halbvokale. — J. Klek, Nachtr.

Philologus, LXXXI, 1: K. v. Fritz, Die Ideenlehre des Eudoxos v. Knidos u. i. Verhältnis zur platon. Ideenlehre. — R. Herzog, Herondea. — G. Meyer, Zu Minucius Felix u. Tertullian. — J. Balogh, „Voces Paginarum", I. — Misc.

Hermes, LXI, 3: R. Helm, Die Liste der Thalassokratien in der Chron. des Eusebius. — F. Münzer, Ein unverstandener Witz bei Varro. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — A. Mauersberger, Plato u. Aristipp, II. — M. Wellmann, Hippokrates, des Thessalos Sohn. — A. Busse, Peripatos u. Peripatetiker. — Misz.

N. Taalgids, XX, 6: J. B. Schepers, Taal en taalonderwijs. — Ph. J. Simons, Stijl, II. — C. G. N. de Vooys, Een regeling

v. h. gramm. geslacht in verband met de sexe? — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Bij deze aflev. is een Tienjarig Register op jaarg. XI—XX verzonden.

Neophil., XII, 1: E. Hoepffner, La tradition ms. des *Lais de Marie de France.* — E. Alker, Ein schwed. Buch über E. Th. A. Hoffmann. — W. v. d. Gaaf, *A friend of mine.* — A. Pompen, Defoe en zijn bronnen. — A. G. v. Hamel, Koning Arthur's vader. — D. C. Hesseling en H. Perrot, Neotestamentica: ἵνα = omdat. — A. H. Krappe, The legend of the death of William Rufus in the Hist. Eccles. of Ordericus Vitalis. — E. Herkenrath, Fragen. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. T. en Letteren, XIV, 6: P. J. Meertens, Job Gommersz, een Zeeuws Rederijker uit het midden der 16de eeuw. — H. H. Knippenberg, De 18de-eeuwsche Roman. — Boekbespr.

Engl. Stud., VIII, 6: R. Volbeda, On the Place of Prepositions, II. — E. Kruisinga, Engl. Grammar as She is Taught at Oxford. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Leuv. Bijdr., XVIII, 1, **Bijbl.**: J. v. d. Wijer, Ons Toponym. Onderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

2-3, **Id.**: Zuidndl. Dialectonderz. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Zschr. f. d. Alt., LXIII, 1: K. Zwierzina, Schwank. im gebr. der mhd. *e*-laute. — R. Much, *Harimalla-Harimella.* — R. Ganszyniec, Zu den Tegernseer liebesbriefen. — J. v. Lunzer, Humor im Biterolf. — K. Fiehn, Zum Archipoeta. — E. Sievers, Zu Zs. 62, 208. — E. Schroeder, 'Evangelium theudiscum'. — W. Klenast, Hamđismál u. Konink Ermenrikes Dot.

Anglia, Beibl., XXXVII, 10: E. Ekwall, F. Liebermann.

11: W. Vollhardt, Zur Quellenk. v. Shakesp. „Sturm".

Rev. Hist., CLII, 1: Homo, Les documents de l'Histoire Auguste (slot). — Cohen, Le parte de famine. — Bulletin historique (Grèce, 1915—22; France 1660—1789).

Hist. Zeitschr., 134, 2: Hampe, Italien und Deutschland im Wandel der Zeiten. — Stengel, Kaiserprivilege für die römische Kirche 817—962. — Brackman, Die Ostpolitik Otto's des Groszen. — Finke, Die Seeschlacht am Kap Orlando (1299). — Fäszlein, Das Ringen um die Freiheit in Würzburg, 13. Jahrh. — Trier, Patrozinienforschung und Kulturgeographie. — Häpke, Der nationalwirtschaftliche Gedanke in Deutschland zur Reformationszeit.

Historische Vierteljahrschrift, 31, 2: Kühn, Thomas Morus und Rousseau. — Von Srbik, Der Prinz von Preussen und Metternich 1835—48. — Meister, Droysens Historik. — Brandenburg, Memoiren Greys. — Kritiken.

3: Zedler, Die Quellen der Limburger Chronik. — Hashagen, Papsttum und Laiengewalten. — Heydemann, Friedrichs des Groszen Schriften. — Kleine Mitteilungen (Erben, Neue Fichtestudien).

Studiën, CVI, Nov.: In Mem. P. H. Padberg. — G. Gorris, St. Franciscus. — K. J. Derks, De Index. — M. v. Steen, Een Vacantiereis d. Zwits., IV. — J. v. Mierlo Jr., Meister Eckehart in eere hersteld? — H. Rongen, J. Wittig. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Dec.: J. Stein, De Zon. — G. Gorris, Een leerzame missiegesch. — R. Regout, Eenige opmerk. over „het recht v. d. sterkste" bij internat. verhoudingen. — P. Albers, Hist. Overz., V. — M. Bruna, Reflexen. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

CVII, Jan.: J. Beuns, Kapitalisme, Katholicisme, Calvinisme. — J. Kroon, Bewust de bijbel zichzelf? — B. W. Speekman, De oorspr. d. taal. — F. Tummers, Een nieuwe aanval op het Mo'inisme. — J. Haarselhorst, Anglo-Kath. journalistiek. — Meded.

Boekz. d. geh. Wer., 1926, 1 Nov.: P. Quirinus, H. G. Wels en G. K. Chesterton. — R. Kreemers, Oude onzin in een nieuw kleed. — Verder de gewone rubrieken.

15 Nov.: A. Steenhoff-Smulders, R. H. Benson. — Fr. Muckermann, J. Jörgensen. — H. Rongen, Dichters in hun Kabinet. — H. Hoeben, R. Kralik. — G. de v. d. Schueren, Het Eeuwige IJs. — H. v. Merlet, Potemkin en Faust. — Boekenn. — Uit Boek en Blad. — Versch.

1 Dec.: E. A. Serrarens, Het afscheid v. d. wereld in drie dagen. — J. P. Boosten, Saint Simon. — Fr. Red., Kron. d. Fr. lit. — Verder de gewone rubrieken.

1927, 1 Jan.: B. Verhoeven, E. v. Handel-Mazzetti. — M. v. M., Mijnh. Past. b. d. Rijken. — Geen andere Goden. — H. Rongen, Dichters in hun Kab. — G. de v. d. Schueren, De halve wereld rond. — H. v. Merlet, Potemkin en Faust. — P. Quirinus, Mr. en Mrs. Chesterton. — W. Nieuwenhuis, Het Krekeltje b. d. Haard. — W. Moens, In Mem. K. v. d. Oever. — Fr. Red., Kron. d. Fr. lit. — H. H., Dostojewski's Vrouw. — A. Helman, Straatleven in China. — Verder gewone rubrieken.

Deel XXVIII van **Eos**, *commentarii societatis philologae Polonorum*, uitgegeven door R. Ganszyniec en Th. Zielinski, Lwow, 1925, behelst: S. Przeworski, *Les problèmes mycéniens et les textes hittites* II. — C. Rosenthal, *Aristophanis Aves quatenus secundum populi opiniones conformatae sint.* — M. S. Poplawski, *Remarques sur l'origine de la divination.* — Th. Zielinski, *De Aiacis Locrensis fabula Sophoclea.* — S. Hammer, *De Apulei arte narrandi novae observationes.* — S. Srebrny, *De Theogene a comicis irriso.* — B. Czajkowski, *De triadis formis apud Herodotum obviis.* — N. Strilciw, *De arte rhetorica in Apulei Metamorphosibus conspicua.* — W. Klinger, *Le „pain de santé" des Grecs et ses transformations modernes.* — S. Pilch, *De Taciti apud Polonos notitia saeculis* XV—XVII. — *Miscellanea, Censurae, Varia.* De prijs van de jaargang is 15 Zwits. francs.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Barnouw, v. Oldenbarnevelt: Anglia, Beibl. XXXVII, no. 9 (Aronstein).

Bense, Relations, en: Dictionary: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, no. 2-3 (Grootaers).

Böhl, Genesis: Stud. CVI, Dec. (Kroon).

Van den Blink en Lancée, Levende Taal: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 2-3 (J. L.).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Hist. Zeitschr. 134, 3 (Platzhoff).

Grootaers en Kloeke, Handl.: Tschr. v. T. en Letteren XIV, n°. 6 (Michels).

Jolmers en Bloemink, Auteurs: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, no. 2-3 (J. V.).

Kerstens, Kath. litter.: Tschr. v. T. en Letteren XIV, n°. 6 (Knippenberg).

Van der Leeuw, Inl. Godsdienstgesch.: D. Lit. Ztg. 1926, no. 45 (Titius).

Logeman, Bilderdijk, Goudmaker: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 2-3 (A. B[oon]).

Major, Erasmus: Hist. Zeitschr. 134, 2 (W. K.).

Van Ravensteijn, Jeremia, I: Stud. CVI, Dec. (Kroon).

Van Rijnberk, Wenken: Engl. Stud. VIII, n°. 6 (Zandvoort).

Verdenius en Hameetman, Lesebuch, I-II: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 2-3 (J. L.)

Van der Ven-ten Bensel, King Arthur: Anglia, Beibl. XXXVII, n°. 9 (Hübener).

Wirth, Kinderpoëzie: Tschr. v. T. en Letteren XIV, n°. 6 (Knippenberg).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. | No. 5. | Februari 1927.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. Willi, Versuch einer Grundlegung der Platonischen Mythopoiie. Zürich, Leipzig, Berlin, Orell Füssli. 1925. (Pr. fr. 4, geb. fr. 5).

Schr. zegt in zijn inleiding, als eerste, vorm en inhoud van de Platonische mythen in hun verband te zullen behandelen. In het eerste gedeelte („das Formproblem") geeft hij (I) aan de hand van de plaatsen een overzicht van de geschiedenis van het woord μῦθος bij Plato in zijn opeenvolgende beteekenissen, daarna (II) bekijkt hij den vorm van de Platonische mythe en distilleert als resultaat 3 hoofdtypen: *a* de eschatologische slotmythe van den Gorgias enz., *b* de „erosinhaltliche Gleichnismythos" en *c* de natuurwetenschappelijke van de laatste dialogen; in III (Schaltungstechnik) en IV (Elemente des platonischen mythosstils) wordt een greep gedaan in de door Dr. W. of door Plato als mythe betitelde passages, om te doen zien, hoe ze in den dialoog bevestigd zijn en enkele stilistische eigenaardigheden van enkele mythen aan te wijzen. In het tweede gedeelte („das Inhaltproblem") worden de boven met *a*, *b* en *c* benoemde groepen successievelijk ten opzichte van hun inhoud behandeld.

In zijn overzicht van het woord μῦθος bij Plato zegt schr., dat Plato het woord eerst, naar sophistentrant, gebruikte in starre tegenstelling met λόγος. Het doel van de sophisten was n. l., „durch sachliche Erörterung zu untersuchen und durch Tendenzmärchen unterhaltend zu belehren". Meer en meer evenwel komen logos-elementen in Plato's mythos en ten slotte groeit de mythos den logos boven het hoofd en wordt hij het uitdrukkingsmiddel voor Plato's dialektiek. Schr. zal, zegt hij, zich niet bepalen tot plaatsen, die door Plato als mythos betiteld zijn, maar ook blijkbaar als mythe bedoelde passages behandelen, die b. v. als εἰκών of ᾠδή zijn betiteld. Ja, hij gaat verder en trekt ook de Diotima-passage uit het Symposion binnen zijn onderzoek, al wordt die (wat schr. niet vermeldt) door Plato uitdrukkelijk als λόγος betiteld. Ook bijna de heele Politeia (van 376a af, waar de staatsconstructie begint, tot het slot) noemt hij mythos en ook het eerste (en grootste) gedeelte van den Kratylos. Hierbij heerscht een onklaarheid van doelbepaling, als men verwacht had, dat vermeden zou zijn door een philoloog, die zegt, dat de viri Platonici tot heden in een „eigentümlichen Dämmerschlafe" gewerkt hebben (p. 9). Want welke plaatsen wil Dr. W. behandelen? Schoon met andere aangevuld, die plaatsen, die Plato als μῦθος betitelt? Blijkbaar niet, want in het tweede gedeelte wordt niet behandeld b. v. Socrates' eerste rede in den Phaidros, die Plato uitdrukkelijk als μῦθος betitelt en wèl passages, die Plato anders of tegengesteld aanduidt. Schr. voelt zich blijkbaar los van Plato's terminologie: hij zegt en terecht, op p. 19: terminologische Bedeutung —, soweit man von einer solchen bei Platon überhaupt sprechen darf; (doch dan wel weer in de onmiddellijke nabijheid: μῦθος ist das entscheidende Wort .... es erweist sich als terminus technicus); maar waarom het gebruik van het woord bij Plato dan zoo vooropgesteld? Om nog een voorbeeld te geven van de onklaarheid van doelbepaling: op p. 26 lezen we van

het Symposion: „In seiner Ganzheit genommen ist es Mythos" en: „Das Symposion fällt als ganzes nicht in dieses Kapitel". Waaróm het, als geheel, dan niet voor behandeling in aanmerking komt, ervaren wij niet.

Blijkbaar wil schr. in het tweede gedeelte die passages behandelen, waar Plato boven de philosophie uitgaat en tot geloofsextase komt. Maar waarom is dan ook niet behandeld de passage in de Politeia over ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα, veeleer dan de vergelijking met de grot? En wanneer schr. (en terecht) de Palinodie bespreekt, waarom noemt hij dan de Meno-passage (81 D), ingeleid door de plechtige woorden: ἀκήκοα γὰρ ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σοφῶν .... „der *sogenannte* mythos im Menon" en .... behandelt hem daarna toch in zijn beteekenis (p. 97)?

Het tweede gedeelte staat nagenoeg volkomen los van het eerste, en schr. heeft dus zijn belofte, inhoud en vorm in hun verband te zullen plaatsen, niet ingelost.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Plutarchi Moralia Vol. I, recensuerunt et emendaverunt **W. R. Paton†** et **I. Wegehaupt †.** Praefationem scr. M. Pohlenz. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. MCMXXV. (Pr. M. 10, geb. M. 11.60).

Men kan den in vroeger eeuwen veel-geprezen Plutarchus meer of minder hoog stellen; men kan het betreuren, dat op de Nederlandsche gymnasia de man van Chaeronea de lectuur van Plato dreigt te verdringen — in elk geval is deze aan gemeenplaatsen rijke, oud-liberale dominee belangrijk genoeg om fatsoenlijk uitgegeven te worden. Het ontbreken van een behoorlijke editie van Plutarchus' Moralia werd dan ook reeds in mijn studententijd betreurd en al te lang heeft het geduurd vóór men een ernstige poging waagde om in deze leemte te voorzien. De nieuwe editie is, helaas, „haud faustis ominibus" begonnen, daar de beide bewerkers van dit deeltje ons reeds ontvallen zijn — Wegehaupt als slachtoffer van den oorlog; Pohlenz zorgde voor de uitgave der door Paton grootendeels voor den druk gereed gemaakte tractaten; Sieveking legde de laatste hand aan de „praecepta coniugalia" en de „de tuenda sanitate praecepta", het departement van den overleden Wegehaupt.

De praefatio geeft een voorloopig overzicht van de overlevering der Moralia en een lijst der gebruikte hss.; daarop volgt de tekst van een veertiental tractaten, bij de constitutie waarvan men herhaaldelijk de krachtige hulp van v. Wilamowitz waardeerend constateert, terwijl ook enkele voortreffelijke correcties van Pohlenz, zooals bijv. τόρνοι i. p. v. het overgeleverde τόνοι (de lib. educ. 2d), het geheel ten goede zijn gekomen.

Critiek op pas-overledenen is nutteloos en ongepast: ik beperk mij dus tot deze weinige woorden en tot den wensch, dat de volgende deeltjes spoedig mogen volgen.

Groningen. P. Groeneboom.

F. M. Th. Böhl, Genesis, 2e deel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1925. (Pr. ƒ 2.90, bij inteek. ƒ 2.75 en ƒ 2.50).

Met lofwaardige snelheid heeft Prof. Böhl op het in 1923 in „Tekst en Uitleg" verschenen eerste deel van zijn „praktische bijbelverklaring" van Genesis het tweede deel laten volgen. Het loopt van Gen. 25_{19}—50_{26}. De vertaling beslaat 52 bladzijden; de verklaring neemt tweemaal zooveel ruimte in en loopt van blz. 53—149. Daarop volgt allereerst een literatuursopgave, waarvoor menig lezer den schrijver dankbaar zal zijn; voorts een lijst van aangehaalde bijbelplaatsen en eindelijk een register, dat de praktische waarde van het boekje ten zeerste verhoogt.

Het is den schrijver gelukt in een kort bestek zeer veel gegevens, die tot verklaring van deze in menig opzicht moeilijke hoofdstukken kunnen bijdragen, samen te persen. Dat daarbij zijn z.g. „kritisch" standpunt telkens invloed uitoefent, laat zich ook zonder meer begrijpen. Böhl vindt hier dan ook maar weinig „einheitliche" verhalen. De beroemde E en J doen altijd weer dienst, alsof de basis, waarop deze onderscheiding berust, solide ware. Ernstiger lijkt het mij, dat met betrekking tot Gen. 32_{22-32} de schrijver zich verleiden laat tot de volgende bewering: „wij zouden ons zelfs kunnen indenken, dat volgens het oudste verhaal niet de God Jakob, maar Jakob den God lam slaat, zoodat deze om genade moet smeeken". Hier worden voor mijn bewustzijn de grenzen der uitlegkunde ernstig overschreden. En dit wordt niet met een „Maar dit is onzeker" goed gemaakt, vooral niet wanneer men zich richt tot den breeden lezerskring van „Tekst en Uitleg".

Met genoegen heb ik bemerkt, dat Böhl het bl. 56 „niet onwaarschijnlijk" acht, „dat zich overloopers der Filistijnen of eene verwante bevolking reeds verscheiden eeuwen eerder (d.i. vóor 1200) in de zuidelijke luchtstreek gevestigd hadden". Toen ik in 1905 in mijn „Filistijnen" op verschillende gronden (bl. 51—60) eenzelfde vermoeden uitsprak, werd mij „dogmatisme" verweten met al den aankleve van dien. Zal dit Böhl's lot ook zijn of zullen de feiten nu erkend worden?

Driebergen. A. Noordtzij.

J. Pokorny, Altirische Grammatik. (Sammlung Goeschen, Bd. 896). Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1925. (Pr. Rm. 1.25).

Het kleine boekje van Pokorny voldoet, gelijk bij dezen schrijver vanzelf spreekt, aan wetenschappelijke eischen. Of het ook practisch is, lijkt mij de vraag. In een klein bestek is ontzaglijk veel medegedeeld, en daardoor wordt de inhoud voor een beginner moeilijk te verteren. Het boekje bevat: klankleer, vormleer, syntaxis en leesteksten. Onder laatstgenoemde bevindt zich een paragraaf uit *Imram Brain*, waarvan Pokorny de taal gearchaïseerd heeft. Schrijver dezes voelt niet voor deze methode, althans wanneer niet ook een overgeleverde tekst wordt medegedeeld. Eveneens moet ik het terugbrengen van alle Oudiersche woorden tot een „Oeriersch" en een „Goidelisch" stadium afkeuren. Zoo hooren wij hoe *trócaire* 'medelijden' in het Indoeuropeesch luidde, terwijl het toch niet anders dan een vertaling van *misericordia* is. Maar ondanks dit doctrinair karakter kan het boekje nuttig werk doen, vooral voor degenen, die al wat lectuur achter zich hebben en met een grootere grammatica hebben kennis gemaakt. Ik laat hier nog enkele opmerkingen volgen.

Bl. 7. Wij hadden gaarne iets vernomen omtrent de klankwaarde der tweeklanken. — De glijklank *i* behoeft niet voor alle consonanten duidelijk als een korte *i* hoorbaar geweest te zijn; het moderne Iersch geeft tot die opvatting geen recht. — Bl. 8. Waarom gebroken met de opvatting, dat er ook een glijklank *u* bestaat? Er is geen reden, om bij *maug, riuth* e.d. (§ 50) van tweeklanken te spreken. — Bl. 8 vgg. Het hoofdstuk over de ver-

zachting der consonanten valt buiten het kader der afdeeling „spelling en uitspraak"; daardoor wordt het geheel onoverzichtelijk. — Bl. 13. Over het timbre der consonanten wordt te weinig gezegd; een korte phonetische beschrijving is hier onmisbaar. — De uiteenzetting over echte en onechte samenstelling van verba hoort bij het verbum en niet bij de klankleer, vooral in een werk, dat zich een practisch doel stelt. — Bl. 16. Onder de „Goidelische" klankovergangen worden er genoemd, die zeker al „Italokeltisch" waren. Verwarrend werkt het, dat P. bij zijn „Goidelische" reconstructies geen sterretje plaatst. — Bl. 17. Dat *-ois* tot *-ōs* werd, m.a.w. dat de gen. sing. *flatho* een regelmatige vorm der *i*-declinatie zou zijn, is niet vol te houden. — Bl. 28. Als men *cóic* uit een grondvorm verklaren wil, waarin *ĕ* tot *ŏ* geworden was, moet men dat verschijnsel niet als een regel formuleeren. — Bl. 36. Als grondvorm van N. A. Pl. *scél* is *-ɔ* even goed mogelijk als *-ā*. — Bl. 37. Een A. Pl. op *-ans* bij de *ā*-stammen is niet bewezen. — Bl. 39. Een D. Sg. op *-ū* bij de *ū*-stammen verdient nadere toelichting. — Bl. 40. De A. Pl. der *u*-stammen op *-ūns* zal wel als *-ŭns* gelezen moeten worden. — Bl. 42. Waarom voor N. Sg. *brithem* een oorspronkelijke vorm op *-ōs*? Waarschijnlijk is *-ōn*. — Bl. 61. Bij *antúaid* verdient het opmerking, dat de vorm phonetisch een *d* heeft, waar de spelling zich aan *nt* houdt. — Bl. 62. De grondvormen, die P. voor het Iersche *r*-passivum (en het deponens) construeert, moeten nader verklaard worden. — Bl. 64. Door te groote kortheid wordt de indruk gewekt, dat de praesentia met nasaal infix op Keltischen bodem ontstaan zijn. — Bl. 68 **leloje*: liever *lilie*, want de wortel heeft een *i*. — Bl. 104 vgg. Zeer geslaagd is de korte afdeeling over syntaxis. Des te meer is het te betreuren, dat het hoofdstuk over de praeverbia hierbij is ondergebracht. Vooreerst is het er theoretisch misplaatst, en bovendien is het practisch bij de behandeling van het verbum onmisbaar.

Utrecht. A. G. van Hamel.

E. Rooth, Altgermanische Wortstudien. Halle, Niemeyer. 1926.

De schrijver neemt positie tegen de etymologische wetenschap, die zich uitsluitend met den vorm der woorden bezighoudt, en hun beteekenis en gebruik voorbijziet. Hij keurt het af, wanneer onderzoekers woorden in verschillende talen alleen in dat geval naast elkander stellen, wanneer de vorm overeenstemt en de beteekenis gelijk of kennelijk zeer na verwant is. Immers dikwijls is een woord, of een complex van woorden, door bepaalde oorzaken in een geheel andere beteekenissfeer terecht gekomen, dan waar het oorspronkelijk behoorde. Die oorzaken zijn dan van cultureelen of sociologischen aard, en de verhuizing, waartoe zij den stoot kunnen geven, brengt het woord of het complex dikwerf zóó ver van honk, dat het uitgangspunt uit het gezicht verdwijnt en den etymoloog verborgen blijft. Niet altijd behoeft dit laatste echter het geval te zijn. Immers sporen van den oorspronkelijken toestand zijn ook in latere taalstadia nog dikwijls terug te vinden. Maar een hulpmiddel van ongemeen belang bij het zoeken naar de vroegste sfeer — en daardoor naar de herkomst — van een woord biedt het vaststellen van de algemeene beginselen, welke den overgang der woordbegrippen uit een primitieve periode naar den lateren tijd beheerschen.

Zulk een beginsel herkent Rooth in den overgang van een concreten in een abstracten zin. Met name meent hij, dat in een reeks voorbeelden uit een aanvankelijke beteekenis „eten" of „te eten geven" een veelvuldig gedifferentieerd abstract gebruik ontstaan is. Zulks was mogelijk door de belangrijke plaats, die de maaltijd in een primitieve samenleving inneemt, vooral ook door zijn godsdienstige functie bij den ritus en het offer.

Rooth licht in het hier aangekondigde werk bovenbeschreven beginsel, dat men ongetwijfeld als juist zal erkennen, aan enkele voorbeelden toe. En hij doet dat met ernstige nauwgezetheid en groote eruditie. Het eerste voorbeeld is het Gotische *gaumjan*. De verwanten van dit woord in alle oude Germaansche talen speurt hij na en vindt daarbij de beteekenissen „te eten geven", „verzorgen", „waarnemen". In tegenstelling tot wat meestal aangenomen wordt, laat hij de eerstgenoemde beteekenis de oudste zijn, en de verdere ontwikkelen zich daaruit. Ik geloof, dat hij hierin gelijk heeft, vooreerst om het reeds genoemd beginsel, en ten tweede omdat het bijbehoorend substantief (os. *gôma*, ohd. *gouma*) zeer duidelijk als eerste beteekenis „maaltijd" heeft.

Wanneer de schrijver zijn meening nog met verdere argumenten steunen wil, brengt dat zijn zaak echter niet veel verder. Immers verwanten buiten het Germaansch zijn niet aan te toonen, en wanneer hij binnen het gebied van het Germaansch, dat reeds eeuwen cultuur achter zich heeft, nog een stratum van primitiviteit aanneemt, is dat nauwelijks geoorloofd. Hij zoekt verder verband met *gam-* in on. *gaman*, *gamall* en ohd. *gambar* e.d., maar dat is toch te onzeker. Ook neemt hij als bewijsmiddel de parallelle ontwikkeling van andere wortels — in casu den wortel *wid* — te baat, doch dit hangt geheel in de lucht. Dat bijv. ohd. *uuizzud* „hostie" beteekent, bewijst m.i. geen oorspronkelijke beteekenis „eten" voor dezen wortel, en hij mag deze eigenaardige ontwikkeling niet in verband brengen met die van skr. *vidátha-*„offerbijeenkomst". Trouwens ook de schrijver zelf beschouwt deze gelijkstelling slechts als bijkomstig adstructiemateriaal voor een stelling, die hij, ook naar mijn meening, zeer aannemelijk heeft gemaakt.

Minder overtuigend is het tweede voorbeeld, de groep *hansa - gilde - skara*. Punt van uitgang bij de beschouwingen hierover vormt het woord *hansa*, de beide andere woorden worden hiernaast slechts ter toelichting aangehaald. De etymologie, welke Rooth van *hansa* geeft, is stellig de waarschijnlijkste, die men bieden kan. Als het woord van Germaansche afkomst is, moet het wel samenhangen met *hunsl* en *-hinþan*. En indien dat weer zoo is, kan men zich de ontwikkeling der beteekenis zoo denken, als ons hier wordt voorgesteld. Het primaire is dan weer „voeden", de *hansa* was dan een „offergemeente". Tot zekerheid kan men niet geraken, daar buiten-Germaansche verwanten ontbreken, en daar wij over den Oudgermaanschen offerritus bijna niets weten. Maar wanneer de schrijver nu *gilde* en *skara* aanhaalt, om zijn theorie over *hansa* te bevestigen, mag men dat in hem laken. Want precies hetzelfde tekort aan kennis, dat ons bij de beoordeeling van *hansa* in den weg staat, hindert ook hier. Deze twee voorbeelden kunnen dus het vereischte licht niet verspreiden. Daarbij komt dan nog, dat de beteekenis „gastmaal", die on. *gildi* o.a. heeft, ondanks Rooth's scherpzinnig betoog, alleen kwalijk kan opwegen tegen al het verdere gebruik van den wortel *geld-* in Oud- en Nieuwgermaansch, en dat men bij *skara* de grond-

beteekenis „snijden"-van den wortel *sker-* ook niet kan wegredeneeren. In deze beide gevallen geven de oudere etymologieën een veel eenvoudiger verklaring der feiten.

De methode, welke Rooth volgt, verdient alle aandacht. Het lijdt geen twijfel, of zij zal de wetenschappelijke etymologie nieuwe uitzichten openen, want de verwaarloozing der historische en sociologische hulpmiddelen heeft den blik onnoodig gestuit. Maar het is een methode, die haar gevaren medebrengt, waaronder vooral dat eener willekeurige interpretatie der feiten in het licht gesteld dient te worden.

Jammer, dat in de Nederlandsche citaten nog al wat spelfouten staan.

Utrecht. A. G. van Hamel.

Publicaties der Afdeeling Nederlandsch van het Instituut Nieuwe Letteren aan de Nijmeegsche Universiteit uitgegeven door Prof. Jac. van Ginneken S. J., Eerste deel. Nijmegen—Utrecht 1925. N. V. Dekker & van de Vegt en J. W. van Leeuwen.

Gaarne kondig ik dit nieuwe tijdschrift met een enkel woord aan. Dat het uitgaat ván, en geleid wordt dóor, een geleerde van zoo omvangrijke kennis en zoo markante persoonlijkheid als Prof. van Ginneken, geeft ons een waarborg, dat het ons veel wetenswaardigs, bovenal veel oorspronkelijks en schokkends zal brengen. Het eerste deel stelt ons niet te leur. De geest van den leermeester wordt door het werk der discipelen duidelijk weerspiegeld, al heeft elk van hen zijn eigen individualiteit. Mia van der Kallen behandelt „Het ritme van De Vrouw in het Woud", Louise Veldhuis „De vijfvoetige jambe van Kloos' Okeanos", Jo Wils den „Strophenbouw bij P. C. Boutens", Jop Pollmann, „De taaltechniek van Ary Prins", Prof. van Ginneken zelf „Kwantiteitsverschijnselen in verzen na '80". Alles even nieuwerwetsch, zooals dat bij de „Nieuwe Letteren" hoort, zelfs de voornamen Jo en Jop. In het bijzonder vestig ik de aandacht op de zeer degelijke studie van Mejuffrouw Johanna Wils (men vergunne mij haar naam in archaischen vorm te brengen) over Boutens' strophenbouw en Boutens zélf. Na de opgesomde artikels volgen 55, zegge vijf-en-vijftig recensies, alle van de kwistige hand van Prof. van Ginneken. Er zijn meesterstukjes van felle karakteristiek onder. Andere lijden in meer of minder mate aan oppervlakkigheid. Hoe kan het ook anders? *Qui trop embrasse* .... Zou het niet beter zijn, dat de leestafel-rubriek aan meer dan één persoon werd toevertrouwd? Ik voor mij houd van verscheidenheid, ook in stijl. Ook zoude ik Prof. van Ginneken gaarne de gelegenheid gunnen om over enkele werken uitvoeriger te zijn.

Van een der door hem gerecenseerde boeken zegt Prof. van Ginneken, dat het „zoo dood (is) als de dood van Yperen", waarop hij laat volgen: „en de taal, die leeft!" Wie er aan twijfelen mocht, of Prof. van Ginneken wel echt „levend" is, neme dit nieuwe tijdschrift ter hand.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

L. J. Th. Wirth, Een Eeuw Kinderpoëzie, 1778—1878. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1926. (Pr. ƒ 4.50). (Utrechtsche diss.).

Op het proefschrift van *Dr. H. Pomes, Over Van Alphen's Kindergedichtjes* (Rotterdam, 1908) brengt dat van Dr. L. J. Th. Wirth een welkom vervolg.

Als uitgangspunt neemt Schrijfster het jaar 1778, toen Van Alphen's eerste bundel kindergedichtjes verscheen met onderwerpen uit de wereld van het kind, dat totnogtoe slechts leerboeken tot ontspanning had gekregen; als eindpunt 1878, toen het geslacht van baanbrekers na Van Alphen, als Heije en Goeverneur, was heengegaan. Daartusschen ligt de reactie die de Gids ± 1840 tegen de onnatuur van deze versjes voerde: door Potgieter, die aan de kinderliteratuur zijn beschouwingen wijdde, De Genestet, die Van Alphen afbrak en door zijn gloedvolle woorden een ideale kinderpoëzie voorbereidde, en Beets, die met liefde en toewijding over haar schreef. Tegelijkertijd ging de vernieuwing uit van Heije, die, ofschoon nog meermalen ouderwetsch en conventioneel, frissche en spontane liedjes dichtte, die een bezit zijn gebleven voor het kind (o.a. Zie de maan schijnt door de boomen, Klein vogelijn, op groenen tak); en bovenal van Goeverneur, den eerste die kind met de kinderen wist te zijn, en van zijn fabels, bewerkt naar *Wilhelm Hey's Fabelbuch*, en zijn *Reizen en Avonturen van Mijnheer Prikkebeen*, in navolging van de *Histoire de M. Cryptogame*, iets zoo bij uitstek kinderlijks en oorspronkelijks wist te maken. Hier treffen wij ook voor het eerst den heerlijken humor en de fantazie aan, die aan Van Alphen en zijn navolgers nog ten eenenmale vreemd waren.

Na hun optreden zien wij de oude en de nieuwe richting naast elkander voortbestaan. Ofschoon de eene helft van ons volk Van Alphen's invloed verkeerd achtte en parodieën op hem dichtte, bleef hij voor de andere tot in de 2de helft der 19de eeuw de geliefde, zoowel in keuze der onderwerpen als in vorm nagevolgde, kinderdichter.

Die navolgers behoorden na 1850 vooral tot den predikantenstand, terwijl ook veel onderwijzers kinderversjes schreven; steeds zien wij de kinderpoëzie op een afstand de poëzie der volwassenen volgen. Wij leeren er dan ook minder de kinderen uit kennen dan wel de verhouding van de ouderen tegenover de kinderen. Uit litterair oogpunt mogen deze versjes weinig beteekenen, cultuurhistorisch zijn ze hoogst belangrijk, vooral voor de geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs hier te lande. Evenals Dr. Pomes ons uit den inhoud van Van Alphen's gedichten de denkbeelden van diens tijd leerde kennen, geeft Dr. Wirth ons bij zijn navolgers allerlei curieuze staaltjes over den tijdgeest in de kinderpoëzie ten opzichte van God, de deugd, bijgeloof, St.-Nicolaas, sentimentaliteit, tevredenheid, weldadigheid, verdraagzaamheid en vaderlandsliefde.

De zelfgenoegzaamheid van 1830 legt het kind in den mond:

Ik dank U, goedertieren God!
Voor mijn gelukkig kinderlot,
Dat ik in Nêerland werd geboren ....

en doet gemakshalve dezelfde tevredenheid bij de armen veronderstellen, wat tot de idyllische voorstelling leidt van:

De hutten, waar tevredenheid
Uit aardvrucht feestbanket bereidt
En waar 't gezin zich om den haard,
Vol liefde en onschuld, koutend schaart.

Bij de stichting eener nieuwe armenschool zingen de behoeftige kinderen op de wijs van „Schep vreugde in 't leven":

O Stads-Regeering!
Wat zijn wij u verpligt,
Een' nieuwe School toch
Hebt ge ons gesticht .....

Een ander hoofdstuk brengt ons de opvoedkundige denkbeelden over gehoorzaamheid, verhouding van ouders tot kind, verhouding der kinderen onderling, gouverneurs, personeel, goede manieren, zorg voor het lichaam, pijn, inenting, vleesch eten en nog tal van andere onderwerpen, wier samenvoeging ons wat vreemd aandoet.

Tot onze verwondering zien wij hier o.a. dat het meenemen van een kind naar een rechtspleging als een paedagogisch middel werd beschouwd, maar nog vreemder doet ons aan, het kind zijn indrukken over „de geeseling" op de wijs van „Wien Neêrlandsch bloed" te hooren bezingen. Het nuttigheidsbegrip doet het kind zeggen:

Niets kan mij meer bekoren
Dan nuttig onderwijs,

en zelfs beloven ijverig te leeren:

Niet omdat ik veel wil weten
Maar omdat ge u dan het geld
Dat gij uitgeeft voor mijn leeren,
Zeker niet beklagen zult.

Wij zien er het kwellen van dieren — meikevers aan een draadje, vogels op een kruk — als tijdverdrijf voor kinderen geprezen; eerst omstreeks 1830 zullen wij hiertegen het eerste woord van protest hooren, doch het zal tot het einde van de 19de eeuw duren, eer men er met kracht tegen opkomt.

Van ernstigen arbeid getuigen de Lijst der geraadpleegde kinderboeken (± 450), waarvan de meeste nooit te voren in hun geheel beschreven of gelezen waren, en het Register der kinderdichters (± 150), eveneens meerendeels onbekenden.

Al staat dit proefschrift in opzet en uitwerking niet op dezelfde hoogte als Dr. Pomes' dissertatie, wij mogen de auteur erkentelijk zijn, dat zij ons in aangenamen vorm veel belangrijks bracht over een tot heden zoo goed als onontgonnen terrein.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

Elisabeth Karg-Gasterstädt, Zur Entstehungsgeschichte des Parzival. (Sächs. Forschungsinstitute. I Altgermanist. Abt. Heft II). Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 9).

Het hier behandelde probleem is door vroegere onderzoekers reeds verschillende malen aan de orde gesteld. Ging men aanvankelijk niet verder dan dat men latere invoeging van betrekkelijk kleine stukken in den tekst aannam — *Lachmann*, *Stosch*, *Haupt*, *Heinzel* —, *Ludwig Grimm* betoogde, vooral op gronden aan den inhoud ontleend, dat Boek I en II nà het VIe gedicht moesten zijn en *Zwierzina* kwam door zijn rijmonderzoek tot de meening, dat de dichter in zijn arbeid verschillende pauzen had gemaakt, welk resultaat door *Panzers* vergelijking over het gebruik der onhoofsche woorden ten deele werd bevestigd. De conclusies dezer vroegere onderzoekingen zijn bij de beoordeeling van die van Mevr. *Karg-Gasterstädt* daarom van veel belang, omdat zij met geheel andere middelen opereert en volgens een methode, die voor de met *Sievers*' rhythmisch-melodische studiën niet zeer vertrouwden, moeilijk controleerbaar is.

Schr. betoogt, dat naar den innerlijken bouw de verzen van den Parz. in vier typen moeten worden onderscheiden. Type I en III zijn dipodisch. Zij zijn gekenmerkt door een wiegend rhythme en een sterk legato in de stem. Type II en IV daarentegen zijn monopodisch en kenbaar aan een stootend rhythme en duidelijken staccatotoon. Het verschil tusschen I en III en tusschen II en IV bestaat daarin, dat I en II veel grooter rhythmische beweging en langzamer tempo hebben. Hoe is dit naast elkaar bestaan der vier verstypen te verklaren? Schr. beschouwt drie mogelijkheden en heeft, om een beslissing te treffen, onderzocht, hoe de vier typen over den Parz. zijn verdeeld. Zij vond, dat de verzen van Bk. III—VI in hoofdzaak tot type I behooren, terwijl dit type elders slechts sporadisch voorkomt. Type II is het rhythme van Bk. I en II en komt hier en daar in Bk. III—IX voor. Type III komt in Bk. I—VI af en toe voor, maar doorloopend in Bk. VII—XVI. Type IV vindt zij verspreid in het heele werk, vooral van Bk. IX af. Over Bk. I—VII geven de tabellen aan het eind van Schr.'s boek voor elken versregel het type aan. Dezen arbeid heeft Schr. door verschillende personen doen controleeren. Ook voor zoover de rec. hier een oordeel durft uitspreken, is, naar steekproeven te oordeelen, de indeeling juist.

De conclusie, waartoe Schr. komt, is nu, dat de Parz. niet in één stuk is gedicht, zoodat zij ten slotte het verschillend rhythme aan latere omwerkingen door den dichter toeschrijft.

Had Schr. zich met dit resultaat tevreden gesteld — waarbij de, hoewel minder belangrijke, bevestigingen op syntactische gronden uit Hoofdstuk II hadden kunnen worden gevoegd — men had haar werk als een goed gesloten geheel moeten aanvaarden en de kritiek had tegenover haar geen andere positie gehad dan die, welke zij tegenover de leer van *Sievers* inneemt. Schr. gaat echter verder. Gedeeltelijk zeer zeker om de volgorde van type II en III vast te stellen, maar toch ook, omdat zij haar taak ruimer wil opvatten, tracht zij op grond van haar theorie verschillende detailpunten te verklaren. Daarbij doen zich allerlei bezwaren voor, vermoedelijk meer dan Schr. zelf heeft gezien. Herhaaldelijk stuit zij op de moeilijkheid, dat twee lagen gedeeltelijk over elkaar heen liggen en neemt dan met een zekere vluchtigheid een beslissing, zoo bijv. op blz. 25 (en 43), waar zij meent, dat *Wolfram* de fabel van Bk. I en II zelf heeft verzonnen of althans uit kleinere trekken heeft samengesteld, blz. 31, waar zij de meening uitspreekt, dat *Wolfram's* werk vér boven dat van *Chrestien* staat. blz. 78, waar zij op grond van W.'s werkwijze het voor zeker houdt, dat deze lezen en schrijven kon. Het meest echter klemt dit bezwaar tegen de luchthartige wijze, waarop zij eenige malen *Kyot* naar het rijk der fabelen verwijst. Zij beroept zich een keer op *Golther*, maar het gewicht van diens argument (*Parz. und der Gral*, S. 138), zoo het er al een wezen mocht, geeft haar toch niet het recht, het overstelpend bewijsmateriaal van *Singer* geheel ter zijde te laten. Een verklaring van de verschillende „Schichten" kan, buiten *Singer* om, niet meer ondernomen worden.

Een belangrijke vraag, die Schr. onbesproken laat, is: komen er geen interpolaties voor in gedeelten, waarvan

de verzen doorloopend tot een zelfde type behooren? Schr. meent blijkbaar van neen, maar verheft daardoor haar methode tot de eenige, die resultaat kan hebben, wat bedenkelijk is. Zij had hier bij *Ludw. Grimm* kunnen leeren en vooral bij *Schreiber*, tegenover enkele van wiens resultaten zij in een „Anhang" haar standpunt bepaalt.

Ondanks deze bedenkingen echter, bevat het boek ook in het gedeelte, dat de verschillende „Einschübe" wil verklaren, ongetwijfeld veel wat juist is. Bovenal echter is het iets heel nieuws, dat, hoewel in de resultaten met bedachtzaamheid, als geheel met vreugde begroet dient te worden.

Amersfoort. H. Sparnaay.

Hamburgische Texte und Untersuchungen zur deutschen Philologie, herausgegeben von **C. Borchling, R. Petsch, Agathe Lasch.**

Deze nieuwe reeks filologische onderzoekingen is een verheugend symptoom van herlevend wetenschappelijk leven in Duitschland en staat blijkens de twee eerste deelen, die hier worden aangekondigd, duidelijk onder den invloed van de nieuwere richting op taalgebied, die in de dialecten, modern of historisch overgeleverd, haar belangrijkste studiemateriaal vindt. Het spreekt daarbij vanzelf, dat voor de Hamburgsche filologen het Nederduitsch op den voorgrond staat.

Reihe I: Texte 1. **Das Landrecht des Sachsenspiegels** nach der Bremer Handschrift von 1342, herausgegeben von **C. Borchling.** Dortmund, Fr. Wilh. Ruhfus. 1925. (Pr. M. 6.50).

Een hervatting van het onderzoek van Homeyer naar de onderlinge verhouding van de vele handschriftengroepen van Eike von Repgows Sachsenspiegel, door Gustav Roethe in zijn „Reimvorreden des Sachsenspiegels, Berlin 1899" reeds voor zeer noodzakelijk verklaard, vindt men in dit boek niet, al bevat ook de inleiding, op bl. 20—23, uiterst beknopt, waardevolle aanwijzingen voor een dergelijk onderzoek. Het is de bedoeling van den uitgever Borchling geweest, een Nd. tekst van het „landrecht" van den Sachsenspiegel af te drukken, nu er alleen nog een Hgd. editie in den boekhandel verkrijgbaar is. Zeer terecht heeft B. daarvoor een hs. gekozen, dat, wat den inhoud betreft, nog dicht bij het origineel staat, het oudste volledige Nd. handschrift van klasse A, helaas ook niet ongeschonden (naast belangrijke gedeelten uit den — bekorten — tekst ontbreken groote stukken uit den vermaarden rijmproloog!), uit het Zuid- in het Noordnedersaksisch getransponeerd, met slechts geringe Hgd. sporen. Daardoor is deze tekst een prachtig staaltje van Mnd. taalmenging en heeft als studiemateriaal groote waarde. B. voegt hierbij een afdruk van tot nu toe onbekend gebleven fragmenten uit Brunswijk, in het Zuidnedersaksisch, die nog iets ouder zijn dan het handschrift van 1342, maar geen zuiveren A-tekst meer bevatten. Voor Ndl. lezers is ook de aanvulling op de bekende Mndl. vertalingen van den Sachsenspiegel op bl. 21 der inleiding van belang. Het was natuurlijk ondoenlijk, de hiaten en afwijkingen in den tekst naar de editie van Homeyer aan te vullen, maar was niet een uitzondering mogelijk geweest voor den proloog, die zoo belangrijk is voor het probleem der schrijftaal en in zijn geheel zoo moeilijk toegankelijk blijft?

Reihe I: Texte 2. **Agathe Lasch, Aus alten niederdeutschen Stadtbüchern,** ein mittelniederdeutsches Lesebuch. a.b. 1925. (Pr. M. 9).

Als tweede deel van deze serie verscheen van de hand van Ag. Lasch een Mnd. leesboek, dat gebruikt kan worden als tekstverzameling naast de bekende „Mittelniederdeutsche Grammatik" (Halle 1914) van dezelfde schrijfster, maar dat ook zelfstandige waarde bezit, omdat het in een bepaalde richting meer geeft dan die spraakkunst. Het werk is geen concurrent van Wolfgang Stammler's Mittelniederdeutsches Lesebuch (Hamburg 1921), dat hoofdzakelijk als inleiding in de letterkunde dient, maar kan daarnaast worden gebruikt als systematische handleiding bij de studie van het niet-litteraire Middelnederduitsch en de zich daarin ontwikkelende schrijftaal. Dit werk is daarvoor speciaal, en uiterst doelmatig ingericht. Uit elk belangrijk dialect biedt het ons stukken uit één stad, in groote verscheidenheid en met de meeste zorg uit stedelijke boeken en — in geringer mate — uit oorkonden gekozen en chronologisch gerangschikt. Op deze wijze kan men niet alleen een bepaalde kanselarijtaal in een bepaalden tijd bestudeeren, maar krijgt men ook eenigszins een beeld van haar ontwikkeling, hoofdzakelijk in den loop der 14de en 15de eeuw. Bovendien bevatten de „Anmerkungen" telkens korte samenvattingen van de belangrijkste taalkundige verschijnselen van een dialect. Het schrijversprobleem komt daarbij herhaaldelijk ter sprake.

Litterair genot zal de lezer hier niet smaken. Toch is het boek niet alleen taalkundig van beteekenis; het heeft, dunkt mij, ook waarde als cultuurhistorisch leesboek, al is het niet voor dat doel samengesteld. Het ontwerpt een, zij het ook eenigszins fragmentarisch, beeld van het burgerlijk leven in een Noordduitsche middeleeuwsche stad. Staaltjes uit de rechtspleging, testamenten, schuldbekentenissen, toltarieven, handels- en gildebepalingen, voorschriften voor eetpartijen van allerlei aard, wisselen elkaar in bonte rij af en zijn van nog grooter waarde, omdat veel van dit materiaal tot nu toe niet gedrukt was.

Ons interesseert het bijzonder, dat ook Groningen door een fragment uit het Stadboek vertegenwoordigd is; in de aanteekeningen wijst schr. nadrukkelijk op Frankische sporen er in. Naar wij hopen wordt dit probleem ook eens van Nederlandsche zijde behandeld! Een wel wat al te beknopte woordenlijst besluit dit werk, dat voor de Mnd. filologie van groote beteekenis belooft te worden.

Amsterdam. J. van Dam.

P. Kluckhohn, Persönlichkeit und Gemeinschaft, Studien zur Staatsauffassung der deutschen Romantik. Halle, M. Niemeyer. 1925. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50).

Het is in de laatste jaren meer en meer gebleken, dat, wat men van het uiterst gecompliceerde verschijnsel „Duitsche romantiek" meende te weten, in hooge mate uitbreiding en aanvulling behoeft, en dit boekje van Kluckhohn is daarvan o.a. het bewijs. Terwijl men tot dusverre in den „romantischen" geest een hoogtepunt van individualisme meende te mogen zien, heeft de schrijver hier op sobere en weinig pretentieuze wijze en op grond van een zeer uitgebreid materiaal (wat men, helaas, niet van alle werken over deze geestesstrooming zeggen kan) gepoogd te bewijzen, dat de Duitsche romantiek integendeel heeft gestreefd naar een synthese van persoonlijkheid en gemeenschap, wat ten duidelijkste blijkt o.a. uit haar voorliefde voor „Symphilosophie", voor den dialoog als vorm harer essais, uit haar behoefte aan binding door een „kerk" (die volstrekt niet altijd identiek is

met een der bestaande kerkgenootschappen), uit haar cultus van vriendschap en liefde als middelen om juist in de gemeenschap het individu tot algeheele ontwikkeling te doen komen.

De verhouding van de romantiek tot den staat is daarvan eigenlijk een speciaal geval. Voorbereid is deze reeds in den tijd na de verlichting door de ontkiemende vaderlandsliefde op de basis van de achting voor het historisch gewordene (Burke) of van de toenemende waardeering van de middeleeuwen (Herder, Joh. von Müller), om dan tot volle ontplooiing te komen in Novalis met zijn opvatting van den vorst als „middelaar" en zijn droom van een universeele wereldstaat en vooral in Adam Müller. Deze, uitgaande van het aperçu, dat alle leven eenheid van tegendeelen is (*Lehre vom Gegensatz*, 1804, vóór Hegel !), ziet in den staat zulk een organische eenheid, waardoor het individu eerst mogelijk wordt en is in zijn waardeering van leenstelsel en middeleeuwen, gilden en monarchie nog in 1810 (*Elemente der Staatskunst*), vijf jaar na zijn bekeering tot het catholicisme, een zuiver vertegenwoordiger van de romantische staatsleer, terwijl later het theokratische element sterker op den voorgrond treedt. Ook de latere romantiek is volstrekt niet zóó reactionnair, als men het wel eens wil doen voorkomen: Görres, Eichendorff, Steffens e.a. met hun opvatting van den staat als organisme en hun oriënteering aan de middeleeuwen staan volstrekt niet zoover af van het historisch liberalisme van een Uhland en hebben ongetwijfeld het hunne bijgedragen tot de nationale wedergeboorte van 1813.

Dit de korte inhoud van een werkje, waarvan men de lectuur evenzeer, naar het mij voorkomt, den historicus mag aanbevelen, als hem, die wil doordringen in de geheimen van de Duitsche romantiek.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

G. Cohen, Le livre de conduite du régisseur et le Compte des dépenses pour le mystère de la Passion joué à Mons en 1501 publiés pour la première fois et précédés d'une introduction. (Fascicule 23 van de Publications de la Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg). Strasbourg-Paris, Librairie Istra. 1925. (Pr. fr. 90).

Het is altijd een genot kennis te maken met een werk van Gustave Cohen, de oud-Amsterdamse hoogleraar, na een kort professoraat te Straatsburg benoemd tot hoogleraar aan de Sorbonne als opvolger van P. Hazard. Prof. Cohen, die met *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle* en *Ronsard, sa vie et son oeuvre* zijn meesterschap ook op ander gebied dan het toneel bewees, is met de boven vermelde uitgave weer teruggekeerd tot zijn eerste liefde, de mise-en-scène van het middeleeuws toneel.

Men is onzeker, of men bij het bestuderen van dit nieuwe boek meer moet bewonderen de reuzenarbeid die nodig is geweest voor de hierin opgehoopte bouwstoffen, of de helderheid en scherpzinnigheid der gevolgtrekkingen, de overzichtelikheid der indeling, de levendigheid, de aantrekkelikheid en het suggestieve van inleiding en aantekeningen.

Afgezien van deze verdiensten is daarenboven de kern der uitgave, de door Cohen ontdekte handschriften, van een tot nog toe niet overtroffen waarde voor de kennis van de Middeleeuwse toneeltechniek. Deze handschriften zijn *Le livre de Conduite du régisseur*, behorende bij het mysteriespel de la Passion, opgevoerd in 1501 te Mons, en de verzameling rekeningen, *Despenses de la Passion* geheten, bevattende een nauwkeurig overzicht van de gemaakte onkosten. De ruimte laat niet toe, ook maar een oppervlakkig overzicht te geven van de schat van wetenswaardigheden in deze uitgave opgestapeld. Geen der tot nu toe bekende verzamelingen van regie-aanwijzigingen, zoals b. v. *Die Frankfurter Dirigirrolle* kan in belangrijkheid wedijveren met deze kostbare handschriften. Wij kunnen derhalve niet geheel en al meegaan met deze bewering van Gustave Cohen: „Il importe de répéter que les précieux documents découverts à Mons .... s'ils n'apportent pas une révolution dans nos connaissances sur la technique théâtrale médiévale, les enrichissent notablement", omdat o. i. de bescheidenheid der uitdrukking volstrekt niet beantwoordt aan de werkelike waarde der uitgegeven stukken. Naar onze mening is deze uitgave een mijlpaal in de geschiedenis der Middeleeuwse toneeltechniek en een standaardwerk, waarbuiten geen der beoefenaars van de studie van het Middeleeuwse toneel het zal kunnen stellen. De handschriften vormen inderdaad *un document unique d'une valeur incomparable pour l'histoire dramatique.*

De schrijver heeft aldus zijn werk verdeeld: I. Introduction, bevattende allerlei mededelingen omtrent andere opvoeringen van mysteriespelen in Bergen en de geschiedenis van de ontdekking der handschriften. Hoofdstuk II beschrijft uitvoerig de handschriften. In de volgende drie hoofdstukken wordt het opgevoerde stuk ontleed en vergeleken met verwante mysteriespelen, wordt de wijze van uitgave der handschriften uiteengezet, worden de officiële rekeningen van de onkosten der opvoering besproken, wordt de topographie van de plaats der opvoering toegelicht met oude stadskaarten, wordt de scène gerekonstrueerd en worden mededelingen gedaan over toeschouwers, uitnodigingen, toegangsprijzen, spelers enz. Hoofdstuk VI ontleedt het eigenlike Livre de Conduite en behandelt de mise-en-scène, de gebezigde toneeltrucs, de muziek, de rolverdeling enz., terwijl allerlei andere kwesties nog terloops ter sprake komen, zoals de bekende door Mâle, van Puyvelde en anderen besproken vraag omtrent de invloed van toneel op schilderkunst of omgekeerd. Het hierop volgende hoofdstuk bevat de volgens Cohen uit de handschriften te maken gevolgtrekkingen en verder o. a. een vergelijking tussen de Middeleeuwse mise-en-scène en de „mise-en-scène simultané dans le théâtre contemporain". Dan komt de eigenlike uitgave van Le livre de conduite (blz. 1—454), op voortreffelike wijze toegelicht en met aanhaling van de eerste regels van de er bij horende verzen uit het van elders bekende en uitgegeven mysteriespel zelf. Blz. 457—466 bevatten de regie bij het uitspreken der prologues, terwijl van blz. 469 tot 585 afgedrukt zijn „les despenses de la Passion", d. z. de officiële rekeningen. Als bijlagen geeft de schrijver verder nog uittreksels uit de raadsnotulen, betrekking hebbende op de opvoering. Ten slotte krijgen we enige voortreffelike indexen („index des nom de personnes et de lieux, index des nom des acteurs, index des personnages dramatiques, index analytique des matières, des scènes et des thèmes"), een „glossaire" van de verouderde woorden en vormen en eindelik een „tableau grammatical" (I phonétique, II Morphologie, III vocabulaire mots rares et invariables, IV syntaxe, V traits dialectaux picards). Verschillende afbeeldingen ver-

luchten de tekst en lichten hem op uitstekende wijze toe. De grote verdienste van deze uitgave is o. i. in de allereerste plaats hierin gelegen, dat zoveel van wat tot nu toe niets dan min of meer waarschijnlike hypothese was, onomstootbaar is komen vast te staan, en wat tot nog toe duister was, in eens helder en begrijpelik wordt. Onweerstaanbaar dringt zich de overtuiging op, dat de toneeltechniek op het einde der Middeleeuwen in Noord-Frankrijk en Henegouwen een ongelooflike hoogte had bereikt. Behalve enige naïeveteiten vertonen de decors, machinerieën en secrets een rijkdom en een vindingrijkheid, waarbij het kunst- en vliegwerk van Jan Vos kinderspel lijkt. Maar ook het eigenlik *spel* werd verzorgd op zulke wijze, dat het kan wedijveren met dat van onze beste twintigste-eeuwse toneelspelers. Het werk van de regisseur blijkt op zijn minst even moeielik en ingewikkeld te zijn geweest als dat van de regisseur van het moderne toneel. We kunnen geheel en al instemmen met de opmerking van de schrijver: „Le travail du régisseur d'alors semble avoir été, à cause même de l'inexperience et du disparate des éléments qu'il met en action, plus difficile et plus compliqué encore que celui du metteur en scène moderne, et ce n'est pas peu dire. Quand on pense que tout ce labeur de six moix est destiné à une répresentation unique de huit jours, on est stupéfait de cet effort purement gratuit, voué à la gloire de Dieu et à l'éclat du spectacle" [1]).

Maar deze uitgave is niet alleen belangrijk voor de kennis der Middeleeuwse toneeluitvoeringen. Zo blijkt er o.a. overtuigend uit, dat Henegouwen in het begin der 16de eeuw geheel en al geörienteerd was naar Frankrijk, maar ook omgekeerd, dat Frankrijk ook toen al aan les petits Belges op allerlei gebied zeer veel te danken had. Van het allergrootste gewicht is eveneens het licht, dat valt op de ekonomiese zijde van een mysteriespelopvoering, indien men de medegedeelde rekeningen nauwkeurig onderzoekt. Op dit alles uitvoerig in te gaan verbiedt helaas de ruimte, toegestaan voor de aankondiging van dit voortreffelike werk van prof. Cohen, welke aankondiging ik wil eindigen met een „témoignage de sincère admiration".

Maastricht. H. J. E. Endepols.

Lamartine, Graziella. Introd. par **Gustave Charlier.** (Les meilleures œuvres dans leur meilleur texte). Paris, Bossard. 1926.

Voor men L 's soepele, harmonieuze idylle herleest, leze men Charlier's zorgvuldige, op uitgebreide lectuur berustende inleiding om te zien hoe een dichterziel, na bijna 40 jaar, een banaal avontuur tot iets schoons omtoovert. Ch. toont aan, dat het Napelsche avontuur — één der vele „délices du corps" —, dat slechts 2 à 3 maanden duurde (eind Jan.—begin Mei 1812) en tot helden een gezonden Bourgondischen jongen van 21 jaar en een cigarettenmaakster bij zijn bloedverwant en gastheer had, in de verbeelding van L., reeds omstreeks 1815, werd vervormd, hoe in *Le Passé* (geschr. in 1821—22) de poëtiseering plaats greep, en deze in *Premier Regret* (1830) tot volle ontplooiing kwam. Twee of drie maanden waarin zich zeker niet alle gebeurtenissen uit *Graziella* hebben afgespeeld, maar waarbij zeer waarschijnlijk de dichter verfraaiingen heeft gebracht, die hij ontleend kan hebben aan een sentimenteelen roman van den graaf de Forbin, *Charles Barimore* (1810), dien L. zeker zal hebben gekend, vooral door persoonlijke relaties, maar die aan het eind meer schrikaanjagend is. Is Graziella vol liefdesverlangen gestorven en is zij te plaatsen naast Beatrice of Juliette? Heeft ze „des tas d'enfants" gehad, zooals L. beweerde? 't Boek heeft zijn charme, de inleiding is uitstekend. En dus?

Amsterdam. K. R. Gallas.

C. J. Wijnaendts Francken, Wijsgeerige Geschiedbeschouwing, Prolegomena van Historiosophie. Haarlem, Tjeenk Willink. 1924. (Pr. *f* 2.90, geb. *f* 3.50).

Twee gebieden zijn er, waarop de historicus zonder voorbehoud de voorlichting van filosofen van hun vak aanvaardt, namelijk op het gebied der kentheorie en op dat der logica. Zij betreffen de grondslagen en de organisatie van alle, dus ook van zijn kennen; van alle, dus ook van zijn wetenschap. Aan de andere kant zal hij met het resultaat van zijn arbeid gaarne diegenen verplichten, die er nieuwe wetenschap van menen te kunnen maken, als daar zijn economen, sociologen, geschiedfilosofen . . . .

Dr. C. J. Wijnaendts Francken behoort niet tot degenen, die zich voor de kenbasis of voor de methodologie van ons vak verdienstelijk gemaakt hebben. Hij bewerkt de geschiedenis van de andere kant en duidt door zijn „historiosofie" klaarlijk aan, hoe wij ons zijn geschiedbeschouwing vóór alles moeten denken: als wijsheid *over* de gerede geschiedenis, als filosoferen op de rug van, subsidiair ten koste van de feiten. Zulke geschiedfilosofie, zelfs al wordt zij met de virtuositeit van een Spengler beoefend, riekt naar de mutsaard. Hoeveel ongebonden, niet-verantwoorde, niet-bewuste metafysica gaat er niet schuil in zulke historiosofie, niet minder dan in velerlei vorm van sociologie!

Dit kan ook niet anders, wanneer men zich bij titel van deze historiosofie ontheven acht van de taak, de grondslagen der wetenschap i.c. der historise wetenschap

---

[1]) Vermelden we enige staaltjes van de verzorging van het spel en enige toneeltrucs: Bij de uit-den-dode-opwekking van Lazarus, worden de spelers gewaarschuwd „Ici admentevoir de oster le pierre et de estouper les nez", bij de verrijzenis van Kristus „Lors tous les dessusdits Chevaliers ch[i]event à terre et se font samblant de dormir, et les deux Angles ostent la piere, et Jhesus resuscite et met hors du sepulcre *la dextre gambe premierement* (kursivering van ons); et doit issir avoec[q] luy une grande relucence et fumée d'encens et de lumiere (dus lichteffekten) et puis il se doit ap[p]rochier de Marie". Voorgesteld werden aardbevingen, stormen op zee met nagebootste golven door middel van huiden, het verschijnen en verdwijnen (évanouir) van hemelse en helse personen door middel van secrets in de toneelvloer, een hemelvaart, waarbij Kristus inderdaad in de hoogte verdwijnt (soit cy adverti le secret pour faire eslever Jhesus) enz. enz. *Levende* dieren waren op het toneel, hetgeen de rekeningen ten overvloede toelichten, als wij daar vinden: A Ghendart, sergant à Nimy pour congnins vif (= levende konijnen), cedit jour, sur le Hourt (= scène), à la Creation des bestes et oyseaux: V s.

A Brouillon et son compaignon, pour plusieurs sortes d'oiseaux par lui livrés, cedit jour, tant pour ladicte Creation comme pour l'Arche de Noel, etc. XII s.

Pour I oyson, II annettes (=eenden) et III coulons vif (=levende duiven) cedit jour, sur le Hourt, à ladite: XII s.

Pour poisson vif (= levende vis!), codit jour sur le Hourt, à ladite creation: XVI s.

te onderzoeken ; derhalve met de metafysica niet bij voorraad afrekening houdt, haar niet de plaats aanwijst, welke haar toekomt — precies — of . . . . haar afwijst.

Niet aldus deed Dr. Wijnaendts Francken. Van kentheoretise fundering onzer historise kennis horen wij niet; een logies-methodologise basis wordt niet gelegd. Wel vinden wij in verschillende hoofdstukken, verzaaid en verstrooid, gedeelten, die met methodologise problemen verband houden, doch juist die verstrooidheid — waarover aanstonds meer — wijst op het ontbreken van onmisbaar saamhorigheidsgevoel bij de schrijver ; zij wijst er op, dat de overal lustig grasduinende *historiosofie* het majoraat van de *historiologie* niet ontziet. Wordt het geen hoog tijd, deze twee begrippen eens scherp tegenover elkaar te plaatsen, en is het wel geoorloofd, deze beide, gelijkelijk en gezamenlijk, onder de benaming filosofie der geschiedenis te laten doorgaan ?

Men heeft het reeds begrepen : Dit boek is allicht bedoeld, maar er niet op berekend, klaarheid te brengen in de hoofden der historici, die zich tegenover zich zelf zoeken te verantwoorden.

De origo mali ligt in de uiterst halfslachtige geesteshouding van de schrijver. In de voorrede heet het : „Het ligt niet in mijn bedoeling een nieuwe theorie te ontwerpen naast de vele, die reeds zijn gegeven. [ ] Ook zonder dat kan men de denkbeelden, waarover het hier gaat, bespreken ; en des te onbevangener is men in staat, hun meerdere of mindere juistheid of waarschijnlijkheid te beoordeelen, naarmate men niet uitgaat van eene vooropgestelde eigen theorie". Die theorie behoeft juist niet *vooropgesteld* te worden ! Niemand zou het de schrijver euvel duiden, als hij *ten slotte* op eigen standpunt bleek te staan. Wij zouden menen, dat hij dit aan zich zelf en zijn lezers verplicht is, en het komt ons voor, dat het besef van deze verantwoordelijkheid enigszins in de ondertitel : *Prolegomena* tot uitdrukking komt.

Wij verwachten dus van de schrijver juist datgene, waarvan hij zich in de voorrede *met geenszins loffelijke onpartijdigheid* verschoond heeft ; wij eisen, dat althans bij het uiteenzetten van de belangrijkste problemen, *hetgeen hij zich als hoofddoel stelt*, de leidende gedachte, scherp tot uitdrukking komt.

Dit boek *wil niet* encyclopaedies te werk gaan, maar . . *doet* het, en dan op uiterst onvolledige en onsystematise wijze natuurlijk ; het wil de problemen onder het oog zien en doet het *niet*, dan . . . . encyclopaedies ; of om het iets minder fraai te zeggen : het boek is een aaneenrijging van gehalveerde, gevierendeelde en gedecimeerde meningen en opvattingen van tal van denkers op dit gebied, waarvan sommigen, wisten zij het, vermoedelijk niet zouden kunnen nalaten te prevelen : „Geef mij één regel schrifts . . . ." Eufemisties vermeldt de voorrede : „Ook zullen natuurlijk meermalen denkbeelden van vroegere schrijvers moeten vermeld worden." Och, we zouden dit eufemisme nog wel als historiosofise humor kunnen waarderen, als Dr. Wijnaendts Francken die voorgangers dan maar recht gedaan had. De beide laatste hoofdstukken : *Het vraagstuk van den Vooruitgang* en *De zin der Geschiedenis* zijn verreweg het best geschreven. Is hier echter licht ontstoken ? Is Spengler, die, schoon weinig genoemd, vermoedelijk voor geen gering deel schuld heeft aan het totstandkomen van dit boek, verdedigd en gehandhaafd tegen verwoede aanvallen, of gelogenstraft ? Deze hoofdstukken hebben een zekere actualiteit ; zij vloeien in elk geval uit het hart. Dit is echter ook het terrein, waar de metafysica haar ongebreidelde triomfen viert ; het is de cultuursfeer, die al zoo menig bladzijde goede litteratuur en slechte wetenschap heeft voortgebracht; het is de atmosfeer, waarin men zwaar en minder zwaar filosofeert *over* de geschiedenis.

Wat aan deze hoofdstukken voorafgaat, en in hoofdzaak het gebied van de methodologie bestrijkt, is een wirwar van oppervlakkigheid en onklaarheid. De inhoudsopgave toont reeds aan, dat de „problemen" occasioneel aangesneden en elders gekorven of gevierendeeld worden. Het geheel maakt de indruk, ontstaan te zijn uit een grote verzameling van excerpten die, gesorteerd, een zekere indeling als vanzelf aan de hand schenen te doen. Het zou mij te ver voeren in bizonderheden aan te tonen, hoe zwak daarbij de kritiek is. Tot een zuivere behandeling van problemen komt het nergens. In vele gevallen ontbreekt de schrijver zelfs het juiste begrip van den aard van het probleem of van de bedoelingen zijner voorgangers. Het is absoluut onjuist, de strijd tussen Lamprecht en zijn tegenstanders te zien als een kamp tussen synthese en analyse (bl. 31). Het is een onvergeeflijke fout, de economise geschiedbeschouwing eenvoudig gelijk te stellen met het histories materialisme (bl. 58). Dat beide opvattingen meestal samengaan, of met elkaar verward worden, is geen reden tot verontschuldiging. Al kan niet gezegd worden, dat de schrijver geen onderscheid ziet tussen causaliteit en wetmatigheid, van een nauwkeurige begrenzing en een bepaling van hun onderlinge verhouding is geen sprake. Zeer typerend voor de geesteshouding van de schrijver is zijn behandeling van het probleem der *historise* „wetmatigheid". Na met blijkbare instemming Fruin te hebben aangehaald, die de „vaste wetten" afwees (bl. 81), betoogt hij de onhoudbaarheid van de „vrije wil" en de causale bepaaldheid van het toeval, nu met klaarblijkelijk sterke neiging tot het aannemen van wetmatigheid. Ten slotte komt hij tot het volgende vergelijk [1]) : „Het aannemen van historische wetten is slechts mogelijk bij het huldigen van een collectivistische geschiedbeschouwing" (bl. 90). — Een zonderlinge afhankelijkheidsverhouding ! — „In de geesteswetenschappen dragen alle zoogenaamde wetten noodwendig een ander karakter dan in de natuurwetenschap" (bl. 93). — Daar gáát de natuurwetenschappelijke, waar blijft echter de *historise* methode ? — „Zij behoeven niet empirisch gekend te worden. Zij kunnen zeer wel van kosmischen aard zijn" (bl. 94) ??? — Un trait d'occultisme ? Is kosmies op heden niet iets *buiten* de kosmos ? — „De historicus behoeft er niet naar te zoeken ; hij zou daarmee zijn specifieke taak te buiten gaan" (bl. 95). — Geen oppositie dus meer van die kant te wachten. — „Slechts wie de geschiedenis philosophisch wil beschouwen, kan trachten uit de hem verstrekte gegevens zekere wetten af te leiden". — Dat is nu de historiosofie, waar de historicus-stukwerker niet aan tippen kan. — „A priori mag het bestaan van wetten niet ontkend worden ; want daarmee zou elke ontdekking bij voorbaat worden afgesneden". — Je kan het niet weten immers ? — „En al werd aangetoond, dat het kennen van zulke wetten voor den menschelijken geest onbereikbaar was, dan ware het zeer wel denkbaar, dat zulke

[1]) Ik verkort enigszins. De J.

wetten bestonden". — Derhalve, vriend historicus: Chez vous, sans vous. Gij moet er aan geloven! Gij zult uw Lycurgus hebben, al zou hij zijn wetten ook uit de vierde dimensie halen. Zijn juk is echter zacht.

Ten slotte willen we nog wijzen op het groot aantal germanismen, dat een betrouwbaar indicium is van de onzelfstandigheid van deze arbeid, zoowel als van een voor de filosofie bedenkelijk gemis van taalkrities vermogen: *levensvoeringen* (bl. 34); *met* verstandswerkzaamheid *komt* men hier niet *uit* (bl. 35); *waren* (= wären) te vermeerderen (bl. 62); hij moet steeds kritisch *zich verhouden* (bl. 75); die nooit kan *voeren* tot .... (bl. 77), *veralgemeeningen* (bl. 89); (dat) mag *ongerechtigd* en onbillijk heeten (bl. 104).

Het is niet te hopen, dat de Nederlandse litteratuur verrijkt wordt met een uitgebreid werk over „historiosofie", dat op zulk een basis opgetrokken wordt, of waarvan deze „Prolegomena" de hoekstenen vormen.

Daar zou slechts historio-occultisme op kunnen volgen.

Amsterdam. M. de Jong Hzn.

G. de Pimodan, La mère des Guises, Antoinette de Bourbon, 1494—1583. Nouvelle édition. Préface de L. Madelin. Paris, Champion. 1925. (Pr. fr. 20).

De eerste druk van dit werk verscheen in 1889; deze nieuwe uitgave, na den dood van den schrijver, is, naar uit de voorrede blijkt, een daad van piëteit, zooals het schrijven van het boek een daad van piëteit was van dezen door en door Franschen Lotharinger, zelf afstammeling van Antoinette de Bourbon, jegens de nagedachtenis van de vrouw, die door haar verbintenis met Claude van Lotharingen, eersten hertog van Guise, het Fransche bloed huwde aan het Lotharingsche. Wat hier gegeven wordt is daarom in de eerste plaats een biografie, maar de biografie van een op zich zelf niet onbelangrijke figuur, die een aanzienlijke plaats heeft ingenomen in een der meest bewogen tijdperken van de Fransche geschiedenis en die toen zij, 90 jaar oud, stierf, drie geslachten aan zich had zien voorbijgaan en, van Lodewijk XII tot op Hendrik III, getuige was geweest van de regeering van niet minder dan zes koningen van Frankrijk. Waar de hoofdacteurs in het lange drama van de herhaalde worsteling tusschen Karel V en Frans I en van het nog meer bewogen treurspel der Fransche godsdienstoorlogen haar van nabij of meer van verre verwant waren, moest die biografie van zelf uitdijen tot een schets ook van het leven en de gebeurtenissen van dien tijd in het algemeen. Maar — en dat vooral vormt de aantrekkelijke zijde van het boek — de blik wordt daarbij anders dan gewoonlijk gericht. Wij zijn gewend van buiten af het spel te volgen, dat zich aan ons voordoet als de worsteling van groote groepen, door gelijkheid van belangen of van geloofsovertuiging samengehouden, groepen die de meest sprekende en krachtigste of invloedrijkste figuren uit hun midden als van zelf als leiders naar den voorgrond dringen. Hier wordt van binnen uit de verhouding van de groote voorgangers ten opzichte van elkaar bepaald, van de leiders met hun onderlinge, steeds groeiende, straks onverzoenlijke veeten, die achter zich hebben hun volgelingen voor wie zij worden een leus, helden van een legende die uitgroeit tot een geloof. De uitspraak van Madelin dat „l'histoire des guerres dites de religion tient, somme toute, „dans cette histoire de la rivalité des grandes familles" moge te sterk zijn, het kan geen kwaad dat, zoo dicht bij de felheid der middeleeuwen, de aandacht nog eens gevestigd wordt op het persoonlijke element, dat ongetwijfeld toch ook een aanzienlijke rol speelt in deze gebeurtenissen.

Dat in dit boek de afzonderlijke mensch, en niet de partij, de groep, in het middelpunt der beschouwing staat, geeft bovendien kleur en stemming aan het werk, geeft er cultuurhistorische beteekenis aan. Telkens weer wordt de lezer gevoerd naar de residentie van de heldin van het verhaal, het kasteel van Joinville, dat hij betreedt in blijde en droeve dagen, bij vorstelijk bezoek en sterfgeval: tot in details leert hij er het bedrijf der bewoners kennen onder alle omstandigheden, waarin het leven hen plaatst. Maar ook in den hofkring wordt hij binnengeleid bij de vele plechtige en feestelijke gelegenheden, die de moeder der Guises opeischen om de hooge plaats in te nemen, die haar toekomt onder de gasten; zoo worden de lichtere zijden van dat leven mede naar voren gebracht, die in onze voorstelling, waarin de schaduw overheerscht, te veel plegen schuil te gaan. Ten slotte echter ook hier de vereenzaming, de herinnering slechts aan offers en voorbijgegane glorie, de angst voor de toekomst bij al te sterk gespannen eerzucht waaraan de omstandigheden voedsel geven, bij al te zware aanslagen op de familiefortuin.

Uiteraard is de sympathie van den schrijver gericht naar de zijde van de Guises; maar veel sprekender is de zin om te begrijpen dan de lust om te oordeelen: „Seigneur, n'auray-je point en haine tes haineux, et ne „débattray-je point avec ceux qui s'eslevent contre toi?" riep de prins van Condé uit; „Seigneur, n'auray-je point en haine tes haineux?" zoo dacht ook Antoinette van Bourbon; verwijten van gruweldaden van weerskanten, en „en ces conditions les armes doivent en quelque sorte partir d'elles-mêmes". Als een noodwendigheid, voortspruitende uit de geestelijke gesteldheid van den tijd, beschouwt de auteur de gebeurtenissen, waaraan Antoinettes zonen en kleinzonen aan den eenen kant en zooveel andere verwanten aan de andere zijde hun vermaardheid ontleenen.

Het boek is vloeiend geschreven en gebaseerd op een omvangrijk bronnenonderzoek, voor een deel ook gedocumenteerd door de vele brieven en andere bescheiden, die er als bijlagen aan toegevoegd zijn.

Groningen. J. S. Theissen.

W. d'Ormesson, Portraits d'hier et d'aujourd'hui. Paris, Champion. 1925. (Pr. fr. 8).

Schr., blijkens de titels van zijn ander werk, een diplomaat-historicus, bundelt hier 6 artikelen, waarvan 5 in 3 tijdschriften verschenen; het grootste — *Vergennes et Delcassé* —, dat ongeveer de helft van 't boek beslaat, is een parallel tusschen die twee staatslieden, met een poging om Vergennes, en ook Lodewijk XVI, in een gunstiger licht te stellen (p. 146 vv.), Necker's waarde te verkleinen, Delcassé's vredespolitiek helder uiteen te zetten en haar te schilderen in tegenstelling met de Duitsche. Over dit laatste zal men misschien later beter kunnen oordeelen, als de documenten van beide zijden bekend zijn; de vergelijking tusschen V. en D. gaat zeker op wat hun buigzaamheid en gematigdheid betreft; over de koloniale politiek, die een „engrenage" en geen

uitbreidingsdrang is (p. 78 en 90), geen vorm van megalomanie, zou wel te twisten zijn. Maar Schr., anti-radicaal en die met genoegen de Vogüé's meening over den staatsgreep van 2 Dec. 1851 tweemaal (p. 65 en 236) aanhaalt: „une opération de police un peu rude", verdedigt met overtuiging en helder zijn meening over Delcassé.

De andere artikelen zijn van meer persoonlijken aard. Bezitter van het kasteel Ormesson bij Vincennes, afstammeling van den grooten vriend van Hendrik IV, verwant aan Franciscus de Paulo (p. 177, noot), geeft hij schetsen van *Diderot au Grandval*, het kasteel dat in zijn buurt ligt (zie ook thans: P. Ledieu, *Diderot et Sophie Volland*, 1925), van *Saint François de Paule à la cour des rois de France*, van *Olivier d'Ormesson et le procès Fouquet*; het laatste naar belangwekkende bescheiden uit zijn familie, die de onkreukbaarheid en gematigdheid van den maître des requêtes in dat proces doen zien. Men kan anders over Fouquet oordeelen en zijn zucht „d'élever un temple à sa quasi-divinité" (E. Magne in *Mercure de France*, 15. 12. 1925, p. 764) en het met Schr. niet eens zijn over de daden van den bezitter van Vaux. *Eugène Melchior de Vogüé* en *Les Lettres du général Lyautey* handelen over twee typische figuren die Schr. bewondert: den eerste als partij- of geestgenoot, den tweede, terecht, als een der volmaaktste vormen van den Franschen geest van energie en cultuur.

De gemiddelde lezer, zegt Schr., beweert, dat „un livre n'est pas un musée que l'on visite, mais un tableau qu'on passe pour l'emporter". Als zulk een schilderij is het een typisch staal van den bedaard nationalistischen, katholieken, traditioneelen geest van Frankrijk, met zijn vooroordeelen en bewonderingen, waarover men van meening kan verschillen. Een vraag blijft de jaloezie van Lodewijk XIV tegenover Fouquet, die Schr. (p. 11) verdoezelt, terwijl hij diens geldzucht tracht goed te praten door zijn eerzucht die „portait quelque chose en elle qui la purifiait". En zal de geschiedenis dit oordeel (p. 124) onderschrijven: „M. Delcassé ne domine pas seulement son époque; on pourrait dire qu'il l'écrase"? Is Charles Maurras' studie over Sainte-Beuve in *Trois idées politiques* zijn meesterwerk (p. 165), of is het een meesterstuk van handige argumentatie? En als men veel kritiek heeft gelezen van A. de Pontmartin, dan heeft men nog wel een andere meening over „le plus spirituel des critiques, cultivé, enthousiaste, mordant" (p. 212), vooral wat de geestigheid aangaat. En dan (p. 227): .... „Français avec passion, c'est-à-dire éternel serviteur de l'Idéal", een van die gevaarlijke generalisaties, die zooveel kwaad doen. Het op blz. 44, n. 1 aangekondigde boek was vóór deze publicatie verschenen. En blz. 163 leze men „Le temps, filtre sévère ....", niet „philtre". In het geheele boek proeft men een man die zich dicht voelt staan bij de Vogüé: „Esprit libre et cœur traditionnel" (p. 237). En wiens hart wel eens zijn geest de baas is, als bij zooveel anderen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Reimers, Ostfriesland bis zum Aussterben seines Fürstenhauses. Bremen, Friesen-Verlag. 1925.

In een vlot geschreven, populair bedoeld boek van 264 bladzijden druks met 3 duidelijke kaarten, verhaalt de bekende Oostfriesche geschiedvorscher ons de geschiedenis van zijn geliefde „Heimat". Het was een eeuw geleden, sedert Gittermann, grootvader van den beroemden Oostfrieschen wijsgeer Rud. Eucken, wien het boek is opgedragen, een dergelijken arbeid ondernam. Voor dit boek werden blijkbaar de vertrouwbaarste bronnen gebruikt. Jammer, dat de schrijver niet achterin een overzicht over die bronnen en de literatuur over het onderwerp heeft bijeengeplaatst! Hij heeft niet toegegeven aan de ook in Oostfriesland lang na Emmius nog bestaande geneigdheid om de „Friesche vrijheid" der Middeleeuwen als een soort van paradijstoestand voor te stellen. Met onpartijdigheid behandelt hij de godsdienstgeschillen der 16e eeuw en de verdere geschiedenis van het landje onder de Cirksena's gedurende de drie eeuwen hunner voor het land lang niet altijd heilzame, zelfs teekenen van degeneratie vertoonende heerschappij, die in Edzard den Groote, omtrent 1500, haar besten vorst vond. Hij laat niet na te doen uitkomen, hoe weinig de Oostfriezen in 1746 ingenomen waren met het optreden als hun vorst van Frederik den Groote, den „Blutkönig, der nun in Schlesien wohnet", toen, met het koele „ite, actum est", de laatste Cirksena ten grave was gedaald. Evenzoo laat hij aan het slot een sterken nadruk vallen op den „krachtvollen Eigenwert und bewuszten Eigenwillen" van dit oude friesche landschap, dat, „wolls Gott auf unberechenbare Zeit", zijn eigenaardigheid behouden wil. De talrijke aanrakingspunten tusschen dit gebied en het onze, van de alleroudste tijden af, worden duidelijk aangewezen, voor de Middeleeuwen vooral, het minst voor de 17de eeuw, die in dit opzicht al te stiefmoederlijk bedeeld is.

Leiden. P. J. Blok.

Het Leven van een Vloothouder. Gedenkschriften van M. H. Jansen, gep. Schout bij Nacht titulair, lid van den Raad van State, geb. 10 Sept. 1817, overl. 10 Sept. 1893. Naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door **S. P. l'Honoré Naber.** Utrecht, Kemink & Zoon. 1925.

Blijkens het zakelijk voorbericht (6 bladzijden), waarmede de oud-Kapitein ter zee Naber deze ruim 400 pagina's gedenkschriften inleidt, heeft de mogelijkheid eener publicatie daarvan reeds jaren geleden bestaan. Maar de toenmalige rechthebbende was van gevoelen, dat zij aan slechts betrekkelijk weinigen belang zouden inboezemen, tenzij in eene bewerking, welke naast het overzicht van het leven en streven van een onzer verdienstelijkste officieren tevens eene bijdrage zou vormen voor de geschiedenis van het zeewezen gedurende een belangrijk tijdvak van de 19de eeuw. Toen dit werk gereed was, oordeelde de bewerker zelf het te omvangrijk voor publicatie en zoo bleven toen ook de gedenkschriften slapen, totdat de bewerker van zoovele uitgaven der Linschoten-vereeniging ze in handen kreeg, wiens inzicht, dat deze autobiografie een document vormt van uitmuntend gehalte, ongetwijfeld door eene talrijke schare zal worden gedeeld. Want dit boek is niet enkel van de eerste tot de laatste bladzijde boeiend voor hen, die tot de zeemacht of tot de koopvaardijvloot behooren, ook voor vele anderen in den lande zal dit onopgesmukt, helder en vlot geschreven verhaal van eigen levenservaringen en daden eene belangwekkende lectuur vormen, waarin ook zij, die meer in het bijzonder belangstellen in de ontwikkeling van de Nederlandsche zeevaart, hun gading zullen vinden. Men zie slechts het kort overzicht, dat Naber in zijn voorbericht geeft van Jansen's verdienste-

lijkste verrichtingen, een overzicht, dat wij hier onveranderd laten volgen:

(1843) aan Soerabaja een verbeterden gemeenschapsweg met het Westen gegeven;

(1847) gewaakt dat dit vaarwater niet bedorven werd en een nieuwen gemeenschapsweg geopend met het Oosten (het Jansens Vaarwater);

(1850) gewaakt dat de kustvaart in Nederlandsch-Indië is voorbehouden gebleven aan de Nederlandsche vlag!!

(1853 etc.) bewerkt dat de reeders van Nederlandsche koopvaardijschepen meteorologische journalen op hunne schepen invoerden en lieten bijhouden;

de beoefening der maritieme meteorologie in Nederland ingeleid en haar aan het Meteorologisch Instituut te Utrecht gecentraliseerd;

het aanbouwen van klipperschepen voor de Nederlandsche koopvaardijvloot bevorderd;

(1856—'58) op eigen initiatief studiereizen gemaakt met Engelsche en Amerikaansche klippers;

(1858 etc.) op eigen initiatief studiereizen gemaakt naar de maritieme inrichtingen van Frankrijk, Engeland en Duitschland; de omwenteling in het krijgswezen ter zee *bijtijds voorzien, ingeleid en geleid*; de watermijnen in gebruik helpen brengen;

(1866) het eerste gepantserde materieel der Nederlandsche Zeemacht in dienst gesteld en in de vaart beproefd;

(1870) den stoot gegeven aan het tot stand komen eener stoomvaartverbinding tusschen Nederland en Amerika;

(1873) het Aardrijkskundig Genootschap als medeoprichter tot stand gebracht;

(1875—'82) het Noordpoolonderzoek geleid en behartigd.

Over Jansen's aandeel in deze verschillende aangelegenheden geven deze gedenkschriften inlichtingen, welke elders niet zouden zijn te vinden, o.a. over Maury, den vader van de oceanografische meteorologie, wiens trouw vriend en krachtig medewerker hij was.

Uit den aard der zaak vindt men in deze gedenkschriften veel, dat tot de „histoire intime" van de Zeemacht behoort, en daaronder zeer amusante episodes, zooals b.v. die van de gefingeerde zeeroovers bij de Tijgereilanden in hoofdstuk V. Bij deze, zoowel als bij de vermelding van meer ernstige aangelegenheden, bestuur en politiek betreffende, steekt J. zijne meening over personen niet onder stoelen of banken, blijkens het voorbericht soms zóo, dat de bewerker het aangewezen vond verzachtingen aan te brengen. Overigens liet hij slechts enkele longueurs uit het manuscript vervallen, waarvan telkens in den tekst melding is gemaakt.

De door den bewerker aangebrachte noten vormen met het voorbericht eene welkome toelichting; een aan het werk toegevoegd Register van Personen, en een ander van Plaatsen en Zaken, geven met de omstandige inhoudsopgave eene uitstekende gelegenheid zich te oriënteeren in dit werk, dat uit den aard van des schrijvers veelbewogen loopbaan over zoo groote verscheidenheid van personen, plaatsen en zaken spreekt. Hij, die het zou willen ondernemen, deze gedenkschriften aan critiek te onderwerpen, zou daardoor geen gemakkelijke taak hebben. Daarvoor is hier geen ruimte; bepalen wij ons daarom tot de opmerking, dat J., waar hij (blz. 389) zegt: „van toen af — d.i. na het omslaan van de „Captain" — is men torenschepen gaan bouwen," voorbijziet, althans niet vermeldt, dat met de „Captain", toen deze in Sept. 1870 omsloeg, ook het in 1868 van stapel geloopen torenschip „Monarch" van hetzelfde eskader deel uitmaakte [1]).

's-Gravenhage. G. F. Tydeman.

H. W. Obbink, De magische beteekenis van den naam inzonderheid in het Oude Egypte. Amsterdam, H. J. Paris. 1925. (Pr. *f* 3.25). (Utrechtsche diss.).

Dr. Obbink heeft in zijn verhandeling over bovengenoemd onderwerp, de groote hoeveelheid aan egyptologisch materiaal vergaard, in aansluiting aan de parallellen ontleend aan folklore en godsdienst der primitieve beschouwingswijze. Het overwegend practisch belang dezer dissertatie bestaat in de eerste plaats in het feit, dat zij, uitgebreider dan Lefébure e. a., een verbatim overzicht geeft over de belangrijkste teksten, die ons voor dit onderwerp ten dienste staan. Vooral de behandeling der desbetreffende Pyramidenteksten vormt een welkome aanvulling voor Van der Leeuw's dissertatie over de Godsvoorstellingen in de Pyramidenteksten. Eenige kleinigheden zouden wij echter, als verandering of aanvulling, nader willen vermelden.

Blz. 4 „de mooie slang". Deze vertaling geeft niet de eigenlijke beteekenis der uitdrukking weer. Het adjectief krijgt hier bijna den zin van „goddelijk". Vgl. Coptisch „*gapsi*" en mijn Beide Volksverhalen van Pap. Harris 500 Verso, blz. 173 noot 5.

Blz. 8. ad „*menshû* = cartouche". Wij missen in deze dissertatie de bespreking van de magische beteekenis der cartouche zelf en hierdoor is ook 's schrijvers keus op het woord „*menshû*" gevallen, om de cartouche aan te duiden, in plaats van op het in dit verband juistere „*shenû*". Het woord „*menshû*" beteekent „menie"; ook is het de verfpot, die vaak den cartouchevorm bezit; zoo werd het woord overdrachtelijk ook voor de cartouche zelve gebezigd (W. Spiegelberg, Ä. Z. 1906, blz. 158). „*Menshû*" heet de cartouche slechts voor de uiterlijke vormgelijkheid met het voorwerp, dat het woord oorspronkelijk aanduidt; „*shenû*" is de naam, die aan de cartouche als magisch symbool werd toegekend. Het is „the magical rounding protection by a knotted cord" (Journal Eg. Archeol. 1921, blz. 168; vgl. Ä. Z. 1905, blz. 74), of ook een metalen ring, die als „roue liturgique" schijnt gebezigd te zijn geweest (femin., Ä. Z. 1901, blz. 144 e. v.). Een nadere exkurse over dit woord, in verband met den naam, ware hier zeer gewenscht geweest.

Blz. 32, *noot* 1 (mogelijk verband tusschen de eg. woorden voor „mensch" en „traan"). Etymologisch verband tusschen beide woorden bestaat zeker niet. Wanneer men zich niet aansluit bij de door A. Ember (Ä. Z. 1913, blz. 118 sub no. 74) voorgestelde „semitische" afleiding, schijnt de volksetymologie bij „*remet* = mensch" toch eerder aan het eg. „*vret* = oog" (Hemelkoe 9), dan aan „*remi* = weenen" te hebben gedacht (von Bissing, Ä. Z. 1902—1903, blz. 144).

Blz. 40. „Hepzefi". Waarom niet liever de juistere lezing „Zefihep"? (vgl. K. Hoffmann, Die Theophoren Personennamen, blz. 69).

[1]) Opmerking van den oud-Minister van Marine W. J. Cohen Stuart.

Blz. 95 („noemen” en „schrijven”). Vandaar de dubbele beteekenis van den stam „*dm*” en de overgang in beteekenis van eg. „*schaû* = gedenken” tot coptisch „*schaj* = schrijven” (vgl. W. Spiegelberg, HandW.B. blz. 132, noot 13).

Blz. 120 („groote” en „kleine naam”). Het was ook uitsluitend de kleine naam, die kon worden afgekort (K. Sethe, Ä. Z. 1922, blz. 78).

Blz. 128 („anch ûza sneb”). Deze formule kon achter elk voorwerp geplaatst worden, dat tot den vorst in eenige betrekking stond; dit gebruik beperkt zich dus geenszins tot den naam alleen (vgl. Beide Volksverhalen enz., blz. 84).

In tegenstelling met „*medû* = spreken”, dat in de Pyramidenteksten zelfs éénmaal de zeer concrete beteekenis van „woordklank” schijnt te hebben (Pyr. 646c, vgl. Ä. Z. 1922, blz. 76), is het belangrijk waar te nemen, dat het woord „*ren* = naam” eerst in den loop van het Middelrijk het determinatief (zittenden man met hand aan den mond) aanneemt; vóór dien tijd treft men het alleen met zijn stamradicalen geschreven aan (Journ. Eg. Archeol. 1925, blz. 120).

Ten slotte wil ik voor de beteekenis van „*mâa-cherû*” (blz. 25 e. v.) nog wijzen op het interessante parallelisme tusschen de adjectieven in de volgende passage: „hij geve, dat gij een geest („*achû*”) moogt zijn in den hemel, een machtige („*ûser*”) op aarde, en „*mâa-cherû*” bij de Godheid” (Lacau, Sarcoph. antérieures au Nouv. Empire I, 171).

Het boek van den heer Obbink zal voor een ieder, die een vlotgeschreven overzicht zoekt over het materiaal, dat egyptische teksten voor de magische beteekenis van den naam opleveren, zeer welkom zijn.

Leiden. H. P. Blok.

H. Koch, Römische Kunst. (Jedermanns Bücherei). Breslau, Ferd. Hirt. 1925. (Pr. geb. M. 3.50).

De schrijver van dit boek wijst er in zijn voorwoord uitdrukkelijk op, dat hij *geen* kunstgeschiedenis van den keizertijd, *geen* overzicht van de bewaarde monumenten wil geven. Hij wil slechts opwekken „zur kunstgeschichtlichen Betrachtung der röm. Kaiserzeit”, en hij is daarin, naar mijn meening, ten volle geslaagd. Want met zekerheid zijn de voornaamste caracteristica der Rom. Kunst onderkend en in het licht gesteld en op de 100 pagina's zal men nauwelijks een der „problemen”, die thans meer en meer de gemoederen bewegen, missen. Kort en scherp weet de schrijver de hoofdzaken te vatten en zijn eigen standpunt duidelijk te maken. Daar is al dadelijk de inleiding, waarin hij zijn goed recht, te spreken van „*Romeinsche* Kunst”, staande houdt en in het algemeen over „Romeinsche” kenmerken spreekt. Terecht merkt hij op, dat de Romein in de bouwkunst zijn wezen op de meest monumentale en grootsche wijze tot uitdrukking heeft gebracht: de bouwkunst neemt dan ook de belangrijkste plaats in zijn relaas in. De schr. volgt de methode, na een kort, algemeen-inleidend woord, zijn themà te splitsen in onderdeelen: Ingenieurbauten, Hausbau, Villen und Paläste, Tempelbau, Kaiserfora, Basilica, Kaiserthermen, Dekoration —, en deze dan uitvoeriger te bespreken en toe te lichten met enkele goedgekozen voorbeelden, die men, deels in den tekst, deels aan het eind van het boekje vereenigd vindt. In het 2de gedeelte wordt de beeldende kunst behandeld, waarbij de beeldhouwkunst, ondanks de opgelegde beperking, nog zeer goed tot haar recht komt, maar de schilderkunst m. i. wat kort wordt afgedaan. Daarbij dient men echter te bedenken, dat dit laatste gebied ook nog vrijwel braak ligt. Ook voor de beeldhouwkunst zijn eerst in den laatsten tijd eenige onderzoekingen verschenen (o. a. van Weickert, Münch. Jahrb. 1925; van den zelfde en van Sieveking, in de Festschrift P. Arndt, 1925; van Rodenwaldt, 83. Winckelmannsprogramm, en van ondergeteekende: Tijdschr. v. Geschied. 1925), die de schrijver niet heeft *kunnen* gebruiken, maar die het nu mogelijk maken, niet zoo uitsluitend, als hij het doet, van het historisch reliëf en het portret te spreken. Dat zijn nu eenmaal onvermijdelijke nadeelen van de jeugd der „Rom. Kunstgeschiedenis”. En even onvermijdelijk zijn de bezwaren, die ontstaan door het noodgedwongen fixeeren der nog zeer fluctueerende meeningen. Dat men daarin soms met den schrijver verschilt, spreekt vanzelf. Zoo zou ik persoonlijk sterker den nadruk leggen op het *Italische* element in de Etrurische kunst, waardoor de wordingsgeschiedenis der Republikeinsche Kunst bevredigender verklaard wordt. In de quaestie of Grieken dan wel Romeinen de makers der Rom. beeldhouwwerken zijn, helt de schr. er toe over, ook aan Romeinen („Italici”) een aanzienlijke plaats in te ruimen. Terecht, naar ik meen, al geloof ik niet, dat de vraag van groot belang is. Als wij niet het groote voorbeeld van het „Amerikaniseerende” Amerika voor oogen hadden, dan zouden de Duitsche dienstmeisjes in ons eigen land, wier „Hollandiseering” we, in deze paar jaren reeds, duidelijk kunnen bemerken, ons voorzichtig moeten maken met onze conclusies omtrent „rassen” en „nationaliteiten”! „Orient oder Rom?” verliest de schr. nergens uit het oog: hij wijst voortdurend op de mogelijkheden, maar steeds met de reserve, die ons, zoolang de voornaamste onderzoekingen nog ontbreken, betaamt, en steeds met vol begrip voor het *eigene* van Rome, in het opnemen en verwerken van mogelijke „Anregungen”. Buitengewoon nuttig zijn „Zeittafel” en „Schriftennachweis” aan het slot, waar men de voornaamste literatuur bijeenvindt. Bij de keuze der 56 afb. is de schr. niet teruggeschrikt voor enkele zeer instructieve plattegronden en met vreugde begroet men bij de bouwkunst enkele stalen der kunst van Piranesi, die als geen tweede Romeinsche architectuur heeft begrepen en liefgehad.

Prof. Koch biedt in dit voortreffelijke boek niet slechts een „opwekking”, maar ook een leidraad, en het is met het volste vertrouwen, dat ik dit doordachte en uitstekend geschreven werkje, waarvan ik den algemeenen tenor geheel kan onderschrijven, in de belangstelling aanbeveel.

Utrecht. G. A. S. Snijder.

M. J. Pattist, Ausonius als christen. Amsterdam, H. J. Paris. 1925. (Prijs *f* 2.25).

Ausonius was dichter, geleerde, ambtenaar, hoveling, in het begin der vierde eeuw, veelal verblijf houdende te Bordeaux. Zijn uitingen en gedragingen hebben aanleiding gegeven tot langdurige debatten over de vraag, of hij al dan niet christen was. Edward Mallet Young, in de Dictionary of christian biography van Smith and

Wace, noemt als even zoovele pro's en contra's Scaliger, Fabricius, Funccius, Ampère, Trithemius en Voss, Heindrich, Muratori, etc. Pattist noemt nog als verdienstelijke, laat mij zeggen Ausoniologen, Gronovius, Tollius, Souchay, de Benedictijnen, Boissier, Ebert, Pichon, Labriolle. Wij naderen hier de mer à boire. Pattist meent nu „een niet nutteloozen arbeid verricht te hebben, door zijn christelijke werken niet a priori als een bewijs van zijn Christendom te aanvaarden, of, zoo als anderen, te beschouwen als een Spielerei — veel van zijn werk is slechts een lusus geweest —, of zelfs als het product van een kwaadwillig gunstbejag; maar door, onder een nauwkeurig vergelijken, verklaren, toetsen en vastleggen van de aanwijzingen tot zijn Christendom, den weg te zoeken naar de godsdienstige gedachtenwereld van Ausonius.

Aan dat „nauwkeurig vergelijken, verklaren, toetsen en vastleggen" heeft het voorwaar niet ontbroken. De schrijver beheerscht voldoende het latere Latijn, beweegt zich gemakkelijk in de latijnsche patres van den tijd, en ontwerpt zoo een beeld, niet alleen van biographische, maar ook van cultuurhistorische beteekenis. Zijn Ausonius is een phaenomeen in de periode van het stervend heidendom. Een inhoudsopgave geef ik hier maar niet. De conclusie luidt: „dat Ausonius op de hoogte was van: 1. sommige leerstellingen van het Christendom, 2. de den Christenen eigene zeggingswijze, 3. cultusgebruiken van het Christendom, en 4. dat hij aan deze gebruiken deelnam, 5. dat hij begrippen over moraliteit had, die speciaal den Christenen eigen waren."

„Moge," zoo wenscht Dr. Pattist, „dit boekje niet slechts voor den classicus, die onzes inziens moet trachten naast de classieke wereld ook de eerste eeuwen van het Christendom voor zich te realiseeren, maar ook voor den theoloog, die de plaats van het Christendom in alle geledingen der toenmalige maatschappij moet trachten vast te leggen, eenig nut afwerpen."

Wij wenschen het met hem.

Ofschoon op het titelblad niet staat: Deel I, lezen wij toch aan het slot: „Wij stellen ons voor in een volgend deel Ausonius' karakter in verband met de eischen van het christelijk geloof aan een bespreking te onderwerpen."

Wij zien daar verlangend naar uit.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. Meuffels, C. M., Sainte Lydwine de Schiedam (1380—1433). **Paris, Victor Lecoffre, J. Gabalda. 1925. (Pr. fr. 4).**

„Van alle Noord-nederlandsche volksheiligen" — schrijft prof. W. Moll op blz. 107 van het Tweede Deel van zijn *Johannes Brugman* — „is geen enkele zoo beroemd geweest als Lidwina, de maagd van Schiedam". Haar naam zweefde op veler lippen, de roep die van haar uitging verbreidde zich tot ver over de grenzen van ons vaderland, bij tijdgenoot en nageslacht stond zij in een reuk van heiligheid. Heel natuurlijk dus, dat het zwaarbeproefde, sedert het vijftiende levensjaar voortdurend aan lichamelijk lijden onderhevig, niettemin godvruchtig en schouwend leven hetwelk zij geleid heeft, reeds spoedig na haar dood door devoten van haren tijd en later tot op onze dagen door verschillende personen hier te lande en in het buitenland min of meer breedvoerig beschreven werd.

Ten vorigen jare is van de hand van den heer Hubert Meuffels, C. M., supérieur du séminaire St. Joseph de la congrégation de la mission (Lazaristes) te Helden-Panningen in Limburg, schrijver van *Les martyrs de Gorcum* (al in derde uitgaaf verkrijgbaar), het boekje verschenen, welks titel hierboven staat afgedrukt. In een achttal hoofdstukken worden ons de lotgevallen van Lidwina medegedeeld. Wij leeren haar achtereenvolgens kennen: als jong meisje; als kranke; als wonderdoenster; als schouwster, aan wie in ecstatischen toestand allerlei visioenen zijn te beurt gevallen. Daarna wordt gesproken over haar ontmoetingen met „maître André", tevoren praemonstratenser monnik in de abdij van Mariënweerd en sinds 1407 pastoor te Schiedam, een „homme égoïste et terre à terre" volgens den auteur, naar het getuigenis van een der vroegste biografen „een geletterd man, doch uiterst ruw en onervaren in de dingen des geestes". In de slothoofdstukken wordt Lidwina geteekend als weldoenster van haar volk; op hetgeen is voorgevallen gedurende de laatste tien jaren haars levens vinden wij de aandacht gevestigd; eenige bladzijden worden gewijd aan haar dood (zij is gestorven 14 April 1433, na pas haar vier en vijftigste jaar te zijn ingetreden), aan de wijze waarop in de middeleeuwen en na de Hervorming hare nagedachtenis door Katholieken hoogelijk in eere werd gehouden, aan den invloed eindelijk dien zij heeft geoefend. „Lydwine de Schiedam" — lezen wij tegen het einde van de levensbeschrijving — „n'a pas acquis dans l'histoire la célébrité de Claire d'Assise ou de Colette de Corbie, de Catherine de Sienne ou de Thérèse d'Avila. Mais son apparition fait encore belle figure parmi ces âmes d'élite qui se transmettent à travers les âges le ministère de la charité et de la souffrance réparatrice. Ministère sublime, toujours nécessaire, tant qu'il y aura des hommes ici-bas, mais toujours accompli avec amour et générosité, l'histoire est là pour l'attester". Wat de waarde van het boekske zoozeer verhoogt is èn de uitgebreide bibliographie aan het slot èn in het tweede hoofdstuk de mededeeling en beoordeeling van de bronnen voor Lidwina's geschiedenis, waaronder tot de voornaamste moeten gerekend worden de biographieën van Jan Gerlacus, Thomas a Kempis en Johannes Brugman. Het hier aangekondigde geschrift, van wetenschappelijken zin getuigend, is in vloeiend Fransch geschreven en laat zich aangenaam lezen.

Arnhem. D. A. Brinkerink.

SCHOOLBOEKEN.

Das Weihnachtsoratorium von Adolf Stern. Autorisierte, für den Schulgebrauch mit Erläuterungen versehene Ausgabe von **W. J. Noordhoek. Groningen, Wolters. 1925.** (Pr. geb. ƒ 1.30).

Een vlot geschreven vertelling met fijne karakteristiek van de hoofdpersonen, — een aan den drank verslaafd, verloopen muziekgenie, met in de ziel nog van die verborgen hoekjes, waar schaamte, maar vooral dankbaarheid en goedheid bewaard bleven, — daarnaast z'n jeugdvriend, nu geestelijke op het platteland, — een eenvoudige vrome, die eerlijk en dapper zijn weg door het leven gaat.

Ook de andere personen krijgen voor ons kleur en leven, vooral de oude huishoudster van den dominee, die door de brutaliteit van den vreemden indringer zoo kostelijk verontwaardigd is.

De uitgave in „Von Deutscher Art und Kunst" is keurig verzorgd, — de aanteekeningen er bij geven juist, wat noodig is, en — geven dat *goed*.

Leiden. A. A. van Weel.

M. J. C. Büchli, John Ruskin, The King of the Golden River. Amsterdam, Meulenhoff.

Dit bekoorlijke sprookje, zeer geliefd bij de leerlingen van middelbare scholen, werd door Ruskin geschreven voor Effie Gray, die hij later trouwde. Het is een fantastisch verhaal uit Stiermarken, vol vereering voor het bergland. Deze Hollandsche uitgave zal stellig populair worden. Het vormt No. 5 van de serie „My first collection".

Leiden. F. Hopman.

J. B. van Amerongen en L. Snitslaar, Stories of Modern Authors.

Het nieuwe nummer van Meulenhoff's „English Library" bevat korte verhalen van O'Henry, Joseph Conrad, George Gissing, Robert Louis Stevenson en Sir Arthur Quiller-Couch. Elke geschiedenis is vergezeld van een portret van den schrijver en van een biografische notitie. Interessante lectuur voor de hoogere klassen.

Leiden. F. Hopman.

H. van Gelder, Leerboek der oude geschiedenis voor de hoogere klassen der Gymnasia. 6e druk, bewerkt door **D. Cohen.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1925. (Pr. ƒ 3.50).

De nieuwe druk van dit werk brengt de groote verbetering van de verdeeling in hoofdstukken en paragraphen, terwijl tevens een kort overzicht de bruikbaarheid voor het onderwijs verhoogt. De verdeeling van dit overzicht in twee kolommen, waarvan de eene in enkele woorden het essentieele van de daarnaast beknopt meegedeelde feiten weergeeft, is zeer gelukkig. In den tekst zelf is door cursiveering getracht de voornaamste gebeurtenissen overzichtelijker te maken. Hier en daar is dit doel misschien voorbijgestreefd en ware eenige beperking wenschelijk.

Met het oog op den beperkten tijd in de vierde klasse, had zonder bezwaar het zoeken naar den politieken evenwichtstoestand na Alexanders dood korter behandeld kunnen zijn.

Een enkele maal verdient een kleine omwerking voor eenige meerdere duidelijkheid aanbeveling. Zoo bij het familieleven van Augustus, waar over de opvolging gesproken wordt (pg. 216). „Zijn stiefzoon Drusus, een groot veldheer en zeer innemend man, stierf jong, enz. Zoo bleef hem dan ten slotte niets over, dan aan Tiberius de opvolging na te laten, waartoe ook zijn vrouw Livia, uit wier eerste huwelijk Drusus en Tiberius waren gesproten, hem dreef." Hierdoor wordt de indruk gewekt, vooral ook door de volgorde Drusus-Tiberius, dat Tiberius als jongere bij Drusus leven niet in aanmerking had kunnen komen. Terwijl Tiberius even later weer het „norsche karakter" krijgt zonder meer. Bij een ietwat andere inkleeding van de opvolgingskwestie zou het veel gesmade norsche karakter van den achterafgezetten Tiberius vanzelf de toelichting ontvangen, waar deze toch wel recht op heeft.

Voor zijn welgeslaagde poging dit werk door een noodzakelijke moderniseering voor het onderwijs te bewaren, verdient de bewerker aller dank.

Leiden. J. R. Wartena.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van F. Kluge's *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*, die meer dan één geslacht van germanisten goede diensten heeft bewezen (de eerste uitg. is van 1887), is bij Max Niemeyer te Halle (Saale) een derde druk verschenen (pr. M. 5, geb. M. 6). Hij had een „freundesgabe" op den 70sten verjaardag van den bekenden geleerde moeten zijn, maar juist een maand tevoren is hij gestorven. Ludw. Sütterlin en Ernst Ochs hebben het boekje zorgvuldig nagezien en aangevuld met datgene wat hun uit de nieuwe stof die Kluge had bijeengebracht, voor opneming in aanmerking scheen te komen, maar de inrichting onveranderd gelaten; vette druk daar waar een nieuw suffix ter sprake komt, maakt het opzoeken gemakkelijker. Het duitsche purisme van den tegenwoordigen tijd viert hier hoogtij: zoo zijn al in den eersten regel van de Einleitung de wortbildungsprinzipien tot -gesetze geworden (geen van beide uitdrukkingen is bizonder gelukkig, de oude wellicht nog beter dan de nieuwe), even verder werd materialfülle tot stoffreichtum (waarbij het epitheton staunenswert, ter eere van Jac. Grimm gebruikt, verviel) en historische kombinationen tot geschichtliche verknüpfungen. Sachregister en Wortindex heeten nu Sach- en Wortverzeichnis. Met zulke kinderachtigheden is de taalwetenschap, die vreemde termen toch niet missen kan, niet gediend. J. H.

Wij ontvingen den derden druk van *Gunnlaugs saga Ormstungu*, uitg. door E. Mogk, die vooral in de inleiding verschillende veranderingen heeft aangebracht. Het boekje, n°. 1 van de „Altnordische Textbibliothek", is bij Max Niemeyer te Halle (Saale) verschenen; de prijs bedraagt 2 M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neuphilologische Mitteilungen, 1926, 5-6: A. Jeanroy, Études sur l'ancienne poésie provençale; I: La structure de la chanson. — H. Suolahti, Friedrich Kluge: In Memoriam. — Besprechungen.

Bijdragen Vaderl. Gesch., IV, 3-4: De Jong, Twee Keizeroorkonden. — Elias, Schetsen, XIII: Blokkade der rivier van Londen (1653). — Sneller, Opkomst der Nederl. Katoenindustrie. — Molhuysen, Grotius' De Jure Praedae. — De Man, Vervolging der Broeders en Zusters des Gemenen Levens. — Historische Literatuur.

Hist. Zeitschrift, 134, 3: Beyerhaus, Abbé De Pauw und Friedrich der Grosze. — Neumann, Der junge Jacob Burckhardt. — Miszelle (Wechsler, Das jüngste Frankreich).

Studiën, CVII, Febr.: J. v. Ginneken, Geert Groote: de schrijver van Boek II en III der Imitatio Christi. — J. Gerver, Bezwaren tegen de Verschuivingstheorie. — N. Perquin, Introductie tot W. Raabe. — M. Bruna, Reflexen, II. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Chantepie de la Saussaye e.a., Lehrbuch: D. Lit.Ztg. 1926, n°. 47 (Heiler).
Gedenkboek Scheurleer: Rev. Crit. 1926, n°. 22 (Pirro).
Japikse, Beziehungen: D. Lit. Ztg. 1926, n°. 48 (Oppermann).
Kramer, Chénier et la poésie parnassienne: Rev. Crit. 1926, n°. 20 (Martino).
Moll, Vagantendichtung: D. Lit. Ztg. 1926, n°. 52 (Ehrismann)
Meijboom, Pilgerfahrt: D. Lit. Ztg. 1926, n°. 49 (Strauch).

VERSLAG

betrekkelijk de in 1926 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1927** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1928 op te maken en vóór 1 Juni 1929 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1927. MR. C. B. MEMALDA.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Annaei Lucani Belli Civilis Libri Decem editorum in usum edidit **A. E. Housman.** Oxonii apud Basilium Blackwell. MDCCCCXXVI. (Pr. 12 sh. 6 d.).

Aan Lucanus is nu eens het zeldzame voorrecht ten deel gevallen, dat hij een uitgever heeft gevonden in een scherpzinnig philoloog, die tevens zelf dichter is. Waren dergelijke personen niet zoo dun gezaaid, zoo zou het met de Latijnsche dichtwerken, die de tijd ons heeft gespaard, heel wat beter gesteld zijn dan thans het geval is. Slechts een uitvoerig opstel, zooals Eduard Fraenkel te Kiel reeds in *Gnomon* (Sept. 1926 p. 497—532) aan deze meesterlijke uitgave heeft gewijd, kan de verdiensten er van op waardige wijze schilderen: de mij in het *Museum* toegestane plaatsruimte stelt mij slechts in de gelegenheid om in een korte aankondiging op hare voortreffelijkheid te wijzen.

De uitgever heeft op den omslag den aard van zijn werk aangegeven Het gelijkt op zijne Iuvenalis-editie van 1905 in zooverre, dat het een aanvullend karakter draagt en bedoelt de gebreken te herstellen en de dwalingen te verbeteren van de bestaande uitgaven, voornamelijk van de jongere, maar op twee hoofdpunten verschilt het van zijn Iuvenalis: het brengt geen nieuwe kennis van MSS., daar deze niet noodig is, maar weerlegt slechts de heerschende meeningen over hunne verwantschap en afstamming. Aan den anderen kant schenkt het meer ruimte aan de interpretatie en op dit gebied roept het wederom de aandacht op voor de oudere commentatoren en in het bizonder voor de scholiasten. De tekstverbeteringen bestaan voornamelijk in veranderingen der interpunctie. Een speciale appendix werd vereischt om astronomische problemen te verklaren, die oude dichters of hunne moderne uitgevers niet hadden begrepen. In de praefatio (p. V—XXXV) houdt Housman voorgoed afrekening met de opperheerschappij van den codex Montepessulanus, alsmede met de Paulinische recensio. Hij zet daarna uiteen, dat bij de vijf MSS., waarop de tekstconstitutie in hoofdzaak berust, geen sprake kan zijn van een verdeeling en vereeniging in families of zelfs in klassen. De bestaande handschriften zijn voldoende voor de vaststelling van den tekst, die ons zeer bevredigend is overgeleverd: op 800 verzen valt slechts éène ernstige corruptie te constateeren. Een verdere uitbreiding van het apparaat is dus niet noodig: slechts van de critiek en het stijlgevoel zijner uitgevers is voor Lucanus verder heil te verwachten. Minstens een dozijn emendaties van geleerden uit de 17de en 18de eeuw zijn later door de ontdekking of collatie van MSS. bevestigd. Het is streelend voor ons nationaal gevoel, dat *acht* daarvan op naam van landgenooten staan. Op geestige, maar onbarmhartige wijze worden ten slotte de vroegere uitgaven onder handen genomen en het over Francken's editie gevelde vonnis kon nauwelijks harder luiden, al eindigt het met de woorden: „And yet he has rendered more service to Lucan than Mr. Hosius".

De voornaamste verdienste der uitgave is gelegen in den uitnemenden tekst, waarin honderden van plaatsen, hoofdzakelijk door het aanbrengen der juiste interpunctie, op verrassende wijze zijn in orde gebracht. In de critische en verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn meer dan honderd lezingen aan hare rechtmatige eigenaars teruggegeven en vele zaken kort en bondig verklaard. De mij toegestane plaatsruimte verbiedt hierop nader in te gaan, alsook eenige der vele geestige, vaak bijtende aphorismen te citeeren, waarvan dit werk, zooals de meeste geschriften van dezen geleerde, overvloeit.

Housman's Lucanus zal voor langen tijd de standaarduitgave van den dichter blijven.

Utrecht. P. H. Damsté.

H. Oertel, The syntax of cases in the narrative and descriptive prose of the Brāhmaṇas. I. The disjunct use of the cases. Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 24, geb. 26).

Iedere bijdrage tot de syntaxis van het Oud-indisch is, ook na de werken van Speyer en Delbrück, met ingenomenheid te begroeten. De stof is door die twee geleerden bij lange na niet uitgeput: Speyer behandelde de oudere taal eigenlijk meer terloops en maakte weinig werk van de taal der Brāhmaṇas, en Delbrück's Altindische Syntax, hoe voortreffelijk ook, is hier en daar te kort, en bovendien beschikt men tegenwoordig over veel meer materiaal. Thans heeft Professor Oertel te München de taak aanvaard, de syntaxis der Brāhmaṇa-taal te onderzoeken en wel in het bizonder het gebruik der naamvallen: het eerste, thans verschenen deel handelt over het disjuncte gebruik der naamvallen, dus over constructies als genitivus en locativus absolutus en andere in den zin min of meer loshangende casus-vormen. Het werk van den Münchener Hoogleeraar is in alle opzichten te prijzen, het brengt veel nieuws en verbetert vele onjuiste inzichten; waar de eene of andere opvatting afwijkt van de vroeger geldige weet de S. dit door soms zeer lange digressies behoorlijk te adstrueeren, bijv. over het meervoud van *ātman* (p. 185), over *yogakṣema* (p. 223), over *ācakṣate* (p. 243). Talrijke goede tekstverbeteringen worden op deugdelijke gronden voorgeslagen. Toch is ook dit maar menschenwerk! De schrijver is niet genoeg doorgedrongen in de finesses van den ritus, hetgeen hier en daar onjuiste vertaling veroorzaakt. Overal vertaalt hij *ādadhāti* (object: *agnim*) door „to pile" (p. 71) of „to replenish" (p. 300, 311, 312), een enkele maal (p. 93) iets beter door „to lay down"; op juiste wijze gebruikt hij „to pile" voor *cinoti* (bijv. p. 107); „to replenish" zou eerder *anvādadhāti* zijn. Die verkeerde opvatting doet hem (p. 331) aan het actieve *ādadhyāt* de beteekenis van een medium geven. — Het is juist, dat men *nirvapati* veelal door „to offer" kan weergeven, maar in T Br. III. 9. 8. 1 (p. 195) heeft het de eigenlijke beteekenis. — De S. volgt meestal in de vertaling van passages uit het Ś.Br., die van Eggeling, doch ten onrechte doet hij dat voor III. 7. 1. 23 (p. 51), hier beteekent *iyam* „de aarde". De passage II. 5. 1. 3. (p. 26) is èn door Eggeling èn door Oertel geheel verkeerd begrepen. Ze beteekent: „Prajāpati schiep de schepselen; toen deze geschapen waren, namen ze hun toevlucht tot zijne (d.i. Prajāpati's) borsten"; *asya* behoort niet bij *sṛṣṭāḥ*, maar bij *stanau*; evenzoo staat *sṛṣṭāḥ* alleen, op de door Oertel op p. 213 uit het Pañc. br. geciteerde plaats. De zin, voorafgaand aan de daareven besproken plaats uit het Ś. Br., is evenmin door Eggeling begrepen. Prajāpati wordt wel meer als een moederwezen met melk-borsten voorgesteld (P. Br. XIII. 11. 18, MS. I. 6. 9: 101. 15). — Verkeerd geïnterpreteerd zijn de plaatsen uit MS. III. 6. 7 (p. 207) en MS. I. 5. 13 (p. 232); hier is bij *agniṣṭhasya* het woord *anasaḥ* aan te vullen. De vele plaatsen, waar *vāstu* voorkomt, zijn bij Oertel onbegrijpelijk, daar hij dit woord door „woonplaats" vertaalt, terwijl het de (ongunstige) beteekenis heeft „verlaten (offer) plaats, de plaats waar een offer heeft plaats gehad". — Het door Schroeder MS. I. 5. 13 (bij Oertel p. 232) gegeven *utkriyate* is zonder twijfel in *u kriyate* te verbeteren, vgl. de accentuatie der hss. — MS. IV. 6. 6 (p. 237) behoorde vertaald te zijn: „after the verse has been recited once". — Hinderlijke drukfouten zijn p. 91, regel 27, p. 22, r. 6—7, p. 142, r. 12 (het citaat!). — Deze lijst van aanmerkingen, die als een blijk van groote belangstelling in Oertel's werk mogen gelden, sluite met eene vraag: Is de S. zóó zeker van de beteekenis van *prāṇa* en *apāna* („in-breathing, outbreathing"), dat hij het onnoodig oordeelt, na de beschouwingen over deze woorden (in Z. D. M. G. LV, 261, LVI, 556) zijn vertaling, zooals hij anders getrouwelijk bij afwijking pleegt te doen, nader te motiveeren? Het is toch van groot gewicht, dat door de Sanskritisten hieromtrent, zoo mogelijk, eenheid worde verkregen.

Utrecht. W. Caland.

A Marvellous History of Mary of Nimmegen, translated from the Middle Dutch by **H. Morgan** Ayres, with an introduction by **A. J. Barnouw. (The Dutch** Library). The Hague, Nijhoff. 1924.

Daar het recensie-exemplaar van *A Marvellous History of Mary of Nimmegen* mij niet bereikte, tegelijk met die van „Lancelot of Denmark" en „Esmoreit" van The Dutch Library, moest indertijd de aankondiging dezer uitgave achterwege blijven, een verzuim, dat wij thans willen goedmaken. Wij doen dit met des te meer genoegen, daar deze vertaling en inleiding van dezelfde toewijding getuigen, welke wij in de andere boekjes mochten waardeeren. *Mary of Nimmegen* is No. III van The Dutch Library, waarmede de firma M. Nijhoff een eerste poging deed, om de Vlaamsche en Nederlandsche literatuur in ruimeren kring bekend te maken. Een eerste poging, want „much remains that could be translated, and will be, if only the world would realise that it is the poorer for its neglect of the literary treasures of a race which it knows so well as painters, as scholars and scientists, as lawyers and theologians, as navigators, merchants and colonial pioneers". We zeiden het reeds, deze „start" is bizonder gelukkig, ook door het zeer aantrekkelijk uiterlijk van deze keurig verzorgde edities.

In de Introduction brengt prof. Barnouw het publiek op de hoogte van de beteekenis van het stuk, van de plaats die het inneemt in de middelnederlandsche letterkunde. Een enkele opmerking. Klinkt het niet eenigszins misleidend, wanneer we lezen dat de liefdesidylle van *Beatrijs* hier in een groteske caricatuur is veranderd, en de jonge, trouwelooze ridder der mnl. legende is „changed into an ill favored devil of man"? Prof. Barnouw zal toch niet willen beweren, dat de dichter hier opzettelijk en welbewust van het Beatrijs-verhaal is uitgegaan? Interessant en zeker verhelderend en dienstig voor niet-Nederlanders is de kleine uitweiding over de zelfstandigheid der Nederlandsche vrouw in vergelijking met b.v. de Duitsche, in een zoo vroege periode der geschiedenis. Het grootste gedeelte der Introduction wordt ingenomen door een betoog over den oorspronkelijken vorm van ons stuk. Zooals men weet wordt de dialoog telkens door proza afgewisseld, proza dat bij de opvoering door het gezelschap van Jan Musch, tot niet gering nadeel van een goed begrip, werd weggelaten. Dr. Barnouw meent, dat dit proza niet het werk kan zijn van den auteur, maar later door een ooggetuige uit zijn herinnering moet zijn ingevoegd, en wel volgens bestelling van den uitgever, daar deze vreesde dat het boekje als Spel minder kans op een goed debiet zou hebben dan als „History". „*Willem Vorsterman* was careful not to offer his book to the public as a play" (z. p. XV).

Met deze redeneering kan ik niet instemmen. Die vrees dunkt mij te meer onaannemelijk, daar diezelfde Antwerpsche uitgever ook den berijmden *Elckerlyc* heeft doen verschijnen als spel, zonder proza-inlassching, juist zooals de dichter het gewild had. Ook de beide andere incunabelen van Elckerlyc zijn van a tot z als spel en niet als verhaal gedrukt. Bovendien zijn verschillende plaatsen aan te wijzen, waar de samenhang tusschen berijming en proza zóó hecht is, dat men dit laatste niet weg kan nemen zonder het werk te schenden en verminken. Dat „in those isolated cases the imagination of the audience could be relied upon to help itself" kan ik dan ook niet toegeven. Een paar van de sprekendste gevallen wil ik aanhalen. We lezen:

„Nadat Emmeken ende Moenen ontrent ses jaren „t Antwerpen gewoont hadden in den Gulden Boom, „daer wtermaten veel quaets door hen geschiede, soo „wert Emmeken verlanghende om haren oom ende haer „ander vriendekens in tlant van Gelre te besoecken, „*biddende Moenen, dat hy haer dat consenteerde ende met haer reysen wilde*, waerop Moenen aldus antwoorde":

Emmeken, *u bede en ontsegghe ic u*;
Wildy, segdy, eens tot uwen vrienden varen?

Laten we hier het proza weg, dan volgen deze woorden van Moenen plompverloren op een passus waar hij zegevierend bralt op het kwaad dat hij heeft aangericht.

Dan het tooneel op de markt te Nijmegen. Als Emmeken door het wagenspel bekeerd is, vertelt ons het proza, dat Moenen haar meevoert in de lucht en laat vallen om haar den hals te breken. Met andere toeschouwers snelt ook haar oom, de priester, toe, en vraagt in den berijmden dialoog:

„Heeft ze den hals niet ontwee" ... enz. Wat niet geschikt is om te vertoonen (Horatius wist het reeds) laat de dichter vertellen. Hoe zou hier het proza kunnen weggelaten worden zonder het stuk in zijn vitale deelen aan te tasten? — En zoo zijn er meer plaatsen. Laat ik alleen nog mogen herinneren aan het proza-verhaal van de reis van Emmeken met haar oom naar Keulen, waarbij de Duivel zijn best doet om beiden te verpletteren door „halve eycken en andere boomen" van boven te doen neerstorten. Dit alles benevens de mededeelingen omtrent haar boetedoening in het Maastrichtsche klooster en de jaarlijksche bezoeken van haar oom, leende zich niet tot dramatische voorstelling en was nochtans een integreerend deel van de fabula, waarom wij het waarschijnlijk achten dat zij het werk zijn van den oorspronkelijken dichter.

Rotterdam. K. H. de Raaf.

G. Dekker, Die invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeuw. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. *f* 5.90). (Amsterdamsche diss.).

Voor hij positieve resultaten van zijn onderzoek te boeken had, was de schrijver dezer belangrijke dissertatie tot de beweging van '80 genaderd. Het verslag der negatieve, vrucht van ijverig nasporen in tijdschriften, biografieën, brieven, enz., vormt een interessante bijdrage tot de kenschetsing der ontwikkeling van geestesgesteldheid en gevoelsbewustheid in de voorafgaande periode en tevens een overzicht der Shelley-waardeering in Nederland (die van Keats was tot Warnar van Lennep's *Hyperion*-vertaling in 1879 zoo gering, dat ze onbesproken kon blijven). De schrijver begint dit overzicht met een vergelijking tusschen Duitschland en ons land, naar aanleiding der in 1924 verschenen dissertatie van Liptzin *Shelley in Germany*. Een gelukkige greep, die een merkwaardige tegenstelling aan het licht brengt. Het Duitschland der romantiek dweepte met Shelley om zijn persoonlijkheid en zijn romantisch leven; het jonge liberale Duitschland ± 1848 vond in zijn ideëelen vrijheidsstrijd steun bij Shelley's sociale en politieke denkbeelden. Daarentegen was van invloed zijner dichtkunst zelfs nà de algemeene opleving der Shelley-studie ± 1880 in Duitschland geen sprake; de grootere belangstelling was volgens Liptzin „artificial and largely the work of scholars". Hoe geheel anders was het in ons land. In de rustige burgerlijke samenleving ± 1830, waar Byron's romantiek, en dan nog maar voor kort, een pose van enkele jonge dichters was, moest niemand iets van den godloochenaar en zijn revolutionnaire ideeën hebben; 1848 verliep hier gansch anders dan in het voor sociale en vrijheidsidealen strijdende Duitschland. Doch toen eindelijk het Shelley-enthousiasme kwam (en toen ook dat voor Keats) nà '80, was het niet als in Duitschland een artificiëele opleving, slechts tot studiekringen beperkt; toen vonden onze *dichters* hem en het was door zijn dichterschap, niet door zijn maatschappelijke opstandigheid, dat ze werden geïnspireerd. In dit rijk gedocumenteerd historisch overzicht staat de schrijver stil bij enkele wegbereiders voor de Shelley-waardeering: Potgieter in de eerste plaats, v. Vloten, Huet, den kring van Thijm. Typeerend is de mededeeling van Huet aan Potgieter in een brief van Jan. 1873, dat men naar een exemplaar van Shelley hier te lande met een lantaarn zoeken moet. Van Vloten, de strijdbare voorvechter der vrijheid van denken, heeft wel van Shelley gehoord — „waar heeft Van Vloten nie van gehoord nie?" merkt de heer Dekker terecht op —, maar toont nergens diepere bekendheid. Evenmin blijkt deze uit de *Dageraad*, het orgaan der vrijdenkers, die toch in de poëzie van dezen geestverwant wapens hadden kunnen vinden voor hun strijd. En met de opkomende sociale beweging was het niet anders. Was hun zijn poëzie te ontoegankelijk? of te vaag? „een schoone feeërie, waarvan niets overblijft", zooals nog in 1908 Adama v. Scheltema beweerde? Gebrek aan gegevens sluit hier een positieve conclusie uit.

Aan de hand van een schat van bewijsmateriaal, bewuste en onbewuste reminiscenties van beeld en lijn en kleur en klank, wordt in het verdere deel der dissertatie de rechtstreeksche literaire invloed van Keats en Shelley op de poëzie der '80ers aangetoond, met name op die van Kloos, Verwey, Van Eeden en Gorter, in 't bijzonder, gelijk ook reeds Edw. B. Koster deed in zijn verdienstelijke studie *Over Navolging en Overeenkomst in de Literatuur*, naar de formeele zijde. De vraag, in hoeverre de jonge generatie aan de beide groote Engelsche romantici iets beslissends te danken had voor eigen binnenste, wordt wel niet verwaarloosd, maar had toch grondiger kunnen worden onderzocht; in verband ook met het opmerkelijk verschil tusschen de onmaatschappelijkheid der meeste '80ers en Shelley's universeele menschenliefde. In een noot op pag. 245 bespreekt de schrijver de beschouwingen dienaangaande van Herman Gorter en Frans Coenen en weerlegt terloops die van Is. P. de Vooys in diens mooie

diepgaande studie *Opstandigheid en Dichtkunst* (Beweging 1911). Beter ware dit wat uitvoeriger in den tekst geschied. Maar overigens mag het aesthetisch gedeelte van dit proefschrift eveneens gelukkig geslaagd worden genoemd en belicht het door gelukkig gekozen vergelijkingen of tegenstellingen, hoe de '80ers, zoowel wat hun persoonlijkheid als het scheppend en beeldend vermogen hunner dichtkunst betreft, zich verhouden tot Shelley en Keats. Dat veel ruimte overblijft voor verschil van opvatting in materie zoo subtiel als deze, erkent de schrijver volmondig. Zoo zou ik b.v. geen Shelley-invloed willen aannemen voor v. Eeden's tragedie *De Broeders*; de Satan-figuur met zijn „speksteenbleek verfijnd gelaat" lijkt me geïnspireerd door de barokke figuren uit Jules Laforgue's *Moralités Légendaires*, een der decadenten, aan wie v. Eeden zijn bekende studie wijdde. En waarom b.v. aan den jongen, sportlievenden Gorter niet de eer gelaten van het mooie beeld der op hun stalen raderen licht rondspattende wielrijders, waarmee hij in *Mei* de wedren van twee jonge watergoden in de trilling der zonnestralen teekent? Moderniseering van Endymion II vs. 916 vlg. kan ik er niet in zien. Maar tegenover enkele aanvechtbare staan tallooze gelukkige, van fijn dichterlijk aanvoelen getuigende vondsten, die dit proefschrift tot een waardevolle bijdrage maken voor de genesis der '80er beweging.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Heinrichs des Glichezares Reinhart Fuchs. Herausgegeben von **G. Baesecke.** Mit einem Beitrage von **K. Voretzsch.** — **Reinke de Vos.** Nach der ausgabe von **F. Prien** neu bg. von **A. Leitzmann.** Mit einer Einleitung von **K. Voretzsch.** (Altdeutsche Textbibliothek, no. 7 en 8). Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 2.80, geb. 3.30; M. 5.50).

Baesecke's nieuwe uitgave van het kleine Middelhoogduitsche „dierenepos", verschilt in bijna alle opzichten aanmerkelijk van de vorige in dezelfde reeks door K. Reissenberger (1886). Toen de orthographisch, grammatisch en metrisch genormaliseerde, classiek-Mhd. tekst der omwerking; en daaronder de, in doorloopende regels, diplomatisch afgedrukte brokstukken van het oorspronkelijke gedicht. Thans integendeel de bloote afdruk, in zijn dialectischen vorm, van het oudste hs. (waarvan het jongere in hoofdzaak een afschrift is gebleken) der omwerking, met de algemeen gebruikelijke, meest louter orthographische wijzigingen, interpunctie enz., met een keur uit de talrijke in den loop des tijds voorgestelde emendatiën cursief in den tekst gedrukt, en met zeer enkele verklarende noten tusschen de varianten; en daartegenover, op de verso-bladzijden, de critische tekst der brokstukken van het oorspronkelijk gedicht, gereconstrueerd naar de hss. van origineel en omwerking, voorzien met accenten enz. (elke bladzijde = een kolom van het, in omvang en inrichting nauwkeurig berekende, origineele hs.).

B.'s eveneens geheel nieuw bewerkte inleiding geeft, in zeer beknopten, maar zaakrijken vorm, de volledige, nauwkeurige beschrijving, geschiedenis, onderlinge betrekking en taalkundige plaats- en tijdsbepaling der hss., ook als grondslag voor tekstcritiek; alles naar dezelfde vaste, beproefde en verfijnde methode — vrucht der langdurige, veelzijdige doorploeging van het Mhd. taalgebied, met name ook van dit gedicht, door de Duitsche philologie —, waarnaar vervolgens, met scherpzinnige critiek op oudere gissingen, de herkomst van den omwerker (waarschijnlijk uit Bohemen) en de tijd der omwerking (tusschen 1310 en 1330, in plaats van, als tot dusverre, de eerste helft der 13de eeuw), en daarna die van het origineel (Elzas, omstreeks 1182) bepaald worden. Ten slotte eene duidelijke samenvatting — „vielleicht überschärft", erkent de uitgever (ook hier kort en bondig) zelf, XLVIII — der uitkomsten, en eene volledige rekenschap der inrichting van den tekstafdruk. Alles bijeen een model van beknopten en toch, binnen de eenmaal gestelde grenzen, volledigen uitgeversarbeid; en eene zoodanige hervorming der vroegere uitgave, waarin inderdaad „die einleitung .... völlig neu gestaltet, der text anders beurteilt und unmittelbar aus den handschriften gewonnen" is, dat de uitgever zich van den plicht ontheven en van het recht beroofd zag om zijn voorganger op den titel te noemen.

Heel anders staat 't geschapen met de te gelijk verschenen „her-uitgave" (in Nederlandschen zin) van 't Middelnederduitsche „dierenepos". Of „eine tiefgreifende Umgestaltung" van Prien's, in 1887 verschenen, degelijke uitgave inderdaad zoo noodig was als zij zijnen opvolger, nu het boek uitverkocht — en de eerste uitgever inmiddels gestorven?—was, toescheen, dunkt mij twijfelachtig. Hoe 't zij, Prien's naam is hier te recht wèl op den titel blijven staan. Leitzmann's aandeel in dezen arbeid althans schijnt mij noch bovenstaande weidsche benaming te verdienen, noch zeer noodig, noch ook zelfs in allen deele nuttig te zijn geweest. Immers dat aandeel bepaalt zich eigenlijk in hoofdzaak tot den letterlijken herdruk van Prien's tekst (= de oorspronkelijke uitgave van 1498 : A), met een paar bladzijden, de angstvallige rekenschap behelzende der gewone, algemeen geoorloofd geachte, geringe wijzigingen (enkele drukfouten zijn onverbeterd gebleven, enkele er bijgekomen, terwijl bovendien — ten gevolge van het slechte papier? — meermalen de „fraktur"-letters niet of gebrekkig zijn afgedrukt). Voor het overige bestaat — altoos behoudens Voretzsch' inleiding — de verandering in deze „nieuwe" uitgave alleen in weglating of besnoeiing van gewaardeerde bestanddeelen harer voorgangster.

Dat P.'s inderdaad „sehr verdienstliche, umfängliche" (51 blz.) en volledige (immers thans nauwelijks eenige aanvulling behoevende), maar niet voor allen belangrijke proeve eener Reinke-bibliographie niet herdrukt is, valt wel te billijken. Maar evenzeer valt te betreuren, dat zijne, 14 bladzijden beslaande, taalkundige en verklarende of vergelijkende aanteekeningen door algeheele schrapping of sterke bekorting tot slechts ruim 6 blz. zijn geslonken: de lezer derft daardoor heel wat, dat hem voor het recht verstand te stade had kunnen komen. Voor het overige komt het „durchgängig neu redigiert" der aanteekeningen neer op de toevoeging der bloote (naar ik meen niet eens volledige) aanwijzing — niet mededeeling, noch ook samenvatting van den inhoud — van hetgeen sedert P.'s uitgave, vooral door anderen, ter verklaring of verbetering van den tekst is aangevoerd en voorgesteld: eene dorre opsomming van titels, die den lezer weinig gemak, en meer ergernis over het gemis dier tijdschriftenreeksen dan nut en genoegen zal brengen; welk laatste hij al evenmin of nog minder vindt in den afdruk der talrijke, in den tekst aangeduide of in het Nedersassisch vertaalde, door den vorigen en

door dezen uitgever naarstig opgezochte en in het oorspronkelijk Latijn voluit aangehaalde Vulgaatplaatsen: een „opus supererogatorium" ! Het glossarium is hier en daar verbeterd en aangevuld; het laatste in onvoldoende mate: menig woord, dat toch waarschijnlijk voor een Hoogduitschen evenzeer als voor een Nederlandschen lezer verklaring behoeft, heb ik er vergeefs gezocht. Eene nuttige en geriefelijke afzonderlijke lijst van dieren-, persoons- en plaatsnamen ontbrak ook in P.'s uitgave; maar thans zijn ook de ettelijke, daar althans in de woordenlijst genoemde namen nog geschrapt. Alles om de ook ginds bovenmate gestegen drukkosten ? Al deze verliezen maken dat P.'s uitgave door deze her-uitgave geenszins overbodig geworden is en nog meermalen dankbaar geraadpleegd zal worden.

De brokjes van het vermoedelijk origineel, den Nederlandschen rijmdruk met korte glosse (*d*), zijn wederom achter den tekst afgedrukt, met reproductie van althans één houtsnede uit *d* en *r* tegenover elkaar. Hetgeen echter te meer 't gemis doet gevoelen eener doorloopende vergelijking van den Nederduitschen tekst Reinke de Vos (*r*) met het oorspronkelijke Nederlandsche gedicht Reinaert II (*bcd*): een arbeid, indertijd door Knorr ondernomen, en de eenige grondslag voor eene juiste, billijke beantwoording der vraag, of en in hoeverre de Nederduitsche bewerking op hooger waardeering aanspraak mag maken dan die van een, hier bekortend, daar licht wijzigend „omschrift" uit een Nederlandschen in een Nederduitschen tongval. Welke grondslag ook dan nog niet geheel zou wegvallen, indien L. Willems' (den Duitschen uitgevers onbekend gebleven) gissing eener thans verdwenen andere, of eigenlijk tweede, Neder r ij n-sche bewerking van Reinaert II (in plaats van of naast *d*), als voorschrift voor *r*, juist zou blijken. Nu is hetgeen P. althans hier en daar in de aanteekeningen (b. v. op vs. 81, 2536, 3829, 4097, 4380) met betrekking hiertoe had opgemerkt, weder onbarmhartig geschrapt; alleen Voretzsch' inleiding geeft eene korte beschouwing over de verdiensten van den Nedersassischen bewerker (VII—VIII, XXIX—XXX). Doch wellicht wordt dit alles geacht evenzeer buiten het kader eener tekstuitgave, of althans dezer „tekstbibliotheek", te vallen als een in deze beide uitgaven, schoon in ongelijke mate, ontbrekend overzicht van rijmen en taalvormen, als eene ietwat breedere toelichting van historische toespelingen of vermeldingen, belangrijk voor plaats of tijd, als — ten slotte — eene beschouwing over de literair-historische en aesthetische waarde en eene karakteristiek van den stijl. Tot het laatste is zonder twijfel veel minder aanleiding en stof in R.V., waarin eigenlijk bijna alleen de glosse min of meer oorspronkelijk schijnt, dan in R. F., zwak van samenstel der los verbonden avonturen, in overeenstemming met den archaïsch-primitieven, schier naief-kinderlijken, kort afgebroken, asyndetischen stijl.

Valt er dus in de eigenlijke tekstbehandeling van R. V. meer verlies dan winst te boeken, beide uitgaven, van R. F. en van R. V., hebben aanzienlijk gewonnen door de twee inleidingen, bijgedragen door K. Voretzsch, inderdaad wel „dem besten kenner und forscher auf diesem gebiete": te zamen eene, met volkomen meesterschap over de stof [1]) en den vorm geschreven, voortreffelijke, beknopte samenvatting vormende der geschiedenis van dierensprookje, dierenfabel en „dierenepos", sedert de Oostersche en Grieksche oudheid tot en met Reinke de Vos en diens — hier trouwens korter dan door Prien afgehandelde — nazaten, en van den hedendaagschen stand der daarmede samenhangende vraagstukken. Laat ik daaruit slechts enkele punten aanstippen. Vooreerst dat V. weer, met Grimm, Jonckbloet, Sudre e. a., tegenover P. Paris, Martin, Büttner en Foulet, op overtuigende wijze betoogt dat R. F. bewerkt is naar oudere, thans verloren Renart-branches, niet naar de ons bekende; in verband waarmede hij dan ook R. F. ouder, de betrokken Ofr. branches jonger acht dan Foulet en ook niet wil weten van een bewerking van Ofr. branches naar den Lat. Ysengrimus. Evenzoo onderstelt hij een ouderen vorm zoowel der 10de branche (nog buiten invloed der 1ste staande) als der 1ste (waarin de ziekte des konings nog voorkwam), beide gesproten uit eenzelfde voorschrift, waarin de ziekte des konings en het hofgericht nog met elkaar verbonden waren. Ten tweede dat V., zeker wel te recht, wijst op de vele volkseigene, kennelijk oude en oorspronkelijke Nederduitsche dierennamen in R. V. — van de 36 zijn 9 (die van Germaansche herkomst medegerekend) uit Renart, 4 uit Reinaert I, 6 uit Rein. II afkomstig, doch 17 aan R. V. eigen ! [1]) — en op de in Neder-Duitschland vanouds inheemsche dierensprookjes, als blijken eener overoude mondelinge volksoverlevering, waarin het uit het Westen gekomen Nederlandsche dierenepos een gunstigen „voedingsbodem" vond. Hier en elders komt een wel gerechtvaardigde neiging aan den dag om, vooral tegenover Foulet, het Germaansche en het Duitsche aandeel in de geschiedenis van het dierenepos te handhaven: de tegenstelling tusschen Romaansche dierenfabelen en Germaansch dierenepos (R. F. XII, XIV), de Latijnsche gedichten meest door Germaansche dichters geschreven en, meer dan de Fransche, eenheid van samenstel toonende (dit laatste echter kwalijk op R. F. toepasselijk !), de „benaming" der dieren toch eigenlijk in hoofdzaak van Germaanschen oorsprong (R. F. XIX), Rein. II een verdere stap in de „germaniseering" van het dierenepos (R. V. XXVI), de „eindeutschung" der ten deele vreemde stof (R. V. XXI, XXX); in het algemeen op vele punten — zelfs in 't weder aandurven van den term „tiersage" (R. V. XIX) — een terugkeer tot Grimm. Tot zooverre kunnen wij V. volgen. Doch wanneer hij in den breede (R. V. XVII—XX) aantoont, hoe Reinaert I zich, met kleine wijzigingen enz., aan de 1ste Ofr. br. aansluit, valt daarbij toch niet genoeg de nadruk hierop, dat de tweede helft (R. I B), zoover wij weten, oorspronkelijk Dietsch is; terwijl omgekeerd de kenschetsing van R. V. als „zwar nicht das selbständigste und eigenartigste, wohl aber das erfolgreichste erzeugniss der mnd. literatur" (R. V. VII, evenzoo R. F. XXVIII, hoe juist ook op zich zelf, toch niet genoeg het licht er op laat vallen, dat R. V. voor verreweg het grootste deel niets anders en meer

[1]) De R. V. XX en XXVI aangehaalde Noord- en Zuidnederlandsche literatuur over den Reinaert kan nog aangevuld worden o. a. met Tschr. XLI 65—114, Versl. Vl. Acad. 1920, 157—203, 372—88; over Henric van Alcmaer zie o. a. Tschr. VII 251—60, XLI 316—7, Ned. Spect. 1888, 135.

[1]) R. V. XXV, r. 3, l.: *Corbout* iplv. *Merkenauwe*, XXIX, r. 12 v. o., l.: *Cuwaert* iplv. *Cuwaerde*, r. 4 v. o. l.: *Alheit* iplv. *Alheil* (verg Tschr. XLIII 80, XLVI 51).

is dan een bloot „omschrift" van onzen Nederlandschen Reinaert II, zoodat zelfs met „der Reinkeverfasser ist im wesentlichen nur übersetzer, nicht bearbeiter oder gar schöpfer" (R. V. XXIX) nog haast te veel gezegd schijnt. Hier wedervaart m. i. nauwelijks 't volle recht aan onzen Nederlandschen Reinaert, wiens superioriteit, eenerzijds boven zijn Mhd. voorganger R. F., in samenstel der (meerendeels dezelfde) avonturen tot een welsluitend geheel, in psychologische motiveering, in geest en ironie, en in stijl, anderzijds boven zijn zwakkeren Mnd. nazaat R. V., bij vergelijking aanstonds zóó duidelijk uitkomt, dat men geneigd is hier uit te roepen: Dietsch boven Duitsch ! [1])

Oestgeest. J. W. Muller.

E. Brodführer, Untersuchungen zur vorlutherischen Bibelübersetzung, eine syntaktische Studie. (Hermaea, ausgew. Arb. aus dem germ. Sem. zu Halle, hg. von Ph. Strauch, XIV). Halle (Saale), Niemeyer. 1923.

De meening, dat Luther de vader van de Nieuwhoogduitsche schrijftaal is, mag men thans wel als algemeen verouderd beschouwen. Niet Luthers bijbelvertaling heeft het type der Nieuwhoogduitsche schrijftaal doen ontstaan, deze is anderhalve eeuw ouder ; niet Luthers Duitsch heeft aan de schrijftaal de definitieve vorm gegeven, deze is meer dan twee eeuwen jonger. Het is Burdach, die deze overtuiging formuleerde en haar ingang heeft doen vinden.

Het uiterst moeilijke en in zijn geheel misschien onoplosbare probleem omtrent de oorsprong der Nieuwhoogduitsche schrijftaal kan van twee kanten benaderd worden, van die der „Kanzleisprache" en die der bijbelvertalingen. Niet genoeg kan op de groote invloed der „Kanzleisprache" in dit verband worden gewezen ; de onderzoekingen van Gutjahr, Lindner, Ehrismann in zijn felle kritiek op Gutjahr, en ook de onlangs verschenen dissertatie van Noordijk zijn alle bewijzen van de belangrijkheid der taal der kanselarijen, vooral die van keizer Karel IV en Frederik III. Dat echter de bijbelvertalingen, die voor het volk bestemd waren en daardoor uiteraard tot een grootere invloedsmogelijkheid voorbeschikt waren, bij de behandeling van dit probleem steeds de eerste rol zullen blijven vervullen, ligt voor de hand.

De eerste bijbelvertaling verscheen omstreeks 1466 te Straatsburg bij Mentel, de vierde (de tweede en derde waren herdrukken van de eerste) in 1475 te Augsburg bij Zainer. Met het onderzoek naar de waarde en onderlinge verhouding dezer twee bijbelvertalingen houdt Brodführer zich in bovengenoemd werk bezig. Zonder de uitgave van Kurrelmeyer : „Die erste deutsche Bibel" 10 Bde. Stuttg. Litt. Verein, Tübingen 1904—1915, zou dit philologisch onderzoek onmogelijk geweest zijn. Beide vertalingen berusten slechts op de Vulgata en de redactie, die vertaler en bewerker gebruikt hebben, is niet bekend, zoodat de oplossing van de tekstkritische vragen, die zich op bijna elke pagina voordoen, beperkt wordt tot vermoeden en waarschijnlijkheid.

Uit de heldere en nauwkeurige uiteenzettingen van Brodführer blijkt, dat er tusschen de beide drukken, die toch slechts ongeveer tien jaar na elkaar verschenen, op taalgebied groote verschillen bestaan. *M* (de druk van Mentel, de eerste) hield nog vast aan de verouderde wijze van uitdrukking, typeert in hoofdzaak nog de taal der 14e eeuw, daar deze druk zich aansluit bij de Freiberger- en Tepler-bijbelhandschriften, *Z* (de vierde uitgave, bij Zainer) beteekent daartegenover een geheel nieuwe bewerking, die overal de sporen draagt van aanpassing aan de nieuwere tijd. Zoo treden in *Z* reeds in het Perfektum van het Passivum vormen van *werden* op ; de accusatief verdringt steeds meer de genitief, die in *M* nog de belangrijke plaats, waarop het Middelhoogduitsch hem recht gaf, inneemt ; de plaats van het werkwoord in de bijzin is aan het eind, hoewel van een consequente doorvoering van dit principe nog geen sprake is, kortom, taalkundig draagt *Z* geheel het karakter van overgangstijd.

De bewerker van *Z* is ongetwijfeld een kundig en nauwgezet man geweest : talrijke foutieve vertalingen uit *M* worden in *Z* gecorrigeerd, te woordelijke vertalingen verbeterd en onnauwkeurigheden verduidelijkt. In zijn ijver om te verduidelijken gaat hij echter vaak te ver en ook zijn kennis van Latijn is beperkt : veel nieuwe fouten zijn er het bewijs van. Dat ten slotte *Z* toch zoo ver bij Luthers vertaling ten achter staat, is onder andere daarin te zoeken, dat de bewerker geen eigen vertaling leveren wilde ; zijn doel was slechts de bestaande vertaling te corrigeeren en vooral te moderniseeren ; hij voelde zich niet de vertaler, doch de bewerker. Voor ons is daardoor de mogelijkheid geschapen, de beide eerste Duitsche bijbeldrukken als twee taaldocumenten uit verschillende, opeenvolgende perioden op hun philologische waarde te onderzoeken.

Brodführer belooft als tweede deel van zijn studie een systematische uiteenzetting van Luthers taal ; een nieuw werk over deze belangrijke stof van zoo bekwame hand kan ons niet anders dan zeer welkom zijn.

Amsterdam. C. M. de Jong.

J. Fransen, Les comédiens français en Hollande au XVIIe et au **XVIIIe siècles.** Paris, Champion. 1925. (Pr. 30 fr.). (Parijsche diss.).

Een uitstekende, in vlot Fransch geschreven, zorgvuldig voorbereide, belangrijke en belangwekkende, veel nieuws brengende dissertatie, die voor ons land geeft wat H. Liebrecht's *Histoire du théâtre français à Bruxelles aux XVIIe et XVIIIe siècles* voor België deed. Het boek is opgebouwd op pijnlijk precies voortgezet archiefonderzoek, speciaal in notaris-archieven in Frankrijk, omdat de zieltjes-zonder-zorg, die Thespis' wagen volgden en soms hielpen voortduwen, toch altijd braaf contracten maakten. Ze moesten dit wel doen, omdat niets meer onzeker was dan het leven dier saamgegooide troepen, allerlei onbetrouwbare elementen bevattend, afhankelijk van protectie en dominees-bestrijding en rivaliteiten tusschen magistraten of met Hollandsche troepen. Naast deze geheel nieuwe bronnen verwerkte schr. een groot aantal gedrukte (z. de uitgebreide bibliographie, die te prijzen is, evenals de beide indices; alles verraadt den

[1]) Het bovenstaande was reeds geheel aldus geschreven en ingezonden, toen mij toevallig uit een brief van Dr. Prien (over eene gansch andere quaestie) bleek dat de eerste uitgever van R.V. geenszins gestorven, doch wel door mijn antwoord tot de pijnlijke ontdekking gekomen is, dat deze her-uitgave van zijn werk, geheel buiten hem om (en in uitdrukkelijken strijd met het destijds gesloten contract) aan een ander is opgedragen ! Eene onverschoonlijke handelwijze van den uitgever (hetzij „herausgeber" of „verleger" of beiden ?), die ook hier op de kaak gesteld verdient te worden.

leerling van Gustave Cohen en het voorbeeld van diens *Ecrivains français*, I).

Het boek vervalt in twee helften: 1605 tot 1700; 1700 tot 1793. De eerste periode toont ons de reizende troepen, als in Scarron's *Roman comique*; met de opkomst der opera worden zij hokvast, hebben een vasten directeur, een uitgebreid personeel, een basis van geld. De eerste Fransche troepen hebben te strijden tegen de concurrentie der Engelschen, die ze voor goed in 1656 wegwerken; dank zij de voortdurende bescherming der stadhouders of van vreemde vorsten (Christina van Zweden, de Grande Mademoiselle, het Boheemsche hof, Denemarken) is er, met een onderbreking in de bange jaren van 1672, één half-permanent Fransch theater; de Stadhouders, zelfs al houden zij niet van het tooneel, zooals Frederik Hendrik, steunen de troepen met hun subsidies aan de Comédiens du Prince d'Orange of hoe ze verder mogen heeten. Want het tooneel is noodig voor gezanten (den Haag) of onderhandelaars (Nijmegen, Utrecht); Amsterdam heeft niet zulke vaste troepen; enkele plaatsen krijgen, met de kermis, een bezoek; in den Haag is zelfs concurrentie tusschen het vaste theater in de Casuariestraat en de vaste opera in het Voorhout; Amsterdam heeft zijn opera buiten de vest, te Buiksloot en op den Overtoom. In de 18e eeuw is het Fransche tooneel hier bloeiend, tot de nadering van Dumouriez maakt dat de Fransche acteurs worden weggezonden „sans qu'on daignât leur assigner le motif de leur expulsion". Kort te voren, waren Collot d'Herbois — een galante Collot! — en Fabre d'Eglantine hier opgetreden; een andere rol wachtte hen. En het Fransche tooneel was bij ons dood.

Had het invloed gehad? Zeker op het spel onzer tooneelspelers (z. J. L. Walch, *Punt en Corver*, 1918). Waarschijnlijk op de belangstelling in de hoogere kringen voor den Franschen geest, soms vereenzelvigd met de Fransche actricies, want de chronique scandaleuse en de geschiedenis van het theater zijn zeer sterk vermengd. Zeker niet op het groote publiek; Fransen's boek staaft het oordeel van Salverda de Grave en Riemens, dat de verbreiding van het Fransch door de literatuur-historici overdreven is geworden. Bij het nagaan van invloeden zijn eenmaal imponderabilia: gevoelens, voortleving van ideeën, ontstaan van een milieu en een geestesgesteldheid, waarvan we niets weten. Maar, directe invloed? Weinig of geen.

Het boek brengt duizenden kleine feiten en honderden namen; het detailwerk maakt wel eens dat de groote lijn verloren gaat, al kan schr. mij tegenwerpen dat hij veel en lang citeert, omdat er zooveel vergeten en begraven wetenschap wordt te voorschijn gehaald die toch wel de moeite waard is (b.v. Chévrier's *Observateur des Spectacles* als bron voor onze kennis van het spel der acteurs). En die feiten brengen veel nieuws: verbeteringen bij Rigal (p. 45 ss. en 61 ss.), Liebrecht (p. 90 en 283), Chardon (p. 97, 104), Monval (p. 156), nieuws over Philandre (p. 97) en *Mélite* (p. 62). Vooral bij Rigal en de geschiedenis van het Hôtel de Bourgogne vond Fransen nieuws; hij hoopt dan ook de contracten te publiceeren die over het ontstaan dier troep nieuw licht zullen brengen. En hij doet die menschen ook zien in hun materieel bestaan en in den strijd om dat bestaan: contracten tusschen de acteurs en met de magistraten (p. 49, 206, 364) of met een verlaten geliefde (p. 98); gekibbel tusschen acteurs en kerk (p. 109 n°. 1 en passim) of mededingende koorddansers (p. 231); acteurs en vrijmetselaars (p. 327); regeling der aanrijdende rijtuigen (p. 366) en der abonnementen (p. 264); sluiting van het Collège dram. et lyr. te Amsterdam (het gebouw Salvatori van thans) ook op Joodsche feestdagen (p. 373). En het brengt cijfers, nuchter, over schulden van een failliete troep (p. 208), over gages (p. 220), over huur (p. 262, 291, 307) en samenstelling van een zaal (p. 267), over verlichting (p. 293; en de kwestie der eindjes kaars op blz. 206), over toeslag voor schoeisel en handschoenen (p. 357), over prijzen der plaatsen (p. 386). En we zien oude kennissen terug: Mme du Noyer, moeder van Pimpette, Voltaire's eerste liefde, en Voltaire zelf, die trouw de Fransche voorstellingen bezoekt als hij in Holland is, of Chévrier of Fabre d'Eglantine. En we doorleven romantiek met de oplichting van Sardan (p. 144) door den acteur Brécourt, die weer in genade wilde komen bij Lodewijk XIV. En vermaken ons met de liefdesavonturen van Lopez du Liz, een rijken Haagschen Israëliet, en Mlle Pélissier (p. 273) of ergeren ons over de praktijken der schurkachtige Deseschaliers-bende (p. 193 ss), of zijn blij dat de deugd beloond wordt in het avontuur tusschen den Graaf van Wassenaar en Rosette Anselme (p. 340 ss). En we bewonderen de predikanten die de tooneelspelers vervolgen, maar het solide geld aannemen voor de diaconie. Heel een wereld gaat aan ons oog voorbij.

Het is een knap boek. Ik wil Fransen nog wel wat vragen. Wanneer de Stadhouders een subsidie verleenden, gaven zij dan ook nog kleeren, zooals Molière die kreeg van Monsieur, frère du Roi? Over Chévrier verwijs ik hem naar Knuttel, *Verboden Boeken* No. 28 en n°. 77 en naar de *Missiven van de Heeren Gedeputeerden ter Dagvaart*, deel 54, n°. 13 (23 Juni 1762) en No. 17 (2 Juli 1762) op het R. A. Over M.-A. le Grand (p. 278) is een matige dissertatie van C. Segitz (Erlangen, 1910). De *Lucelle* van Duhamel (p. 10) verscheen in 1607. Is de troep, die in 1645 te Narbonne speelde, werkelijk van den Prins van Oranje of hebben ze, zooals in onzen tijd met de aanduiding „de la Comédie française", eenvoudig dien titel aangenomen (p. 74)?

Amsterdam. K. R. Gallas.

B. Dentici, Italiaansch Handwoordenboek, eerste deel, Italiaansch-Nederlandsch. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1926. (Pr. p. dl. ƒ 8.50, geb. ƒ 9.25; 2 dln. ƒ 15.50).

Dit woordenboek, dat deel uitmaakt van de serie „Van Goor's Handwoordenboeken", is een bewerking van dat van A. Nuyens. En deze bewerking is een groote verbetering, waarvoor alle Italiaansch studeerenden den heer D. dankbaar zullen zijn. Immers hij brak „met het systeem verschillende met dezelfde lettergreep beginnende woorden onder één hoofd te vermelden", wat het zoeken onnoodig bemoeilijkt. Verder heeft D. „een bescheiden gebruik gemaakt van de verklarende teekens, welke in van Goor's handwoordenboeken voorkomen, terwijl er, wat de technische inrichting betreft, ook overigens naar gestreefd is, dezelfde beginselen te volgen als die welke tot grondslag hebben gediend voor de zoo gunstig bekende handwoordenboeken van Dr. F. P. H. Prick van Wely". Aldus D. in zijn voorbericht. Dan volgen eenige nuttige wenken over den klemtoon, die voor vreemdelingen altijd moeilijkheden oplevert. D. spreekt daar echter over de *„beklemde"*

lettergreep, ware het niet beter te zeggen : de lettergreep die den klemtoon heeft ?

Achteraan is een lijst opgenomen van de voornaamste onregelmatige werkwoorden.

Als ieder woordenboek heeft het natuurlijk zijn lacunes, maar zeker is, dat de heer D. met deze bewerking allen die zich met Italiaansch bezighouden, een grooten dienst heeft bewezen.

Amsterdam. Juliette Cohen.

I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813—1870). (Economische en sociaalhistorische Onderzoekingen, onder redactie van Prof. Mr. N. W. Posthumus). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1925. (Amsterdamsche diss.).

De economische geschiedenis is in de laatste halve eeuw buitengewoon druk beoefend, zo zelfs, dat het soms scheen alsof alle kultuurhistorie bestond in de beschrijving van economische toestanden. En toch is zij nog lang niet volledig: eenigszins eenzijdig heeft zij de sociale verhoudingen vaak verwaarloosd. Speciaal voor ons land in de 19e eeuw geldt dit. Daarom is het toe te juichen, dat Dr. Brugmans juist aan deze een lijvige studie heeft gewijd. Temeer omdat hij niet alleen veel materiaal over de arbeidende klasse in Nederland heeft bijeengebracht, maar dit ook goed en aangenaam leesbaar heeft verwerkt. Wij bezitten door zijn boek thans een volledige beschrijving van de geschiedenis van de arbeider in fabriek, werkplaats en huisindustrie in de eerste periode der 19e eeuw. Het tijdperk van 1813—1870 kan namelik als één geheel worden beschouwd: het vangt aan met de nieuwe Nederlandsche staat, de Fransche tijd is voorbij; de vrijheid van bedrijf, in 1798 geproclameerd, beheerscht de industrieele ontwikkeling. Maar deze laatste gaat nog slechts heel langzaam en het jaar 1870 is als eindpunt gekozen, omdat dan veel wijst op een nieuw stadium, dat van de groot-industrie in moderne zin. De schr. begint met een klacht: dat zijn onderwerp zo weinig is voorbereid door anderen, dat het nodig is, eerst in het algemeen „De economische structuur van Nederland tot 1870" te behandelen. De Noord-Nederlandsche nijverheid toont een belangrijke achterstand bij Engeland en Frankrijk. Het kleinbedrijf overheerscht in alle provincies, behalve in Holland en Limburg; daar zijn wat grooter bedrijven, meer modern georganiseerd en werkend voor meer dan de locale markt. Meer kan men er nog niet van zeggen. Voorts komt overal naast de kleine onderneming van de ambachtsman de huisindustrie veel voor, en wel in de ouderwetsche vorm: de boeren beoefenen de nijverheid in hun vrije tijd als nevenberoep. Stoomkracht wordt zeer weinig toegepast, zelfs nog niet eens met het paard en de windmolen: vaak moet de mensch de beweegkracht leveren en daarbij treft men veel kinderexploitatie aan. Ook ontbreekt de moderne ondernemingsgeest geheel. Is dit weinig bevredigend, schrikbarend is het beeld van de arbeiderstoestanden, dat vervolgens ontworpen wordt. Diepbedroevend is hun leven; oppervlakkig en vol minachtende liefdadigheidsgeest is de beschouwing van de meer ontwikkelde over die arbeiders. Beschouwt de schr. „De arbeider als producent", dan moet hij constateeren, dat hij zo weinig krachtig en ontwikkeld is, dat overal de vreemdelingen hem verdringen. Kinderarbeid komt in alle provincies heel veel voor, met vaak zwaar werk en lange arbeidstijd, al moge wellicht gezegd worden, dat zóó schandelike uitbuiting als in Engeland hier niet voorkomt (behalve in Maastricht!). De arbeidsduur is trouwens voor allen, ook de volwassenen, zeer lang en het loon ongelooflik laag. „De arbeider als consument" geeft dan ook een haast nog droeviger beeld; zedelik, geestelik en lichamelik moet hij beschouwd worden als ondervoed en weinig ontwikkeld; in matte berusting sleept hij zich van de eene op de andere dag voort, zonder eenig ander genot dan de jenever! Slechts als „pauper" kan de overige bevolking hem beschouwen, een „arbeidersvraagstuk" doet zich aan hen niet voor. Hierin juist komt na 1850 eenige verandering; dan begint ook de arbeider zelf eenigszins te ontwaken. Vakvereenigingen ontstaan tegelijkertijd met het begin der sociale wetgeving. Daarmee eindigt dus de eerste periode en breekt de schr. zijn in alle opzichten belangrijke studie af.

Breda. H. A. Enno van Gelder.

W. W. Rockwell, Liber Miraculorum Ninivensium Sancti Cornelii Papae. Ein Beitrag zur Flandrischen Kirchengeschichte. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht; New York, G. E. Stechert u. Co. 1925. (Pr. M. 5).

Onder aangehaalden titel heeft in 1925 lic. dr. William Walker Rockwell, hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan het Union theological seminary te New York, een handschrift gepubliceerd, dat om vele redenen, vooral uit geschiedkundig oogpunt hoogst belangrijk mag heeten. Hij had het December 1909 in de bibliotheek van genoemd seminarie ontdekt te midden van een collectie kostbare handschriften, die toen bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan der American historical association aldaar waren ten toon gesteld. Bij onderzoek bleek hem dat de hoofdinhoud van het document overeenkwam met de gedeeltelijk in de *Acta sanctorum* afgedrukte „Miracula Ninoviae patrata".

Het handschrift, 31 folio's perkament tellende, is een in het Latijn geschreven codex van het einde der twaalfde eeuw met toevoegsels van lateren tijd. Volgens een aanteekening op de voorzijde van het eerste blad van den Proloog heeft het oorspronkelijk toebehoord aan Ninove — zóó zegt men gewoonlijk naar het stedeke van dien naam; in het Vlaamsch spreekt men van „Ninoven" of „Nieuwenhoven" —, de beroemde praemonstratenser-abdij, door Gerardus I, bijgenaamd Constabularius (overl. 1144), in de provincie Oost-Vlaanderen ten zuidoosten van Gent gesticht. De latijnsche tekst wordt op fol. 8 verso even onderbroken door een stuk Middelnederlandsch uit de vijftiende eeuw: een soort leefregel voor wie van „sente Cornelis siecte" zijn hersteld, te beschouwen als een aanwijzing tevens ter behandeling van epileptici. Vooreerst staat in het handschrift menige genezing opgeteekend, toegeschreven aan de wondermacht van Cornelius — hij is bisschop van Rome geweest, geen paus, en in 253 den marteldood gestorven — en aan die zijner reliquieën, welke voor een deel naar Ninove waren overgebracht en daar, tegelijk met de reliquieën van Cyprianus, bisschop van Carthago, werden bewaard; genezingen inzonderheid van de in de middeleeuwen veelvuldig epidemisch heerschende, ook in Vlaanderen en omgeving telkens voorkomende „ignis judicialis" (pest) en „morbus caducus" (epilepsie). En in de tweede plaats wordt in cap. XXXII

—XLIX ons de stichtingsgeschiedenis der abdij uitvoerig verhaald met nog eenige harer lotgevallen tot omstreeks het midden der dertiende eeuw. In het hier aangekondigd boekwerk is S. 55—115 het handschrift gedrukt; vooraan: fol. 22 recto in facsimile.

Aan zijn tekstuitgave laat schrijver een lange „Einleitung" voorafgaan. Daarin bespreekt hij de hem bekende authentieke stukken betreffende Ninove en de mededeelingen dienaangaande van verschillende historici om, met gebruikmaking daarvan en van meergemeld handschrift, verder stil te staan bij de vroegste geschiedenis der abdij in de jaren dat de storm der vervolging tegen haar was losgebroken en de bewoners het zoo zwaar te verantwoorden hadden. S. 18—31 van de „Einleitung" handelen meer in het bijzonder over het handschrift „Liber miraculorum", de hoofdbron voor de eerste jaren der abdij. Zij behelzen een schat van palaeographische opmerkingen. Prof. Rockwell wijst er nadrukkelijk op dat de beide gedeelten waaruit het „Liber" bestaat goed van elkander moeten onderscheiden worden. Het „Liber miraculorum in engeren zin" (Prologus — fol. 15 verso, fol. 22 recto — 29 verso) is z. i. ten jare 1199 vervaardigd, waarschijnlijk door Henricus de Sualma, priester en calligraaf van Ninove. Het tweede gedeelte, het tusschenin gevoegde, de „Historia fundationis ninivensis abbatiae" (fol. 16 recto — 21 verso; cap. XXXII—XLIX) blijkt van jongeren datum te wezen en het werk van vijf afschrijvers.

Wij kunnen, geloof ik, den hooggeleerden schrijver niet dankbaar genoeg zijn voor den wetenschappelijken arbeid, door hem geleverd. Hij noemt dien — en terecht — een bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Vlaanderen. Ongetwijfeld is bewaarheid datgene waarmede hij het korte „Vorwort" zijner studie besluit: „Mögen diese Seiten nicht nur kleine Beiträge zur Kirchen-, Kultur-, Literatur- oder sogar Medicinalgeschichte Flandrens bieten, sondern auch eine der frühen, urwüchsigen Abteichroniken des tieferschütterten Europas der Nachwelt erhalten".

Arnhem. D. A. Brinkerink.

SCHOOLBOEKEN.

Protestantsch Letterkundige Essays. Verzameld en ingeleid door **Dr. Ph. A. Lansberg** en **Dr. J. C. de Moor.** (Lyceum-herdrukken VIII). Groningen, Wolters. 1925. (Pr. geb. *f* 1.40).

In de Inleiding wordt getracht, door te wijzen op de bizondere verdiensten van enkele stukken, het in het licht geven van deze bundel te rechtvaardigen.

Het eerste stuk is: de arme Lazarus (uit de Avondster van Ds. J. A. van Andel), een parafrase van Jezus' verhaal, dat „in zijn eenvoud in de korte bijbelsche formuleering onovertroffen schoon is". (Zie Inl. blz. VII). Ik vind het, kort gezegd, een toonbeeld van wansmaak.

„En er was een zeker bedelaar, met name Lazarus, welke lag voor zijne poort, vol zweren"; dat wordt meer dan tien regels, waarvan de eerste drie hier volgen: „Maar zie daar ginds dien armen zondaar eens! Wat walgelijk schouwspel! Hij is bijna geheel naakt, en wat is hij mager en bleek! Zijn uitzicht verraadt, dat hij verre van gezond en uitermate zwak is". Een paar regels verder lezen we: „Zijne moeder schijnt dood te zijn, en medelijdende buren, niet veel rijker dan hij, hadden hem vrij onzacht bij de voorpoort nedergelegd (bij dat nedergelegd een geleerde aantekening: „Het Grieksch heeft: was geworpen of nedergelegd.")

„(En het geschiedde, dat de bedelaar stierf) en van de engelen gedragen werd in den schoot van Abraham." Het hier buiten de haakjes geblevene levert 27 regels waarvan de drie laatste zijn: „Deze (d. i. Abraham) breidt zijne armen uit en de engelen nemen den bedelaar en leggen hem er in. Nu rust hij in Abrahams schoot, zoo zacht heeft hij nog nooit gelegen, zelfs op de knieën zijner eigene moeder niet."

Het tweede is: Vrouwenadel (uit Genade geneest van Ds. C. Bouma).

In het eerste gedeelte stelt de schrijver in het licht, dat Jezus, volgens Luc. 8 : 1—3, ook vrouwen bij zich heeft „wier waardeering en positie in dien tijd zeer veel lager waren dan in het Oude Testament".

Waarom de inleiding dit stuk een „strak betoog" noemt is me niet duidelik.

Het tweede gedeelte (na de sterretjes) heeft meer iets van een betoog, maar welk een!

Als van een man, met wie men oppassen moet, die je, als je hem één regel schrift in handen geeft, aan de galg brengt. Wat is het geval?

Er staat van die vrouwen, dat zij Hem *dienden* van hare goederen; dat wil zeggen, dat ze Hem onderhielden, gedeeltelik of geheel, of zo als de Leidse vertaling heeft: „zij verzorgden Hem uit eigen middelen"; het Franse testament heeft: „elles l'assistaient".

En uit dat toevallig gebruik van het woord dienen, in plaats van verzorgen of ondersteunen, vloeien voort de volgende zinnen: „Dienen, dat was heel dat vrouwenwerk. Dienen, op de tweede plaats staan, op de plaats der hulpe. Op de plaats, bij haar schepping haar toege wezen en iets verder: Dienen — neen, modern is het niet. In het woordenboek der hedendaagsche omgangstaal heeft het geen plaats. Zelfs onze dienstboden dienen niet meer, maar zijn „in betrekking"."

Op het eind van zijn stuk pleegt de schrijver schriftvervalsing: ik moet zeggen een vrij onschuldige, met een onschuldig doel. Hij zegt: „die vrouwen gingen *achter* Jezus aan en er staat niet anders dan dat ze *met* hem waren en 't onschuldige doel is: een tegenstelling te krijgen met het soms *vooraan* gaan van vrouwen in een Joodse begrafenisstoet. — Omtrent dit laatste is me van bevoegde Joodse zijde medegedeeld, dat het onwaar is.

Het derde is Bethanië (uit: In het land der belofte. Reisindrukken van Palestina door Prof. Dr. W. J. Aalders).

Dit is mijns inziens zeer de lezing en overdenking waard. Het vierde is een gedeelte uit Beter dan Robijnen van Prof. Dr. A. J. Th. Jonker, getiteld: Het bewaken van uw eigen hart.

Nu ja, als dat een improvisatie was over een opgegeven onderwerp met tien minuten of een kwartier bedenktijd, dan zou men de spreker de lof niet kunnen onthouden, dat hij er zich kranig doorgeslagen had.

Met de beeldspraak loopt het meer dan eens spaak. Nemen we b.v. die reeks, waarvan in de Inleiding staat: „Eerst klinkt daar deftig dat telkens herhaald: „Bewaar uw" .... (nl. uw voet, uw mond, uw handen, uw ooren, uw oogen) en die door de inleider zo mooi gevonden wordt, dat we daaraan waarschijnlik te danken hebben

dat indrukwekkende stijlvol, stijlvol, stijlvol, stijlvol. (Inl. bldz. IX). (Deutschland, Deutschland über alles) en in die reeks: „bewaar uw oogen, opdat ze niet gaan weiden in de bekoringen der zonde enz." Een paar regels verder lezen we: „Als er van die schildwachten ginds aan den buitenpost (dus aan de voet, de mond enz.) één overrompeld wordt, als de vijand dientengevolge ongemerkt naar binnen sluipt —".

Maar als ogen gaan *weiden* in de bekoringen der zonde, doen ze dat alleen op een bevel *van* binnen, is het dus niet 't werk van de buitenpost om dat te voorkomen; die heeft te voorkomen, dat de vijand ongemerkt naar binnen sluipt.

Dat ogen *zien* gaat niet van binnen uit. Wel dat ze gaan *weiden* in iets, evenmin als dat de oren *horen* maar wel, dat ze *luisteren* naar de stemmen der verleiding, en de handen, de mond en de voeten zijn slechts gehoorzame dienaren.

Alles komt dus per slot van rekening neer op: „bewaar uw hart, waaruit zo als de schrijver een paar regels vroeger zegt, de uitgangen des levens zijn en waarop het bovenal (ik zou zeggen, alleen) aankomt. Diepe mensekennis (zie Inl. blz. IX) heb ik niet kunnen ontdekken.

Het vijfde is: Vergeten (uit Overdenkingen van Prof. Dr. A. M. Brouwer).

Na de mededeling, dat Robertson een fijn doorvoelde overdenking gegeven heeft over de als motto voor het stukje geplaatste woorden van Paulus „Vergetende hetgeen dat achter is, wijst de schrijver er met enige verwondering wekkende nadruk op, dat Paulus niet spreekt van sommige, maar van alle dingen.

Dadelik daarop blijkt dat een aanloop tot de zeker in weinig mensehoofden opkomende vraag: „Mogen wij alles vergeten?"

Na in een paar bladzijden persoonlike herinneringen en enkele van Paulus te hebben opgesomd, concludeert de schrijver: „Er is veel, dat wij niet mogen vergeten. Er is ook veel dat wij *moeten* vergeten.

Een bladzijde verder lezen we, dat het geweten verbiedt te vergeten, de dingen, die wij moeten vergeten („onze zonden, onze bittere ervaringen, onze geliefde dooden") „neen vergeten kan niet, vergeten mag niet."

In de laatste twee bladzijden wordt er op gewezen, dat Paulus zich zijn zonden herinnert en ook het ondervonden leed en ook de doden niet vergat. „Het is liefdeloos hen die heengingen te vergeten. Dat zal Paulus ook wel niet gedaan hebben."

Is het de bedoeling van het stukje, zo vragen we, duidelik te maken, dat de woorden: „Vergetende hetgeen achter is" niets betekenen?

In de Inleiding staat er van: „Het is een betoog, uitmuntend door helderheid, dat herinneringen ons geen beletsels mogen wezen voor de afbakening en den wandel onzer wegen, maar dat wij ze toch mogen, ja zelfs moeten liefhebben. De duidelijkheid dezer essay wordt nu en dan verhoogd door de symbolische (?)[1]) kracht van eenige geciteerde verzen."

Het zesde is: Heilige herinneringen (uit Onder open hemel van Ds. G. F. Haspels).

[1]) Dit vraagteken van mij.

Volgens de Inleiding ligt daaraan ten grondslag een legende en een bijbels verhaal.

Die legende lijkt me een vinding en geen gelukkige vinding, misschien van de schrijver zelf, tractaatjesliteratuur.

Onder de in de Inleiding *niet* genoemde stukken is er één, dat ik uitstekend vind nl. Paulus voor Festus (uit De Nederigen vertroost, door Prof. Dr. W. Geesink). Wat steekt het daaraan voorafgaande stukje in hetzelfde genre daarbij ongunstig af!

Jammer, dat er fouten in voorkomen, als bldz. 36 2e alinea: „Voor nu meer dan twee jaren mishandeld, had de garnizoenscommandant Paulus gevangen laten nemen."

4e alinea: „Voor nog geen veertien dagen geleden," en de zonderlinge consecutio temporum in sommige zinnen.

Overigens hulde aan de Verzamelaars, dat ze dit stuk hebben opgenomen.

Er is in dit bundeltje niet veel moois, veel gezochts en alledaags en veel te veel leliks; 't kan dus moeilik meewerken tot de verfijning van de smaak onzer jonge mensen, maar — een paar geslachten terug — heeft men en misschien wel met enig succes, getracht de kinderen zonder fouten te leren schrijven met behulp van kakografieën.

Voorburg. A. Hendriks.

De firma B. G. Teubner te Leipzig zond ons de volgende deeltjes der *Eclogae graecolatinae* (zie *Museum* XXXII, kol. 197 en XXXIV, kol. 52): fasc. 2, *Ekkehards Waltharius in Auswahl*, herausgegeben von W. Hass, 3e druk; fasc. 6: *Lateinische Gedichte des Mittelalters*, herausgegeben von A. Kurfess (3e druk); fasc. 29: *Seneca, de tranquillitate animi, de vita beata*, herausgegeb. von O. Häger; fasc. 32 en 33: *Welt und Leben des deutschen Mittelalters in lateinischem Gewande* I, II, herausgegeb. von M. Carsten; fasc. 35: *Aus dem Briefwechsel Ciceros*, herausgegeb. von K. Hubert; fasc. 37: *Die neuere Stoa, Auswahl aus Epiktet und Marc Aurel*, herausgegeb. von W. Bubbe.

Onder den, aan een gedicht van Adama van Scheltema ontleenden, titel „*Een bloeipartijtje van allegaar*" is bij Meulenhoff te Amsterdam een „Bloemlezing voor de middelbare meisjesscholen, de hoogste klassen der M.u.l.o. en kweekscholen" verschenen. Mej. Dr. W. L. C. Koenen, van wie het denkbeeld tot samenstelling is uitgegaan, heeft daarmee een harer oud-leerlingen, die zich onder den schuilnaam Adacee verbergt, belast, in de overtuiging dat „de jeugd graag geleid wordt door de pas- of nauwelijks volwassenen", die haar „wenschen en behoeften" beter verstaan dan ouderen. Zulk een proefneming verdient zeker de aandacht; ze zou ook bij het onderwijs in vreemde talen, en wellicht enkele andere vakken, maar zeker niet alle, kunnen genomen worden.

Van *Onze Tijd*, algemeene en vaderl. geschiedenis van 1770 tot heden, door M. ten Bouwhuys en N. B. Tenhaeff (Wolters, Groningen) verscheen de tweede druk, die behalve de uitbreiding tot 1925 ook een beteren druk, twee nieuwe kaartjes (1919/20) en vele verbeteringen geeft.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De leerlingen van de emeritus hoogleraar I. A. Heikel te Helsingfors hebben te zijner eer een bundel wetenschappelike studies uitgegeven van zeer verschillende inhoud, in 't Duits en in 't Latijn (een in 't Engels) geschreven. De opstellen behandelen onderwerpen uit de Oudheid, voor het grootste deel uit de postklassieke Oudheid. De titel van het boek luidt *Commentationes Philologicae in honorem professoris emeriti I. A. Heikel*, Helsingforsiae, 1926.

HET ZUIDNEDERSASSISCH WOORDENBOEK.

Op verzoek van prof. dr. Th. Baader te Nijmegen en als vervolg op hetgeen in *Mus.* XXXIII 244 vlg. is meegedeeld, vermelden wij dat getracht zal worden voor Drenthe de medewerking van meer dialektkenners te verwerven; ook voor de andere sassische streken zijn nieuwe medewerkers nog steeds welkom. Enkele wetenschappelijke vereenigingen hebben den bewerker voor het nieuwe jaar financiëelen steun beloofd.

Van de firma J. B. Wolters (Groningen—Den Haag) ontving de redaktie herdrukken van de volgende boeken: *Duitsch Woordenboek* door I. van Gelderen (eerste deel, Duitsch—Nederlandsch, 6e veel verbeterde en vermeerderde uitgave, prijs ƒ 4.25); M. J. Koenen en J. F. P. van Anrooy, *Klassiek Handwoordenboekje*, vijfde, vermeerderde druk, bewerkt door Dr. J. F. P. van Anrooy, prijs ƒ 1.60; H. W. Rutgers en C. P. Dijksterhuis, *Deutsche Prosa zum Übersetzen*, zweiter Teil, dritte Auflage, prijs ƒ 0.75.

Bij Niemeyer te Halle zijn verschenen: Gonzalo de Berceo, *Los Milagros de nuestra Señora* I, uitg. g. door A. Hämel (Sammlung romanischer Uebungstexte), M. 1.60; en K. Glaser, *Altfranzösisches Lesebuch des späteren Mittelalters*, M. 7, geb. M. 9.

Dr. K. Heeringa gaf in de *Werken* van het Hist. Genootschap te Utrecht uit: *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378—1573*, dl. I (2 st.), bevattende die van het Nedersticht, het Oversticht en de Bisschopstienden. Het tweede deel zal die betreffende het geestelijk gezag, de algemeene inleiding en indices geven.

Van het *Biografisch Woordenboek van Prot. godgeleerden* verscheen onlangs aflevering 15, loopend tot Hortensius ('s-Grav., Nijhoff). Het 7de deel van het *Nieuw Biografisch Woordenboek* (Leiden, Sijthoff) zal in het voorjaar verschijnen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. d. l'Ac. d. I. & B.-L., 1926, Avril-Mai: J. Loth, L'expédition de Niall aux neuf otages en Gaule et le trésor de Trapainlaw. — V. Pârvan, La Dacie à l'époque celtique. — Ch. Diehl, Rapp. s.l. trav. de l'Ec. franç. d'Athènes 1924-25. — F. Delaborde, id. de Rome. — C. Enlart, Rapp. s.l. concours des Antiquités d. l. France en 1926.

Journ. d. Sav., 1926, Août—Oct.: R. Cagnat, Les fouilles italiennes en Tripolitaine. — Ch. de la Roncière, Une paroisse morte du Groenland. — M. Besnier, La Basse-Provence dans l'antiquité. — R. Cagnat, B. Haussoullier†.

Nov.: H. Delehaye, *Refrigerare, Refrigerium.* — J. Costa, Les Fastes consulaires et triomphaux. — M. Bloch, La Société du haut moyen âge et ses origines.

Neue Jahrb. f. Wiss. u. Jug., II, 5: W. Schubart, Hellenismus u. Weltreligion. — E. Salzmann, Kaiser Hadrian u. d. Probl. seiner Persönl. — K. Gaiser, Kleist u. Molière. — W. Fehse, W. Raabes Ringen m. Schopenhauer. — N. v. Bubnoff, Religion u. Sittl. in der Weltansch. Dostojewskijs. — J. Lehrl, Univ. u. Erzieher. — F. Knapp, W. v. Bode u. G. Dehio. — Ber.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLV, 4: C. G. N. de Vooys, Rederijkersspelen in het arch. v. „Trou moet blijken". — Dez., Losse aantek. bij Huygens' Dagh-Werck. — Dez., Een eigenaard. 17de-eeuwse constr. — L. C. Michels, Plaatsen uit Huygens. — J. Heinsius, Naschr. — S. J. du Toit, Nog 'n keer die Brandt-Vondel-vraagst. — Kleine Meded.

XLVI, 1: C. B. v. Haeringen, Intervoc. *d* i. h. Ned. — F. Kossmann, Rhetoric. Kleinigh., 1—3. — G. S. Overdiep, *Reinaert* vs. 3006—7. — M. Schönfeld, De objectsvorm v. h. pron. pers. 2de ps. als vokatief. — J. H. Kern, *Jou deugniet!* — J. W. Muller, Reinaert-stud., I. — W. v. Eeden, *Vinland*-stud., III. — Kleine Meded.

N. Taalgids, XXI, 1: J. J. Salverda de Grave, Taal en compositie bij Busken Huet. — J. H. Kern, Nog eens de beleefdheidsvorm *U*. — Tj. Sterringa, Spreken, lezen en schrijven op de L. S. — C. G. N. de Vooys, Duitse invl. op Ned. purisme omstr. 1800. — J. Vercoullie, Nog eens Sinte-Lucie-nacht. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Uit de tijdschr.

Engl. Stud., IX, 1: L. J. Guittart, P. Montanus. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Synt. — Rev. — Current Letters a. Philol. — Dat Makkelike Engels. — Bibliogr. — Hierbij een **„Translation Supplement"**.

Bijdragen en Meded. Hist. Gen., 1926: De Witt Huberts, Haarlem's beleg. — Obser, Aus dem Freiheitskampf der Niederlande.—L'Honoré Naber, Leven van De With. — Obreen, Oorkonden uit de 13de eeuw. — Obreen, Itinerarium van Jan van Avesnes. — Van Schelven, Slag bij Dover. — Overvoorde, N.O. doorvaart naar China. — Meilink, Rekening van Dirk van Kessel voor den Prins, 1571—4.

Tijdschr. v. Gesch., 42, 1: De Haan, De secte der Apostolici. — Van Dillen, De girobanken van Genua, Venetië en Hamburg. — Hudig, Standaardwerk over Fransche schilderkunst. — Geyl, Koningin Victoria.

Rev. Hist., CLII: Bourrilly, Duguesclin et le duc d'Anjou (1368). — Sée, L'oeuvre économique de Colbert. — Van Dillen, Amsterdam, marché mondial des métaux précieux — Bulletin historique (France: moyen âge, histoire économique et sociale).

CLIII: Lubimenko, Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie au 17me siècle. — Gallois, La cartographie du moyen âge et la carte de Chr. Colomb. — Bulletin historique (Histoire des religions; Grande Bretagne).

Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch., XIX, 4: Heimpel, Allgem. Wirtschaftsgesch. des Mittelalters. — Fiesel, Zollgeleit. — Misz. (o.a. Von Srbik, Geist von Locarno und hist. Kritik).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Frederik Hendrik: Tijdschr. v. Gesch. 42, 1 (De Boer).
Brugmans, Arbeidende Klasse: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgeschichte, 19, 4 (Baasch).
Van Dam, Hamlet: Anglia, Beibl. XXXVII, n°. 12 (Deckner).
Dekker, Keats en Shelley: Engl. Stud. IX, n°. 1 (Kooistra).
Van Dillen, Bronnen wisselbanken: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgeschichte, 19, 4 (Silberschmidt).
Fransen, Comédiens français: Tijdschr. v. Gesch. 42, 1 (Cohen).
Geyl a. Kruisinga, Engl. in the 19th Cent.: Anglia, Beibl. XXXVII, n°. 12 (Ellinger).
Huizenga, Groningen onder Karel van Gelder: Tijdschr. v. Gesch. 42, 1 (Van Gelder).
Kristensen, Leven uit den dood: Tijdschr. v. Gesch. 42, 1 (Bolkestein).
Leendertz, Wilhelmus: Tijdschr. voor Gesch. 42, 1 (Eekhof).
Meded. Nederl. Hist. Inst. te Rome: Tijdschr. voor Gesch. 42, 1 (Hudig).
Royen, Drieklassen-systeem: N. Taalg. XXI, n°. 1 (v. Haeringen).
Da Silva Rosa, Portug. Joden: Tijdschr. v. Gesch. 42, 1 (Seeligmann).
Van de Wijnpersse, Suso's Horologium: N. Taalg. XXI, n°. 1 (Tinbergen).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. | N°. 7. | April 1927.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pedersen, Le groupement des dialectes indo-européens. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske Meddelelser XI, 3), København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 2).

Met de vastheid van methode en helderheid van stijl, die den grooten Deenschen Indogermanist kenmerken, behandelt Holger Pedersen het probleem, of de genitief op -ī der *o*-stammen en het met -*r* gevormde mediopassivum, die aan het Keltisch en het Italisch gemeen zijn, als „Oer-Indogermaansch erfgoed" dan wel als gemeenschappelijke innovaties moeten worden beschouwd. Wat den genitief op -ī betreft, die volgens Wackernagel (Mélanges de Saussure, p. 125 sqq.) met de -ī aan het einde van Indische nomina in verbinding met de wortels *kar-* en *bhū-* (*as-*) samenhangt, meent Pedersen, dat hij niet „tel quel un héritage de la langue mère indo-européenne" is, maar dat het geërfde slechts een kiem was, waaruit de Italisch-Keltische genitief op -ī zich als innovatie kon ontwikkelen. Het grootste gedeelte van de belangrijke studie is echter aan de medio-passieve *r*-vormen gewijd. Pedersen betoogt, dat het Tochaarsch en het (volgens hem, in den gewonen zin van het woord, Indogermaansche) Hittitisch, die evenals het Italisch en het Keltisch zulke *r*-vormen bezitten, ook in andere opzichten met laatstgenoemde taalgroepen onloochenbare bijzondere punten van overeenkomst vertoonen, zoodat men mag onderstellen, dat het Italo-Keltisch, het Tochaarsch en het Hittitisch, die alle *centum*-talen zijn, in een zeer verwijderd verleden een aaneengesloten dialectgroep van het Indogermaansch hebben gevormd. Tot die dialectgroep zoude ook het Phrygisch hebben behoord, aangezien αδδακετορ naast αδδακετ een oorspronkelijk-mediale vorm moet zijn geweest. Maar het Phrygisch is vermoedelijk een *satəm*-taal. Deze omstandigheid geeft Pedersen aanleiding om de onderlinge chronologische verhouding der beide in aanmerking komende isoglossen van het Indogermaansch te bespreken.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

A. A. W. M. Lievegoed, Eenige termen der Stoïsche kennisleer bij Marcus Aurelius Antoninus. 1924. (Amsterdamsche diss.).

Na een „Voorwoord" betoogt de schrijver dezer dissertatie in de „Inleiding" p. 1—17, dat Marcus Aurelius evenzeer als Epiktetus de logica onmisbaar achtte, al was voor beiden de ethica verreweg het hoogste. In drie hoofdstukken (p. 18—71) worden voorts allerlei termen van de Stoïcijnsche wijsbegeerte als σῶμα p. 19—21, ψυχή p. 21—28, αἴσθησις p. 40—44 en dgl. behandeld; ook de φαντασία καταληπτική p. 52—57, daar Marcus Aurelius, ofschoon die term zelf bij hem niet voorkomt, veel geeft wat ons dit begrip kan duidelijk maken.

Deze studie dient door iedereen, die dieper in de gedachten van den keizerlijken wijsgeer wil indringen, ter hand te worden genomen, maar schiet ook in meer dan

één opzicht te kort. Het ware beter geweest, als de schrijver althans de belangrijkste citaten had vertaald; een overzetting bijv. van σφαῖρα αὐτοειδής, p. 27 is verre van overbodig. De dictie en blijkbaar ook de helderheid van denken laat soms te wenschen over; wij lezen bijv. p. 51: „We ontmoeten dus φαντασία, die αἴσθησις lijkt, φαντασία, die φαντασία is en φαντασία die δόγμα lijkt, waarbij het op het aandeel van den geest aankomt": de bedoeling zal hier wel zijn: „We ontmoeten dus φαντασία in een beteekenis lijkende op die van αἴσθησις, φαντασία in den gewonen zin des woords enz." Ook had de auteur beter moeten laten uitkomen, wat hij aan zijn voorgangers, bijv. Stein, te danken heeft.

Wij betreuren het, dat men nu ook ten onzent voor dissertaties over klassieke onderwerpen de latijnsche taal niet meer verplicht acht: van een oud litterator mag men toch wel verlangen, dat hij zich in het Latijn korrekt en duidelijk kan uitdrukken.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Plutarchus, Levensbeschrijvingen van Alexander [den Groote] en Cajus [Julius] Caesar, vertaald door **Dr. M. B. Mendes da Costa.** (Wereldbibliotheek). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1925. (Pr. ing. ƒ 1.60, geb. ƒ 2.35).

De belangstelling, door Prof. Hartman's uitnemend werk „De avondzon des heidendoms" opgewekt voor den wijze van Chaeronea, is nog altijd gaande, zooals ook uit deze vertaling van twee zijner meest belangwekkende biografieën blijkt. In zijn korte „Voorrede" wijst Dr. M. B. Mendes da Costa op de groote moeilijkheden, die een vertolking van Plutarchus met zich meebrengt, moeilijkheden, die hem noodzaakten, tegen zijn principe in, over het geheel *vrij*, soms zelfs *geweldig vrij* te vertalen.

Hij is echter in zijn taak goed geslaagd, al valt er over enkele bijzonderheden, zooals van zelf spreekt, te discussieeren; Alex. 25 bijv. zouden wij in plaats van „ten einde de vijanden niet met rust te laten", liever zetten: „opdat de vijanden geen rust zouden hebben". Door beknopte aanteekeningen aan den voet der bladzijden wordt de lezer aangaande tal van moeilijkheden op voortreffelijke wijze ingelicht.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

J. B. Hofmann, Lateinische Umgangssprache. (Indogermanische Bibliothek. hrsg. von H. Hirt und W. Streitberg. Erste Abt.: Grammatiken 17.) Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 5, geb. M. 6.50).

De heer Hofmann, die juist een nieuwe bewerking van Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik (in Iwan von Müllers Handbuch) gegeven heeft, verblijdt ons hier met een rijke collectie van materiaal uit de omgangstaal of wat daarmee nauw samenhangt, een collectie waarvoor men hem niet anders dan uiterst dankbaar kan zijn. Klank- en vormleer heeft hij (begrijpelijkerwijze) buiten beschouwing gelaten, maar van alle belangrijke tendenties, die voor zinsbouw en vocabularium der omgangstaal karakteristiek zijn, vindt men hier talrijke voorbeelden bij elkaar, die met behulp van de inhoudsopgave en van diverse indices gemakkelijk te vinden zijn. De gevolgde methode is natuurlijk: uitgaan van de litteraire taal, die zooveel rijker overgeleverd en zooveel beter bestudeerd is, en de verschillen tussen omgangstaal en litteraire taal op te sporen, en voorzoover het de omgangstaal betreft te karakteriseren.

Minder gelukkig dan het concreet-taalkundig deel van het werk zijn de taalpsychologiese beschouwingen, waarop uiteraard de indeling gebaseerd is.

Al dadelijk treft de geringschatting waarmee over de litteraire taal (tegenover de omgangstaal) gesproken wordt. Men kan dit als een overwonnen standpunt beschouwen. Spreektaal en schrijftaal hebben elk haar eigen functie, haar eigen doel. Men kan niet de een boven de ander stellen, evenmin als men kleding boven voedsel kan stellen, of omgekeerd. De vraag kan hoogstens zijn, in hoeverre een bepaald werktuig of een bepaald middel aan een doel beantwoordt; zoo beantwoordt de omgangstaal van de ene mens beter aan haar doel dan die van de ander, zoo de litteraire taal van de een beter dan de litteraire taal van de ander. Het onvoorwaardelijk stellen van *de* omgangstaal boven *de* schrijftaal is uit de tijd: deze waardering was een reactie tegen eenzijdige studie en overschatting der litteraire taal. Ook ten onzent heeft men de functies van beide vormen van taal wel verward: men vond mensen, die wilden schrijven „zooals ze spraken"; tegenwoordig komt dat zelden meer voor. Voor Hofmann is echter de omgangstaal *de* taal, de ontwikkeling der omgangstaal *de* taalontwikkeling: „Wir wollen endlich einmal die Sprache im wechselnden Fluss ihres natürlichen Betts, nicht in den künstlichen Abdämmungen, Schleusen und Sperren der papierenen und literarischen Entwicklung kennen lernen!" (p. V).

Verder vraagt men zich af, of de schrijver zich de verhouding tussen omgangstaal en litteraire taal wel helder voorstelt. Telkens weer vindt men uitdrukkingen, die er op wijzen, dat hij zich de gesproken taal als een verandering en tevens natuurlijk als een verbetering van de litteraire taal voorstelt. Zoo heeft de omgangstaal „Parataxe statt Hypotaxe" (p. XII), zij heeft „verschiedene Mittel des Ersatzes der abstrakten Adjektiva" (p. XIII), het chiasme „ersetzt .... die Adversativpartikel" (p. 122), en zoo voorts.

Dan zoekt hij de oorzaak der verschillen tussen omgangstaal en litteraire taal vooral in het Affekt. Hier overdrijft hij zeer. Blijkbaar heeft hij zich niet voldoende ingedacht in het verschil tussen de mens tegenover een ander mens, en de mens aan zijn schrijftafel. Het doel van de een is een heel ander dan dat van de ander, de taal als middel of werktuig past zich daarbij aan. De grote factor is natuurlijk de aanwezigheid van de hoorder in het eerste geval, doch daaraan worden van de 172 pagina's slechts 27 gewijd. Zoo worden, om een concreet voorbeeld te noemen, versterkingen en overdrijvingen (*vreselijk mooi*, *prime egregie*, *mirifice*, etc.) niet bekeken als *middel* om iets bij de hoorder te bewerken, maar uitsluitend als *gevolg* van het affect. M.a.w. de taal is voor Hofmann vrijwel uitsluitend middel tot ontlading, niet middel tot effect.

De theoretiese, beter gezegd taal-psychologiese, beschouwingen van de schrijver staan sterk onder de invloed van Wunderlich, maar vooral van de franse school: De Saussure, Bally, Meillet; een heldere bevredigende eenheid zijn ze echter in dit boek niet geworden.

Zoo is dus het materiaal voortreffelijk, de theorie onbevredigend. Naarmate men het een of het ander zoekt, zal het oordeel meer of minder gunstig uitvallen. Dit

neemt niet weg, dat het werkje door velen met vrucht en dankbaar geraadpleegd zal worden.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

P. J. Enk, Latijnsche Letterkunde. Groningen—Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ingen. *f* 3.25, geb. *f* 3.60).

Zeer lang reeds hebben wij het gemis gevoeld van eén Nederlandsche handleiding over de Latijnsche letterkunde ten dienste van onze gymnasiasten en andere belangstellenden, zoodat wij ons mogen verheugen, dat Dr. Enk zich heeft aangegord om in die leemte eens eindelijk te voorzien. Aan hem toch was als vurig bewonderaar en grondig kenner dier letterkunde die taak bij uitstek toevertrouwd en hij heeft er zich op voortreffelijke wijze van gekweten. Zijne beschrijving heeft mij van het begin tot het einde geboeid, de behandeling der stof komt mij voor de juiste te zijn en met zijne beschouwing zal men zich over het algemeen kunnen vereenigen. Het werkje, dat 288 bladzijden telt, is n°. 2 in de serie Antieke Cultuur onder redactie van Dr. D. Cohen, Dr. E. Slijper en Dr. H. Wagenvoort Jr. Het bestaat uit een voorbericht p. V en VI, een literatuurlijst p. VII en VIII, een inleiding p. 1—3, de Lat. letterkunde p. 4—281, een alphabetisch register p. 282—284 en een inheudsopgave p. 285—288. Bovendien zijn eenige goede photo's in den tekst opgenomen.

Slechts eenige opmerkingen wensch ik den schr. ter overweging aan te bieden. Ik betwijfel of hij terecht heeft partij gekozen vóór Pseudo-Asconius en Hartman tegen Phillimore (noot op p. 16). De gronden, waarop Hartman den senarius heeft willen handhaven, komen mij voor al te gezocht te zijn en hoezeer ligt de corruptie van saturnius in senarius voor de hand, indien men den locativus *Romai* heeft miskend! Van Cato (p. 46 vlgg.) zou ik nog wel eenige zijner korte en kernachtige sententies hebben willen zien opgenomen. Op p. 50 rees de vraag of ook Cornificius al weer heeft afgedaan. Schr. noemt hem niet en citeert in het register *Anonymus ad C. Her.* Lucilius (p. 51 vlgg.) is er m. i. wat smal afgekomen: slechts één fragment en lang niet het fraaiste! Ik zou daarvoor liever hebben gezien dat over de *virtus*, waarvan L. Müller zegt „fragmentum illud nobilissimum de virtute, quod ego cum Dousa inter magnificentissima poësis Latinae rettulerim monumenta". Voor de woorden „maar L. gebruikte ook iambische senarii" leze men liever: „maar L. heeft ook andere metra gebruikt". Op p. 62 staat „daar deze brieven niet bestemd waren om te worden uitgegeven" enz. Dat *deze* geldt toch slechts voor de brieven aan Atticus! Op p. 63 leest men: „Terecht G. Boissier" enz. Waarom is niet vermeld, w a a r hij dat zegt, zooals wèl op p. 19? Zoo ontbreekt de naam in de noot op p. 179. Bij de bespreking der „Jongeren" op p. 95 had ik gaarne een verwijzing gezien naar het opstel van prof. Hartman „De Kring van Catullus" in Onze Eeuw, 1ste Jaarg. p. 765 en vlgg. Op p. 119 staat: „*Eclogae*, uitgezochte gedichten, ook wel *Bucolica* herderszangen, genoemd". Dit is misleidend: de naam *Eclogae* is van lateren tijd, toen alle bucolici in één Corpus waren vereenigd en de gedichten van Vergilius de *eclogae*, de uitgelezene, de herderszangen bij uitnemendheid, werden genoemd. Op p. 173 ontmoeten wij waarlijk weer Lesbia's m u s c h! Ik kan Dr. Enk verzekeren, dat een musch in een kooi met bekwamen spoed dood gaat en dat die *passer* zeker geen musch is geweest. Daar „kanarie" wellicht een anachronisme zou zijn, doen wij beter, indien wij ons neutraal houden en de Amsterdammers volgen, die alwat vliegt een vink noemen, zelfs per analogiam een aviateur „een stoomfinkie". In de waardeering van Velleius (p. 186) verschil ik van den Schr. Ik hecht groot gewicht aan de appreciatie van Tiberius door dien bevoegden beoordeelaar tegenover de vernietigende critiek van Tacitus. Bij Ammianus (p. 251) had wel met een kort woord op zijn *cursus* mogen worden gewezen, waaraan „zijn ellendige stijl" en „onregelmatige woordschikking" wel voor een groot deel zullen moeten worden toegeschreven.

Men mag eischen, dat in een l e e s b o e k de stijl en de taal zuiver zijn. Ik wensch daarom eenige bedenkingen aan de aandacht van den Schr. te onderwerpen, opdat hij bij een tweeden druk daarmede rekening zal kunnen houden.

Men vindt Germanismen of aan het hedendaagsch *jargon* ontleende uitdrukkingen als: p. 1 *Het ligt in de rede*; p. 8 deed hun belangstelling *uitgaan naar*; p. 9 kronieken .... die tot de oudste tijden *teruggingen*; p. 27 *tot uitdrukking brengen* (vgl. de duikbooten, die „tot zinken brachten"); p. 38 waarmede hij de bedoeling van het stuk *naar voren brengt*; p. 70 *vooraanstaande* wijsgeeren; p. 119 *jeugdgedicht*; p. 125 een geheel ander soort epos *als* de Ilias; p. 134 *plichtsgetrouw*; p. 144 *als* (voor *toen*) de dichter genoten had; p. 148 dat nog den *opgekomen* man verraadt; p. 189 *natuurgetrouw* en p. 206 *natuurgetrouwheid*. Aan dat alles is een bedenkelijk luchtje evenals aan het passim voorkomende *Scipionen*: zoo spreekt slechts eén Duitscher, maar alle andere stervelingen: *Scipio's* of *Scipiones*. Verder moge Dr. Enk ons verlossen van zijn *van af*, waarop wij worden onthaald op p. 14, 47, 48, 120, 158, 217, 275 en 276! Hij verbetere p. 6 *ons inziens* in *onzes inziens*; p. 42 begint de zee .... *bol te staan* in *hol te staan*; 67 *'t eenigste* in *'t eenige*; p. 71 en 182 is *lust* — p. 163 *geest* vrouwelijk gebruikt; p. 76 *grooter plaats*, p. 92 *later eeuwen*: blijft de comparatief ook al onverbogen? Voorts corrigeere hij p. 86 *zielerust* in *zielsrust*; p. 149 *landmuis* in *veldmuis* (landrot, maar veldmuis!); p. 150 *enkele* geslaagde proeven, in: *eenige*; p. 158 *sommige* zien in Delia, in: *sommigen*; p. 222 zich *vleiend* tegen de kust, in: *vlijend*; p. 223 hun patroon naar het Forum *geleidden*, in: *begeleidden*, als p. 6,; p. 239 raadt af *om* zich te wijden, schrap dat *om*; p. 254 de schitterende kiezelsteenen *onder* in 't water, schrap dat *onder*: kiezelsteenen drijven niet! p. 255, 257 en 259 *Gothen*, lees *Goten*. Voor *Epicurist* op p. 54 en 67 schrijve hij om de bizondere beteekenis, die dit woord heeft verkregen, *Epicureër*.

Aan Duitschen invloed schrijf ik toe, dat Schr. zijne volzinnen met het hulpwerkwoord besluit en daartoe de composita uiteenrafelt. Als voorbeelden haal ik aan op p. 8: opdat iedereen *er kennis van nemen kon*, lees: ervan zou kunnen kennisnemen; p. 103 dat de Goden ... haar aan Berenice *terug zullen geven*, lees: zullen teruggeven; alsook, dat hij het imperfectum voor het perfectum gebruikt. Zoo vertaalt hij het begin der Odyssee „Muze, vermeldt mij den man, in ervaringen rijk, en die *veeltijds rondzwierf*." Ik zou vertalen: „die veel heeft rondgezworven": er staat een aoristus, geen imperfectum! Ten slotte heeft het mij getroffen, dat Schr. zwelgt in komma's. Men vindt ze waar men ze zou verwachten noch wenschen, geregeld vóór *om* en

en. Slechts weinige drukfouten heb ik aangetroffen: op p. 18 *virtuta* en *ἐπλευσ'*; p. 43 *vergaande*; p. 45 *Euhemerus* vgl. 23 *Euemeros*; p. 75 *hij* Dyrrhachium; p. 81 *Mithridates*, elders goed *Mithradates*; p. 120 *Brundusium*; p. 127 de *Phoenische* koningin; p. 133 *galopeeren*, p. 190 *procellum*, p. 213 *encyclopedie*, op p. 260 goed met *ae*. In deze opmerkingen moge Schr. een blijk van de belangstelling zien, waarmee ik van zijn verdienstelijk werk heb kennis genomen. Zij doen niets af aan mijne waardeering voor de uitnemende wijze, waarop hij een oude lacune in onze schoollectuur heeft aangevuld.

Utrecht. P. H. Damsté.

P. S. Everts, De Tacitea historiae conscribendae ratione. Kerkrade, Alberts. 1926. (Utrechtsche diss.).

Ik heb dit proefschrift gelezen en herlezen, omdat het mij zwaar viel uit vele tegenstrijdige indrukken een gemotiveerd oordeel te vormen. Wat wil de schrijver eigenlijk aantoonen? Hij zet dit uiteen op p. 4: 1ste waarin de eigenaardigheden bestaan van het genus hellenisticum peripateticum in de historiographie, 2de hoe door het analyseeren van enkele afgeronde gedeelten uit de annalen duidelijk blijkt, dat Tacitus zich bij dit genus aansluit, 3de in hoever dit laatste afbreuk heeft gedaan aan Tacitus' betrouwbaarheid als geschiedschrijver.

Tot mijn leedwezen beschik ik niet over de noodige kennis om op het eerste hoofdstuk kritiek te kunnen oefenen. Mijn indruk is, dat de schrijver een diepgaande studie heeft gemaakt van de disiecta membra, die ons van het genus hellenisticum peripateticum zijn overgebleven, alsmede van de daarop betrekking hebbende literatuur. Dit genus zoekt de gebeurtenissen zoo te groepeeren en te schilderen, dat er a.h.w. een drama ontstaat, hetwelk dan aan de eischen moet voldoen, die het eerst door Aristoteles zijn geformuleerd. Maar ook onze schrijver laat na de befaamde woorden: **δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν** te verklaren.

In het 2de hoofdstuk analyseert schrijver vijf episodes uit de eerste twee boeken der annalen, die als het ware even zooveel afzonderlijke, afgesloten eenheden vormen, eenheden echter, die weer onderverdeeld kunnen worden in kortere episodes, welke weer op hun beurt een verdere splitsing, ik zou haast zeggen, tot in atomen toelaten. Hierin gaat schrijver m.i. veel te ver. Van deze atomen toch behooren, volgens hem, telkens twee bij elkaar, het tweede als reactie op de actie in het eerste vervat. Maar op die manier is het mogelijk haast elke beschrijving, die op dramatisch effect is berekend (ik heb er bijv. enkele bladzijden van Mommsen's Römische Geschichte op nagelezen) in telkens afwisselende stukken, actie en reactie, te splitsen, al zijn die dan misschien van grooter omvang dan bij den nu eenmaal multum in parvo samenvattenden Tacitus. Ieder geschiedschrijver, die zijn lezers wil boeien, past onwillekeurig dit vanzelfsprekende middel toe.

In het 3de hoofdstuk (over Tacitus' betrouwbaarheid) vergelijkt schrijver het verhaal van den opstand der legioenen in Germanië (Ann. I 31—44) met de veel beknopter beschrijving bij Cassius Dio (LVII 5). Na nauwgezette overweging komt hij tot de slotsom, dat beide schrijvers ten opzichte van de kern der historische feiten niet al te zeer van elkaar verschillen. De inkleeding evenwel is bij Tacitus veel meer op effect berekend en zijn motiveering is vaak anders dan bij Dio. Het is echter moeilijk uit te maken, wie van beiden het dichtst bij de waarheid komt, omdat de bronnen, waaruit zij geput hebben, onbekend zijn.

Hoezeer ik de conscientieusheid, uitgebreide studie en scherpzinnigheid, waarvan dit proefschrift getuigt, waardeer, heb ik het toch met een onbevredigd gevoel uit de hand gelegd. Misschien ligt dit aan de betrekkelijk geringe resultaten ten koste van zooveel inspanning bereikt; misschien ook hieraan, dat de schrijver het Latijn niet gemakkelijk genoeg hanteert om zijn gedachten helder en overtuigend uit te drukken. Hier en daar zijn zelfs bepaalde fouten hinderlijk (p. 4 methodo, quo.... narraverit, p. 41 ἐν ὀργανικόν, quod non tam rerum quam animorum motus consistit (?), p. 61 equum castr*is* percurrentem, p. 67 descripta .... ordine, p. 107 eas .... esse reversas). En het telkens weer terugkeerende singulari modo, generali modo, dramatico modo, descriptivo modo is toch zeker allesbehalve correct Latijn.

Utrecht. A. H. Kan.

Dr. G. Smit, De Kleine Profeten. II. Habakuk, Zefanja, Haggai, Zacharia, Maleachi. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. geb. ƒ 2.90, bij inteek. ƒ 2.75 en ƒ 2.50).

Dit boek is een deel van Tekst en Uitleg. Praktische Bijbelverklaring; waarvan het N.T. nu geheel verschenen is. Met de behandeling van deze vijf „kleine" profeten heeft Dr. Smit een zware taak op zich genomen, en die met eere volbracht. Een bespreking van de talrijke plaatsen over welker lezing en vertaling de meeningen der uitleggers uiteenloopen is niet van deze plaats. Ik bepaal mij tot een kenschetsing van het geheel. De Schrijver geeft eerst beknopte inleidingen op die boeken, gevolgd door een rijke „Literatuur", waarin De Leidsche Vertaling niet voorkomt; vervolgens de vertaling, zeer duidelijk en aangenaam om te lezen, het karakter van het oorspronkelijke goed weergevend; cijfertjes daarin wijzen op gemaakte tekstveranderingen; en dan den Uitleg. Deze bestaat uit een breede, warme omschrijving van den tekst, met tallooze aanhalingen van plaatsen van het O. T., waarin hetzelfde geleerd wordt of die dienen tot staving en verklaring van het in den tekst gezegde — zeer leerzaam en nuttig voor hen die ieder deel stuk voor stuk willen begrijpen, maar de lezing van het geheel zeer bezwarend. Tusschenin worden wij ook soms in kennis gesteld met afwijkende meeningen, met vermelding van de werken waarin ze te vinden zijn. Daarna krijgen wij nog de opgaven „der door vele geleerden voorgeslagen tekstveranderingen", een lijst der tallooze aangehaalde Bijbelplaatjes — waartoe die dient, vat ik niet — en een register van personen en zaken. Het geheel is een zeer zorgvuldig bewerkt boek van een geleerde die met liefde zijn werk heeft volbracht; het kan voor velen nuttig zijn.

Een kleinigheid! Dr. Smit schrijft altijd den Israëlitischen godsnaam: Jahwè. Zou het niet goed zijn dat accent weg te laten of door een op de eerste lettergreep te vervangen? De naam luidde toch, voor zoover wij kunnen nagaan en uit het gebruik van er mee samengestelde eigennamen blijkt: Jáhoe. Ook de vorm „Jah" in poëzie wijst er op dat de laatste lettergreep van Jahwe geen nadruk kreeg.

Leiden. H. Oort.

Ph. S. van Ronkel, Maleisch Woordenboek, Maleisch—Nederlandsch, Nederlandsch—Maleisch, in de officieele Maleische spelling. Tweede druk. Gouda, Van Goor Zonen. 1926. (Pr. ƒ 4.50).

Dit boek kan zonder voorbehoud worden aanbevolen aan alle Maleisch studeerende Hollanders en ook aan alle Hollandsch studeerende Maleiërs en andere Maleisch verstaande Indonesiërs.

In eerstgenoemde groep zijn zij, die zich alleen toeleggen op zgn. laag Maleisch en niet willen weten van dat moeilijke hoog Maleisch, niet begrepen. Onder de laatstbedoelde groepen zullen de reeds ver gevorderden, bijv. zij die Hollandsche schrijvers uit hunne werken willen leeren kennen, bij gebruik van dit woordenboek nog wel eens teleurgesteld uitkomen; doch dit bezwaar is met geen der bestaande Maleische woordenboeken geheel te ondervangen.

Blijkens het voorbericht, dat uit den eersten druk is overgenomen, is het boek voornamelijk geschreven ten dienste van het zich steeds uitbreidend onderwijs aan de verschillende Inlandsche scholen, zoodat het geen wetenschappelijk-etymologisch werk is, maar een beknopt boek, waarvan het Nederlandsch-Maleisch gedeelte zooveel mogelijk in overeenstemming is met het Maleisch-Nederlandsche.

Men leze hieruit vooral niet, dat het een on-wetenschappelijk werk zoude zijn; het is een in alle opzichten degelijk boek en heel gemakkelijk in het gebruik. Bij alle woorden, van welke vervoegde vormen en deelwoorden met praefix *me* + *nasaal* en met praefix *di* kunnen worden gemaakt, is op beknopte maar volkomen duidelijke wijze de vorm aangegeven van het eerstgenoemde deelwoord; bij woorden in dezen deelwoordvorm is de beginklank van den stam aangegeven, indien deze uit de afleiding niet aanstonds blijkt.

De spelling van het Maleisch is geheel overeenkomstig de spelling, welke wordt gevolgd in de uitgaven van het Kantoor voor de Volkslectuur. Deze zal wel niet volmaakt overeenkomen met de eigen inzichten van Prof. van Ronkel; wij achten het althans onwaarschijnlijk dat hij zich zal kunnen vereenigen met de regels voor het afbreken van woorden, bijv. *oesir-an* (pag. 91), welke op het Nederlandsch toegepast zouden leiden tot *prins-es*, *verkoop-ing* enz. Het verdient te meer waardeering, dat de geleerde schrijver, ter wille van de eenheid in zake spelling enz. van Maleische woorden met onze letters, zich aan de in Indië geldende regels heeft gehouden.

Enkele drukfouten zijn aan de aandacht ontsnapt; van weinig of geen belang zijn *vloejing* (pag. 21), *serekoep* i. p. v. *serkoep* (pag. 248). Een kluchtig quiproquo zou kunnen ontstaan door het gebruik van *toenangkan* i. p. v. *toemangkan* (pag. 247). Voor *ésok* staat op een paar plaatsen *ésoek*; bij *stuit* is opgegeven *tonggéng*, lees *tongkéng*; bij *uithouden*, *tjekak*, lees *tjekal*; bij *uitvorschen*, *mendjolak*, lees *mendjolok*; bij *vellen*, *keding*, lees *kedang*; bij *verbrijzelen*, *bantjoerkan*, lees *hantjoerkan*; bij *verlamd*, *tepoek*, lees *tépok*. Op pag. 6 zoude bij de vertaling van *airi* naast of in de plaats van *bewateren* het woord *bevloeien* kunnen zijn gegeven, en op pag. 181 hadden *bevloeien* en *bevloeiing* wel een plaatsje mogen hebben.

Onder de vreemde woorden, die in het Maleisch, dat wel wordt aangeduid met den naam standaard-Maleisch, geheel zijn ingeburgerd, komen er enkele voor, welke de schrijver wellicht bij een volgende gelegenheid ook nog zal willen opnemen; zoo bijv. *pengaroeh*, invloed, macht, *berpengaroeh*, invloedrijk; *hindarkan* (*meng-*) *daripada*, vrijwaren tegen, *terhindar*, gevrijwaard enz.; *sepéda*, rijwiel; *tjegahkan* (*men-*), welk uit het Javaansch of Soendaneesch afkomstige woord in de uitgaven van *Balai Poestaka* meer voorkomt dan het Maleische *tegahkan*.

Natuurlijk doen deze enkele opmerkingen niets af van de waarde van het boek, dat even keurig van uiterlijk is als van inhoud. Moge het veel en zorgvuldig worden geraadpleegd!

Rijswijk (*Z.-H.*). C. Spat.

L. Mühlhausen, Die vier Zweige des Mabinogi (Pedeir ceinc y Mabinogi). Mit Lesarten und Glossar. Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. Mk. 7).

Met veel genoegen kondig ik de handige uitgave aan, welke Mühlhausen ons van de vier eerste vertelsels uit den bundel der Mabinogion bezorgt. Aan een boekje als dit bestond behoefte, want de Kymrische tekst was niet gemakkelijk toegankelijk. De groote uitgaven van het Roode Boek van Hergest en het Witte Boek van Rhydderch zijn kostbaar en moeilijk te krijgen. Ook de kleine handuitgave van J. Gw. Evans is, meen ik, zeldzaam geworden. Bovendien heeft Mühlhausen's uitgave voordeelen, welke haar voor practisch gebruik geschikter maken dan die van Evans. Vooreerst is interpunctie ingevoerd, waardoor de tekst voor beginners leesbaarder wordt. Dan is de spelling in enkele hoofdpunten genormaliseerd, al betreur ik daarbij de invoering van *rh* voor de onverzachte *r*. Verder worden naast den tekst van het Roode Boek varianten uit het Witte Boek en Peniarth 6 gegeven, zoodat de lezer dadelijk een indruk krijgt van de verhouding der handschriften. Eindelijk bevindt zich achter den tekst een goedverzorgd glossarium, dat het voor den beginner uiterst bezwaarlijk gebruik van Kymrische woordenboeken overbodig maakt. Daartegenover kan men voor de handuitgave van Evans alleen aanvoeren, dat die twee verhalen meer geeft (*Breuddwyd Maxen* en *Llys a Llevelys*), doch van deze bestaan ook afzonderlijke uitgaven met glossaria.

In de taak, die de uitgever zich stelde, is hij volkomen geslaagd: het geven van een handige, eenvoudige en practisch bruikbare uitgave. Het was niet de bedoeling een critisch standpunt ten opzichte van den tekst in te nemen, en daarom kan ook hier een beschouwing over de wijze, waarop de uitgegeven tekst tot stand kwam, achterwege blijven. Den grondslag der uitgave vormt de tekst van het Roode Boek; waar deze kennelijk fout is, worden lezingen van het Witte Boek opgenomen. Deze methode is, gegeven de nauwe verwantschap der twee teksten, geoorloofd. Het Roode Boek is voor beginners leesbaarder dan het Witte Boek, omdat het hier en daar moderniseert. Waar beide handschriften klaarblijkelijk een onjuiste lezing hebben, plaatst de uitgever zijn eigen verbetering in den tekst, zoo bijv. waar hij telkens *Lleu* voor *Llew* drukt. Ook hiertegen is geen enkel bezwaar in te brengen.

Thans laat ik enkele opmerkingen volgen, die ik bij het doorzien van het boekje maakte. — Blz. 19 r. 35. Is hier juist geïnterpungeerd? Ik zou lezen: *os ynteu a vyd, iawnach yw idaw* enz. — Blz. 23, r. 26. De komma

achter *dangos*, die impliceert, dat *dangos* hier een substantivum „bewijs" (zie gloss.) zou zijn, kan ik niet aanvaarden, al staat Loth hier aan Mühlhausen's zijde. Van die beteekenis bestaat geen andere bewijsplaats. Ik lees: *ti a wely*: *dangos mae ef* „gij ziet: het is vertoon". — Blz. 34 r. 21. Het *yn hyn* van de noot had gerust i. p. v. *yn hynny* in den tekst mogen staan. — Blz. 36, r. 1. *Manawyddan*: het staat thans wel vast, dat deze naam met occlusieve, niet met spirantische *d* geschreven behoort te worden, vgl. O'Rahilly, *Ireland and Wales*, blz. 96, en *Bull. of the Board of Celtic Studies* 3, 49. — Bl. 57, r. 30. Hier had naast *morwyal* de variant *guimon* (*gwymon*) van het Witte Boek vermelding verdiend. — Blz. 74, s. v. *arofun*: hier wordt ook een transitieve beteekenis vereischt, vgl. *arofun y longeu* (blz. 23, r. 27). — Blz. 78, s.v. *bydaf*: de vertaling „zwerm wilde bijen" moet hier uitgebreid worden tot „wilde honing". — Blz. 81, s.v. *ceginwrych*: de tweede hier gegeven vertaling met afleiding van *cegin* uit lat. *cacumen* lijkt mij vreemd en onbewezen; in dit compositum schuilt stellig *cegin* 'meerkol'. — Blz. 83, s.v. *coddiant*: staat de beteekenis 'beleediging' vast? Liever: 'kwelling', 'verdriet'. — Blz. 92, s.v. *delysg*: minder eng van beteekenis dan Iersch *duileasg*, nl. 'wat aan het strand aanspoelt'. — Blz. 99, s.v. *elyflu*: vertaal 'kuddenleger', *elyf* pluralisvorm van *alaf* 'rijkdom', vgl. Iersch *alam* 'kudde'. — Blz. 103, s.v. *goglyd*: omslachtige vertaling; liever: 'vermijden', 'afwenden'. — Blz. 114, s.v. *lleddf*: grondbeteekenis 'scheef', 'niet echt'. — Blz. 114, s.v. *Lleu*: Iersch *lú* onbekend; de naam staat gelijk met Iersch *Lug*, Gallisch *Lugus*. — Blz. 114, s.v. *llibin*: vanwaar de beteekenis 'nalatig'? Opgegeven wordt: 'zacht', 'neerhangend', 'somber'. — Blz. 131, s.v. *tormynnawg*: ik zou liever vasthouden aan de verklaring, die uitgaat van *torment* 'toernooi', 'schare' 'kudde', dus: 'rijk aan scharen of kudden'.

Een nuttige lijst van eigennamen, waarbij men alleen nog een kaart zou wenschen, besluit het boekje. Enkele desiderata, die de lezer bij zich voelt opkomen, zijn: een indeeling in paragraphen en een cijfer bij iedere vijf regels eener pagina, om het zoeken te vergemakkelijken. Misschien was het overzichtelijker geweest in het glossarium *ng* als *n* + *g* te behandelen en niet volgens Kymrische gewoonte als afzonderlijke letter na de *g* te plaatsen. Maar men ziet het, de bezwaren zijn luttel en zullen deze uitgave niet verhinderen haar doel te bereiken: de bevordering der studie van het hoogst belangrijke Kymrisch.

Utrecht. A. G. van Hamel.

E. H. Sehrt, Vollständiges Wörterbuch zum Heliand und zur altsächsischen Genesis. (Hesperia 14). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; Baltimore, The John Hopkins Press. 1925. (Pr. M. 21, geb. 21).

De samensteller van bovengenoemd woordenboek heeft hen die den Hêliand en de os. Genesis-fragmenten willen bestudeeren, in ruimeren zin de beoefenaars van het Oudsassisch, en nog ruimer alle germanisten, zeer aan zich verplicht. Daar de beteekenis van de woorden in de genoemde teksten zelden twijfel laat of moeilijkheden oplevert, en ook de syntaxis en de stilistiek, dank zij Behaghel, Sievers, Braune en anderen, het voorwerp van grondig onderzoek zijn geweest, bestaat de verdienste van een werk als dit in de volledigheid en nauwkeurigheid waarmee alles wordt vermeld, en de verwijzing naar de vakliteratuur, want ook deze geeft Sehrt, waardoor zijn woordenboek o. a. tevens een woordregister op Behaghel's *Syntax des Heliand* is geworden: ook hierbij komt het natuurlijk op volledigheid en nauwkeurigheid aan. Inderdaad is er, wat deze eigenschappen betreft, heel wat bereikt, maar — hoe kon het ook haast anders? — niet alles. Zoo had de schrijver bijv., waar hij i.v. *liggian* bij 't citeeren van Gen. 48 *suêt sundar ligit* de aandacht op Behaghel's *Heliand und Genesis* vestigt, ook de bestrijding van Behaghel's opvatting door Braune in *PBB* 32, 16 ff. moeten noemen; en Sijmons' bespreking van de Genesis-fragmenten in de *Versl. d. Kon. Akad.*, afd. Letterk., 3de R., dl. 11, vond ik nergens vermeld.

Sehrt heeft bij de bewerking van dit woordenboek de methode toegepast, „die Grassmann in seinem Wörterbuch zum Rig Veda zum erstenmal angewandt hatte, d.h. zuerst die Bedeutungen eines Wortes mit reichlichen Belegen zu geben und dann mittels Zahlen im Formenteil auf diese hinzuweisen". Praktisch is die methode zeker, meer dan aesthetisch; dat wij bij de behandeling van sommige woorden, die tallooze malen voorkomen, door kolommen vol getallen o. a. aan zekere bladzijden van Cosijn's *Altwestsächsische Grammatik* worden herinnerd, is begrijpelijk.

Wij hopen dat de vlijt van den samensteller haar belooning zal vinden in een druk gebruik dat men van zijn werk maakt.

Leiden. J. Heinsius.

Die Ernte, Abhandlungen zur Literaturwissenschaft **Franz Muncker** zu seinem 70. Geburtstage herausgegeben von F. Strich und H. H. Borcherdt. Halle (Saale), Niemeyer. 1926. (Pr. M. 16, geb. M. 18.)

Der Renaissancestil des Theaters, Ein prinzipieller Versuch von **H. H. Borchердt.** Halle (Saale), Niemeyer. 1926.

Die Ernte, Muncker door zijn vereerders als Festschrift aangeboden, bevat de volgende opstellen: Fritz Strich, Natur und Geist der deutschen Dichtung; Roman Woerner, Goethes Weltanschauung im Faust; Wilhelm Hertz, Fausts Himmelfahrt; Eduard Berend, Der Typus des Humoristen; Julius Petersen, Das goldene Zeitalter bei den deutschen Romantikern; Martin Sommerfeld, Die dichterische Autobiographie seit Goethes „Dichtung und Wahrheit"; Rudolf Unger, Conrad Ferdinand Meyer als Dichter historischer Tragik; Christian Janentzky, Shakespeares Weltbild, das Tragische und Hamlet; Victor Klemperer, Jeanne d'Arc als dichterische Gestalt; Artur Kutscher, Das Naturtheater. Seine Geschichte und sein Stil; Hans Heinrich Borcherdt, Der Renaissancestil des Theaters; Josef Nadler, Ostfranken 1814—1848.

De Festschrift is bedoeld als „eine sammelende Ueberschau" — gedurende de laatste 10 jaren — „von manigfachen Richtungen und Strömungen, welche unserer Wissenschaft heute eine so lebendige und fruchtbare Fülle geben". Zij sluit aan bij een soortgelijke bundel, 10 jaar vroeger door Germanisten van München den toen 60-jarigen Muncker aangeboden.

Het is te verwachten, dat de kennismaking met een werk, waaraan bovengenoemde geleerden medewerkten, uiterst leerzaam zal zijn en dat bijna iedere beoefenaar der „Literaturwissenschaft" er iets van zijn gading zal vinden.

In meer dan een der bijeengebrachte opstellen toont de schrijver, dat hij niet aarzelt gebaande wegen te verlaten en te breken met oude, overgeleverde opvattingen. Vierkant staan soms de hier verdedigde en met bewijzen gestaafde nieuwe meningen tegenover de geijkte en in vroeger dagen algemeen gangbare. Wie zou een dertigtal jaren terug vermoed hebben, dat een Duits geleerde op de vraag: „War Göthe wirklich ein harmonischer Mensch?" kort en bondig antwoordt: „Göthes Harmonie: sie ist ein Märchen" en verder verklaart: Göthes klassicisme is eigenlik in strijd met zijn werkelike natuur en is slechts mogelik geworden door „Selbstbesiegung und Entsagung .... Entsagung der individuellen Natur, der deutschen Natur, der Romantik und Musik".

„Entspricht das Gesicht der deutschen Literaturforschung nicht mehr in allen Zügen dem älteren Bild", in één opzicht zijn deze jongere literatuurhistorici trouw gebleven aan de overlevering van het vorige geslacht. In zaakrijkheid en grondigheid kunnen zij de vergelijking met de voorgangers doorstaan. Menig lezer zal misschien zelfs vinden, dat in stijl en woordenkeus de bekende Duitse „Gründlichkeit" nog wat al te sterk tot haar recht komt en verlangen naar wat meer Romaanse helderheid.

Het gebied, waarover de soms zeer speciale en onderling nog al uiteenlopende onderzoekingen zich uitstrekken, is zo ruim, dat men van niemand mag verlangen, over de behandelde kwesties met volledige kennis van zaken te kunnen oordelen. Dit voorbehoud makende, geven wij als onze meening te kennen, dat de bijdragen van Strich, Petersen, Klemperer, Kutscher en Borcherdt het best geslaagd zijn. In opstellen als „Goethes Weltanschauung im Faust" of „Fausts Himmelfahrt" wordt o.i. te scherpzinnig en vernuftig gecombineerd en allerlei in Faust „hineininterpretiert".

Van belang voor de Nederlandsche letterkunde van het einde der 18de en het begin der 19de eeuw, inzonderheid in verband met het chiliasme van Bilderdijk en Da Costa is „Das goldene Zeitalter bei den deutschen Romantikern" van Julius Petersen. De bestudeerders onzer vaderlandsche humoristen zullen met vrucht kennis maken met Berend's „Der Typus des Humoristen".

„Die Ernte" strekt de samenstellers tot eer.

„Der Renaissancestil des Theaters" van Borcherdt is een afzonderlike uitgave van het bovenvermelde artikel in „Die Ernte". Een uitstekend geslaagde poging in korte, rake lijnen de ontwikkeling van het renaissance-toneel te schetsen. Na een inleiding, waarin de schrijver de grote betekenis van „Theater-geschichte" in het licht stelt, behandelt hij achtereenvolgens: I Der Raum; II Die Dekoration; III Die Darstellung. In hoofdstuk IV, Schluss, stelt hij het resultaat van zijn onderzoek vast.

Tien afbeeldingen verluchten de tekst en geven een goed overzicht over de evolutie van het toneel van het einde der Middeleeuwen tot de baroktijd. Als samenvatting van de laatste onderzoekingen op dit gebied heeft het opstel in de eerste plaats grote verdienste. Daarnaast kan men zijn voordeel doen met de oorspronkelike opvattingen van Borcherdt, die op dikwels verrassende wijze nieuwe gevolgtrekkingen maakt uit de hem ten dienste staande gegevens. Zeer juiste opmerkingen maakt Borcherdt, als hij het heeft over het verband tussen staatsinrichting en wereldbeschouwing aan de ene zijde, theaterbouw en toneelspel aan de andere zijde, of als hij er op wijst, hoe de stijlproblemen in de kunstgeschiedenis hun parallellen vinden in de „Theatergeschichte" (omschreven als de geschiedenis van de ruimte in de schouwburg, van het toneelbeeld, van de toneelspelkunst). Voor zover ons bekend is, heeft vóór Borcherdt nog niemand zo scherp en helder het kenmerkend verschil tussen het simultaantoneel der Middeleeuwen, „die flache Bühne" der Renaissance, „die Tiefenbühne" van de baroktijd in het licht gesteld.

O.i. is de fout bij deze „prinzipieller Versuch", dat te veel gegeneraliseerd wordt. Het is de vraag, of men wel het recht heeft uit de bestaande, dikwels heterogene, gegevens, zulke algemene gevolgtrekkingen te maken voor dè Renaissance, voor dè baroktijd. Borcherdt is somtijds ook niet huiverig als vaststaande aan te nemen, wàt nog volstrekt niet bewezen is. De vraag, of b.v. de afbeelding van het Gentse toneel van 1539 wel geheel overeenstemt met de werkelikheid, komt niet bij hem op. En mag men nu wel, terwijl onze kennis van het toneel der abele spelen toch feitelik zeer gering is, beweren: „Hier (in de Nederlandse gewesten nl.) ist frühzeitig durch die schon vor 1400 entstandenen und bis ins 16. Jahrhundert fortlebenden „abele spelen" .... die Form einer bildartigen Bühne eingebürgert"? En wat moet men zeggen van een uitspraak: „Die Sprache des Dramas an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert wird Prosa"?

Jammer is het, dat Borcherdt nog niet gebruik heeft kunnen maken van Cohen's „Le Livre de conduite du Régisseur". Het toneel van Mons zou een kostbare aanvulling geweest zijn van de tonelen van Lucern, Valenciennes en Keulen.

Maastricht. H. J. E. Endepols.

Krelis Louwen of **Alexander de Groote op het Poëetenmaal** van **Pieter Langendijk.** Opnieuw uitgegeven met inl. en aant. door **Dr. C. H. Ph. Meyer.** (Klassiek Letterkundig Pantheon No. 128). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. (Pr. ƒ 0.80, geb. ƒ 1.30).

Eerst met de beide windhandelspelen en vervolgens met *de Zwetser* tot één Pantheon-nummer samengevoegd, verschijnt thans *Krelis Louwen* in het nieuwe formaat dezer editie alléén. Waarom *de Zwetser* niet eveneens herdrukt? Als schakel in de ontwikkeling van Langendijks talent is deze klucht niet zonder waarde; ze bewijst hoe bij Langendijk zoowel het geestige van het blijspel als het grappige der klucht middelen zijn en geen doel, middelen tot bespotting van schijn en bedrog. De inleiding van Krelis Louwen bleef onveranderd; bij de opvoeringen zijn die van het Schouwtooneel in het afgeloopen seizoen vermeld. De aanteekeningen werden hier en daar gewijzigd en met een enkele vermeerderd. Zoo wordt het door zijn hoofdletter misleidende „Ostagiers" (vs 1117), dat in de vorige drukken niet werd verklaard, als „gijzelaars" opgehelderd.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

D. G. Noordijk, Untersuchungen auf dem Gebiete der kaiserlichen Kanzleisprache im XV. Jahrhundert. Gouda, Drukkerij T. van Tilburg. 1925. (Amsterdamsche diss.).

Aan de Boheemsche kanselarijtaal onder de keizers uit het Luxemburgsche huis kennen velen een overwegenden invloed toe op het ontstaan der Nieuwhoogduitsche

schrijftaal. Van haar uit heeft men getracht, langs verschillende wegen de typisch Nieuwhoogduitsche kenmerken voort te leiden tot Luther, wiens bijbelvertaling zonder twijfel tot de verspreiding der nieuwe taalvormen heeft medegewerkt, al mag hij niet meer de schepper van het Nieuwhoogduitsch genoemd worden. Daarbij is echter die ontwikkeling nog volstrekt niet geheel duidelijk geworden en ook het uitgangspunt, de Boheemsche oorkonden, zijn door de velen, die zich over het vraagstuk geuit hebben, nooit meer ernstig onderzocht. Dat blijkt zonneklaar uit de talrijke citaten pro en contra, die Noordijk in zijn inleiding heeft afgedrukt. Het standpunt van Konrad Burdach, die op grond van cultuurhistorische beschouwingen ook op taalgebied aan Bohemen een grooten invloed toeschrijft, ontbreekt daarbij merkwaardigerwijze, misschien wel, omdat deze dien invloed tot syntaxis en stijl vervaagt. Deze zienswijze is trouwens uit linguistisch oogpunt zeker onbevredigend. Het Nieuwhoogduitsch kenmerkt zich nu eenmaal door bepaalde klankverschijnselen, door de bekende mono- en diphthongen, en de weg, waarlangs deze uit het Middelduitsche, resp. Zuidoostduitsche taalgebied zijn binnengedrongen, moet kunnen worden vastgesteld. Het is natuurlijk zeer verlokkend, daarbij aan Bohemen te denken, waar deze taalverschijnselen elkaar ontmoetten.

De schrijver van het boek, dat ik hier te bespreken heb, heeft de koe bij de horens aangevat; van de verschillende wegen, die van de Boheemsche kanselarij van den laatsten Luxemburger, Sigismund (1410-37), naar het Nhd. kunnen leiden, onderzoekt hij die, die het meest voor de hand ligt, nl. de overgang naar de kanselarij van de Habsburgers, en wel vooral van Frederik III (1440-93). Het nieuwe gezichtspunt, dat hij daarbij toepast, is de vraag naar de geboortestreek van de schrijvers. Terecht kent hij aan deze, die de concepten opstellen, grooter invloed op de taalvorm toe dan aan de protonotarissen en den kanselier, die alleen onderteekenen. Nu bevat de kanselarijtaal van Sigismund weer meer oude monophthongen (*î*, *û*, *iu*), zoodat reeds daardoor een invloed op het Nhd. onwaarschijnlijk wordt. De schr. maakt het plausibel, dat die konservatieve taalvorm toe te schrijven is aan beambten uit *î*-gebieden, uit Gulik, Vlaanderen, Westfalen, Konstanz. Doordat enkele van die schrijvers mee overgaan in de rijkskanselarij van Frederik, wat N. uit de acten zelf bewijst, zet zich die taalvorm eenigen tijd hier voort, maar sterft dan uit, doordat het nieuwe personeel uit *ei*-gebieden, hoofdzakelijk uit Oostenrijk, wordt gerecruteerd. Daarmede heeft N. zijn eerste — negatieve — resultaat bereikt, dat lijnrecht ingaat tegen de meening van Ernst Wülcker (1879 !), die in de handboeken nog vaak als autoriteit geldt: De Boheemsche kanselarijtaal oefent door de Habsburgsche heen geenerlei invloed op het Nhd. uit.

Ook zijn tweede belangrijke resultaat komt mij juist voor: de kanselarijtaal onder Frederik III heeft evenmin op de andere taalnormen invloed van beteekenis uitgeoefend. Waar gelijkheid van vormen optreedt, weet de schr. het op grond van chronologische gegevens waarschijnlijk te maken, dat die vormen onafhankelijk van de keizerlijke oorkonden ingevoerd werden. Wel geeft hij aanwijzingen, dat de oorkondentaal onder Maximiliaan een zekeren invloed heeft doen gelden.

Ten slotte houdt schr. zich nog bezig met een speciaal geval, den invloed van de keizerlijke op de keursaksische kanselarijtaal, die ook weer door Wülcker werd verdedigd. Ook deze meening wordt m.i. overtuigend weerlegd, ondanks het bekende getuigenis van Luther in zijn „Tischreden". Schrijvers conclusie is ten slotte deze, dat alles, wat de keizerlijke kanselarij met de Zuidelijke en Oostelijke gemeen heeft, Nieuwhoogduitsch wordt, maar dat al het overige verdwijnt. Voor een invloed van de keizerlijke taal is bij dit resultaat geen plaats.

Dit boek getuigt van een helder inzicht in de moeilijkheid en gecompliceerdheid van de behandelde vragen en van een groote volharding bij het opsporen en samenvoegen van op zich zelf onbelangrijke feiten. Het is dan ook jammer, dat het zoo moeilijk te lezen is. Voor het grootste deel ligt dat natuurlijk aan de stof, die nu eenmaal weinig aantrekkelijk is. Maar aan den anderen kant heeft de schrijver zelf dat wel wat in de hand gewerkt; hij gebruikt te veel citaten, drukt b.v. herhaaldelijk uitvoerige aanhalingen uit handboeken tweemaal af en vermoeit daarmee den lezer. Ook is het te betreuren, dat de schr., voordat hij een groep van zijn materiaal afdrukt, vaak het resultaat al mededeelt, waardoor de belangstelling voor het onderzoek zelf bij voorbaat wordt gedood.

Belangrijker echter dan op deze uiterlijke dingen lijkt het mij, te wijzen op het algemeen taalkundig standpunt van den schrijver. Het komt mij voor, dat hij het verschil tusschen kanselarijtaal als empirisch gevonden vorm en als wetgevende taalnorm over het hoofd ziet. Het is heel goed mogelijk, dat in het door hem bestudeerde tijdvak deze laatste nog niet optreedt, maar dan is het juist een heel interessante vraag, vast te stellen, wanneer dat dan wel het geval geweest is. Immers, aan het bestaan van een schrijftaal moet een dergelijke normaliseerende invloed voorafgegaan zijn. Deze laatste wordt nu door Noordijk m.i. onderschat. Zijn opvatting, dat een schrijftaal is „ein natürliches Produkt, das auf natürlichem Wege aus den Mundarten hervorgewachsen ist" (bl. 109) en dat zij door plaatselijk dialect en taalinvloed van de schrijvers geheel of grootendeels wordt bepaald, lijkt mij al te simplistisch. Ehrismann heeft er in zijn critiek (DLZ 1926, 279ff.) terecht op gewezen, dat een schrijftaal cultuurproduct is. De ontwikkeling der taal volgt den weg der algemeene cultuur; een schrijftaal kan, van buiten af komend, een dialect zelfs geheel verdringen, als het verschil in cultuurniveau maar groot genoeg is.

Deze theoretische beschouwingen doen echter niets af aan de tastbare resultaten van Noordijks onderzoek. Hij ziet het zelf in de juiste verhouding, als onderdeel van een omvangrijk programma, dat ten slotte tot de verklaring van het ontstaan der Nhd. schrijftaal moet leiden. Ik hoop, dat de schrijver, nu hij door deze eerste proeve zoo goed methodisch is voorbereid, ook verdere deelen van dit programma zal uitwerken!

Amsterdam. J. van Dam.

Elise Dosenheimer, Das zentrale Problem in der Tragödie Friedrich Hebbels. Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. ing. M. 6., geb. M. 7.50).

Over Hebbel's opvattingen omtrent het tragische is al heel wat geschreven, daaronder ook veel, wat wellicht beter ongeschreven gebleven ware. Voor dit boekje zal men echter een uitzondering moeten maken. Ook na het zoo beknopte en toch zoo grondige werkje van Walzel,

Friedrich Hebbel und seine Dramen (Leipzig und Berlin, 1913), heeft mej. Dosenheimer nog nieuwe gezichtspunten weten te ontdekken.

Voor haar is de verhouding tusschen de geslachten het hoofdprobleem in Hebbel's drama's, of liever het symbool voor zijn metaphysisch dualisme, de leer van de noodzakelijke scheuring in den diepsten grond der dingen. De vrouw, beperkt maar harmonisch, dicht nog bij de natuur, overschrijdt in de liefde steeds weer haar eigen kring, maar doet dat niet ongestraft en gaat dan te gronde aan de mateloosheid van den man. Haar tragiek is dus steeds secundair, d.w.z. niet als bij den man, uitvloeisel van haar wezen zelf.

Reeds in *Judith* blijkt dit: de vrouw handelt, niet als dienares Gods, maar als „vrouw", die zich door den man beleedigd voelt; duidelijker nog in *Genoveva*, die typisch-christelijke, bijna al te voortreffelijke vrouwenfiguur, die, door haar man niet begrepen, door passiviteit alleen haar vrouwelijkheid kan bewaren, in *Maria Magdalena*, waarin de wederom zeer passieve heldin schuldig wordt door haar overgave zonder liefde, door haar al te beperkte burgerlijke zedelijkheid en aan het wreede geslachtsegoïsme van den man ten offer valt.

Geestelijk krachtiger is de heldin van *Herodes und Mariamne*, waar de diepe tragiek van het huwelijk tot uiting komt: de mateloos liefhebbende man kwetst de vrouw niet als „vrouw", maar als „mensch", doordat hij haar als „ding" behandelt en haar zoo dwingt, ook harerzijds buiten haar grenzen te gaan. Ernstiger is de beleediging nog in *Gyges und sein Ring*, waar de man niet uit liefde maar uit een pascha-gril de diepe kuischheid van zijn vrouw kwetst en zoo dit sensitieve, uitsluitend vrouwelijke wezen ten doode doemt. En het meest metaphysisch verankerd is de schuld van den man in *Die Nibelungen*, waarin Siegfried de hem verwante en door het lot hem voorbeschikte Brunhild versmaadt en medewerkt, haar tot Gunther's vrouw te maken, waardoor zij, in haar trots diep gekwetst een reeks van katastrofen ontketent, die nagenoeg allen schuldig doet worden.

Zooals men reeds uit dit korte referaat zal hebben opgemerkt, heeft de schrijfster minder een wijziging willen aanbrengen in de hoofdzakelijk juiste (maar al te juiste) gangbare opvatting van Hebbel's dramaturgie, dan wel een nieuw licht willen doen vallen op een bepaalde zijde daarvan, die tot dusverre wat al te zeer in de schaduw was gebleven. En m.i. is zij daarin zeer goed geslaagd.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

Holberg, Peder Paars og Skaemtedigtene. Tekstredaktion og Kommentar ved **G. Christensen.** Kjöbenhavn, Oslo, H. Aschehoug & Co. 1925.

In Sept. 1922 was het tweehonderd jaar geleden dat Holberg's meesterstuk „den Politiske Kandestöber" voor het eerst werd opgevoerd en voor de firma Aschehoug werd dat een gelukkige aanleiding een nieuwe uitgave van zijn komedies en enkele van Holberg's „Populaire Geschriften" uit te geven, waarvan de eerste vijf delen hiervóór in het Museum zijn aangekondigd, — met dit: het zesde deel, is dit werk nu kompleet, waarmee de uitgevers zich grote verdiensten voor de studie van „de Deensche Molière" verworven hebben.

Meer spesiaal misschien met dit deel, want men kan zich voorstellen hoe juist dit van een commercieel oogpunt uit een gewaagde onderneming zou kunnen zijn. Zeker, de „Peder Paars", duidelik, altans wat de vorm betreft, geschreven onder de invloed van *Le Lutrin* van „des Preaux" zo als Holberg de schrijver bij voorkeur noemt, en wat de inhoud betreft niet zonder inspiraties van de Don Quichote, de Duitser Lauremberg en andere Deense litteraire producten, — Holberg noemt ze zelf, b. v. de Reinike Fos en de (Deense) fabelen van Aesopus — is een produkt van belang, niet alleen als een stuk literatuurgeschiedenis, maar ook door zijn grote innerlik komiese waarde. Maar het is toch zwaar werk een driehonderdvijftig dichtbedrukte bladzijden van die niet altijd lichtvloeiende verzen door te werken, — waar dan in dit boekdeel nog een honderdtal voor de Satiren bijkomt, — deze naar het voorbeeld van Horatius, Juvenalis en anderen, die Holberg ook al weer heel eerlik in zijn voorrede opgeeft, — al heet die dan ook dòor Just Justesen — zijn krities ik — geschreven. Een heel wat lichter „Verdedigingsgeschrift voor het Vrouwelik Geslacht" sluit het toch gelukkig op een vrij wat luchtiger wijze af. Eind licht, alles goed.

En de lektuur van deze Satiren van een letterkundig oogpunt uit is werkelik bizonder leerrijk, vooral voor de Holberg-*student*. Wat Holberg's latere *Moralske Tanker* (1744, bij ons eerst uitgekomen als De Deensche Spectator, in 1747/8, en daarna als De Deense Wijsgeer in 1754, 1765) voor zijn op oudere leeftijd geschreven komedies als de *Philosophus udi egen Indbildning* zouden zijn, n.l. een soort van eerste *ébauche* die hij maar hoefde te dramatiseren om er *hey presto* een paar toneelstukken uit te voorschijn te toveren, dat zijn de Satiren en vooral de „Peder Paars" voor Holberg's eerste komedies die hij in 1722 dan ook maar schijnbaar uit de mouw schudde, — hier zijn ze al heel duidelik te vinden. Niet alleen komen situaties en soms zelfs woorden en uitdrukkingen, die men in deze satiren vind, later weer presies zo gebruikt in de komedies voor, maar men kan er zelfs een heel stuk met naam en toenaam in aangegeven vinden, als b.v. de Gert Westphaler episode in het derde gezang, vierde boek van de Peder Paars met de keurvorsten en de beruchte reis van Haderslev naar Kiel inkluis. En nu waren die gedichten met de drama's *in nuce* wel is waar reeds te voren weer apart uitgegeven, maar zelfs de beste uitgave, die van Liebenberg, was toch niet meer een courant artikel; alle liefhebbers zullen dus dankbaar zijn voor deze handige en uitstekend gecommentarieerde uitgave, die de Holbergianen niet alleen met genoegen een plaatsje op hun planken zullen geven, maar die ze ook alle aanleiding zullen hebben er dikwijls voor nuttig gebruik eens even af te halen.

Sleydinge bij Gent. H. Logeman.

L. Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie romanes. Paris, Champion. 1925. (Pr. frs. 12).

Dit geschrift sluit zich aan bij het *Manuel de phonétique et de morphologie historiques du français* (Parijs, Hachette) van dezelfde schrijver, de nestor der Franse romanisten, wiens *Chrestomathie du moyen âge* zulke uitnemende diensten bewijst en aan wie de Romaanse studieën veel verplicht zijn. Minder uitvoerig dan de heldere *Eléments de linguistique romane* van Bourciez, wiens nuttige geschied- en taalkundige inleidingen en wiens syntaxis het ook mist, geeft dit *Manuel* een beknopt en zorgvuldig

gerangschikt overzicht van de klank- en vormleer der Romaanse talen. Daar de beschrijving niet taalsgewijze geschiedt, zoals bij Bourciez, doch volgens de indeling der taalfeiten, vult het Bourciez aan; deze heeft de fonetiek en de morphologie der verschillende talen tot één geheel gegroepeerd, Clédat schrijft een eigenlike grammatica van het Romaans: de eigenaardige ontwikkelingen van een bepaalde klank of een bepaalde vorm zijn door hem bijeengeplaatst. Beide systemen hebben hun voordelen.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

I. Jules Lecomte, Les Lettres de Van Engelgom. Introd. et notes de **H. d'Alméras** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1925. (Pr. fr. 12).

II. Restif de la Bretonne, La vie de mon père. Introd. et notes de **M. Boisson.** Ibid., id. 1924. (Pr. fr. 12).

III. Valincour, Sur le sujet de La Princesse de Clèves. Introd. et notes d'**Alb. Cazes.** Ibid., id. 1926. (Pr. fr. 15).

I. Jules Lecomte, „prince des chroniqueurs". Dat was zoo omstreeks 1850. Wie kent hem nog, dien „Prince"? En wie weet nog van „Un scandale littéraire", dat deze brieven veroorzaakten? In een levendige, zorgvuldige inleiding doet Henri d'Alméras hem herleven: Jules Lecomte (1810—1864), schrijver van maritieme romans, een goed boek over Venetië en van Parijsche kronieken, journalist, een der laatste amants van Marie-Louise, in 1860 een type van den „vieux beau", dien zijn portret doet zien. En het „schandaal" over enkele, vrij tamme, aanvallen op Dumas père en zijn tijdgenooten, 't lijkt ons, die b.v. het manifest van de „surréalistes" aan Paul Claudel kennen, nog al zacht: letterkundige zeden zijn wel verwilderd. Toch is deze herdruk zeer gerechtvaardigd: vlot, prettig Fransch van 1850, nog al tamme grapjes, even schampende kwetsinkjes van ijdelheden, „du papotage" — hij noemt zijn brieven zelf zoo (p. 139) — over de menschen van 1837: Balzac, Méry, den eleganten Mérimée, Jal, Hugo, Napoléon Landais en honderd anderen. Een man met een scherpen blik; grappige anecdoten (b.v. over den titel van Beuve's *Volupté*, p. 154); heel het tijdvak van Scribe's *La camaraderie* en Potgieter's *Letterkundige bentgenooten.* En „notes complémentaires" door een man, die blijkbaar goed thuis is in de brieven en herinneringen van dien tijd.

II. Op blz. 223 leest men „le respectable Edme R. larmoyait d'attendrissement"; zoo is 't heele boek van den beruchten auteur (1734—1806) van *Monsieur Nicolas* en de rest, „le Rousseau du ruisseau". „Respectable", „larmoyer", niet „pleurer", en „attendrissement". Men denkt aan Gessner, aan Greuze, aan Rousseau, aan George Sand, aan de laatste ook om den stijl, zónder krachtige accenten; er is veel gepraat over deugd, waardigheid, veel pathos, ieder offert zich op en is edel. Dat is de mode van dien tijd. Maar er is ook veel belangwekkends: een beschrijving van de krachtige zeden der boeren, met teekenachtige kleinigheden over hun sociale en huiselijke bestaan; knappe tooneeltjes uit het dagelijksch leven, frisch en onbevangen neergezet. Men leest het boekje nog met belangstelling. Een goede inleiding over Restif en zijn leven, waarbij ik nog wel eens een vraagteeken zette. Is het zoo zeker, dat Restif door zijn werk, niet direct, maar door een langzaam doordringen (p. 24), zijn hartstochtelijke en dwaze verbeeldingsproducten, door middel van het romantisme, deed meewerken tot het fouriérisme, saint-simonisme en comtisme? En is de afkeuring van het celibaat der priesters (p. 21) in de Fransche letteren pas opgekomen met de Encyclopedisten, terwijl we toch weten, dat de 16e en de 17e eeuw er vol van waren?

III. Drie belangwekkende, psychologisch fijne, in mooi 17e-eeuwsch Fransch geschreven brieven van J.-B. H. du Tronsset de Valincour (1653—1730) over den beroemden roman (1678), over zijn samenstelling, de psychologie, den stijl en de taal. Vriend van Racine en zijn opvolger als historiograaf en als Academielid, en van Boileau, is deze „honnête homme" een type van den klassieken geest van 1660: natuurlijkheid, fatsoen en waarschijnlijkheid zijn de maatstaf voor zijn doordringende, fijngeestige, ironische critiek, die zulk een succes had, dat men 't anonieme werk aan Pater Bouhours toeschreef. Deze drie brieven „à la Marquise de ***" (wie was zij? of was 't een markiezin „en l'air"?) zijn een zeer belangrijke bijdrage tot onze kennis van de critiek der „honnêtes gens" in de 17e eeuw, een zeer juiste, soms wat petieterige critiek, met interessante opmerkingen over de kunst van den romanschrijver en den historicus (p. 134 en 142); over de waarde der regels (p. 147), waarin hij dicht bij Saint-Evremond staat, dien anderen „honnête homme"-criticus; over het ontstaan van teederheid omstreeks 1670 (p. 226). De inleiding door Albert Cazes, die een uitgave der brieven van Valincour voorbereidt (p. 19, n.) is uitstekend, evenals de „note bibliographique". Bij p. 146 zou een noot te voegen zijn geweest over de historische bronnen van den roman (*Rev. du Seiz. Siècle*, II, 92 et 289; V, 1 ss); bij p. 81 een opmerking over de „scène de l'aveu" en haar historisch karakter (cfr. *Mod. Lang. Notes*, 1918, n°. 2; 1919, n°. 3; 1920, n°. 5). Grappig is het, dat Valincour er veel voor voelt om M. de Clèves tot een bedrogen echtgenoot te maken (p. 127). En teekenachtig dat wij thans in de bekentenis een bewijs van eerbied voor zich zelve zien, terwijl V. in de heldin een beperkt wezentje ziet (p. 151, 152), die dan nog bovendien „la prude la plus coquette et la coquette la plus prude" is, die men ooit zag (p. 223).

Amsterdam. K. R. Gallas.

W. Otto, Kulturgeschichte des Altertums. Ein Ueberblick über neue Erscheinungen. München, C. H. Beck. (Pr. M. 6.—, geb. M. 8.50).

S. stelt zich ten doel belangstellenden — niet alleen geleerden, maar ook leeken, die voor geschiedenis voelen — op de hoogte te brengen met de resultaten van de in de laatste tientallen jaren met verbazingwekkenden rijkdom vloeiende bronnen van ontdekking en publicatie. Zijn overzicht omvat de geheele Oudheid van het 4e, ja 5e millennium vóór Christus tot het begin van de middeleeuwen, van Babylonië tot Engeland, getuigt van een enorme belezenheid en bewijst de beschikking over een buitengewoon goed voorziene bibliotheek. Wie zich informeeren wil over jonge en jongste literatuur op dit wijd gebied vindt ze hier niet alleen opgesomd, maar ook gekenschetst; meestal namelijk verzwijgt de S. zijn eigen oordeel niet. De uitvoerige inhoudsopgaaf en het rijke register vergemakkelijken het gebruik van het werk. Het geheel doorlezen is geen lichte taak. Enkele gedeelten — bijvoorbeeld die over het Hellenisme en het Romeinsche keizerrijk — zijn levendig geschreven, andere daarentegen lijden aan onscherpheid.

Ofschoon geen oogenblik te twijfelen valt aan den goeden wil van den S. zich volledig op de hoogte te stellen, is ook in dit boek veel te veel plaats gegeven aan de bespreking van Duitsche boeken — die dat volgens het eigen getuigenis van den S. dikwijls niet waard zijn — en veel te weinig aan die van niet-Duitsche. Om één voorbeeld te noemen: op bldz. 89 wordt betreurd, dat zoo weinig geschreven is over den „wirtschaftlichen" kant van het Grieksche leven en wordt het voorgesteld alsof behalve Pöhlmann en Burckhardt (zijn „Griechische Kulturgeschichte" is volgens Otto zelf de posthume publicatie van een vóór 1885 geschreven dictaat) alleen nog maar een zekere Salin in een paar tijdschriftartikelen over deze kwestie uitgeweid heeft, wordt dus de toch zeer belangrijke Engelsche, Amerikaansche en Nederlandsche literatuur absoluut genegeerd. Maar laten we daarover wat ons betreft niet klagen. Het nadeel is veel grooter voor de Duitschers in Duitschland zelf, die telkens weer in slaap gewiegd worden met het loflied op hun alomvattende, aldoorgrondende wetenschap en niet bemerken — zooals de Duitschers in het buitenland wèl doen—, dat allerlei andere volken ook mee gaan spreken.... Laten we niet het onmogelijke vragen en ons tevreden stellen met deze veel zoeken uitsparende momentopneming van den stand der Duitsche wetenschap.

Rome. H. M. R. Leopold.

M. Chaine, La Chronologie des Temps Chrétiens de l'Égypte et de l'Éthiopie. Paris, Geuthner. 1926.

Het is al terstond een genoegen om een boek als dit in handen te krijgen; naar het uiterlijk een deel gelijk Ruskin de boeken wenschte: their text printed all on leaves of equal size, broad of margin .... beautiful and strong (Sesame and Lilies I).

Naar den inhoud is het een belangrijk werk, daar het meer geeft dan men er zelfs na den zeer langen ondertitel in zou zoeken. Het begint nl. met een voortreffelijk exposé der historie van het Paaschfeest, dat geheel nieuw uit de bronnen bewerkt is. Voor de eerste maal is hier klaar aan het licht gesteld hoe door een vroom bedrog van Dionysius Exiguus, die voor zijne eigen Paaschregels de autoriteit van het Concilie van Nicea usurpeerde, gaandeweg eenheid onder de Christenen ten aanzien van dit gewichtige punt is bereikt.

Het tweede gedeelte van het boek is aan de technische tijdrekenkunde der Koptisch-Ethiopische Christelijke kerk gewijd en bevat een zeer groot aantal tabellen. Het is duidelijk te merken, dat de auteur geen wiskunstenaar is, want de uitvoerige cijfermassa's zouden gemakkelijk in een paar korte tafels saam te vatten zijn geweest.

Het laatste gedeelte is aan de historische chronologie gewijd en brengt voornamelijk lijsten van keizers, consuls, pausen, emirs, patriarchen, enz., met vermelding van de gebruikte literatuur. Daar alle opgenomen namen weer in een alphabetisch register staan (zoo zijn er b.v. 110 Jean's) is het tegelijkertijd een soort encyclopaedie der Oostersche geschiedenis sedert het begin onzer jaartelling geworden.

Rotterdam. W. E. van Wijk.

Konrad Burdach, Reformation, Renaissance, Humanismus. Zwei Abhandlungen über die Grundlage moderner Bildung und Sprachkunst. 2. Auflage. Berlin-Leipzig, Gebr. Paetel. 1926. (Pr. M. 4., geb. M. 6.).

Paul Piur, Petrarcas 'Buch ohne Namen' und die Päpstliche Kurie. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Frührenaissance. (Deutsche Vierteljahrschr. für Literaturwiss. und Geistesgesch., hg. von P. Kluckhohn und E. Rothacker. Buchreihe 6. Band). Halle/Saale, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 18, geb. M. 20).

De twee samenvattende verhandelingen, waarin Burdach het resultaat van zijn gewichtige onderzoekingen over den oorsprong en het wezen van het begrip Renaissance in wijderen kring bekend heeft gemaakt, verschijnen hier in tweeden druk (de eerste is van 1918). „Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation" is oorspronkelijk van 1910, „Über den Ursprung des Humanismus" van 1913.

De groote verdienste van Burdach en zijn school bestaat hierin, dat zij niet uitgaan van een constructie Renaissance, waaraan zij de gegevens toetsen, maar speuren naar de geschiedenis van al de geestelijke motieven, thema's en gedachten, welke tezamen de idee Renaissance in het bewustzijn der dragers daarvan zelf hebben gevormd. De methode is objectief en echt cultuurhistorisch. Slechts vraagt men zich nu en dan af, of aan het optreden van al die motieven: renovatio, gouden eeuw, herstel van oorspronkelijken eenvoud, terugkeer tot de zuivere bronnen enz., niet wel eens wat te veel gewicht wordt toegekend. Het blijft wel eens twijfelachtig of aan hun beteekenis als litteraire wendingen steeds ook een cultuurhistorische functie beantwoord heeft. Hoe dit zij, reeds om doordrongen te worden van het ontzaglijk gecompliceerde van dien geestelijken groei, dien wij Renaissance noemen, is de bestudeering van Burdach's geschriften uiterst heilzaam.

Paul Piur's uitvoerige inleiding, zorgvuldige uitgave en breede toelichting van Petrarca's *Liber sine nomine* passen volkomen in het geheel van de werkzaamheid van Burdach en zijn leerlingen, waaraan Piur reeds eerder belangrijk aandeel had. Het werk was reeds in 1913 gereed, doch kon eerst een jaar geleden verschijnen.

Petrarca's heftige aanvallen op de Curie te Avignon, die den hoofdinhoud van deze brieven vormen, hebben hem eenmaal in den roep gebracht van een voorlooper van het protestantisme. Flacius Illyricus en zijn medestanders in de 16e eeuw lieten niet na, van zijn schijnbaar anti-pauselijke, in waarheid anti-curiale, uitingen partij te trekken. Een dergelijke beschouwing behoort lang tot het verleden. In de 19e eeuw hebben de meeste Petrarcakenners, Koerting in de eerste plaats, zijn bittere smaadredenen voornamelijk bezien in het licht van persoonlijke teleurstelling en gekrenkte ijdelheid. Piur toont de onbillijkheid van zulk een beoordeeling duidelijk aan. In het verband van de mystisch-politische vernieuwingsgedachte en de idee van een herboren Rome moest Avignon voor Petrarca tot Babel worden, en er was immers stof genoeg in de troebele werkelijkheid, om het zoo te zien.

De christelijke oorsprongen van het Humanisme, door Walser en Von Martin aan andere voorbeelden in het licht gesteld, komen hier bijzonder duidelijk uit. In het eerste stadium van het Humanisme, zooals Petrarca het vertegenwoordigt, bestaat er een innige geestelijke samenhang tusschen het ideaal van het Humanisme en

dat der Minorieten. De betrekkingen tusschen Petrarca en Geert Groote zijn volstrekt niet zoo bevreemdend, als men op het eerste gezicht zou denken.

Piur's werk is een ware schatkamer van gewichtige en treffende bijzonderheden over Petrarca en zijn tijd. Een weinig te veel schatkamer misschien? Het valt niet te ontkennen, dat de school van Burdach de kunst van weglaten te weinig in toepassing brengt. Te groote volledigheid schaadt. Herhalingen zijn bij Piur niet vermeden.

Meer en meer zal het een eisch worden van elke philologische behandeling, dat zij in de eerste plaats goed gebouwd, bondig, leesbaar en overzichtelijk zij. Onze beschaving noodzaakt ook den wetenschappelijksten lezer tot tijd- en aandachtbesparing. Spoedig zal het algemeen heeten: Voluminosa non legentur. En dit is niet de eenige canon, die een geleerd concilie zou hebben vast te stellen. Het wordt hoog tijd, dat men, in het licht der psychologie van aandacht en geestelijke opneming, het systeem der noten hervormt. Zij behooren onder aan de bladzijde, niet achteraan als in Burdach's werkje, al roept de boekverzorger ook ach en wee. Maar dan ook enkel ter verwijzing, en niet dan bij hooge uitzondering belast met zelfstandige mededeeling. Wie niet in den tekst kan zeggen, wat hij te zeggen heeft, schrijve Paralipomena. De wetenschap verwaarlooze niet langer de psychologie van haar eigen emplooi.

Bij Piur op blz. 6, 60 en 106[1] staat Clairveaux in plaats van Clairvaux.

Leiden. J. Huizinga.

F. Rocquain, La France et Rome pendant les guerres de religion. Paris, Champion. 1924.

Naast Lacretelle, Bordier, Marcks, White, Chimay, Westfall Thomson, Romier, naast de werken over de algemeene geschiedenis van Frankrijk, die natuurlijk ook dit tijdperk behandelen (hier noem ik alleen Von Ranke), heeft ook Rocquain de geschiedenis der onzalige godsdienstoorlogen opnieuw onderzocht en beschreven. Te lang heeft zijn arbeid op eene aankondiging gewacht; het is waar, dat het omvangrijk boek nauwgezette bestudeering mocht eischen. Het handelt over het Frankrijk van dien tijd zooals het in voortdurende, nauwe verbinding stond met den pauselijken stoel. Van dag tot dag volgt men te Rome de gebeurtenissen, brieven en rapporten gaan heen en weer, Rome geeft leiding, waarschuwt, prijst of straft, al naar mate de Fransche kroon geacht werd het ééne groote doel, de uitroeiing der ketterij, krachtiger of flauwer na te jagen, Rome zendt telkens geld en troepen. Rocquain toont verder aan, dat de pausen over het algemeen de nationale zaak van Frankrijk hebben gediend, daarom de Ligue en hare sterk Spaanschgezinde politiek hebben bekampt, zoodat Sixtus V zelfs de (katholieke) aanhangers van Hendrik van Navarre gesteund en er een breuk met Philips II aan gewaagd heeft. Doch Ligue, politieken, hugenoten — zulk een gewicht legden de pausen altijd in de schaal, dat alle partijen de pauskeuze nooit zonder de grootste spanning tegemoet zagen en de pauselijke legaten een macht hadden als geen ander gezant. Ziedaar het gezichtspunt vanwaar uit de schrijver den tijd beziet, te beginnen bij de eerste maatregelen tegen de protestanten onder Frans I, 1521, om te eindigen met het Edict van Nantes, 15 April 1598. Hij heeft de overstelpende stof beheerscht en voortreffelijk verdeeld, zijn relaas is overvloedig gedocumenteerd, hier en daar door pakkende anecdoten verlevendigd, onpartijdig. Zonderling en jammer, dat een register en een kaart ontbreken.

Wij hebben hier uitsluitend staatkundige en oorlogsgeschiedenis, kunst, letteren en wetenschap, handel en landbouw, zeden en gewoonten vindt men niet of nauwelijks ook maar aangeraakt, godsdienst, theologie en kerk wezenlijk evenmin, want de godsdienst, waarover dit boek handelt, is niet leer of stelsel, veel minder gezindheid, maar politiek streven, onder invloed natuurlijk van katholieke of protestantsche denkbeelden, maar juist die laatste blijven hier te diep in de schaduw, zoodat wij tot den grond van het verzet der hugenoten niet doordringen. Bij het vele en voortreffelijke dat R. geeft, is te weinig karakterstudie en -schildering. Het raadselachtige in de figuur van Katharina de Medicis zal niemand wel ooit geheel kunnen verklaren, toch hadden wij herinnerd kunnen worden aan haar genotzucht, lust tot mannelijke vermaken, duister amulettengeloof, vooral aan de verleugening van dit verbijsterend karakter. Aan de eigenlijke persoonlijkheid van Coligny en de beide andere Châtillons, van Condé ook, schijnt mij te weinig aandacht geschonken en de grootheid des admiraals komt daardoor te weinig uit. Anders met Hendrik III; wij hooren van zijne verkwisting met zijn mignons, zijne bigotterie, zijne lafheid en bekrompenheid en begrijpen daardoor den gang der gebeurtenissen beter. Ook pausen als Gregorius XIII en Sixtus V worden wel levend voor ons (al zouden wij Ranke's „Päbste" niet willen missen!) gelijk de zwakzinnige Gregorius XIV met een enkel trekje duidelijk geteekend wordt (432). Natuurlijk verlangen wij het oordeel van zulk een kenner als R. te vernemen over het pauselijk aandeel in de Bloedbruiloft. Hij wijst alle medeplichtigheid af, zooals ook de bewering van populaire katholieke schrijvers luidt: „kerk noch godsdienst zijn er op eenigerlei wijze in betrokken", het uitbundig vreugdebetoon te Rome was blijdschap over de verijdeling der samenzwering tegen den koning, waarin men vast geloofde (135 s.; brieven van Salviati). Ik kan het niet toegeven. R. zelf wijdt zijn gansche boek aan den ontzaglijken invloed van Rome op de Fransche zaken — zou hij alleen hier ontbroken hebben? Doch veel sterker: reeds Pius V wekt in brief na brief Katharina op, de ketters uit te roeien, zij zelve houdt hem en daarna Gregorius XIII in 1572 van hare plannen op de hoogte en deze weder acht een paar maanden na den Bartholomeus-nacht het gebeurde onvoldoende en laat door Orsini aandringen op vollediger „exterminio dei Hugonotti". Hauser in de Revue historique, Juillet-Août 1924 is hier wel overtuigend. En Viénot in zijn jongste „Histoire de la Réforme française" 1926, p. 405 noot, R.'s meening vermeldend, zegt dat hij „retarde" en verwijst naar de teksten van Poyntz. Stewart. Alles komt hierop neer: de paus kende het zoo kort van te voren gemaakte plan zelf natuurlijk niet en kon er derhalve niet toe aansporen, maar men kan hem daardoor niet verontschuldigen: op eene dergelijke finale uitroeiing had hij altijd aangedrongen. Den overgang van Hendrik IV maakt R. ons voor een goed deel duidelijk (levendig de

schildering der afzwering 489 s.) al blijft het aandeel der „conviction” in deze „conversion” onzeker. De Bearnet was reeds eens katholiek geworden (143, 151, 173, 198), maar daarna weder goed hugenoot, al wist hij dat de afstand groot was tusschen „la couronne de France et une paire de psaumes” (265). Stellig heeft het besluit om zich van zijne geloofsgenooten los te maken hem veel gekost (488 s.).

Aan de partij der politieken heeft R. veel aandacht gewijd (155, 164, 167, 170, 181, 186, 263, 436), ook de invloed van de felheid der „predicateurs” van de Ligue treedt duidelijk aan den dag (429, 437, 447, 460, 472), zij veroorzaakt den aanslag van Pierre Barrière op Hendrik IV (491) en in hun verbittering tegen Sixtus V verspreiden zij de leugen, dat hij den moord op Hendrik III door Clément zoo gewichtig zou genoemd hebben als de .... Vleeschwording des Woords! (401). De geleerde schrijver verwerpt ergens (132) eene opgave van het beroemde geschrift „Le réveille-matin des Français” 4 Febr. 1573; men zou gaarne zijn oordeel over deze bron vernomen hebben, op wier betrouwbaarheid wij plegen te bouwen. Ik teeken nog aan, dat de aangelegenheden van ons vaderland in R.'s geschiedverhaal natuurlijk telkens ter sprake komen, een enkele maal als die van „Les Pays Bas” of „les Provinces unies”, meest echter als van „les flamands”. Hij kent o. a. de „Relations du duc d'Anjou” van Muller en Degericks, maar den moord op Prins Willem uit De Thou (264 s.).

Wanneer men de lectuur van dit fraaie en belangrijke boek ten einde heeft gebracht, dankbaar voor het vele dat men er uit geleerd heeft en met bewondering voor zulk eene beheersching van het materiaal, sluit men het dicht met dezelfde beklemming, die alle werken over de Fransche godsdienstoorlogen wekken, die van eene akelige nachtmerrie over zulk een opeenhooping van gruwelen. En men verbaast zich altijd weer, dat er voor Hendrik IV nog menschen waren overgebleven om over te regeeren. Van hooger orde is de eerbied voor mannen als Anne du Bourg of Coligny, die in zulk eene wereld en tegen zulk een overmacht van Kerk en Staat het voor de hoogste geestelijke goederen der menschheid hebben opgenomen en er met hun leven voor betaald.

Leiden. L. Knappert.

Jan de Vries, De Wikingen in de lage landen bij de zee. Haarlem, Tjeenk Willink. 1923. (Pr. ƒ 7.50, geb. ƒ 9.50).

De aankondiging van het boek van Dr. de Vries is in de versukkeling geraakt. Eerst had ik het lang laten liggen, door uitstel, zeker! maar ook doordat ik er mij tengevolge van velerlei tegenspraak en twijfel, die het bij mij wekte, telkens in vastlas. Toen de bespreking eindelijk in Januari 1926 de redactie bereikte, bleek zij te lang voor een gewoon nummer van het *Museum*; zij zou tot September moeten wachten. Daarop volgde een ziekte, die mij bijkans een half jaar aan mijn werk onttrok — en nu is het Maart 1927; de termijn, waarbinnen een stuk zich nog een aankondiging noemen mag, is reeds verre overschreden en zelfs die, binnen welken de meer uitvoerige critieken een boek zijn plaats plegen aan te wijzen onder de wetenschappelijke litteratuur. Dit is in het vorige jaar reeds geschied in twee uitvoerige beoordeelingen, van Prof. Dr. W. Mulder S. J. (Historisch Tijdschrift IV, blz. 321) en van Dr. N. B. Tenhaeff (Tijdschrift voor Geschiedenis XLI, blz. 285), Gelijke of gelijksoortige aanmerkingen als deze beide recensenten reeds op overtuigende wijze op het werk van Dr. de Vries gemaakt hebben voor het licht te brengen zou den schijn hebben van oude koeien uit de sloot te halen. Het verheugt mij, dat de redactie van het *Museum* dit inzicht heeft kunnen deelen en dat ik dus met het hierboven gezegde mag volstaan.

Groningen. I. H. Gosses.

W. Theiler, Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung bis auf Aristoteles. Zürich und Leipzig, Orell Füssli. 1925. (Pr. M. 4.80).

De schrijfster (Vorwort) is van meening dat de beteekenis der teleologische natuurbeschouwing in de Grieksche Oudheid tegenwoordig „leicht gegenüber den der Atomistik unterschätzt wird”, ja zelfs dat „vielfach subjektive Deutung die Gegebenheiten negieren will”. Dit oordeel berust blijkbaar op persoonlijke ervaring. Inderdaad, het is bijna vanzelfsprekend dat menig modern physicus, wien de denkbeelden der Ouden onbekend of onverschillig zijn, indien hij er toch nog eens toe komt zich op hen te beroepen, bijvoorkeur Leukippos en Demokritos zal noemen. Men zou, naar dien aanhef oordeelende, kunnen meenen dat omgekeerd de schrijfster zich ten doel stelt op de bestudeering der *levende* natuur in de Oudheid te wijzen en het in verband daarmede min of meer voor de teleologie op te nemen. Dit is evenwel niet het geval. De verhandeling heeft een zuiver filologisch karakter. Slechts op één plaats (p. 36, noot 1) zegt zij terecht: „Freilich konnte die intensive Beschäftigung mit dem *Organismus* die teleologische Betrachtungsweise befördern” [1].

Deze filologische wijze van bespreking maakt het begrijpelijk dat de schrijfster, als het ware een absoluut begin van het aldus geörienteerde Grieksche denken aannemende, zegt (p. 4): „Die Anfänge einer .... positiven teleologischen Naturbetrachtung dürften sich bei Diogenes von Apollonia feststellen lassen”.

Bij Diogenes, niet bij zijn voorganger Anaxagoras. Zij tracht aannemelijk te maken dat de **νοῦς** bij A. wel **πάντα ἔγνω** en ook (p. 35) als „bewegendes Agens” functionneerde, maar nog *niet* „Ursache aller Ordnung und alles Schönen” was; hoewel deze laatste zienswijze toch (p. 4) „von seiner Seite die Anregung bekommen” zou hebben en hij (p. 1) „den vom Menschen ins All projizierten Geist zum Erklärungsprinzip des Weltwerdens erhob”. De bedoeling schijnt te zijn (maar de groote overvloed van citaten en beschouwingen maakt het vaak moeilijk de hoofdlijnen van het betoog te zien) dat Diogenes consequenter was dan zijn leermeester. Maar D. hangt niet slechts van Anaxagoras af. D.'s leer

---

[1]) Vergelijk F. Sauerbruch in de vergadering der „Gesellschaft deutscher Naturforscher und Aerzte” te Düsseldorf, Sept. 1926 („Heilkunst und Naturwiss.” in het tijdschr. „Die Naturwissenschaften” van 26 Nov. 1926, p. 1087): „Kausale Zusammenhänge wie in der Mechanik gibt es in der Biologie nicht. Die Exaktheit physikalischer Forschung ist unmöglich. Gerade darum muss der Arzt gegenüber Leben und Krankheit und im Gefühl seiner schwierigen Heilaufgabe teleologisch denken”.

W. Theiler houdt het er voor dat Diogenes, wiens groote invloed op vele medici bekend is, zelf medicus was (p. 7).

dat 's menschen ziel *lucht* is (p. 22) en dat ook in het heelal de lucht νόησις heeft en daarom πάντα διατιθέναι kan, is aan die van Anaximenes (p. 22) verwant. Wanneer men verder ziet dat door Euripides (p. 36) op het voetspoor van D. de lucht genoemd wordt εἴτ' ἀνάγκη φύσιος εἴτε νοῦς dan mag men wel zeggen dat ook bij D. van een consequent systeem geen sprake is. P. 36 zegt de schrijfster zelve dat D. „weniger neue Gedanken als Ausgleich und Weiterbildung anstrebt". Verdient hij dan genoemd te worden als nummer één van een reeks van denkers? Ik moet wel gelooven dat hij ten koste van Anaxagoras te zeer wordt geprezen.

In de volgende hoofdstukken worden de teleologische beschouwingen van Xenophon, Plato en Aristoteles besproken, waarbij er terecht op gewezen wordt (p. 90) hoezeer de teleologie van Aristoteles zich boven het niveau van die van Xenophon verheft, en nagegaan wordt hoe de „ψυχή-δημιουργός" van Plato zich tot de meer onpersoonlijke φύσις van Aristoteles ontwikkelt. Ook in deze hoofdstukken toont de auteur groote belezenheid en geeft verscheiden interessante parallelplaatsen, waarbij het haar blijkbaar steeds bevrediging schenkt als Diogenes genoemd wordt of als zij (p. 24) „einen Gedankengang teleologischen Inhalts mit ziemlicher Sicherheit auf Diogenes zurückgeführt" heeft. Ten slotte wijst zij er op (p. 104) hoe bij de Stoïcijnen de teleologie „auf die Stufe des Xenophon hinabgedrückt" werd.

Middelburg. J. A. Vollgraff.

C. J. Wijnaendts Francken, Kort woordenboek van wijsgeerige kunsttermen. Haarlem, Tjeenk Willink. 1925. (Pr. *f* 2.90).

Er zijn in dit boek ongeveer 600 wijsgeerige kunsttermen verzameld, uitsluitend van uitheemsche afkomst. De schrijver tracht de woorden te kenschetsen in de beteekenis, die zij in onzen tijd verkregen hebben, en voegt aan de omschrijving vaak de woordafleiding toe. Hij wil een werkje geven „bruikbaar en nuttig zoowel voor diengene, die belangstelt in wijsgeerige onderwerpen, als voor het publiek dat zich bezighoudt met lectuur, waarin ook philosophische uitdrukkingen voorkomen, wier beteekenis de lezer gaarne kent en die hij in de gewone woordenboeken niet vermag te vinden of dikwerf slechts met een onvoldoende of zelfs verkeerde uitlegging". Het schijnt mij toe, dat het doel in het algemeen wel bereikt is. Over de keus der woorden, die in zoo'n boekje opgenomen dienen te worden, kan men natuurlijk van meening verschillen, maar m.i. hadden woorden als *idee*, *eros*, *ecstasis*, niet mogen ontbreken in een woordenboek van wijsgeerige kunsttermen, waarin b.v. wel *pyromanie* voorkomt. Er zouden in dien trant meerdere opmerkingen te maken zijn. Waarom vinden we b.v. wel *echolalie* en niet *echopraxie*, wel *sadisme* en niet *masochisme*, wel *taboe* en niet *mana*? Waarom wordt bij *psychomonisme*, of psychisch monisme, wel *Mach* en *Verworn*, niet onze landgenoot *Heymans* genoemd? Er wordt veel plaats ingeruimd voor de psychologie. Maar waarom ontbreken dan de in de hedendaagsche psychologie zoo veel gebruikte termen *structuur* en *type*, die philosophisch en psychologisch allicht belangrijker zijn dan b.v. *detumescentie* of *sterilisatie*? Doch genoeg als bewijs van mijn belangstelling.

Dr. W. F. zal zelf wel tot allerlei ontdekkingen komen, die hem in staat zullen stellen bij een tweeden druk, die spoedig noodig moge blijken, de nuttigheid en bruikbaarheid van dit werkje nog belangrijk te verhoogen.

Leiden. A. J. de Sopper.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoffs Sammlung deutscher Schriftsteller.

Een aantal goed verzorgde boekjes; deels in nieuwe uitgaven, — Götz von Berlichingen, Egmont, Aus dem Leben eines Taugenichts, Der Erbförster, — deels ook nieuwelingen, die zich een plaatsje wenschen te veroveren. Voor Mörike's fijne vertelling: Mozart auf der Reise nach Prag, — zal dit wel niet moeilijk zijn.

Een heerlijke vondst, dit voor de school uit te geven! En het ziet er goed uit met zijn geheel in stijl blijvende illustratie's!

Van de inleiding en de woordverklaringen van de hand van den heer P. Jorissen zal een dankbaar gebruik worden gemaakt.

Wie er niets tegen heeft, *gedeelten* uit grootere werken te laten lezen, vindt een keur in de „Moderne deutsche Erzähler".

„Lasst Sonne herein", bevat het voornaamste uit het gelijknamige boekje van Otto Ernst, dat in „Ullsteins Verlag" is uitgegeven.

Leiden. A. A. van Weel.

J. B. Besançon et W. Struik, Précis historique et anthologique de la littérature française. Deux parties. Groningue-La Haye, J. B. Wolters. (Pr. *f* 8.50, geb. *f* 9.50).

Voor deze tweede druk kunnen wij verwijzen naar wat indertijd hier (28e jaargang, no. 4) over de eerste gezegd is. De totaal-indruk blijft zeer gunstig, de bedenkingen tegen bepaalde onderdelen van de opzet handhaven wij.

Het hoofdstuk over de Renaissance werd omgewerkt en won daar ongetwijfeld bij; vreemd doet hier echter aan de bewering, dat het gevoel voor kunst aan de middeleeuwen ontbroken heeft. En de kathedralen dan, en de primitieven in de schilderkunst, en het chanson de Roland, en zoveel meer? De bedoeling der schrijvers laat zich hier nauweliks gissen.

De drukfout in Molière's sterftejaar is in de marge blijven staan, en in de tekst is daar nu een andere in zijn geboortejaar bijgekomen; ook elders ontsnapten er nog enkele aan de aandacht der correctoren.

Maar ondanks deze en enkele andere détail-kwesties aarzelen wij niet hier als in 1921 te schrijven: een mooi boek!

Amsterdam. K. J. Riemens.

Bij J. M. Meulenhoff te Amsterdam is verschenen: Joh. Romp und Dr. H. Wolf, *Deutsche Prosa aus drei Jahrhunderten.* Het is bestemd voor de litterair-economische afdeeling der H.B.S., en wil door de ontwikkeling van 't duitsche proza in de drie laatste eeuwen te toonen en eenig inzicht te geven „in de cultureele stroomingen" het litteratuuronderwijs dienen, en tevens stof bieden voor moeilijker vertaaloefeningen dan op de gewone H.B.S. gebruikelijk zijn.

Van den veelszins uitstekenden *Grooten Historischen Schoolatlas* van H. Hettema Jr. verscheen bij de firma Tjeenk Willink te Zwolle de elfde druk. Ook

deze druk is naar de sedert uitgegeven studiën op historisch en aardrijkskundig gebied opnieuw herzien en vermeerderd, zooals in een uitvoerig *Voorbericht* (14 blz.) nader wordt toegelicht. Met name is gebruik gemaakt van de gegevens, door Holwerda, voor den ouden tijd, door Beekman e. a. verstrekt in den *Historischen Atlas van Nederland*, door de bekende Commissie bewerkt en waarvan thans de voltooiing begint te naderen. Op het gebied der algemeene geschiedenis is minder in dezen druk veranderd; hij is tot op den laatsten tijd bijgewerkt. B.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van het *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, in de eerste uitgave samengesteld door E. Preuschen en voor de twede uitgave „vollständig neu bearbeitet" door W. Bauer, is, bij A. Töpelmann in Giessen, de zesde aflevering verschenen (*καταγωνίζομαι* tot *μᾶλλον*). Dit uitstekende woordenboek is aangekondigd in het *Mus*. XXXIII, n°. 1, n°. 5, n°. 8, XXXIV, n°. 2.

Bij de firma Weidmann te Berlijn zag het licht de vierde druk van het vierde deel der *Ausgewählte Komödien des Aristophanes erklärt von* Theodor Koch. Dit deel bevat de *Vogels*. O. Schroeder heeft deze vierde uitgave voorzien van een geheel nieuwe kommentaar en ook aan het vaststellen van de tekst alle zorg besteed. De bewerker verklaart dat hij, met het oog op de geringere kennis van de hedendaagse studerende jeugd, ook schijnbaar zeer eenvoudige grammatikale biezonderheden behandeld heeft. De prijs van het boek (207 blz.) is 5.40 Mark.

Van Stoett's voortzetting van het *Middelnederlandsch Woordenboek* door Verdam is de 5de aflev. (*wille—winnen*) verschenen. Hierbij zijn vel 1 en 2 gevoegd van de „*Bouwstoffen*", bewerkt door W. L. de Vreese. Deze geeft, in twee koll. gedrukt, een uitvoerige en nauwkeurige alfabetische lijst van de in 't Mnl. Wdb. aangehaalde geschriften, met vermelding van den inhoud der verzamelwerken, de hss. waarnaar de uitgaven hebben plaatsgehad, den tijd waarin deze hss. zijn vervaardigd en hun tegenwoordige verblijfplaats, het dialekt der geschriften of afschriften, en verdere bizonderheden. Aan zoo'n lijst bestond te meer behoefte, omdat, zooals de uitgeefster, de fa Nijhoff, in een woord vooraf mededeelt, Verdam de bewerking zijner bronnenlijsten op den duur niet bijgehouden heeft, en in de wijze van citeeren een groot aantal ongelijkmatigheden voorkomen.

Bovendien zal Dr. de Vreese een lijst geven van de meer dan 20.000 tekstverbeteringen en conjecturen die Verdam onder de bewerking van het Wdb. heeft gemaakt.

Het is onnoodig te zeggen dat het werk van De Vreese getuigt van buitengewone kennis en ijver, en dat hij door zijn uitvoerige en volledige mededeelingen de gebruikers van Verdam's levenswerk den grootst mogelijken dienst heeft bewezen. Een kleine vergissing in 't citeeren moge hier even worden vermeld opdat Dr. d. V., die als philoloog en bibliograaf natuurlijk op de grootst mogelijke akribie gesteld is, er voortaan rekening mee houden kan: op blz. 8*a* onderaan vindt men „Kon. Acad. d. Wetensch.", dit moet zijn: Kon. Akad. v. Wetensch. J. H.

Dr. J. W. Muller heeft het initiatief genomen tot een voortzetting der vroeger door hem en anderen geredigeerde, maar sinds 1901 niet meer verschenen *Nomina geographica Neerlandica*. Het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap heeft op voorstel van Dr. Muller en enkele medestanders besloten, bij genoegzame medewerking de uitgave te hervatten: als eerste proef zal een 6de deel der N. G. N. met losse bijdragen van verschillende medewerkers gevuld kunnen worden. De redactie roept medewerkers voor de nieuwe onderneming op, die verzocht worden zich bij voorkeur met Dr. Muller te Oegstgeest in betrekking te stellen. In het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Gen., 2de Serie XLIV, heeft de heer M. een opstel *Over Plaatsnaamkunde* (*Toponymie*) doen verschijnen, waarin het nut van dezen tak van wetenschap, en hetgeen er hier te lande en elders reeds aan gedaan is, worden uiteengezet.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Mus., LXXV, 3: A. Elter (†), Das Altertum u. d. Entdeckung Amerikas. — R. Hennig, Neue Erkenntnisse zur Geogr. Homers. — C. Fries, Homerica, II. — L. Weber, Pausanias' Beschreibung des Kerameikos-Friedhofes. — E. Bickel, Der Sirius bei Manilius. — M. Schuster, Krit. u. erkl. Beiträge zu Martial.

Philologus, Suppl., XVIII, 2: K. v. Fritz, Quellenuntersuch. zu Leben u. Philos. des Diogenes v. Sinope. — 3: J. Morr, Die Quellen von Strabons drittem Buch.

Neophil., XII, 2: A. G. v. Hamel, Over den log. zinsbouw. — E. Hoepfner, La tradition ms. des *Lais de Marie de France*, II. — P. v. Tieghem, Les droits de l'amour et l'union libre dans le roman franç. et allem. (1760—1790). — J. v. Dam, Der künstlerische Wert des Strassb. *Alexander*. — O. B. Schlutter, Is there an OE. plant-name *twinihte?* — G. Stijfhoorn, Hamlet, I. — W. v. Eeden, Vinland. — C. M. v. d. Zanden, Un chap. intéress. de la *Topogr. Hibernica* et le *Tract. de purgat. s. Patricii*. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Tijdschr. v. T. en Letteren, XV, 1-2: L. C. Michels, Mar. v. Nieumeghen. — G. v. Poppel, Aus Dantes Inferno. — L. Grootaers, Accent en Vocaaltimbre in het O.-Limb. — L. C. Michels, Een tekstuitg.

Leuv. Bijdr., XVIII, 2-3: H. Logeman, Tweeklanken. — A. C. Bouman, Beatrys vs. 247-8. — A. L. Corin, Allerlei Taulerisches. — B. M. Woodbridge, An obscure Phrase of Pascal. — L. Grootaers, Woordgeogr. Stud., II.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LXIII, 2-3: O. Schumann, Über einige Carmina Burana, I-II. — H. Niewöhner, Des Strickers 'Welt'.—E. S[chroeder], Blattfüllsel.—K. Stricker, Krit. zu mlat. dichtern, I—VII. — E. S[chroeder], Vom abschreiben deutscher bücher. — L. Weber, Der schöne brunnen, ein topogr. beitr. zur alten Nibelungennot. — R. Meissner, *Bereitet ist daz velt, verhouwen ist der walt*. — E. Schroeder, Bunte lese, III. — A. Wallner, Reinhartfragen, 1—5. — E. Littmann, A. Hübner, E. Schröder, Beitr. z. erkl. u. krit. v. Landgr. Ludwigs Kreuzfahrt. — E. Schröder, Bunte lese, IV.

Id., Anz., XLV, 2-3: Misc.

Neuphilologische Mitteilungen, 1926, 7-8: A. Malin, Un documento fiorentino del Trecento. — A. Terretti, La figura poetica di Santo Francesco d'Assisi. — Besprechungen.

Studiën, CVII, Maart: K. J. Derks, Talleyrand. — P. Albers, De consecr. d. contact in de liturg. docum. der ME. — P. v. d. Scheer, Renan. — J. Stein, Bij het eeuwfeest v. A. Volta. — L. de Jonge, Naar Rome, I. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ten Bruggencate-Broers, Eng. Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XV. n°. 1-2 (Köbben).

Hondius, Inscr. Att.: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 1-2 (Meuwese).

Kramers-Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 1-2 (Köbben).

Publ. Nederl. Nijmegen I: Tschr. v. T. en Letteren XV, n° 1-2 (Moormann).

Sterck, Vondel: Studiën CVII, Maart (Duurkens).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. No. 8 Mei 1927.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. E. Kalitsunakis, Grammatik der neugriechischen Schriftsprache. (Sammlung Göschen, n. 947). Berlijn-Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1927.

Men kan de diglossie der Grieken betreuren en aan de *καθαρεύουσα* van harte een spoedig einde toewensen, zo lang die taal de officiële taal van het Rijk is, het voertuig van alle onderwijs, behoort ieder die in aanraking komt met Griekenland haar te leren. Een spraakkunst is dus nodig. Nu is de z.g. „zuiverheid", der *καθαρεύουσα*, dat wil zeggen het handhaven van sedert eeuwen afgestorven vormen, zeer verschillend: er zijn ook hier „rekkeliken" en „preciesen". De heer Kalitsunakis geeft ons een spraakkunst naar het hart der archaeomanen, en dientengevolge moet hij ons mededelingen doen die niet alleen in 't geheel niet stroken met de toestand waarin de Griekse taal tans in waarheid verkeert, maar die ook zich zelf tegenspreken. Enkele voorbeelden zijn voldoende om dit aan te tonen. Blz. 8: „Die Diphthonge werden meistens als ein einziger Laut ausgesprochen"; blz. 15: „Der Zirkumflex (steht) nur auf einer von Natur langen Silbe" (sedert meer dan 15 eeuwen heeft het Grieks zulke lettergrepen niet); blz. 19: „Der Dativ ist äusserst selten und fast nur in erstarrten Ausdrücken vorhanden", 't geen een zeer juiste opmerking is, maar niettemin worden in alle paradigmata de dativi vermeld en vernemen we bij de voorzetsels welke de datief en welke de datief, genetief of accusatief bij zich hebben. Zo zou ik kunnen doorgaan, maar waartoe? Aan onwetendheid is hier niet te denken; de schrijver, een leerling van Hatzidakis, is zo goed op de hoogte als de beste. De ongerijmdheid van de zaak heeft hem tot zijn verwarde voorstelling gebracht.

Naast de praktiese noodzakelikheid om de „geschreven taal" (die echter in 't geheel niet de taal der literatuur is!) te bestuderen, heeft die studie ook een psychologies belang. Het is belangwekkend na te gaan op welke punten en bij welke kategorieën der grammatika ook de steilste *καθαρευουσιάνοι* tot wijken voor het levend taalgebruik zijn gedwongen. Men kan het uit dit boekje leren. Een aardig stukje van Roïdis (de vurige kampioen van de *δημοτική*!), in gematigd „zuivere" taal gesteld, is een welkome toegift.

Leiden. D. C. Hesseling.

L. Annaei Senecae, Divi Claudii Apotheosis per saturam quae **Apocolocyntosis** vulgo dicitur, ed. **O. Rossbach.** (Kl. Texte, herausg. v. H. Lietzmann No. 154). Bonn, Marcus und Weber. 1926. (Pr. M. 0.80).

O. Weinreich heeft in 1923 het kleine meesterwerk van Seneca aan een vaak vruchtbare stijlkritische bespreking onderworpen, waardoor een helder licht gevallen is op achtergrond en perspectief van deze satire. Enkele nieuwe opvattingen heeft in den Hermes van 1926, 49—79, R. Heinze ter sprake gebracht, die Rossbach bij zijn kleine editie nog niet kende. Doch overigens geeft deze handige uitgave in alle opzichten wat men slechts kan wenschen. Rossbach is hiermede tot een reeds in 1885 door hem bewerkt onderwerp teruggekeerd. De textconstitutie rust op de oude basis. Maar naast den Valenciennensis, door Rossbach in 1883, en den Londiniensis, door hem in 1888 gecollationneerd, heeft hij het hs., dat ook voor Bücheler het uitgangspunt was, den Sangallensis, in 1923 nauwkeurig vergeleken en in de annotatio critica heeft hij uitvoerig en duidelijk van zijn bevinding mededeeling gedaan.

Daardoor bezitten wij thans werkelijk een volledige en ook voor verder onderzoek bruikbare uitgave. De laatste,

zesde, uitgave van Bücheler-Heraeus schiet inderdaad in haar te beknopte annotatio critica te kort.

Voor uitvoerige bespreking van de zeer vele kwesties is hier geen ruimte. Slechts op twee plaatsen wil ik wijzen. In Cap. X, 3 is de coni. van Bücheler *soror mea* uit hs. S sormea beter dan Rossbach blijkbaar vermoedt. Octavia, van wie hier sprake is, Augustus' zuster, had lang in Griekenland vertoefd, maar het was haar blijkbaar gegaan, als den barbaar uit het Noorden naar Rome getogen, die bij zijn terugkeer sprakeloos is. Na het onzedelijke, dat van Silanus' zuster en van de zuster-gemalin van Juppiter in de vorige beschouwingen te berde is gebracht, verwijlt Augustus blijkbaar met opzet bij zijn zuster, die voor dergelijke opvattingen, die „te *Athene* half, in Alexandria geheel oorbaar zijn" (cap. 8, 3), „gelukkig" ontoegankelijk bleek.

Ten tweede. Met Hartman (Mnemosyne 44, 1916, 312) vraag ik mij af: waarom deze op eenvoudige haplographie berustende conjectuur van Bücheler wel vermelden, niet de geniale vondst van Cobet, die uit ENTYCONTONYKNHΛIHC in S (en andere onmogelijkheden elders) het keurige ἔγγιον γόνυ κνήμης vond (Mnem. 5, 221), dat door Cicero's woorden ad Fam. 16, 23, 2 slechts ten deele werd opgeroepen in de reconstrueerende herinnering? Maar de fout ligt hier al bij Bücheler, zal Rossbach pleiten. Toch heeft Weinreich hier en elders met meer profijt dan hij, ook van Hartmans opvattingen kennis genomen. Het bewijst weer eens, hoezeer, helaas, een tijdschriftenreeks zonder Index maar half leeft.

Leiden. F. Muller Jzn.

W. Goeber, Quaestiones rhythmicae imprimis ad Theodoreti historiam ecclesiasticam pertinentes. Berolini apud Weidmannos. 1926. (Pr. ingen. M. 4.50).

Een verdienstelijke en niet onbelangrijke monographie over het rhythme van Theodoretus, waarin op een nauwkeurige beschrijving van dit rhythme zelf onderzoekingen volgen over het verband tussen rhythme en woordvolgorde en over de (grote) betekenis van het rhythme voor de tekstkritiek. Gezocht worden natuurlijk de clausulae met 2 en 4 lettergrepen tussen de beide laatste accenten, de rest wordt vermeden. Verder blijkt, zooals te verwachten was, het rhythme strenger te zijn voor zware dan voor lichte interpuncties; merkwaardig is de vermijding van lange woorden aan het eind van de zin (wanneer althans de schrijver hier niet doordat hij niet met on-rhythmiese vergelijkt, op een dwaalspoor is gebracht). Ook voor de uitspraak van het Grieks in die tijd valt het een en ander af: zoo schijnt b.v. δια- in samenstellingen (διασῶσαι- etc.) éénlettergrepig te zijn uitgesproken.

Het meest de aandacht trekken de beschouwingen over de oorsprong van de rhythmiese clausula, d.w.z. van de clausula die op de rangschikking van geaccentueerde en niet geaccentueerde lettergrepen gebaseerd is. De schrijver ontkent het verband met de oudere metriese clausula, die gebaseerd is op de rangschikking van langere en kortere lettergrepen, maar zoekt het ontstaan in een school van Antiochië, bij schrijvers voor wie het Grieks niet moedertaal was. Dit komt mij niet juist voor: maar dat verband is een beetje het ei van Columbus. Dat in dit merkwaardige proces vreemdelingen een belangrijke rol gespeeld hebben (evenals Ammianus Marcellinus in het Latijn) komt mij echter zeer aannemelijk voor. Het is hier niet de plaats, mijn eigen opvattingen uiteen te zetten: ik verwijs daartoe de belangstellende lezer naar een boekje, dat in October bij de Société des Belles Lettres verscheen, en waarin ik een korte geschiedenis van de antieke clausula heb gegeven, geïllustreerd door een anthologie van teksten.

De belangrijkste tekortkoming van de schrijver is de gewone fout, n.l. dat hij nergens vergeleken heeft met niet rhythmiese teksten; dit zou vruchtbaar zijn geweest en hem wellicht voor enkele onjuistheden bewaard hebben.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

A. Götze, Ausgewählte Hethitische Texte, historischen und juristischen Inhalts. (Kleine Texte f. Vorles. und Üb., hg. v. H. Lietzmann 153). Bonn, Marcus und Weber. 1926. (Pr. M. 1.80).

Deze in transscriptie medegedeelde texten — alle reeds vertaald door J. Friedrich in „Der Alte Orient", Jg. 24 (1925) Heft 3 — zijn: 1) de inscriptie van Anittaš; 2) de historische inleiding van het edict van Telipinuš; 3) een stuk uit de annalen van Muršiliš II; 4) het historisch zeer merkwaardige stuk, uit het verhaal van denzelfden koning over gebeurtenissen der regeering van zijnen vader Šuppiluliumaš: het handelt over een verzoek, uitgaande van de weduwe van den Egyptischen koning Amenophis IV aan Šuppiluliumaš, haar een' zijner zonen ten huwelijk te geven, die dan koning van Egypte zou worden; 5) het verdrag van Muršiliš II met den dynast Duppitešupaš van Amurru; 6) de regeling, door Muršiliš II getroffen ten opzichte van den vorst Abirattaš van Barga en eenige andere Noord-Syrische regenten; 7) een gedeelte van het edict van Telipinuš, betreffende de erfopvolging in het Hethitenrijk, en de strafrechtelijke bepalingen voor het geval, dat leden van het vorstenhuis zich aan misdrijven schuldig maken; 8) eenige paragraphen uit het Hethitische wetboek.

Beschadigde en lacuneuse gedeelten zijn soms weggelaten, evenals in Friedrichs vertaling. Zoo nu en dan geeft Götze ook eenige regels, die niet door F. vertaald zijn, b.v., in de inleiding van het Telipinuš-edict, het begin van de tweede tafel, over den afval van verscheidene steden gedurende de regeering van Ammunaš; in den vierden text (over Šuppiluliumaš), III 30—43 over de inneming van Kargamiš door den Hethitischen koning, en nog eenige kleine stukken.

Boven elken text is nauwkeurig aangegeven, waar die uitgegeven en vertaald is; ook de literatuur, als die er is. Het begin van no. 5 is aangevuld naar een Akkadisch duplicaat. Evidente verbeteringen in den text zijn aangebracht, en dan wordt, zooals 't behoort, aan den voet der bladzijde vermeld, wat de lezing van het origineel is; in twee gevallen had, m.i. een door Götze gemaakte en onder aan de pagina vermelde conjectuur gerust in den text opgenomen kunnen worden, t.w. p. 8 r. 4 v.o. *katta* i. p. v. het storende *U. UL.* (=*natta*); hier heeft men blijkbaar te doen met een fout van den mechanisch werkenden copiist; Friedrich's vertaling: „*ich nahm Aripscha nicht* (*erst*) *durch Kampf*" is eene wanhopige, maar mislukte poging, om door invoeging van het woordje „*erst*" in den overgeleverden text een' verstandigen zin te leggen. Het tweede geval vindt men p. 12, r. 7 v. o.: Götze's (reeds O. L. Z. 27 (1924) col. 582 voorgestelde)

conjectuur *IŠ. PUR.* had hij veilig in den text kunnen opnemen i.p.v. het in het verband onmogelijke *IŠ. ME*,, dat overgeleverd is; ook Friedrich, op. cit. p. 13 n. 7 houdt dit laatste terecht voor foutief. Uit het voorgaande blijkt, dat de gezant (zoouals trouwens te verwachten is) zijne opdracht reeds vóór zijn vertrek van Šuppiluliumaš ontvangen heeft.

Het boekje geeft belangstellenden in de merkwaardige taal van dit belangrijke voor-Aziatische volk, in een klein bestek, eenige gewichtige texten in handen. Een tweede deeltje, dat b. v. op den godsdienst betrekking hebbende stukken zou kunnen bevatten, moge spoedig volgen.

Leiden. V. F. Büchner.

The Kāṭhakagṛhyasūtra, with extracts from three commentaries, an appendix and indexes, edited for the first time by Dr. **W. Caland**. Published by the Research Department D.A.V. College, Lahore. 1925. (Pr. 7 rupees).

Depuis longtemps les indianistes regrettaient de ne pas posséder encore une édition du Kāṭhakagṛhyasūtra. Les premiers manuscrits de ce texte important ont été découverts par Buehler en 1875; et Jolly en publia quelques extraits en 1879, dans un mémoire intitulé „Das Dharmasūtra des Viṣṇu und das Kāṭhakagṛhyasūtra" (Sitz. Ber. der Akad. der Wiss. zu München). Il exprimait alors le voeu que de nouvelles découvertes permissent de publier le texte entier du Kāṭhakagṛhyasūtra. Ce voeu est enfin réalisé aujourd'hui. Des manuscrits ont été trouvés au Kaśmir par Sir Aurel Stein et à Lahore par le pandit Bhagavadatta; le savant professeur de l'université d'Utrecht, M. W. Caland, a utilisé ces nouveaux matériaux, et grâce à son travail, nous voici en possession d'une édition du Kāṭhakagṛhyasūtra qui se présente avec toutes les garanties que peut offrir une solide érudition.

A plusieurs points de vue, ce sūtra ressemble fort au Mānavagṛhyasūtra, qui a été édité par Knauer en 1897. Dans les deux sūtras, l'ordre dans lequel les règles du culte domestique sont présentées est à peu près le même: tous deux commencent par l'exposé des devoirs du brahmacārin et du snātaka, alors que dans les autres gṛhyasūtras cet exposé suit celui des saṃskāras ou sacrements. D'autre part, les deux sūtras ont un certain nombre de passages presqu'identiques. Mais le Kāṭhakagṛhyasūtra est plus étendu, et sur certaines cérémonies il donne beaucoup plus de détails.

Le texte que nous offre M. W. Caland est accompagné d'extraits de trois commentaires: le bhāṣya de Devapāla, la paddhati de Brāhmaṇabala et le vivaraṇa d'Ādityadarśana. De ces trois commentaires le dernier est le meilleur, mais le premier à l'avantage de donner non seulemen l'explicationt du texte des sūtras, mais encore l'explication du texte des mantras cités dans les sūtras.

Devapāla appelle le texte qu'il explique le sūtra des Cārāyaṇīyas, tandis que les deux autres commentateurs appellent le texte qu'ils expliquent le sūtra des Carakas. Mais, ainsi que le prouve M. W. Caland, il s'agit bien d'un seul et même texte. On sait d'ailleurs que, selon Weber, les Carakas ne sont autres que les Cārāyaṇīyas.

Il semble résulter de deux passages de Kāṭhakagṛhyasūtra que les Kaṭhas, comme les Āpastambins, les Vaikhānasas, les Kauthumas, et les Rāṇāyanīyas, possédaient, à côté de leur gṛhyasūtra, un texte spécial, qui contenait les mantras dont il fallait faire usage dans le culte domestique. M. W. Caland, dans un appendice qui intéressera vivement les védisants, nous donne le texte des mantras de ce mantrādhyāya, tel qu'il a pu l'établir d'après les manuscrits du Devapālabhāṣya et des ṛcakas. Il nous fait connaitre ainsi un certain nombre de mantras des Kaṭhas qui ne se trouvent point dans les textes du Kāṭhaka déjà publiés. Le sarasvatyanuvākya est particulièrement intéressant. C'est un hymne composé de vingt et une stances anuṣṭubhs que l'on faisait réciter au fiancé pendant la cérémonie du mariage. Le fiancé y invoque Sarasvatī, et prie le Gandharva primordial de faire en sorte que sa future épouse lui soit fidèle et attachée. Quelques expressions obscures, des allusions mystiques, rendent difficile l'interprétation de certains passages de cet hymne. Il y a là plusieurs problèmes qui sollicitent la curiosité des chercheurs.

On sait le haut intérêt que présentent les gṛhyasūtras non seulement pour l'histoire des religions, mais encore pour le folklore; en effet, dans leur sécheresse voulue, ces règles du culte domestique nous donnent une foule de détails curieux sur la vie quotidienne des anciens Indiens. M. W. Caland, qui nous a donné en 1922 une excellente édition du Jaiminīyagṛhyasūtra et qui prépare en ce moment une édition du Vaikhānasagṛhyasūtra, est une autorité dans ce domaine. Nul n'était mieux qualifié que lui pour assumer la tâche de publier le Kāṭhakagṛhyasūtra. En s'en acquittant comme il l'a fait, avec ce souci d'exactitude scientifique que l'on a pu apprécier dans ses autres ouvrages, il a rendu un grand service aux indianistes et s'est acquis un titre de plus à leur reconnaissance.

Bruxelles. P. E. Dumont.

Achmetis Oneirocriticon recensuit **F. Drexl.** Leipzig, Teubner. 1925. (Pr. M. 10, geb. M. 11.40).

De uitgever verklaart, Proleg. p. V, niet meer vol te houden wat hij in zijn dissertatie beweerde, dat n.l. de auteur droomuitlegger van den Khalief Mamun zou zijn geweest. Zeker is het echter, dat dit droomboek is ontstaan na het jaar 813, toen Mamun begon te heerschen en vóór 1176, toen het door Leo Tuscus in het Latijn werd vertaald, p. VII.

De uitgaaf van N. Rigault in 1603 wemelt van drukfouten en itacismen, heeft een ondraaglijke interpunctie en berust op codices van het slechtere soort p. VII vlg. Een nieuwe werd voorbereid door J. Tollius en J. G. Reiff, terwijl verscheidene geleerden, o.m. R. Hercher, bijdragen tot de recensie van den text hebben geleverd p. VIII.

De vertaling van Leo Tuscus, ontstaan op grond van een codex, veel ouder dan die ons bewaard zijn gebleven, is van het grootste gewicht voor het vaststellen van den tekst; zij is ons in verscheidene codices overgeleverd p. IX. Van de Grieksche codices wordt p. XIV een stemma opgemaakt en verklaard, dat A. P. T. verreweg de voorkeur verdienen.

F. Drexl heeft, ten gevolge van allerlei moeilijkheden zijn uitgaaf eerst laat en niet zooals hij het wenschte, kunnen afwerken. Vooral spijt het hem, dat hij zijn vele verbeteringen en lezingen in den apparatus criticus niet door bewijsgronden heeft kunnen steunen; hij hoopt echter binnenkort de geleerde wereld er rekenschap van

te kunnen geven. Onder de Indices bevindt zich ook een, die op de grammatica betrekking heeft.

Wij zijn den uitgever grooten dank verschuldigd voor zijn vlijtig en scherpzinnig werk, te meer daar dit droomboek ook uit psychologisch oogpunt, vgl. bijv. p. 56 vlgg., wel de aandacht verdient.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Cysarz, Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft. Kritik und System. Halle-Saale, Niemeyer. 1926. (Pr. 10 G. M., geb. M. 12).

Waar wij met qualiteit te maken hebben — met kunst, wetenschap, wijsbegeerte — wordt het bepalen van waarden moeilijk en het vergelijken bijkans ondoenlijk. Twee schilderijen met elkaar vergelijken gaat nog; gaan schilder, school, land, periode uiteenloopen dan wordt het bedenkelijk. Maar nu komt de wetenschap er bij: dat Rembrandt's oeuvre belangrijker is dan dat van Springer, is duidelijk — maar hoeveel dadaïstische stukken-en-brokken „wegen" tegen één bladzij van Springer op? Thans de wijsbegeerte er nog bijgevoegd: een jeugdig schilder schopt voor één krabbel den heelen Vischer + Volkelt onderste boven .... Gundolf beweert wel: „Das kleinste Meistergebild ist immer unendlich mehr als der weiseste Tractat darüber", en causaal gesproken is dit ontwijfelbaar; doch 't zal mij pas gaan interesseeren, als Gundolf eens moest uitmaken of de slechtste bladzijde van Goethe „unendlich mehr" was dan de beste van Gundolf!? Hoeveel filosofen weten niet precies alle gebreken van Ranke's ideeënleer op te sommen, doch onthouden ons hun *Weltgeschichte*!... De beste vergelijkende waardebepaling geeft ten slotte de Encyclopaedie in 't domme aantal kolommen!

In Oostenrijk is men niet achter gebleven bij het wijsgeerig omzwerven van de grenzen der geesteswetenschappen. In Weenen schreef Jozef Strzygowski zijn *Krisis der Geisteswissenschaften* (zij het m. i. een totaal mislukt produkt), en Max Dvorak over *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, een titel waaraan het hier te bespreken boek van Cysarz sterk herinnert.

Dit lokt aan en stoot af. Lokt aan, omdat de schrijver blijkbaar vol geestdrift en verlangen om te getuigen aan het werk is getogen en over een zaak schrijft, die op het oogenblik algemeen interesseert. Stoot af, omdat hij ons niet de volle maat van zijn filologische en filosofische kennis schenkt (en die laatste omvat veel, met sympathie evengoed voor Scheler en Simmel als voor L. Ziegler en Steiner); neen, doch zich bepaalt tot aanduidingen, die in zijn lezers (en a fortiori in zijn beoordeelaars) niet alleen een even groote of nog grootere kennis veronderstellen, maar ook nog een groote vlugheid, zelfs grooter vindingrijkheid van begrip.

Zijn stijl is zeer gecondenseerd, en nogal bewogen ook — nooit kwam ik in een toch redeneerend geschrift zooveel spatieeringen en uitroepteekens tegen. Van een referaat is schr. niet gediend: „Ein Betrachten als solches noch einmal betrachten bleibt literatenhaft" (174); en hij rekent vast van te voren op „beliebig heftige, doch auch ebenso unbefangene und ungehässige Entgegnungen ...." (10). Steller dezes hoopt zich wijselijk te beperken tot het aanwijzen van enkele punten, die hem het belangrijkst schijnen uit de overstelpende massa problemen in dit boek. (De aparte „Anhang: Hauptfragen einer geisteswissenschaftlichen Dramaturgie" zij slechts vermeld).

De schrijver wil (met bewuste doorbreking van Steiner's monopoliseering der „Geisteswissenschaft" (2), een bijdrage leveren tot de studie, ongeveer tien jaar pas aan den gang, die wel „kein Postulat, vielmehr eine Tatsache" mag heeten, maar toch ook nog pas is „Ein Wissenschaftszustand, kein Wissenschaftsideal" (1). Over „dichterische Formenlehre" wil hij bepaaldelijk niet spreken (10).

Als de drie „Wesensmale" zijner wetenschap noemt hij: Hegel's Idee-Realisme, dat de fenomenologische behandeling leidt; Goethe's „Morphologisch-physiognomisch" inzicht; en Nietzsche's „grandiose Vitalisierung aller kulturellen Werte und Fragen", die de „biologische (biologistische)" zijde er van verzorgt (3).

Een indrukwekkend programma, waaruit de litterairhistorische M. Jourdain alvast bemerken kan, dat hij nog heel wat meer dan proza zal moeten leeren schrijven. Echter, van een systematische behandeling dezer drie zijden heb ik weinig kunnen bemerken: van Nietzsche wordt eens terloops erkend, dat hij „keine naive Form" (220) meer had, en over dat vitale hoort men (zeer begrijpelijk) verder niet veel. Van Goethe is hier veel (nog) tusschen de regels gebleven, en ietwat paradoxaal wordt over hem beweerd (discussie niet gesloten): „als Lebenslehrer zeugt er fort, weit minder als Werkschöpfer (7). Slechts over Hegel, en in verband met hem over Dilthey, wordt uitvoerig, en m. i. vruchtdragend, gehandeld (131 *v*). Schr. komt daarbij tot de slotsom: „Was nun uns Heutigen sowohl von Hegel wie von Dilthey scheidet, das ist von Anbeginn unsere Blickrichtung nur nach der individuellen Mittellage, nicht nach den Extremen hin" (145), waarbij ik wel graag had gehoord, of deze scheiding op onze rijkdom dan wel .... armoede wijst.

Dit „realistisch" Idealisme vindt nu zijn grootsten vijand in het „realistisch" Rationalisme en Positivisme. Billijk schijnt het mij nu niet, des laatsten evolutionisme te verwijten, dat het „Sein und Werden, Bewegung und Bewegtes auseinander reiszt und das derart gewaltsam isolierte Nacheinander einer starren Mechanik von Ablaufsregeln unterwerfen möchte" (184). Evengoed als Condorcet nog wel wat meer deed dan „die Menschenrechte algebraisch deduzieren", heeft Taine (of zelfs Brunetière) nog wel andere qualiteiten getoond dan dergelijke „evolutionistische" orthodoxie. C. weet dat overigens ook wel (zie p. 175) en vindt zelfs Cl. Bernard nog steeds „bei uns viel zu wenig gewürdigt" (185).

Ik meen, dat Cysarz, die toch Spengler wel waardeert (187), dezen volgend èn corrigeerend wel een tusschenweg had kunnen vinden tusschen starre nomomanie en vluchtig personalisme in de geschiedenis. Maar hij beweert nu: „Es gibt darum nur ein Gesetz in der Geistesgeschichte, und dieses ist kein Entwicklungsgesetz: die Unsterblichkeit nur des Schöpferischen, die Dauer nur des Hohen und Starken und Eigenen, die Wirkung nur des Lebendigen (freilich nicht alles Schöpferischen, Hohen, Lebendigen)" (188) — Neen, en de werking óók wel eens van het lage, dat óók .... sterk kan zijn! — Figuurlijk moge zijn inzicht juist zijn; letterlijk kan toch wel bezwaarlijk worden volgehouden: „Gegenwart ist nicht neue Beleuchtung, vielmehr neue Gestaltung und Erweckung von Geschichtlichem" (77). Dit mag waar zijn in 't oordeel der beschouwende, zeldzame geestesvorschers, het vergeet de misschien versteende of zelfs

heelemaal onbewuste, maar toch vrijwel onbeweeglijke en almachtige praktijk, die verleden en heden verbindt.

Het zal aan den onwijsgeerigen Hollandschen aard van ondergeteekende liggen, maar of schr. zijn bedoelingen niet wat beknopter, duidelijker en consequenter had kunnen uitleggen? Aan den eenen kant zegt hij, gansch niet heftig: „Die Früchte unserer so reich entwickelten Spezialforschung sind nie und nimmer anzutasten!" (4) en op de volgende bladzijde zegt hij pardoes van „zijn" geesteswetenschap: „Sie glaubt nur den geistigen Tatsachen!" en hekelt de „Viel zu vielen", die tegen Bertram's *Nietzsche* protesteerden. Ik hekel van harte mee, maar onder die „Viel zu vielen" zal toch wel een flink procent „Spezialforscher" zijn geweest, denk ik, en aan de boomen kent men ook de vruchten.

Anderzijds zij een enkele formuleering van zijn streven gewaardeerd; zoo van de kunst-wetenschap, die moet vereenigen: „das Nebeneinander von reizsamer Mitschwingung, ohne die wir stets auszerhalb des lebendigen Stroms verharren, und abstrahierender Kraft, ohne die wir nicht in die zeitlose Sphäre der Theorie empordringen" (8, verg. 30 en 174).

Maar nu, garandeert goede theorie goede praktijk; is veeleer niet de.... beste praktijk meest on-theoretisch en ook wel eens wantheoretisch geweest? (C. erkent dat Lessing „mehr dramaturgisch zu deuten als dramatisch zu schaffen vermocht" (83).

Schr. somt de eischen op, aan een goed literair-historicus te stellen: „philosophische Bildung", „Kenntnis der Kunstgeschichte", „Umschau in den Sozial- und Naturwissenschaften", „Vertrautheit mit Nachbarsprachen und Nachbarliteraturen" (199). Het doet dan wel vreemd aan, dat hij inderdaad over vak-biologische vragen (buiten mijn beoordeeling) meespreekt (154v), maar Macaulay, Carlyle en Ruskin naar..... Reclamvertalinkjes citeert!

Eenigszins verbluffend is 't, hier Gundolf's *Goethe* (met zeker recht) als „frühstes Meisterwerk und Musterstück aller geisteswissenschaftlichen Monographik" geprezen te vinden (44), terwijl elders Macaulay wordt gevierd als „der unerreichte Meister des historischen Porträts, einzig schon in der Verquickung von höchster Subtilität und breitester Verstehbarkeit" (175). Want Gundolf moge behalve compact ook subtiel zijn, „populair" is hij toch zeker allerminst — maar het is mogelijk, dat Macaulay hierin een beetje op hem lijken ging.... in het Reclamvertalinkje!

Wij worden wel zeer benieuwd naar 's schrijvers aangekondigd werk over Schiller, zullende zijn „der Versuch einer kollektivistischen Monographie und monographischen Morphologie" (112 — ware „polygraphisch" niet nòg wenschelijker?). Wij zullen dan zien, of schr. zich aan zijn twee uitspraken hield (volgens ons dan): of een „Fachwissenschaft" als „Aspekt der umfassenden Grundwissenschaft" „ihr Bestes" geeft (1), en wat wordt teweeggebracht door min of meer consequente toepassing van den regel: "Das geisteswissenschaftliche Betrachten ist überall am Platz auszer eben am eigenen Tun! Kein schöpferischer Mensch unterwirft sich selbst der eigenen geisteswissenschaftlichen Betrachtung" (221).

Cysarz' filosofie gaat ver boven mijn competentie, ik erken het, maar zijn logica is defect, dat durf ik beweren. En de litterair-historicus heeft soms filosofie noodig, maar altijd logica. Dus....?

Amsterdam. G. Kalff Jr.

A. Meillet, Caractères généraux des Langues Germaniques. 3me éd. Paris, Hachette.

Een vergelijking van den derden druk van Meillet's bekend werkje over het Germaansch — de tweede is niet aan de *Museum*-redactie toegezonden — met den eersten, die in *Museum* XXV, 58 vlg. besproken is, toont aan dat de schrijver weinig veranderingen heeft aangebracht, wat over 't geheel stellig te billijken valt. Hier en daar is de formuleering verbeterd; herhaaldelijk is gewezen op taalontwikkelingen in het Keltisch die met de germaansche overeenkomst vertoonen. Aan de behandeling der aan 't Latijn ontleende woorden heeft M. een bladzijde toegevoegd, waarin hij wijst op het feit dat tal van namen voor abstracte begrippen, in schijn germaansch, niets dan vertalingen uit 't Latijn of 't Romaansch (en dan ten slotte toch weer van latijnschen oorsprong) zijn.

Bijgevoegd zijn ook een kort hoofdstuk over de samenstelling en een hoofdstuk over eenige telwoorden, alsmede een „conclusion" betreffende den woordenschat; ook hier treffen ons weer de scherpe opmerkingsgave van Meillet en zijn vermogen om in weinige bladzijden tal van belangrijke zaken te behandelen. In de bespreking der telwoorden komen een paar hinderlijke vergissingen voor: op p. 225, r. 7 v.b. „douze" i.pl.v. „vingt", en op blz. 226, r. 3 v.o. „à l'accusatif" i.pl.v. „au génitif". Onderaan p. 223 is de vorm *septun* van de Lex Salica over 't hoofd gezien. Drukfouten zijn *taihundehund* op p. 223 en *þwaim* op p. 225.

Leiden. J. Heinsius.

L. Grootaers en G. G. Kloeke, Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch Dialectonderzoek (met een kaart) I. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1926. (Pr. ƒ 6.—; geb. ƒ 7.50).

De beoordeeling van het hierboven aangekondigde werk, waarvoor de Redactie van het „Museum" mij verzocht heeft kort te willen zijn, noopt mij tot een eenigszins oppervlakkige bespreking. Ik hoop mijn indruk van het werk zoodanig weer te geven, dat de belangstelling, die dit werk verdient, er door wordt opgewekt.

De bovenstaande titel is eigenlijk slechts die van een hoofdstuk uit het werk van Dr. Grootaers en Dr. Kloeke: Noord- en Zuid-Nederlandsche Dialectbibliotheek. De schrijvers zeggen er in het voorbericht van: „Deze „Handleiding" wordt bedoeld als een gemeenschappelijke grondslag, waarop de Nederlandsche dialectologen kunnen voortbouwen; zij vormt tevens het eerste deel van een serie publicaties op het gebied der Nederlandsche dialectstudie."

Stellig vinden de dialectologen in deze handleiding veel gegevens, waarmee zij hun voordeel kunnen doen. De titels der hoofdstukken wijzen dit al uit. Dr. Kloeke bewerkte de „Lijst van aangehaalde schrijvers", de „Geschiedenis van het Noord-Nederlandsch Dialectonderzoek", „De totstandkoming van de „Kaart van het Nederlandsche taalgebied ten behoeve van het Dialectgeografisch Onderzoek", Systematisch en alphabetisch register van plaatsnamen voor Noord-Nederland" en ontwierp een „Kaart van het Nederlandsche taal-

gebied ten behoeve van het Dialectgeografisch onderzoek", welke zich volgens de inhoudsopgave „achterin" bevindt; deze kaart laat de uitgever tegen bijbetaling van ƒ 1.50 op linnen plakken, wat zeer zeker aanbeveling verdient voor hen, die haar dikwijls moeten raadplegen. Van de hand van Dr. Grootaers vind ik in dit deel „Geschiedenis van het Zuid-Nederlandsch Dialectonderzoek" en een register van plaatsnamen voor Zuid-Nederland.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan, hebben de schrijvers alles opgegeven, wat er op dialectologisch gebied tot heden is verschenen. Deze opgave verdeelen zij over de gewesten, waarop proefschriften, tijdschriftartikelen, enz. betrekking hebben. Daardoor is het opzoeken van hetgeen de lezer wenscht te weten, zeer vergemakkelijkt. Ditzelfde geldt voor de registers der plaatsnamen, die tevens verwijzen naar de kaart van Dr. Kloeke. Zeer lezenswaardig is het hoofdstuk, waarin de schrijver meedeelt, hoe hij tot deze bewerking van een dialectenkaart is gekomen.

Alles tezamen genomen, acht ik deze handleiding een groote aanwinst voor dialectstudie. De schrijvers geven blijk er van, dat zij niet alleen de stof beheerschen, maar ook goede gidsen op hun gebied zijn. Wie zich met dialectstudie bezighoudt of gaat bezig houden, vindt in het besproken werk een zeer betrouwbaren wegwijzer.

Met veel belangstelling zie ik het (de) vervolg(en) van het werk tegemoet. Indien het mij ten slotte vergund worde nog iets te wenschen, dan zou ik den schrijvers willen vragen voortaan onnoodige vreemde woorden te vermijden: het werk is voor Nederlanders geschreven en dan is het toch niet zoo dwaas het gebruik van een zuivere eigen taal „*consequent* te willen *doorvoeren*" (blz. 92).

's-Gravenhage. M. A. van Weel.

R. Hildebrand, Geist. Halle, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 8, geb. M. 9.50).

Dit boek bevat een onveranderde herdruk van Hildebrands artiekel *Geist* uit het „Deutsches Wörterbuch" der gebr. Grimm, en beslaat aldaar kol. 2623—2741 in de IV Bd. I Abt. 2e Hälfte. Nieuws bevat dit bandje dus niet. Waarom het dan verschenen is? Waarschijnlijk is het ook bedoeld als een soort jubileumuitgave: in 1924 was het 100 jaar geleden, dat Hildebrand geboren werd. Ter eere hiervan is bij J. Beltz te Langenzalza een gedachtenisboekje verschenen, waarin o.a. Konrad Burdach, Hildebrand's oudste leerling, een herinneringswoord over zijn meester heeft geschreven: *Rudolf Hildebrand, Sein Leben und Wirken.* — Zo is 't vorige jaar ook weer uitgegeven: *Vom deutschen Sprachunterricht in der Schule* enz., 't beroemdste werkje van den Praeceptor Germaniae, gelijk men hem bij zijn dood in 1894 genoemd heeft.

Met de afzonderlike herdruk van het woordenboekartiekel hebben de uitgevers gemeend, ook de filosofie een dienst te bewijzen door haar te doen zien, welk een schat van diepzinnigheid er ligt in de betekenisschakeringen van dit woord *Geist.* Terecht wordt het artiekel genoemd een „Muster einer genialen Verbindung von Sprach- und Geistesgeschichte"; de levensgeschiedenis van het woord, die uit de betekenisveranderingen is af te lezen, is tegelijk een stuk cultuurgeschiedenis. Het fijne, wijsgerige der behandeling treft te meer, als men 't artiekel *Geest* in 't Wdb. der Ned. T. (IVe dl. kol. 706—735) er bij leest. Hoe ongenoegzaam is niet de indeling in drie hoofdstukken: I. Abstract, II. Concreet, III Stofnaam, als men de vbb. uit die drie hfdstkk. nagaat! Onder I leest men: *iemands geest beschaven, over zijn geest heerschen, den geest geven, de heilige Geest*; Onder II: *de geesten der afgestorvenen, de eeuwige Geest.* Maar als iemand *de geest geeft*, dan is die geest toch naar de voorstelling van tal van mensen zo concreet, dat die kan opgeroepen worden; terwijl een geest, die *beschaafd* kan worden toch ook oorspronkelik wel concreet gedacht is. We komen voor de vraag te staan: is een figuurlik gebruikte uitdrukking, dus een *beeld* concreet of abstract te noemen? Me dunkt, dat is vrij persoonlik en niet in 't algemeen te beantwoorden. Als Descartes de ziel *une chose* noemde, dan weet ik niet of hij daarmee werkelik iets „ding"-achtigs, iets voorwerpeliks bedoelde of dat hij de toenmalige spreektrant volgde. Wij zeggen soms ook wel, dat b.v. de *schoonheid* een ding is, dat . . . . enz. Evenmin ben ik er van overtuigd, dat Spieghel *ziel* wel zo heel concreet bedoelde, toen hij zei, dat hij zijn ziel niet kon begrijpen, „die door veel pijpen zelf in mijn leven leeft." Wel kunnen we zeggen, dat we bij die mensen dit woord aantreffen in een overgangsbetekenis. En zo is 't ook met het woord *geest*: vroeger had het stellig meer concreets dan nu, misschien onder invloed van de bijbelse voorstellingen. En als de *levensgeesten opgewekt worden*, zijn die dan concreet of abstract? Naar de middeleeuwse opvatting, toen de geesten in de zenuwen woonden, waren ze stellig concreter dan nu. Is *kracht* concreet of abstract? Zelfs al werken we met een parallelogram van *krachten*, dan blijven die krachten zeer schimmig.

Daarom lijkt het me veel juister, om deze indeling concreet-abstract enz. op te geven en te doen als Hildebrand, die deze volgorde van betekenissen geeft: 1e *adem*; 2e *leven* of *ziel* als draagster des levens, spiritus. Hier staat de zakelike betekenis al vlak bij in: *den geest geven*, en de geest, die verschijnt; dan de *levende, werkende geest*, waarnaast de Rom. *genius* geplaatst wordt, die sedert de 16e eeuw ook bij ons verschijnt; hierbij hoort het onderscheid in *goede* en *boze geesten*, die bezit van de mens kunnen nemen; vervolgens over *God* als *geest* en de *heilige Geest.* Daarna komen de geesten der sterren, der wereld, der elementen ter sprake, die door de alchemisten beheerst konden worden. Dan volgt een verhandeling over 's mensen *geest* en de verhouding van *geest* en *ziel*; *geest* in de bet. van zin, gemoed, hart, gezindheid. Maar 't is niet mijn bedoeling om 't hele artiekel uit te trekken. 't Bovenstaande is, dunkt me, voldoende om een denkbeeld te krijgen van het gedegene van Hildebrands werk.

Amsterdam. A. Zijderveld.

J. Postma, Tennyson as seen by his Parodists. Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Pr. ƒ 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Een aardig, onderhoudend boek. Met veel geduld en speurzin heeft Schr. allerlei bijeengezocht wat dienstig kon zijn om zijn onderwerp veelzijdig te belichten. Hij bespreekt het doel van de parodie, verschillende soorten van parodie, en brengt in een aanhangsel zeer vele parodieën op Tennyson bijeen. Het boek is verdeeld in de volgende hoofdstukken: *On Parody, Tennyson Parodies, The Laureate, Baron Tennyson, Religious and*

Theological Poetry, *Tennyson as a Dramatist*, *Jingoism*, *Juvenile and Senile*, *Conclusion*, waarna dan de *Appendix* en een opgaaf van geraadpleegde boeken komen. Een eenigszins uitgebreid register blijft nog een desideratum. Onder de parodieën op Tennyson zijn er verscheidene zeer de moeite waard, maar zelden las ik er een, aardiger en geestiger dan die op Browning door Chas Stuart Calverley (1831—1884) getiteld "The Cock and the Bull".

Op blz. 168 zegt Schr. dat hij er niet achter is kunnen komen wie Maudle en Postlethwaite waren. Dit zijn een paar verdichte namen van schilders, die omstreeks de jaren 1880—'90 als vertegenwoordigers van de "Aesthetic Movement" in *Punch* worden bespot.

Heette de Manageress van de Globe Theatre in 1882 nu Mrs Bernard Beere, of Bere (Cf. p. 71, 73, 75 en 164); waarschijnlijk het eerste, omdat we die lezing het meest aantreffen.

Behalve de vele parodieën op Tennyson, die door Dr. Postma zijn bijeengebracht, herinner ik me er nog een van Edm. B. V. Christian (geb. 1864) uit zijn *Lays of a Limb of the Law* in de *In Memoriam*-stanza, aanvangend:

"He loves me — nay, he loves me not!"
She tore the petals two by two
From of the stem and idly threw
Them from her, 'plaining of her lot.

Verder vond ik in het bundeltje met parodieën *Ignes Fatui* van Philip Guedalla (1911), destijds student in Balliol College te Oxford, welk bundeltje door mij kort na de verschijning in *Groot-Nederland* werd besproken, er een op Tennyson, getiteld *Humpty-Dumpty* (dezelfde persoon dien wij Witje Witje noemen, en die op dat hek zat), in den trant van *The Idylls of the King*:

So came Sir Humpty to the lofty wall,
And sat him there and laughed aloud in pride.
An angry murmur rustled thro' the crowd,
As when in Autumn fallen leaves are stirred
By winds that moan, and in their moaning pass.
Anon one cried: "Behold, Sir Humpty falls!"
So fell Sir Humpty: and to bear the tale
Sped runners swift of foot to Camelot.
So Arthur came and all his chivalry,
But naught availed to raise the fallen knight,
Or might of straining steeds or straining men.

Op denzelfden Humpty-Dumpty heeft Guedalla ook nog een „Barrack Room Ballad" geschreven in onvervalscht Kiplingese:

"Ever 'eard of a feller called 'Umpty?
'E fell off a wall, I've 'eard tell:
An' so 'igh was the wall that this 'orrible fall
Was enough to send 'Umpty to 'Ell.
So they sent for 'Is Majesty's Jollies,
An' they sent for 'is guns an' 'is 'orse,
An' the 'ole o' Pell Mell an' the 'Orse-'Guards as [well —
But ole ' Ump was a totual loss."

Drukfouten komen voor op blz. 1, 3, 14, 46, 76, 78, 93, 126, 128, 132, 145, 178. En wat beteekent *drought* op blz. 183?

Den Haag. Edward B. Koster.

M. A. Thiel, La figure de Saül et sa représentation dans la littérature dramatique française. Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Pr. *f* 2.75). (Amsterdamsche diss.).

Wanneer de eischen, aan een gespecialiseerd en compilatorisch studiewerk als dit, gesteld, voornamelijk wezen moeten: competentie en nauwkeurigheid, ziet de recensent zich aldra genoopt, zijn beoordeeling tot een analyse of een eenigermate gecommenteerde inhoudsopgave te beperken. Nieuwe, persoonlijke inzichten kunnen tegenspraak of bijval doen ontstaan; hier echter heeft ieder, tegenover auteur, slechts het recht, èn den plicht, te luisteren, van het verkondigde te leeren wat hem voor eigen ontwikkeling nuttig voorkomt, en verder te aanvaarden wat de deskundig geworden navorscher over zijn onderwerp gelieft mee te deelen.

Dit boek over de Saulfiguur bestaat uit een inleiding en zes hoofdstukken, een Slotwoord en een bibliografie. In de introductie gaat schr. de hoofdeigenschappen na van de historische figuur, en komt tot het ons sympathieke en relativistische besluit, dat Saul's tragische figuur onder zooveel dramatische gedaanten zal voorgesteld worden als er opinies, d.i. godsdienstige of wijsgeerige inzichten, bestaan. Die inzichten, op hun beurt, hangen samen met, of misschien wel af van den tijdgeest, en derhalve is het uit cultuurhistorisch oogpunt belangwekkend, te onderzoeken, hoe de invloed van een bepaalde tijdsgedachte inwerkte op de conceptie van hen, die Saul ten tooneele brachten. Zooals vaak in dergelijke studiewerken, is het eigenlijke onderwerp haast een voorwendsel, dienend bovenal om na te speuren, hoe een cultuurperiode in een willekeurig kunstfacet zich weerkaatste. Zoo ontbreekt het psychologisch inzicht in de karakteriseering der dramatis personae in het XVe-eeuwsch Mistère du viel Testament, en vinden wij, in tegendeel, bij Gide's scheppingen, de weerspiegeling der moderne psychologie. Welke evolutie heeft de conceptie der Saul-figuur achter den rug? Hoe projecteerden zich er de dichters en denkers der eeuwen in? Dat te toonen was schr.'s doel.

Dr. Thiel stelt ons achtereenvolgens voor: den Saul van Des Masures, die den Koning van Israël vooral door een theologischen bril beschouwt; dien van Jean de la Taille, een tragische figuur, door een zielkundiger blik bestudeerd; den Saul van Cl. Billard de Courgenay (1608), welken schr. van minder waarde acht; dien van Du Ryer, een verdienstelijker schepping (1640); een imitatie naar Du Ryer's en Racine's kunst, den Saul van A. Nadal (1705); dien welke Voltaire omstreeks 1760 tot voorwendsel strekte bij het schrijven van een anti-kerksche tragedie, vol van actueele satires; dien welken Prince de Ligne in 1809 vertaalde of omwerkte naar Alfieri; den fragmentarisch en manuscript gebleven Saul van den vroeg-romanticus Millevoye (vóór 1816, M.'s sterfjaar); twee andere romantische Sauls: van Lamartine (1818) en van Alexandre Soumet (1822); dien van een onbekende, den beeldhouwer Arthur de Gravillon (1838—1899) die in 1895 geschreven werd; den modernen Saul van A. Poizat (1910) en den schoonsten, en liefdevolst bestudeerden, den Saul van Gide, in 1898 geschreven doch eerst in 1922 vertoond, zéér belangwekkend, en waarin de auteur zijn model naar sexueel-psychologische methode bestudeerd heeft.

Wij moeten het bij deze wat dorre opsomming laten, doch willen niet eindigen zonder schr. geluk te wenschen

met dezen gewetensvollen arbeid en den klaren, duidelijken en vaak sierlijken stijl waarin die ons geboden wordt.

Amsterdam. M. J. Premsela.

R. L. Sargent, The size of the slave population at Athens during the fifth and fourth centuries before Christ. Urbana. The University of Illinois Press. 1924. (Pr. $ 1.75).

Als men deze Amerikaanse dissertatie zou kunnen lezen zonder bekend te zijn met de landaard van de schrijfster, zou men kunnen vermoeden dat een Nederlander er de auteur van was. De werkmethode, de beoordeling van de — schaarse — gegevens die ons ten dienste staan, kortom de hele opzet van het werk is dezelfde als die van de onder leiding van prof. Bolkestein tot stand gekomen proefschriften.

De basis van alle onderzoekingen op dit gebied wordt gevormd door de enkele statistiese gegevens die de oude schrijvers ons bieden. Deze gegevens zijn zo gering in aantal dat men zelfs in een korte bespreking als deze ze alle kan noemen. Dat Athenaeus het aantal slaven in 309 v. C. op 400.000 stelt, dat Hyperides (vermoedelik) beweert dat er meer dan 150.000 slaven „in de mijnen en in de rest van het land" waren, en dat Thucydides zegt, dat er op Chios meer slaven waren dan in alle andere staten behalve in Sparta en ook vermeldt dat het weglopen van 20.000 slaven tijdens de bezetting van Decelea een grote ramp voor Athene was, is alles wat we aan cijfermateriaal uit de oudheid hebben.

In het uitvoerige eerste hoofdstuk, dat de tegenwoordige stand van het probleem bespreekt, geeft de schrijfster een overzicht over de tien motieven waardoor David Hume al in 1752 op overtuigende wijze heeft aangetoond dat de opgave van 400.000 slaven, door Athenaeus gedaan, onmogelik juist kan zijn. Athenaeus is daarna bijna alleen door A. Boeckh verdedigd, maar Boeckh wordt op zeer goede gronden afdoende door Miss Sargent weerlegd.

In de volgende hoofdstukken gaat de schrijfster na hoeveel slaven van de verschillende soorten er geweest kunnen zijn (slaven voor huiselike diensten, slaven in landbouw en industrie en slaven als eigendom van de staat), en komt dan tot de volgende eindconclusie's:

1°. Als men uitgaat van Ed. Meyer's schatting van de vrije bevolking dan zijn er tussen 480 en 430 v. C. ± 97000 slaven geweest, doch ± 73.000 als men Beloch's schatting als uitgangspunt neemt.

2°. Van 415—394 v. C. is het aantal slaven gedaald tot ongeveer $^1/_3$ van het aantal van de vorige periode.

3°. ± 350 v. C. waren er ± 65.000 slaven, welk aantal daarna weer vrij sterk is toegenomen.

Om tot de cijfers van de verschillende groepen te geraken onderzoekt de schrijfster zeer nauwkeurig alle indirecte gegevens die ons ten dienste staan, waarbij zij al bij voorbaat alle mogelike tegenwerpingen tegen haar schattingen weerlegt. Hoe grondig zij alles ook wikt en weegt, toch kunnen haar cijfers niets anders dan ruwe schattingen zijn, en hoewel zij dat zelf ook meermalen toegeeft, kent zij toch in het slothoofdstuk aan haar door schatting gevonden cijfers wel wat al te grote waarde toe. Wèl is het haar gelukt om nog eens weer heel duidelik aan te tonen dat Boeckh's bewering, dat de Atheense cultuur in hoofdzaak afhankelik was van de slavernij, op zijn minst genomen sterk overdreven is.

Jammer is dat het proefschrift van Dr. J. Hemelrijk (**πενία** en **πλοῦτος**. Utrecht 1925) niet wat eerder verschenen is. Schrijfster, die verscheidene malen Hollandse werken, o.a. van Bolkestein en Thiel met instemming citeert, had zich dan kunnen hoeden voor onjuistheden als: „**οἱ πλούσιοι**, that is, the members of the two wealthiest classes" (blz. 48) en: „the poor were all those of less property than the Zeugites" (blz. 57). Bedenkelik lijkt het mij om een statistiek van het aantal personen per huisgezin in de Verenigde Staten als basis te nemen voor een berekening van dat aantal in het Athene van de 5e eeuw (blz. 63). Overigens geeft de schrijfster blijk van een zeer scherpe critiese blik en van grote belezenheid in en vertrouwdheid met lektuur over de ekonomiese geschiedenis van Griekenland. Zij heeft het betrekkelik dorre onderwerp op zeer levendige en aangename wijze behandeld, zonder aan de wetenschappelikheid te kort te doen.

Kampen. P. Herfst.

A. Christensen, Le règne du roi Kawādh I et le communisme Mazdakite. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist.-filol. Meddelelser IX, 6). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 4).

Gelijk de titel aanwijst is bovengenoemd geschrift gewijd aan een onderzoek naar de gewichtigste gebeurtenissen onder de regeering van den Perzischen vorst Kawādh I (488—531), inzonderheid het toenmaals door Mazdak gepredikte communisme. Om den lezer in staat te stellen de juistheid van de door hem in het tweede gedeelte van zijn geschrift (p. 90—127) vastgestelde feiten te beoordeelen deelt hij ons eerst in uittreksel den inhoud der tot ons gekomen berichten in Byzantijnsche, Syrische, Arabische en Perzische bronnen mede. Bij de beide laatst genoemden staat hij uitvoerig stil, omdat zij uit veel lateren tijd afkomstig zijn en het dus van gewicht is na te sporen, waaraan de schrijvers hunne mededeelingen ontleend hebben. Bij dit onderzoek sluit hij zich aan bij hetgeen reeds vroeger door Von Rosen en Nöldeke over dit onderwerp geschreven was, maar brengt het toch een eind verder, eensdeels doordat hij ook bronnen bespreekt, die dezen onderzoekers nog niet bekend waren, ten andere doordat hij ze in vier klassen indeelt, naarmate zij mogen geacht worden min of meer getrouw de nationaal-Perzische overlevering, zooals die in een verloren geraakt Perzisch geschrift, Khwadhāināmagh getiteld, gevonden werd, weer te geven, of ook andere romantische verhalen in hunne berichten verwerkt hebben. Daarbij vindt hij gelegenheid zijn kritisch talent in volle mate te ontplooien en komt ten aanzien van enkele punten tot andere resultaten dan zijne voorgangers. Dit is inderdaad wel het gewichtigste deel van Christensen's geschrift. Zijn overzicht dezer Arabische en Perzische bronnen is zoo goed als volledig; alleen heeft hij de berichten van het door Le Strange en Nicholson uitgegevene Farsnāme over het hoofd gezien. Zijne kritiek schijnt mij wel overtuigend, maar uit den aard der zaak kan men het in dergelijke vraagstukken zelden tot zekerheid brengen en moet men zich tevreden stellen het een of ander aannemelijk gemaakt te hebben.

Overigens is het laatste woord over het Mazdakisme ook door Christensen nog niet gesproken. Zijne hoogst vernuftige gissingen omtrent den oorsprong daarvan in Rome, gebaseerd op de identiteit van zekeren Bundos

met den in sommige Arabische bronnen als voorlooper van Mazdak genoemden Zaradusht schijnen mij allesbehalve zeker. Maar daarmede is niets ten nadeele gezegd van de hier besproken studie, die voorzeker menig duister punt in het juiste licht heeft gesteld en door ieder, die zich met hetzelfde onderwerp bezighoudt, verdient gelezen te worden.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

J. F. Bense, The Anglo-Dutch relations from the earliest times to the death of William the Third. 's- Gravenhage, Nijhoff. 1924. (Amsterdamsche diss.).

Dit boek wil zijn, zooals de schrijver op den titel aangeeft: „an historical introduction to a dictionary of the low-dutch element in the English vocabulary", welk element totnogtoe door de filologen stiefmoederlijk behandeld was, zelfs door Morris en Skeat, terwijl toch de New English Dictionary de „low-dutch" woorden in het Engelsch — „low dutch" genomen in de beteekenis van „dutch and other continental low-german dialects" — zeer talrijk waren.

Over den „dictionary" zelf, waarvan in 1926 part I (Aam—Dowel) is verschenen, kan ik geen oordeel hebben. Nu echter verscheidene deskundigen bezwaar hadden om ook de „introduction" te behandelen in dit tijdschrift, zij het mij veroorloofd eenige woorden te wijden aan die historische inleiding en daarmede de aandacht op het boek te vestigen.

De schrijver nu is blijkbaar meer taal- dan geschiedkundige, want hij heeft voor de waarde der bronnen, waaruit hij ten dezen put, weinig oog. Hij heeft met grooten ijver maar weinig kritiek alles bijeengezocht wat in de richting van zijn onderzoek te vinden viel. Maar welk historicus zou voor den tijd van Agricola ($^{83}/_{4}$ A.D.!) een oogenblik gelooven aan een expeditie van ± 8000 „Hollanders and Brabanders"? En dat is niet goed te maken met een „if these stories be true", evenmin als bij „Hengist the Saxon", die Leiden's burcht zou hebben gesticht, behalve dit, eenvoudig kan gezegd worden: „we have some idea", dat hij en „his fellow leader Horsa are more legendary characters". En wie kan gelooven, dat Engeland in de 14de eeuw 4 millioen inwoners had, waarvan de helft omkwam in „the plague" dier eeuw? Zoo is er veel meer. Robert, bisschop van Bath (1135), „a Fleming, born in Normandy" kan moeilijk opgenomen worden onder de personen, die „low-dutch" invloed aanwijzen. En zoo is het eigenlijk het geheele boek door, 206 blz. lang. Het is, in het kort, een weinig verwerkte reusachtige verzameling van aanteekeningen, chronologisch gerangschikt en conscientieus met verwijzing naar de vindplaatsen gedocumenteerd, maar geen „historical introduction", waarop men kan vertrouwen: de gebruiker moet hier zorgvuldig ziften — wat de schrijver, die overigens zich zeer veel moeite heeft getroost, zelf had behooren te doen.

Leiden. P. J. Blok.

E. Unger, Sumerische und Akkadische Kunst. („Jedermanns Bücherei", Abt. Bildende Kunst, hrsg. v. Wilh. Waetzold). Breslau, Hirt. 1926. (Pr. M. 3.50).

Dit is een zeer aanbevelenswaardig deeltje uit de nieuwe serie „Jedermanns Bücherei", die — wat het uiterlijk en ook omvang en prijs betreft — ongeveer overeenkomt met de deeltjes „Aus Natur und Geisteswelt" en „Wissenschaft und Bildung". Kleine, populaire plaatwerken over de West-Aziatische en Egyptische kunst in de oudheid bestonden reeds, o.a. van de hand van J. Hunger en H. Lammer, van C. Frank, van L. Curtius. Het onderhavige werkje is om meer dan één reden niet alleen voor een breeden kring van belangstellenden, maar ook voor den vakgenoot bijzonder aantrekkelijk. Prof. Unger heeft zijn materiaal kunnen putten uit de nog te weinig bekende schatten van het museum te Constantinopel, waarover hij als directeur der West-Aziatische afdeeling de beschikking heeft gehad. De schr. bepaalt zich in dit deeltje bij de Babylonische kunst tot en met Hammurabi (dus gedurende het derde millennium vóór het begin van onze jaartelling). Uit dit tijdperk biedt hij niet minder dan 62 keurige platen: behalve een aantal welbekende (vooral uit het Louvre) een heel aantal nieuwe uit de musea van Konstantinopel en Berlijn. Wij noemen hiervan slechts de statuetten in gips en albast (pl. 4 en 19), die ons een voortreffelijken indruk geven van het type en de kleederdracht der oude Sumeriërs, het vrouwekopje op pl. 8, en het standbeeld van den koning van Mari: Pusur-Isjtar, waarvan het lichaam zich in Constantinopel en het hoofd in Berlijn bevindt (pl. 52).

Belangwekkend is ook de inleiding (67 blz.). Hier krijgt de lezer van de hand van een der meest bevoegden een beknopt, maar voortreffelijk overzicht over het land, de beschaving en de kunst der Babyloniërs in den oudsten tijd, die terecht hun gouden eeuw mag worden genoemd. Hier vindt men treffende opmerkingen; b.v. op blz. 20 de tegenstelling tusschen het behoudende Oosten, dat geen verbetering wenscht, omdat het zijn idealen in het verleden zoekt, en de christelijke wereldbeschouwing, volgens welke de mensch van nature slecht, maar voor verbetering vatbaar en tot het streven naar verbetering verplicht is. Natuurlijk mag men dergelijke stellingen niet te eenzijdig doordrijven. Unger zelf beseft blijkbaar dit gevaar en spreekt op blz. 17 de legende van „der Stillstand des Orients" („the immovable East") uitdrukkelijk tegen.

Het tweede deeltje, verschenen 1927, bevat de kunst der Babyloniërs en Assyriërs van de eerste dynastie af.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

SCHOOLBOEKEN.

L. Leopold, Nederlandsche schrijvers en schrijfsters. Proeven uit hun werken met beknopte biographieën en portretten. 10e omgewerkte druk, door **W. Pik** en Dr. **G. E. Opstelten**. Groningen-den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ƒ 5.25; geb. ƒ 5.90).

Het samenstellen van bloemlezingen is een bezigheid, die het hoofd vermoeit, den smaak ergert en slechts de beurs bevredigt. Dit wat den maker betreft: over de ondankbare kritiek, die de malste eischen zonder eenig begrip van plaatsruimte en schoolprogram stelt, zwijg ik maar.

In het schoolleven staande, meen ik met eenig gezag te mogen beweren, dat deze bloemlezing degelijke verdiensten heeft, die nog in den 10en, bij den 9en druk vergeleken, vermeerderd zijn.

Zegt het niet veel, dat men in een tegenwoordig schoolboek durft opnemen deze imprecatie van Robbers tegen

de H.B.S.: „zeven van zijn jonge jaren waren daar verschrompeld, verstikt onder den aanhoudenden druk van thema's, vraagstukken, repetitie's, herexamens, taken, strafwerk, een onomvatbare, vormlooze massa. . ." (621)? Een van de twee: de H.B.S., waarop de lezers zijn, is òf niet meer zoo — en zij zullen dankbaarheid leeren; òf wel — en dan maakt de Nederlandsche les goede opstandigen van hen.

Overigens gaan de bewerkers elders m.i. weer wat al te ver. De heer Pik schreef in den 9en, door hem alleen bewerkten druk, dat hij stukken handhaafde „ten spijt zelfs van de m.i. àl te scrupuleuze overwegingen van overbezorgde paedagogen", en dàt hij verbeterings-voorslagen tegemoet zag „onder voorbehoud echter, dat eigen inzicht en eigen smaak beslissend zullen zijn". Onder dit motto prijkte dan zeker het stuk van Jeanne Reyneke van Stuwe, waarin beschreven werd, hoe een studente een student een blauwtje liet loopen: „zijn warme, verlangende stem sprak van zijn liefde. . . . en hoe zijn armen smachtten naar haar. . . . en hoe zijn lippen smachtten naar haar." De heer Pik vermeldde niet, of hij dit gesprek met verdeelde rollen deed lezen — maar ik constateer toch maar met genoegen, dat „inzicht en smaak" van den heer Opstelten blijkbaar vermoogd hebben dit stuk te doen verdwijnen.

Echter zijn ingevoerd eenige stukken, wier nut mij zeer twijfelachtig lijkt — tenzij bedoeld als gelegenheid voor den leeraar om als dank voor zijn kritiek te oogsten een bewonderend: „Mijnheer, wat kunt ù ketteren!" Ik noem het stuk van Coenen, dat in „smartelijke bezinning op 's levens raadselachtige wezenloosheid" (615) culmineert; Coster's méér dan twijfelachtige beweringen, dat het Spaansche rijk „de laatste, bezwijkende opdrift van het middeleeuwsche wereldideaal" (800) zou zijn, of „het groote Romantische verlangen sterft uit!" (801). Scharten's parallel tusschen *Het Spiegeltje* en *Voor de Poort* (631) is toch ook geen lectuur voor de school, en werkelijk een raadsel is mij, dat de bewerkers in een stuk van Brusse den term „meiden van plezier" (680) laten staan. Men versta mij wel: ik voel niets voor struisvogelpolitiek — maar *oprecht* en *loslippig* is toch niet hetzelfde. Ook als men zegt: alleen voor de volledigheid, niet voor de school, namen wij dit op — blijft men toch in ieder geval voor deze laatsten term niet verantwoord.

Een vergelijking tusschen laatsten en voorlaatsten druk is niet onaardig. Hoe snel komt men in het Pantheon der Nederlandsche letteren binnen en hoe snel vliegt men er ook weer uit! In giro-term *Af* gingen: Jan van Styevoort, de gezusters Roemer Visscher, Van der Goes, Rotgans, Nieuwland, Kinker, Bogaers, Ter Haar, Dautzenberg, Van Rijswijk, Hasebroek, Schimmel, De Cort, S. Gorter, Antheunis, Van Nievelt, Van Nouhuys, Netscher, Ed. Brom, Schepers, Eigenhuis, Boeken, Marie Metz—Koning, Bastiaanse, Van Gogh—Kaulbach, Borel, Sabbe, Reddingius, R. van Stuwe, Anema, Schürmann, De Cneudt, Van Eckeren. *Bij* kwamen: Ruusbroec, „Elckerlyc", M. E. liederen, zuster Bertken, A. de Roovere, Geuzenliederen, St. v. d. Wielen, Revius, Bontekoe, Statenbijbel, De Brune, Poiters (lees Poirters), Asselijn, Dullaert, Heinsius, Marie Koenen, Jacob J. de Haan, Jo van Ammers—Küller, Bloem, Coster, Nijhoff, Wies Moens, benevens Preller, Van Bruggen en Keet. De bijdragen van Henriëtte Roland Holst en Boutens werden sterk vermeerderd.

Ik geloof dat dit chassez-croisez vrijwel over de heele linie toe te juichen viel: alleen is het misschien te royaal Moens binnen te halen, en even oude Noorderlingen alsnog buiten te sluiten.

Gemak zou het nog voor de gebruikers geven, als men naar kritisch proza ook even verwees bij den behandelde: zoo Kloos even bij Perk, Van Eeden bij Gorter vermeld werd.

Het platenmateriaal is veel verbeterd. Ik voor mij zou (op voorgaan van Soergel's moderne Duitsche literatuurgeschiedenis) nòg meer schilderijen enz. dan foto's geven: waarom wordt bijv. Toorop wèl voor Boutens en Van Schendel, maar niet voor Streuvels en Timmermans toegelaten?

Voor zoover ik controleerde, bevatten de bio-bibliografische aanteekeningen weinig fouten of leemten. Zij pretendeeren geen volledigheid, en zijn zelfs uiterst sober. Maar dan juist moest men ook maar onbenulligheden heelemaal schrappen, als: mevr. Simons—Mees' tooneelwerken „even belangwekkend van inhoud als vlot van dialoog" (557) of Geerten Gossaert's „meesterstukjes van beeldende gevoelspoëzie" (769). De heer Opstelten heeft dit bepaald over het hoofd gezien. Beters *niets* — of een *goed citaat*.

Onjuist is, dat mevrouw R. Holst te Laren woont (636), en A. R. Holst te Blaricum (808), resp. Bloemendaal en Bergen, en de twee titels bij Ad. v. Scheltema „kunstenaar" enz. (726) vormen één geheel. (Deze fout stamt uit de laatste uitgaaf van De Groot, Leopold en Rijkens).

Rest ten slotte een kolossale blunder, maar gelukkig niet van de bewerkers, al schreven zij hem dan toch over. De heer Verwey heeft hun medegedeeld dat hij Dr. h. c. is geworden „als een van de voornaamste dichters van zijn tijd" (597). „In Nederland" dan toch in ieder geval, maar ook zóó kan men onmogelijk gelooven, dat Verwey's promotor h.c. te Groningen aldus gesproken heeft; deze moet méér — en minder hebben gezegd.

(*Het verdere, benevens enkele andere opmerkingen, op verzoek der Redactie geschrapt.*)

Amsterdam. G. Kalff Jr.

Gabriel Ferry, Le Coureur des Bois ou Les Chercheurs d'Or. Arrangée et annotée par **W. F. Hildebrand** et **J. H. Kool**. 2 deeltjes. Groningen, Wolters. 1926. (Pr. per deel *f* 0.50).

Dit boekje is verschenen in de „Bibliothèque des Débutants, Série B", welke afdeeling bestemd is voor de leerlingen, die o.a. reeds de onregelmatige werkwoorden machtig zijn (Série A kan worden gebruikt, zoodra de leerlingen op de hoogte zijn van de regelmatige werkwoorden en van enkele andere regels van de grammaire).

In beide series zijn genomen: „romans d'aventure". Nu, avontuurlijk is de geschiedenis van Le Coureur des Bois ou Les Chercheurs d'Or zeer zeker: de verschillende lotgevallen van de goudzoekers, gevechten tusschen Apachen en Comanchen, la belle Rosarito in handen van de Apachen etc. Maar bandieten als Don Estévan en Cuchillo ontgaan hun straf niet en verder komt alles terecht, want Rosarito trouwt met Fabian, den held van het verhaal.

De vertaling van de moeilijke woorden en uitdrukkingen staat naast den betrekkelijken regel.

Aan hen die van deze spannende lectuur voor hunne leerlingen houden, bevelen we deze twee boekjes gaarne aan.

Leiden. A. G. Groenhoff.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie „Van alle Tijden" (Gron.-den Haag, Wolters) is de tiende druk verschenen van C. G. Kaakebeen's uitg. van *Esmoreit*; Dr. R. Verdeyen, die ook al aan den 9den druk had meegewerkt, heeft de zorg voor dezen 10den op zich genomen (pr. *f* 0.80).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Ac. d. I. et B.-L., 1926, Juin—Oct.: L. Finot, L'École franç. d'Extrême-Orient de 1921 à 1925. — Rapp. s. l. fouilles de Fourvière. — Th. Reinach, Une inscr. métr. de Lyon. — Thouvenot, Fouilles à Setefilla. — L. Robert, Note s. u. inscr. d'Erythrai. — Seymour de Ricci, Les reliures dites de Maioli. — J. Maurice, La terreur de la magie au IVe s. — Du Mesnil du Boisson, Fouilles de Mishrifé. — R. Lizop, Les statues gallo-rom. récemment découv. à S. Bertrand-de-Comminges. — Rostovtseff, Quelques monuments de l'Italie mérid.

Journ. d. Sav., 1926, Déc.: L.-H. Labande, La commune de Marseille, I. — L. A. Constans, Ostie primitive. — Var.

1927, Janv.: A. Blanchet, Les armes rom. — G. Rader, L'Artémis d'Ephèse. — L.-H. Labande, La commune de Marseille, II. — P. Bourget, Le Mus. Condé en 1926. — Nécrol.

Rhein. Mus., LXXV, 4: E. Maass, Psaphon u. Sappho. — O. Schissel, Die rhetor. Kunstlehre d. Rufus v. Perinth. — E. Peterson, Engel- u. Dämonennamen. — W. Enszlin, Ein Prozessvergl. unter Klerikern v. J. 481. — Misz.

Hermes, LXI, 4: B. Snell, Die Sprache Heraklits. — W. Baehrens, Zu der siebenten Ekloge Virgils. — R. Sommer, T. Pomponius Atticus u. d. Verbr. v. Ciceros Werken. — O. Schroeder, Πρώκιη — W. Krantz, Diotima von Mantineia. — L. Wickert, Ein neues lat. Grabged. — E. Bethe. Progr. u. Festzug d. grossen Dionysien. — Misz.

Bull. de Corr. hell., 1926, Janv.—Juin: Théoph. Homolle (1848—1925). — Th. Homolle (†), La loi de Cadys sur le prêt à intérêt. F. Courby et P. de la Coste-Messelière, Offrandes étol. de la place de l'opisthodome à Delphes. — P. Roussel, Les épimélètes aitol. à Delphes. — R. Vallois, Le théâtre de Tégée. — A. Philadelpheus, Note s. l. bouleutérion (?) de Sicyone. — Ch. v. Essen, Le monument dit Portique des Géants. — G. Daux, Nouv. Inscr. de Thasos. — L. Robert, Inscr. trouvée à Thasos.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jug., II, 6: O. Weinreich, Antikes Gottmenschtum. — R. Petsch, Vom klass. Drama d. Franzosen. — P. Rabbow, Goethe u. die Antike. — H. Lützeler, Hölderlin als Übers. — G. Reichwein, Kulturkrise u. Kulturphil. — J. Kuckhoff, Die Regula S. Benedicti als Bildungs- u. Unterrichtsstoff. — K. Weidel, Grundsätzl. zur neuen Volksschullehrerbild. — Ber. — Nachr.

Tijdschr. v. Ned. T.- en Letterk., XLVI, 2: A. A. Verdenius, *Met iemand toeslaan, opslaan, omslaan*. — W. de Vries, Nog iets over de noordoostl. verkleinuitgangen. — P. de Keyser, Bargoensch uit het begin v. d. 20ste e. — J. W. Muller, Loyhier en Malaert. — J. H. Kern, Naschr. over *Jou deugniet!* — Dez., Ferg., vs. 264. — Dez., Verwanten van Mndl. *verweent*.

N. Taalg., XXI, 2: A. Borgeld, In zee dragen. — R. Kuitert, De Ned. taal bij de onderw.-eksamens en onderw.-opleiding, I. — C. G. N. de Vooys, Een merkwaardig gedenkboek. — A. Verwey, Een briefje van Cobet aan Potgieter. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Engl. Stud., IX, 2: J. A. Falconer, *The Professor* and *Villette*. — E. Kruisinga, Contrib. tot Engl. Syntax, XVI. — Notes a. News. — Rev. — Curr. Letters a. Philol. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit., L, 2: J. Lunzer, Rosengartenmotive. — Ph. Strauch, Zur überlief. meister Eckharts, II. — E. Schwarz, Die ahd. lautversch. im altbair. — J. Loewenthal, *Fricco*. — A. Schirokauer, Zur metrik des Hans-Sachs-verses. — G. Neumann u. W. Stoll, Ein Wolfenbüttel(-Helmstedter) bruchst. vom zweiten buche des Passionals. — R. Blümel, Der alttestam. stoff im Heliand u. in der Genesis. — Dez., *Githismoda* im Heliand. — Dez., *Ansciann* im Hel. — F. Karg, Klangliches in der Heliandhs. C. — F. Holthausen, Nachtr. zu Beitr. 49, 191 ff. — Dez., Ostfri. stud., II. — E. Gülzow, Berichtigung.

Anglia, L, 3: F. Klaeber, Beowulfiana. — F. C. Steinermayr, Der Werdegang v. J. Galsworthy's Welt- u. Kunstansch. (slot). — P. Fijn v. Draat, Maternal Impression. — E. Einenkel, F. Kluge †.

4: E. Peper, G. B. Shaws Bezieh. zu S. Butler dem Jüngeren. — H. Richter, W. Savage Landor (verv.). — H. Lindkvist, A Study on Early Medieval York.

LI, 1: H. Richter, W. Savage Landor (slot). — W. Marschall, Das Zentralprobl. der Shakesp.-Son. — B. A. P. v. Dam, Did Shakespeare revise Rom. a. Jul.? — L. Wann, The Rôle of Confidant(e) in the Renaiss. Epic. — E. B. Schlutter, Bemerk. zum NED. — E. Westergaard, Pl. Forms in Lowl. Scottish.

Id., Beibl. XXXVIII, 2: R. A. Williams, Zur Erwid. an Fr. Klaeber. — Mitt.

3: B. Fehr, D. Richardson u. d. neue Bewusstseinskunst.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de R., V, 1 en 2: Van Schelven, Moordplan van den Vader des Vaderlands. — Trosée, Oorkonde der Unie van Utrecht. — Elias, Schetsen, XIV. — Kannegieter, Amsterdam betrokken bij de invallen van Argyle en Monmouth. — Sneller, Opkomst der Nederl. Katoenindustrie. — Van Alfen, Noodig bericht bij de Corresp. de Marg. d'Autriche. — Theissen, idem. — Hist. Literatuur.

Historische Zeitschrift, 135, 1: Von Moehler, Ueber Leibnitz' De Vaticinio Sapientum. — Kuchler, Alfred Doves Aufsätze und Briefe. — Miszellen (Hintze, Kelsens Staatslehre).

2: Gelzer, Altertumswissenschaft und Spätantike. — Hintze, Troeltsch und die Probleme des Historismus.

Revue Belge de Philologie et d'Histoire, V, 1: Herbillon, Un type de réponse oraculaire. — Grégoire, La poésie future. — Buyssens, Calvinism in Spencer's Fairie Quine. — Moreau, Flanders and the Conquest of England. — Loos, Description de l'Espagne au XIIe siècle. — Mélanges. — Bibliographie (o.a. Mouvement historique en langue néerlandaise à Anvers).

Studiën, CVII, April: J. v. Ginneken, Het dagb. v. Geert Groote in de maanden zijner schande. — A. Mulder, De Televisie of het telegraf. zien. — B. W. Speekman, Edw. Samhaber. — L. de Jonge, Naar Rome, II. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bense, Dictionary I: D.Lit.Ztg. 1927, n°. 10 (Toll).
Burger, Aere perennius: Stud. CVII, Apr. (Wilde).
Gorris, St. Servatius: Revue Belge, V, 1 (Moreau).
Kienst, Deutsche Fürsten: Revue Belge, V, 1 (Dept).
Krom, L'art javanais: Journ. d. Sav. 1926, Déc. (Bacot).
Muller, Altit. Wtb.: Rev. Crit. 1927, n°. 1 (Ernout).
Odé, Uitg. met *r*: Idg. Forsch. XLIV, n°. 3-4 (Hermann).
Overdiep, Stilist. Stud. II: N.Taalg. XXI, n°. 2 (de Vooys).
Poutsma, Grammar II, 2: Anglia, Beibl. XXXVIII, n°. 1 (Western).
Rachfahl, Wilhelm von Oranien, III: Revue Belge, V, 1 (Van der Linden).
Smit, Rekeningen Heneg. huis: Revue Belge, V, 1 (Obreen).
Trosée, Historische Studie: Revue Belge, V, 1 (Van der Linden).

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Euripides, Ion, erklärt von **U. von Wilamowitz-Möllendorff.** Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. M. 5.70, geb. M. 7.50).

Het is in de laatste jaren een staand gebruik geworden om een bespreking van een nieuw boek van Wilamowitz aan te vangen met een uiting van bewondering over de ongeëvenaarde productiviteit van den bejaarden geleerde. Van die gewoonte zou ik niet gaarne afwijken. Het bezwaar, dat men, om met eenig recht als beoordeelaar te mogen optreden, ook competent behoort te zijn — hetgeen tegenover Wilamowitz slechts weinigen gegeven is — wordt bij het hier aangekondigde werk ten deele weggenomen door des schrijvers uitdrukkelijke verklaring in de voorrede: „für Studenten, die wirklich Philologen werden wollen, ist das Buch in erster Linie geschrieben". Voor beginnelingen is het dus bestemd en dat geeft moed om de bespreking te ondernemen.

In een inleiding van 29 bladzijden worden achtereenvolgens behandeld: Der Stoff. — Dramatische Behandlung. — Die Bühne. — Abfassungszeit. — Ueberlieferung und Herstellung des Textes. Het prettigst om te lezen is de Dramatische Behandlung, waarin o. a. een meesterlijke analyse van Ion's karakter, zijn *σωφροσύνη*, *σεμνότης* en zijn voor de handeling beslissende vroomheid gegeven wordt. Ion is „der zarteste Ephebe der athenischen Poesie". Wilamowitz ziet in het drama een „polemische Tendenz": Apollo en zijn orakels moeten het bij Euripides ontgelden. Om de waarde van het stuk goed te laten uitkomen vergelijkt hij het met A. W. Schlegel's Ion en Leconte de Lisle's Nachbildung. Wat hij van de stof vertelt, is verbijsterend door den lapidairen stijl. De noten aan den voet der bladzijden bevatten materiaal voor uitvoerige artikelen. Natuurlijk ontbreekt het in die noten ook niet aan grimmige uitvallen tegen ongenoemde geleerden, wier interpretaties hij en passant onder handen neemt met een „es ist spaszhaft" en dergel. Ook in den commentaar heeft hij het meermalen te kwaad met de Pedanten, Unkundige en hoe hij zijn medephilologen verder noemt: Bijzonder onvriendelijk is hij een keer, als hij een conjectuur van een bekend geleerde, wiens naam onvermeld blijft, „sinnlos" noemt.

Den text in de uitgave van Murray acht W. vaak onbevredigend; hoe hij zelf den text aanpakt, leert reeds een enkele blik in de tot het uiterste beperkte critische noten, waar, vooral onder de lyrische gedeelten, de naam Wilamowitz telkens terugkeert.

Door de eigenaardige inkleeding wordt soms in den commentaar iets pas goed duidelijk, als men een andere editie met uitgebreider apparatus criticus naslaat. Dan bemerkt men, dat de exegese tegelijk een polemiek inhoudt of althans een kritiek op gangbare opvattingen. Een goed voorbeeld hiervan is de aanteekening bij vs. 1291. Als hij bij vs. 18 opmerkt: „Dasz die Mutter den Tod des ausgesetzten Kindes erwartet und zugleich hofft, der Gott möchte es retten, ist so natürlich, dasz

nur Stumpfsinn Anstosz nimmt", kost het alweer eenig zoeken om te begrijpen, dat hij zich richt tegen hen, die een tegenspraak tusschen vs. 18 en 965 constateeren.

Af en toe herziet W. ook eigen opvattingen, speciaal uit de Analecta Euripidea, b.v. in 561, 581, 632. In vs. 896 kan ik niet inzien, waarom *χάριν πράσσειν* zoo geheel anders zou zijn op te vatten, dan in vs. 36, waar de commentaar zwijgt. Ten hoogste beteekent de uitdrukking in 36 *morem gerere* en in 896 *indulgere*. — In vs. 780 is *ἐκτελῆ νεανίαν* volgens W. niet geheel juist. Hij meent, dat Ion op zijn best een *μειράκιον* is, „ein Wort, das die Tragödie nicht brauchen kann. Daher wird er bald *νεανίας*, bald *παῖς* genannt". Hierbij is echter op te merken, dat althans in vs. 316 een scherp onderscheid gemaakt is tusschen die twee woorden. — Wat bij vs. 1134 over het gebruik van tenten gezegd wordt, kan aangevuld worden met een verwijzing naar Xen. An. 5, 3, 9, waar de bezoekers van het door Xenophon te Scillus opgerichte heiligdom als *οἱ σκηνοῦντες* zijn aangeduid.

Hier en daar komen drukfouten voor. In de aanteekening bij vs. 1014 moet staan Arist. Poet. 1461 b, 25 en een paar regels verder Eurip. El. 1132.

Den Haag. G. Italie.

Plotin, Ennéades III. Texte établi et traduit par **E. Bréhier.** Paris, Société d'édition „Les belles lettres". 1925. (Pr. fr. 18).

E. Bréhier geeft voor elke verhandeling van Plotinus een „Notice" als inleiding en aan den voet der bladzijden een matig aantal zoowel verklarende als kritische aanteekeningen.

Wij hebben hier met zeer verdienstelijk werk te doen, al spreekt het van zelf, dat bij een zoo moeilijk en zoo slecht overgeleverd auteur als Plotinus een en ander aan te merken valt en verscheidene punten duister blijven.

Zoo lijkt ons bijv. de gedachte om in III, 1, 6 r. 5 achter *σώματος, ἀστέρες* in te voegen niet ongelukkig en achten wij het juist, dat in III, 2, 11 r. 12 vlg. de woorden *καὶ αἱ πόλεις — χρῶνται* zijn behouden; daarentegen zouden wij in III, 6, 16 r. 20 niet *οὕτως ἐχόντων* prefereeren.

De vertaling van Bréhier kan in haar soort gerust naast die van H. F. Müller worden gesteld: het is hier een strijd met afwisselend succes. Is bijv. in III, 2, 15 de vertaling van r. 29 vlg.: *Ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐρημία ζωῆς καὶ τῆς ἐν ἄλλῳ οὔσης ἀδυναμία* „Denn dann würde eine Verödung des Lebens eintreten sowie die Unmöglichkeit dasselbe einem anderen mitzutheilen" fraaier dan „Privés eux-mêmes de la vie, ils ne pourraient entretenir celle des autres", Bréhier is daarentegen in het gelijk als hij III, 2, 17 r. 86 *ὁ δήμιος πονηρὸς ὢν* vertaalt „le bourreau, qui est un mal" en niet, zooals Müller „ein schlechter Scharfrichter". Toch lijkt het ons, dat het Duitsch zich beter bij den Neoplatonischen gedachtengang aanpast dan het Fransch.

De inleidingen en verklarende aanteekeningen bevatten veel goeds. Bréhier zet bijv. niet kwaad uiteen, in welke verlegenheden Plotinus met zijn bespiegelingen over den „logos" geraakt, p. 18—22. Wat betreft echter dat hij (met Bouillet) aanneemt, Augustinus zou de passage III, 2, 17, r. 86 vlgg. (p. 48) hebben vertaald, achten wij het waarschijnlijker, dat de kerkvader uit de vertaling van Victorinus heeft geput. Ook had Bréhier in onzen tijd van „psychisch onderzoek" niet mogen spreken van „les grossières superstitions, dont parle Porphyre au chapitre X de la *Vie*", p. 62, vgl. van ondergeteekende „Das antike Mysterienwesen" 2 ed. (1919) p. 113—118 en 298 en „De magie bij de Grieken en Romeinen" (1921) p. 138 f.f. en 242 vlg.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

St. W. J. Teeuwen, Sprachlicher Bedeutungswandel bei Tertullian. (Stud. zur Gesch. u. Kultur des Altert. hg. v. E. Drerup, XIV, 1) Paderborn, Schöningh. 1926. (Nijmeegsche diss.). (Pr. M. 8).

In deze studie, waarmede Dr. Teeuwen zich voorstelt, wordt een uiterst belangrijke stof op belangstelling wekkende wijze behandeld.

Deze stof is in drie deelen, van zeer ongelijken omvang, gesplitst. Het eerste hoofdstuk geeft een soort praemunitio: in een tiental pagina's wordt een karakteristiek van de taal van Tertullianus ontworpen. In het tweede is, in vijftien bladzijden, „die christliche Sondersprache in den Schriften Tertullians" behandeld: de schrijver wijst de middelen aan, die hier het bestaande taalmateriaal aan de nieuwe eischen hebben aangepast of nieuwe taaluitdrukking geschapen hebben.

Het derde en laatste gedeelte, p. 25—130 brengt vele òf nieuwe òf voor het eerst samengevatte resultaten, waarin de waarde van dit boek in hoofdzaak ligt. Schrijver wijst op de bijzondere voorwaarden, waaraan eenerzijds de „christliche Bedeutungswandel" — de term is niet gelukkig gekozen! —, anderzijds de beteekenisontwikkeling speciaal bij Tertullianus onderworpen is, om ten slotte in een kleine honderd bladzijden het rijke materiaal, gewonnen uit de vier „(Sonder)sprachen": Allgemeinsprache, Rechtssprache, Soldatensprache en de andere „Sondersprachen", te behandelen. Twee uitvoerige registers geven het boek een sterk verhoogde bruikbaarheid.

Het werk van Dr. Teeuwen is m.i. in vele opzichten geslaagd en legt een gunstig getuigenis af betreffende de eigen richting, die aan de Nijmeegsche Universiteit voor de klassieke taalstudie wordt ingeslagen.

Vergis ik me niet, dan wint het boek, naar mate het vordert, aan zuiverheid en boeiendheid der resultaten. Het blijkt ten slotte een door een katholiek met vurige liefde en groote kennis geschreven studie van zuiver *philologische* structuur en belangstelling. Het taalwetenschappelijke probleem staat op den achtergrond. Gevolg daarvan is, dat de karakteristiek van Tertullianus' taal (Mischung von Kultur- und Volkslatein, d.w.z. „Spätlatein") wat scheef zakt en niet overtuigt; gevolg daarvan is verder, dat het werken met de „Sondersprachen" en met de leuze „Wörter und Sachen" zich bij een terugblik op den afgelegden weg meer en meer als corpus alienum afteekent. Datgene, waaraan de wetenschap, der klassieke beschaving zoo dringend behoefte heeft, een vertrouwde en vertrouwende samenwerking van philologie en taalwetenschap, is hier wel beoogd maar nog niet geheel bereikt. Dit stelt teleur, maar het stemt tot dankbaarheid, dat men die samenwerking ginds althans gaat beproeven.

Nog erkentelijker zijn we voor de diep in de stof dringende descriptie van de Christentaal, zooals deze aan het eind der 2e eeuw bezig was zich te ontwikkelen. Hier heerscht warmte en gloed, die de vele duistere plekken vaak verrassend verlicht, hier vinden we een liefde

voor het onderwerp, die gevoelig maakt voor de fijnere nuances en daardoor werkelijk een zuivere spiegeling wekt van het geloofsleven zelf dier dagen. Ik wijs op enkele voorbeeldige studies als die van *pax* (p. 49—68), *confiteri* (74—97), *statio* (101—120), die tal van nieuwe resultaten brengen. Is het niet merkwaardig, dat juist hier, waar de schrijver zich van zijn taalwetenschappelijk uitgangspunt geheel heeft losgemaakt, hij onbewust een voor de taalwetenschap zeer waardevolle studie levert? Het groote materiaal, dat ons voor Tertullianus ten dienste staat, maar ook de intens levende, telkens zich vernieuwende taal van dezen vurigsten apologeet, geven ten deele de verklaring van dit zonderlinge feit.

Het Museum heeft zijn gastvrijheid moeten beperken. Vragen, oneffenheden of onjuistheden — enkele vond ik intusschen reeds aangewezen Gnomon 1927, 50 — die het potlood vast hield, laat ik dus glippen. Liever wil ik samenvattend met nadruk verklaren, dat voor het Kerklatijn en het Christenlatijn Dr. Teeuwen ons een boek gegeven heeft, dat wij bij de lectuur, niet slechts van Tertullianus, voortaan met dankbaarheid, ook jegens zijn auctor, den heer Schrijnen, zullen gebruiken.

Leiden. F. Muller Jzn.

Ad. Erman und **H. O. Lange, Papyrus Lansing.** Eine ägyptische Schulhandschrift der XX. Dynastie. (Kgl. Danske Videnskabernes selskab, Historisk-filologiske Meddelelser X, 3). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 4.25.)

De thebaansche Papyrus Lansing behoort tot die talrijke oud-egyptische handschriften, welke een reeks vermaningen en waarschuwingen richten tot den schoolgaanden knaap, vaak ook bedoeld als voorbeelden bij de stijloefeningen[1]). Waar echter in de meeste dezer verzamelingen (Pap. Sallier, Pap. Anastasi, etc.) de verschillende „opstellen" in bonte mengeling dooreenstaan, zonder onderling verband of leidende gedachte, daar onderscheidt zich in dit opzicht de Pap. Lansing gunstig van zijn voorgangers. Geen beteekenislooze „brieven" onderbreken hier de lange rij van wijze voorschriften, welke in tien paragraphen ingedeeld, een tamelijk verbandhoudend geheel vormen. Dat wij des niettegenstaande hier toch met cliché-werk te doen hebben, blijkt uit het feit, dat wij van meerdere dezer paragraphen parallelteksten bezitten (VII. 1—5 = 1 Sall. 5 : 11 e. v. = 5 Anast. 15 : 6 e. v.; IX 3—8 = Ostrakon Florence 2619; XI. 1 e. v. = 4 Anast. 8 : 7 e. v.). Zooals vaak, eindigt ook deze papyrus met een rij van complimenten en zegewenschen van den leerling aan het adres van zijn meester. Deze functionaris verbond aan zijn schoolmeesterschap het ambt van „opzichter der runderkudden van Amonrē". Dat dit geenszins een sinecure was, blijkt uit de mededeelingen, welke b.v. de groote Papyrus Harris omtrent Amons tempelbezit in den Ramessidentijd heeft overgeleverd. Zelfs is deze schrijver in de eigenlijke priesterschap van het rijksheiligdom opgenomen en wij mogen veronderstellen, dat hij in de Thebaansche tempels daadwerkelijk deelnam aan offer en ritus. Zoo is het begrijpelijk, dat de schrijver het dictée van zijn leerling laat eindigen met een lofrede op hemzelve, welke de herinnering aan zijn veelzijdige carrière voor het nageslacht zou bewaren. De verhouding van leerling tot leeraar was tevens een van ondergeschikte tot zijn hierarchischen meerdere. Eerst op dertigjarige leeftijd werd de leerling ontslagen uit dezen dienst en moest dan als examenproef een document vervaardigen, zooals ons dat deze papyrus biedt. Vandaar dat wij van dit genre van literatuur zoovele parallelteksten bezitten. De schrijver van den Pap. Lansing was goed op de hoogte van het zeer cursieve, ligatuurrijke schrift der zakenbrieven, doch moest zich groote moeite geven om deze „loopende hand" te vervangen door den stijlvollen ductus, die het schoonschrift der boekmanuscripten vereischte. Wederom een bewijs, dat de leerling, ten tijde dat hij deze examenscriptie voltooide, een vrij lange carrière als ambtelijk schrijver achter zich had.

Zooals de meeste schoolhandschriften, vindt men ook in den Pap. Lansing een, hoewel zeer vluchtige interpunctie, alsmede somtijds een correctie. Deze verbeteringen zijn niet calligraphisch (in margine, zooals in andere Mss.), doch latere aanvullingen of veranderingen van fouten, welke den schrijver bij het nalezen van zijn proefstuk opvielen.

Daar, zooals gezegd is, de inhoud van den papyrus zich aansluit bij die handschriften, welke uit de Anastasi en Sallierpapyri reeds bekend genoeg zijn, is het niet noodig om er hier ter plaatse nader op in te gaan. Aan de hiëroglyphische transscriptie van den oorspr. hieratischen tekst zijn een vertaling en een zakelijk kommentaar toegevoegd, welke van het grootste belang zijn voor de lexicographie, daar zij uit het materiaal van het Berlijnsche Woordenboek rijkelijk de benoodigde vergelijkingsstof putten. Interessant is (II : 3) de oudste vermelding van het woord voor „jongeman", dat de Grieken ons in den vorm καλασιρις hebben overgeleverd[1]). Het woord „nrī" („tijd") vindt nu zijn equivalent in het koptisch ⲚⲈⲒ (II : 6). De uitdrukking „zaadbrand" voor een bepaalde korenziekte is nieuw (III : 7). Zoowel het Semitisch (IV : 4; IV : 7[2]); VII : 3; VIII : 7; X : 5; XII : 9) als het Koptisch (II : 6; IV : 6; VI : 1; VII : 8) leveren belangrijke parallellen voor de nieuw-egyptische woordschat. Interessant uit archaeologisch oogpunt is de uitdrukking „arm van Shu" (XIII : b 1) voor „wierookvat". Het toestel, waarmede o.a. te Abydos[3]) in dezen tijd de vorst den god wierook reikt, heeft werkelijk den vorm van een arm, in welks hand het brandende wierookvat rust.

Leiden. H. P. Blok.

F. Holthausen, Altfriesisches Wörterbuch. (Germanische Bibliothek). Heidelberg, Winter. 1925. (Pr. M. 7.50, geb. M. 9.—).

Het toekomstige Oudfriesche Woordenboek zal zeker moeten bevatten een volledigen inventaris van het woord- en vormenmateriaal der verschillende dialecten, een nauwkeurige zifting en omschrijving der beteekenissen, niet enkele of vele, maar alle vindplaatsen, de parallellen uit Oudengelsch, Oudsaksisch en Oudnoorsch, de persoons- en de aardrijkskundige namen, een afzonder-

---

[1]) Vgl. A. Erman, Die ägyptischen Schülerhandschriften (Abhandl. Preuss. Akad. Wiss. 1925, Phil.-Hist. Klasse n°. 2) en id., Deutsche Literatur-Zeitung 1924, 513 e. v.; W. Spiegelberg, O. L. Z. 1924, 185 e. v.

[1]) W. Spiegelberg, O.L.Z. 1924 : 188 en Ä. Z. 43 : 87 ev.

[2]) Vgl. L. Keimer, American Journ. Sem. Languages and Literat. XLII (1926), n°. 3, blz. 205 ev.

[3]) B.v. J. Capart, Le Temple de Séti I (1912), pl. 39, enz.

lijke opgaaf der woorden gerangschikt naar de afzonderlijke klankverschijnselen (ongeveer als in Sweet's *Old English Texts*), enz. Maar dit Woordenboek, dat van onschatbare waarde zou zijn, kan nog in lange niet geschreven worden. Want daarvóór is allereerst noodig een heruitgaaf der bronnen en hieraan is pas de hand weer geslagen: mijn *Oudfriesche Oorkonden* en wat hopelijk daarop volgen zal, mogen het getuigen.

Holthausens boekje beantwoordt niet aan genoemde eischen: dat zou onmogelijk zijn. De bewijsplaatsen ontbreken. Het Oosterlauwersche Oudfriesch komt beter tot zijn recht dan het Westerlauwersche. Het geeft geen of weinig uitsluitsel over de dialectische schakeering van het Oudfriesch. Vele jongere vormen, die in het Oudwestfriesch bij honderdtallen aanwezig zijn, komen er niet in voor. Het is minder een „Wörterbuch" dan een „kurzgefasstes Glossar" (Vorwort V). En als zoodanig moet het dan ook beoordeeld worden.

In zijn Vorwort spreekt de samensteller over de noodzakelijkheid van, de dringende behoefte aan een werk als het onderhavige. Terecht. Richthofens *Wörterbuch* is van 1840. Hoeveel nut het ook gedaan heeft, het riep dringend om vervanging. De Haan Hettema's *Idioticon Frisicum* is slechts als aanvulling te beschouwen, het gebruik er van is dikwijls ook moeilijk wegens zijn zonderlinge samenstelling. Holthausen geeft, voor zoover noodig, rekenschap van zijn werkwijze, die aan hooge eischen beantwoordt. Hij betreurt zeer terecht het gemis aan nauwkeurige tekstuitgaven. Hij verontschuldigt zich verder over de „Nachträge", die het dikwijls noodzakelijk maken, voor één zelfde woord op drie plaatsen te zoeken, wat inderdaad een lastig inconvenient is. Het aantal woorden overtreft volgens den auteur dat bij Richthofen met circa 1800.

Dan volgt op vijf bladzijden: Die Laute des Altfriesischen im Verhältnis zum Westgermanischen. Hoewel beknopt, is dit onderdeel toch heel nuttig. Maar weer komt het Westfriesch op blz. XIII het minst tot zijn recht; ook is het niet geheel juist. Zoo b.v., dat a vóór nasaal a blijft: in Oostergo-teksten komt toch herhaaldelijk o voor.

De eerste opwelling bij de inzage van een Woordenboek is, die woorden er in te zoeken welke meer dan gewone belangstelling gewekt hebben of onverklaard gebleven zijn. Ik mis ‚bortmagad' uit de *Lex Frisionum* (= ancilla quae nec mulgere, nec molere solet: speelmeisje ?) Wel komt ‚bord' voor (< Oudfra. bourde = Scherz). Het Nieuwfriesch ‚boartsje' (= spelen van kinderen) wijst op ouder *bortia, waarin de o vóór r gerekt kan worden. Het Oudfr. kent inderdaad ‚boert' en ‚boertlyckheit' (Holthausen: ‚bord' en ‚bordlikhêd'). Ook de hond (beschutter of kleine brak), quem ‚barmbraccum' vocant, wordt niet vermeld. Evenmin ‚rosbannere' en ‚nascpendinge' uit de *Traditiones Fuldenses*, wèl ‚rutforst' (en ook ‚nask') met verwijzing alleen naar de betreffende lectuur. ‚Leppe' wordt, in aansluiting bij Siebs, als ‚Spaten' verklaard; het beteekent echter ‚landstuk', ‚district'. Vgl. het Leppa-verbond, Leppa-zijl (o. a. *Friesch Charterboek* II, 274), gretman in der Leppa van Edauwerdradele (Schotanus, *Tablinium*, 121), thritegha pundameta op Rordera huystera lappa vppa nya lande (mijn *Oudfr. Oorkonden* I, p. 29). In Franck-Van Wijk zie ik dat Ags. ‚læppa' niet alleen ‚lap, zoom', maar ook ‚district' beteekent. ‚Nawralda' ontbreekt (vgl. Heuser, *Altfr. Lesebuch*, p. 107), het beteekent ‚nooit', als Mnl. ‚niewerelt'. Evenzoo ‚awralda' ‚ooit', als Mnl. ‚iewerelt'. Is ‚ele' = ‚olie' (< Lat. oleum)? Misschien = ‚bier' (Eng. ‚ale') ? Het Oudfr. kent ‚olea' en ‚oli' (‚olisleker' = ‚olieslager'); maar wat is ‚thre grerteren eelis' ?

Bij een eenigszins nadere beschouwing, tijdens een (gedeeltelijke) collatie van het Ms. Roorda (uitgegeven door De Haan Hettema onder den titel *Jurisprudentia Frisica*) bleken o. m. niet opgenomen: insettinge, wrmits, altida, skudda (wel: skutta), werman, indeen, indam, kivia (wel: zivia), kyfgoed, dwaelheyt (wel: dwalichêd), sommels, onderrinna, leyntuler, proueljeer, bysplitta, steckmisse, neybyld, tel, hofferd, riuchtefoerd, woecknar, byryftigia, enthera, nenthera, oensterva, lyfstond, festeldei, bispilwird, e. a.

Evenzoo: allegeria, maledixie, privilegeria, delegaet, blaspheminga, werderya, approberia, confusinge, corrigeria, materia, appeleria, kontestera, en andere ontleeningen, die uit cultureel oogpunt belangrijk zijn.

Ook uit de Oorkonden (de tot nog toe gedrukte natuurlijk, er zijn heel veel nog ongedrukte !) is de oogst lang niet volledig. Niet gevonden heb ik bv.: weselkind, jowelbreef, scedelbreef, prouenbreef, forstandel, bitael (= betaling), thummel, wexma, faelich, eed (= turf), twadeel, manghe, fotlenghe, fioeryrsen, jeerjond, eestra, terp (= opgeworpen hoogte), hodeloes, commelduer, soenman, timmert, oert, messelaer, by (= insect), lofter, cleynheed, mertelarscher en verscheidene andere.

Onjuistheden heb ik maar zeer weinig aangetroffen: biwandelia (= door ruil verkrijgen); gretene (ook = rechtspleging, rechtszitting); sneze (moet vervallen: aus Sneek); skortinge (het vraagteeken kan vervallen), efterdede (vgl. Mnl. achterdaet: latere daad, hetgeen men doet tot herstel van een vroegere daad waarover men berouw heeft) en enkele meer [1]).

In weerwil van deze opmerkingen moet gezegd worden, dat Holthausens werk ook veel goeds heeft. Het bevat toch een aanzienlijken voorraad woorden met korte, duidelijke verklaring, dikwijls met het equivalent uit andere Oudgerm. dialecten er naast. Het zal, speciaal bij de lectuur der Oudfr. Wetten en vooral bij de Oudoostfriesche, met goed gevolg geraadpleegd kunnen worden. Zijn beknoptheid is daarbij een voordeel. Ook wegens het formaat en tamelijk door den druk is het handig in het gebruik. Het moet voortdurend onder het bereik liggen van ieder die zich met de studie van het Oudfriesch bezighoudt. En het zal die studie ongetwijfeld bevorderen.

Leeuwarden. P. Sipma.

W. Krause, Die Frau in der Sprache der altisländischen Familiengeschichten. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1926. (Pr. M. 16).

In het voorwoord zet schr. uiteen, wat zijn bedoeling met het schrijven van dit boek is geweest. Hij wil geen cultuurhistorisch werk geven, doch slechts linguistisch materiaal voor een dergelijk werk. Dat materiaal ontleent hij aan de Oudnoorsche sagas in de eerste plaats, doch ook enkele andere bronnen, o.a. Landnámabók, Hóvamól en de skaldenpoëzie worden van tijd tot tijd gebruikt. Schr. heeft de kenningar voor vrouw, die door Meissner zijn verzameld, hierin niet weer behandeld. Hij

[1]) Vgl. vooral *Benef.boek.*, Aanh. 19b.

beperkt zich hoofdzakelijk tot het Oudnoorsch, hoewel hij soms op Angelsaksische en andere parallellen wijst. Het boek is in twee deelen verdeeld; het eerste heet: „Wesen und Stellung der Frau im allgemeinen in der Sagasprache". Hierin tracht schr. een indruk te geven van de positie der vrouw bij de oude Noren, dien hij afleidt uit de wijze, waarop er tot en over haar wordt gesproken. De vrouw wordt slechts genoemd, wanneer dit voor het verloop van de handeling noodzakelijk is; van sentimentaliteit is geen sprake. Doch wanneer ze wordt genoemd, blijkt, dat haar zelfstandige persoonlijkheid wordt erkend; hierin staan, volgens schr., bijna alle andere Indogermaansche volken bij de oude Noren achter. De vrouw, althans de weduwe, kan zelfstandig land koopen en bezitten, uitnoodigingen doen, enz. Voor jonge meisjes gold dit natuurlijk niet en oude ongetrouwde vrouwen waren er op IJsland niet. Meestal wordt het als een schande beschouwd om vrouwen behalve heksen, lichamelijk letsel te doen! Zelfs kon een vrouw een klap als een reden tot echtscheiding beschouwen. Naast deze bewijzen voor de achting voor de vrouw, haalt schr. ook verscheiden voorbeelden aan van minachting voor haar. Mij dunkt, dat hij soms wel eens te veel wil bewijzen uit het linguistisch materiaal alleen, b.v. dat het collectieve neutrum kvendi = vrouwvolk, later ook vrouw, karakteristiek is voor de lage positie der vrouwen; daar zij geen individualiteit hadden, kon men vrouwen net als vee als een onpersoonlijke massa aanduiden. Met dergelijke verklaringen moet men m.i. wel zeer voorzichtig zijn. Verder noemt schr. allerlei eigenschappen der vrouw, waarbij de ongunstige overheerschen en een aantal bijnamen, die in het algemeen duidelijker zijn, dan die der mannen. Veelal zijn de vrouwen in het algemeen babbelachtig en laf, hoewel men van bepaalde vrouwen afzonderlijk dikwijls deugden noemt.

In het tweede deel „Die Frau in der Entwicklung ihres Lebens in der Sagasprache" behandelt schr. op overeenkomstige wijze het leven der vrouw als kind, jong meisje, bruid, moeder en weduwe, terwijl hij ten slotte nog wijst op het feit, dat aan vrouwen herhaaldelijk een bovennatuurlijke kracht wordt toegeschreven. De uitdrukkingen, die op het leven der vrouw betrekking hebben, zijn dikwijls typisch, d.w.z. ze keeren bij overeenkomstige gelegenheden steeds terug; toch moet men ze niet geheel als clichés beschouwen.

Hoewel het materiaal niet volledig is, daarnaar is ook niet gestreefd, is schr. er, mijns inziens, in geslaagd, een veelomvattend overzicht te geven van wat hij zich had voorgesteld. Dit degelijke werk bevat dan ook zeer geschikt materiaal, zoowel voor den Indogermanist, die Oudnoorsche parallellen op dit gebied zoekt, als voor dengeen, die zich aan de cultuurhistorie wijdt. Uit den aard der zaak geeft het telkens een opsomming van bepaalde termen met aanhaling van eenige plaatsen, waar ze voorkomen, zoodat groote deelen van het boek minder geschikt zijn om door te lezen, dan om eens iets na te slaan; dit laatste zou door een register wel zijn vergemakkelijkt, doch ook zonder dat kan men zich wel redden.

Den Haag. Alberta J. Portengen.

C. G. N. de Vooys, Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen. Herziene en vermeerderde uitgave. Groningen-den Haag, Wolters. 1926. (Pr. geb. *f* 5.90).

Deze herziene en vermeerderde uitgave van een werk waarvan de wetenschappelijke verdiensten algemeen erkend worden, kan wel allen verderen lof missen: hier wordt een uitgebreid gebied van onze vroomheidliteratuur op uitstekende wijze ontgonnen, een kostbare brok cultuurgeschiedenis geleverd. Ik wil me slechts enkele opmerkingen veroorloven van een bijzonder standpunt uit. Op details kan ik niet ingaan, ik blijf bij hoofdstellingen. Is het vooreerst wel juist dat „de exempelen ontstonden en zich handhaafden in de kringen van weinig geletterden?" Waren dan de verzamelaars dier exempelen, van Paus Gregorius den Groote af, tot Caesarius, Thomas van Cantimpré, Maarlant, e. a. ongeletterden? Toch hebben ook die aan de waarheid hunner verhalen niet getwijfeld. En we mogen er wel van overtuigd zijn, ook de meest ontwikkelden stonden er niet zoo sceptisch tegenover: het onderscheid is een onderscheid van graad geweest. Dat is misschien een psychologisch raadsel: hoe mannen als Thomas van Cantimpré enz. die inderdaad *aniles fabulae* als waarheid konden voorhouden en zelf gelooven. Maar toch was het zoo. Ook was de geloofsfeer van ontwikkelden en onontwikkelden wel dezelfde. Gewis, de kerk zet de Drieëenheid voorop; maar daarnaast ook de vereering der heiligen en in het bijzonder der Moedermaagd, de solidariteit in de uitboeting door de gemeenschap der heiligen, waarvan de aflaten slechts een toepassing zijn, met al de motieven waarop die exempelen gebouwd zijn en met al de gevoelens eigen aan het *animal religiosum*, zooals God den mensch geschapen heeft. In de mystieke en ontwikkelde kringen vereerde men evenzeer Maria als onder het volk, en geloofde men even gereedelijk aan de wonderen van hare goedheid. De Dominikanen, b.v. die Prof. D. V. als Mariavereerders tegenover de Franciskanen stelt, gelden, en golden toen reeds, als de vertegenwoordigers van de wetenschap en de godgeleerdheid. Ruysbroeck en Thomas à Kempis, als Hadewijch, baden kinderlijk-eenvoudig tot Maria, en het wondergeloof is ook hun werkelijk niet vreemd. De ideeën en gevoelens dezer exempelen waren algemeen katholieke ideeën, al werd, *misschien*, niet overal de noodige hiërarchie in acht genomen, al slopen in de bijzondere vormen en voorstellingen wel vele herinneringen en superstitieuze gebruiken uit folklore en vóór-christelijke tijden binnen. Maar dat zijn voorbijgaande, menschelijke vormen, die de leer, het dogma, onaangetast laten. In Maria en in de heiligen huldigde men ten slotte steeds het genadewerk van Christus en Maria beschouwde men wel als een almacht, maar steeds als de *smeekende* almacht. „Per Mariam ad Jesum". Al glimlachen wij nu bij de naiveteit dier tijden, toch voelen katholieken zich nog verwant met het geloof dat uit die exempelen spreekt. En dat, meenen zij, steunt wel op Bijbel en kerkvaders. De H. Maagd wordt weinig vermeld in de H. Schrift? Om het even; maar dit weinige wettigt genoeg, meenen zij, de vereering die zij haar schenken: zij is er reeds, en niet eerst na het concilie van Ephese, de Moeder van den Godmensch, van God. Maar dit mysterie van de tweevoudige natuur in de eenheid van den persoon is voor velen verloren gegaan;

en de opvatting die prof. D. V. heeft over het leven van het dogma moge eenvoudig lijken; de zaak is veel ingewikkelder. Dat men Maria in de ME. ooit heeft vergoddelijkt? Kom, zoo dwaas waren ze wel niet. En dat is mij in alle geval niet gebleken uit de bewijzen, die er voor worden aangehaald. Sommige uitdrukkingen en oefeningen mogen onvoorzichtig zijn geweest en afkeuring hebben uitgelokt; maar wat bewijst dat? Men bedreigde den Zoon bij de Moeder te gaan? Dat is slechts een voorbeeld van de vertrouwelijk-kinderlijke godsvrucht dier tijden; zooals eenvoudigen nu nog Maria bedreigen bij den H. Antonius te gaan. De Kerk is uiterst inschikkelijk voor het geloof der eenvoudigen, dat nu eenmaal minder intellectueel is dan dat der ontwikkelden, en daarom behoefte heeft aan meer zinnelijke voorstellingen, die zij toelaat zoolang ze de leer niet bederven, die zij aanwakkert en zelf regelt, omdat volgens haar de geheele mensch, lichaam en ziel, aan de vereering moet deelnemen. Men paste het *Te Deum* op Maria toe? Wel neen: maar op het model van het *Te Deum* werd een *Te Mariam* opgesteld. De Bijbel, de psalmen werden op Maria overgedragen. D. i. men zocht voorspiegelingen van Maria in den Bijbel. En men kende ook en beoefende graag den *sensus accomodaticius*, zooals het heet. En met dien verstande paste men Bijbel en psalmen *ook* op Maria toe.

Intusschen zijn de beschouwingen van Prof. D. V. in dezen wel wat vaag gehouden, zoodat men niet weet of verschil dan schakeering van meening moet verondersteld worden. Ook de voorstelling van godsdienstige leerstukken, hoe gaarne wij het ernstige streven naar objectiviteit erkennen, klinkt vreemd en onzeker. Maar we voelen toch steeds hoe eerlijk alles bedoeld is. En een ontwikkeld katholiek zal wel zelf terechtwijzen, wat verkeerd mocht zijn. Ook beteekenen deze opmerkingen geenszins minder eerbied of minder hooge waardeering voor zulk een werk, dat inderdaad een cultuur-monument mag heeten. Maar katholieken voelen toch die zaken anders. En zij zouden veel meer den nadruk leggen op sommige feiten, die in deze synthese, te goeder trouw natuurlijk, worden voorbijgezien.

Antwerpen. J. van Mierlo, jun. S. J.

Joan de Grieck, Drie Brusselsche kluchten uit de zeventiende eeuw, ingeleid, van aanteekeningen en woordenlijst voorzien door Dr. **Paul de Keyser** en met houtsneden verlucht door Victor Stuyvaert. Voor de Seven Sinjoren uitgegeven door „De Sikkel" te Antwerpen. MCMXXVI. (Pr. ƒ 4.—).

Reeds geruimen tijd geleden werd dit boek mij door de Redactie gezonden, maar ten gevolge van verschillende omstandigheden was ik eerst dezer dagen in de gelegenheid, er nader kennis mee te maken. Intusschen is het al eenige keeren besproken, zoo bv. door Prinsen in een causerie in het Letterk. Bijbl. van de *N. Rott. Ct.* van 5 Juni 1926 en in een aankondiging van De Vooys in *De Nieuwe Taalg.* XX (1926), p. 265. Ik zou dan ook haast wel kunnen volstaan met een verwijzing naar die artikelen, want met de opmerkingen van de genoemde critici kan ik over het algemeen meegaan. Met Prinsen zou ik willen vragen, of een uitgave van deze werken nu juist wel zoo noodig was. Meesterstukken zijn het zeker niet. Daarbij komt, dat De Grieck, die ook elders niet schroomt, iets van anderen over te nemen (z. *Neophilologus* XI, 1926, p. 161), dat ook hier gedaan heeft; ook wat de stof betreft, is er niet veel oorspronkelijks te vinden. — Evenals De Vooys vind ik de taalkundige toelichtingen onvoldoende, maar de Inleiding vooral van belang, bestaande uit de twee gedeelten: „Een blik op land en volk in de Spaansche Nederlanden, in het bijzonder te Brussel" en „Zuid-Nederlandsche rederijkerij in de XVIIe eeuw en de beteekenis van de Brusselsche 'Vrije Liefhebbers der Rijmerkonste' ".

Toch meen ik hier nog wel iets aan te mogen toevoegen. Ik heb het boek eens met het oorspronkelijke werk vergeleken. *Het Brussels Kluchtooneel* van Joan de Grieck, uitgegeven te Amsterdam in 1700, is een vrij zonderlinge verzameling. Het boek bestaat uit zeven verschillende werkjes, meest ook afzonderlijk gepagineerd: een „droefeyndend blyspel", een soort zinnespel, vier kluchten en een verzameling van anecdoten e.d. Hiervan zijn nu drie kluchten opnieuw uitgegeven, terwijl in de Aanteekeningen ook over en uit de andere tooneelwerken iets wordt meegedeeld. De volgorde van de stukken is, naar de uitgever meedeelt, niet in alle exemplaren dezelfde. Ook in het exemplaar van de Univ.-Bibl. te Amsterdam is die anders dan hij opgeeft. Is daaraan misschien ook een andere afwijking toe te schrijven? De „Aenmerckinghe etc.", die in de nieuwe uitgave aan een van de kluchten voorafgaat (p. 113), staat in den door mij gebruikten ouden druk er achter; daar volgt er een vers op, dat bij De Keyser niet voorkomt, terwijl het gedicht, dat op de genoemde plaats in de nieuwe uitgave staat, in die van 1700 op een heel andere plaats te vinden is. — De herdruk zelf kon nauwkeuriger zijn. Dat de interpunctie is gemoderniseerd, kan gebillijkt worden, maar ook overigens vindt men allerlei afwijkingen, in spelling enz. Hier en daar zijn sommige regels weggelaten, zonder dat het aangegeven wordt; de uitgever vermeldt in zijn Aanteekeningen alleen, dat „enkele scatologische uitspattingen, zonder beteekenis voor het stuk, kieschheidshalve werden weggelaten". Ook aan drukfouten ontbreekt het niet. Laat dus de uitgave in dat opzicht nog wel iets te wenschen over, wat de technische uitvoering betreft, die is uitstekend: het boek maakt, ook door de houtsneden, een aangenamen indruk.

Nog een enkele opmerking: in de Inleiding (p. 9) wordt nog eens weer opgedischt de beruchte geschiedenis van de levering van kruit door een Amsterdamsch koopman aan de Spanjaarden in Antwerpen met het „varen door de hel" enz. Dat Van Eeden in een tooneelstuk (*De heks van Haarlem*) dit als motief gebruikt, is zijn zaak, in een historische schets hoort het niet thuis: Dr. M. G. de Boer heeft reeds voor jaren (z. *Tijdschr. v. Gesch.* XXVII, 1922, p. 1 vv.) de onjuistheid van het heele verhaal aangetoond.

Amsterdam. A. Borgeld.

Wolfram von Eschenbach, Parzival. Eine Auswahl mit Anmerkungen und Wörterbuch. Von Dr. **H. Jantzen.** (Sammlung Göschen Nr. 921). Berlin und Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1925.

Een bloemlezing uit Wolfram's Parzival op ongeveer 100 bladzijden Sammlung-Göschen-formaat. De gekozen fragmenten doen den jongen held in gewichtige perioden van zijn ontwikkeling kennen van af de jaren bij zijn moeder tot aan zijn Graalkoningschap. Wolfram's inleiding 1,1—4,8 is vertegenwoordigd door een 50-tal regels, het laatste fragment geeft de geschiedenis van

Loherangrin en de polemiek tegen Chrétien. Niets is dus opgenomen van de speciale Gawanavonturen of uit de Gamuretboeken. Een korte samenvatting van hetgeen wordt weggelaten, verbindt telkens de afzonderlijke fragmenten. Eene beschouwing van 6 bladzijden over het Duitsche hoofsche epos en over Wolfram von Eschenbach als inleiding, verklarende noten aan den voet der bladzijden en 18 pagina's woordenlijst aan het einde omsluiten deze stukken uit den Parzival.

De inleiding van den samensteller, de verklaring der vele eigennamen en enkele opmerkingen van eenvoudigen aard wijzen er op, dat het werkje in hoofdzaak bestemd is voor gebruikers, die voor het eerst Parzival lezen en zonder hulp hun eigen weg zoeken. Nu weten we allen, dat Wolfram het zijn lezers niet gemakkelijk maakt, hij dwingt de taal door teekenende woordenkeus, door eigenzinnige constructies, hij spreekt herhaaldelijk in opvallende beelden en vergelijkingen, wier juiste beteekenis voor den beginner zeker niet voor de hand ligt. De hier geboden verklaringen nu helpen slechts over betrekkelijk zeer weinige moeilijkheden heen, voor een heele reeks van lastige plaatsen zal de gebruiker te vergeefs naar een oplossing zoeken; de woordenlijst geeft hem meestal de op zichzelf juiste beteekenis van het enkele woord, waarmee hij echter voor hetgeen Wolfram zeggen wil, niet verder komt. Ik denk hier niet eens aan Wolfram's inleiding. Het eert den samensteller, dat hij de scherpzinnigheid en het inzicht van de toekomstige gebruikers van zijn werkje zoo hoog aanslaat, maar toch zou de waarde van het boekje hebben gewonnen voor de practijk, indien in de aanmerkingen alle moeilijke passages hunne verklaring gevonden hadden.

De tekst is op zichzelf correct. Alleen vraag ik mij af, waarom de samensteller niet aangegeven heeft, welke bekende editie hij volgt. Nu vinden we bij plaatsen waar de verschillende uitgevers van elkaar afwijken, nu eens aansluiting aan Lachmann, dan weer aan Bartsch, zelden speciaal aan Martin, daar deze meestal met Lachmann overeenstemt, nooit in het bijzonder aan Leitzmann, nog afgezien van de plaatsen, waar de samensteller zijn eigen weg schijnt te gaan, dit laatste alleen in kleinigheden. Drukfouten zijn er weinig: voor den beginner verwarrend 224, 20 *troug* voor *truog*, 286, 9 *ver* in plaats van *wer*. Bij een naslaan in de woordenlijst bleken o.a. te ontbreken of voor een bepaalde beteekenis niet voldoende toegelicht: *bîten* (289, 28), *bekennen* (289, 29), *naht* (439, 3), *bereiten* (439, 8), *gelernen* (439, 18), *dannoch* (460, 13). In de inleiding van den samensteller is 1800 als jaar van het in druk verschijnen van Wagner's Parsifaltekst te veranderen in 1877. De zinnen op p. 6 ‚Die Gralsage ist morgenländischen Ursprungs', ‚ihre Umbildung und Erweiterung mag sie in Spanien und Britannien erfahren haben' dienen bij een volgenden druk in overeenstemming gebracht te worden met de op p. 7 aangegeven literatuur.

Niettegenstaande de gemaakte opmerkingen is deze bloemlezing een bruikbaar boekje, dat verdient in de practijk zijn weg te vinden.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

K. ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek. Tiende Uitgave, bewerkt door **A. Broers.** Groningen-den Haag, Wolters. 1926. (Pr. *f* 7.50).

Het is eerst mogelijk om een oordeel te vormen over de respectieve verdiensten van verschillende woordenboeken, wanneer men hen vele jaren naast elkander gebruikt heeft. Maar ten Bruggencate's werk, bij zijn eerste verschijnen een baanbreker, heeft nog steeds een uitstekenden naam en zal dien ook door deze „omgewerkte en vermeerderde uitgave" handhaven.

Leiden. F. Hopman.

E. Huguet, Dictionnaire de la langue française du seizième siècle. Fasc. 1—5 (a—arruner). Paris, Champion. 1925-'26.

Aan de eerste vellen van dit groot opgezette werk, waaraan zulk een behoefte bestaat en welks verschijnen door alle beoefenaars der Fransche taal en letteren van de 16e eeuw met vreugde zal worden begroet, gaat een uitgebreid voorbericht vooraf, waarin de schrijver rekenschap geeft van de methode die hij volgde bij zijn geweldigen arbeid. Deze inleiding is geworden tot een gedegen en zeer lezenswaardige studie over den taalschat der 16e eeuw.

Het woordenboek zal in hoofdzaak twee groepen van woorden omvatten: die, welke sinds de 16e eeuw in onbruik zijn geraakt en die, welke in het hedendaagsche Fransch nog voortleven, doch op een of andere wijze van beteekenis zijn veranderd, of wel één of meer van hun beteekenissen hebben verloren.

Van de thans verdwenen woorden behoorden vele tot den oudsten Franschen taalschat (zooals *ost*, *estrif*, *nouer* = „nager", enz.); andere waren later in de taal opgenomen, ontleend aan de klassieke of aan verschillende moderne talen (bv. *tepide*, *acmastique*, *baster*), of wel uit Fransche elementen gevormd met behulp van voor- en achtervoegsels. Deze laatste, die zoo gemakkelijk te vormen en zoo doorzichtig waren, schoten als paddestoelen uit den grond op en vaak drukten er twee, drie of meer nog precies hetzelfde idee uit, zooals *mutinerie*, *mutinage*, *mutination*, *mutinement*. Natuurlijk moesten er zoo wel veel woorden uit de taal verdwijnen. Sommige synonymen wisten zich te handhaven, maar dan toch alleen met opoffering van hun volle beteekenis: ze drukten voortaan een of andere nuance uit.

Zéér belangrijk zijn de woorden, die sinds de 16e eeuw van beteekenis veranderd zijn. Zij zijn het die den lezer van 16e eeuwsche teksten de grootste moeilijkheden bereiden en den beginneling op de verraderlijkste wijze er in laten loopen. Zoo waren de doubletten *loyal* en *légal* volkomen equivalent, *brave* beteekende „elegant", *nager* „varen". Bijzonder interessant zijn de beschouwingen van den schrijver over de verschillende wijzen, waarop beteekenisverandering plaats had.

Een derde groep woorden missen wij noode. Het zijn die woorden, welke sinds de 16e eeuw hun beteekenis ongewijzigd behouden hebben. Eenige ervan belooft de schrijver op te zullen nemen: die, waarvoor hij een oudere vindplaats noteerde dan men gewoonlijk aanneemt. Maar dit zal uit den aard der zaak slechts een gering aantal zijn. Voor den lezer van 16e eeuwsche teksten zal deze beperking geen bezwaar opleveren, hij toch zal het woordenboek uitsluitend raadplegen voor die woorden, waarvan zijn kennis van de tegenwoordige taal of het zinsverband hem de beteekenis niet kunnen geven. Maar uit een wetenschappelijk oogpunt valt de weglating van zooveel nog bestaande woorden te betreuren, daar het woordenboek ons nu geen volledig beeld van den

woordschat der 16e eeuw biedt. Zoo zoekt men tevergeefs naar een woord als *addition*, dat toch reeds in de 13e eeuw voorkomt. Evenmin kan het woordenboek ons zekerheid verschaffen over de vraag of *adhérer* naast de geciteerde beteekenissen, ook de tegenwoordige van „vastzitten" bezat, want systematisch worden bij de wel opgenomen woorden de thans nog aanwezige beteekenissen weggelaten.

Hoewel H. zwijgt over de motieven, die hem tot deze beperking hebben geleid, ja zelfs de gansche quaestie niet aanroert, mogen we gerust aannemen dat zijn beweegredenen van zuiver materiëelen aard zijn geweest. In alle andere opzichten immers streeft hij ernaar, den taalhistoricus zoo volledig mogelijk in te lichten over den woordschat der 16e eeuw, zoowel door de zeer talrijke voorbeelden, veel talrijker dan noodig is om enkel de beteekenis vast te stellen, als door de phonetische, morphologische of syntactische details, die bij vele woorden worden gegeven.

Uit de lange lijst der bestudeerde schrijvers blijkt, dat H. niet heeft geschroomd het uiterste jaartal der 16e eeuw te overschrijden, wanneer naar zijn meening een schrijver, die chronologisch tot de 17e eeuw gerekend moet worden, naar taal en geest tot de 16e eeuw behoort. Zoo is o. a. zeer terecht Regnier, wiens eerste satires pas in 1608 het licht zagen, opgenomen, terwijl de twintig jaar oudere Malherbe even terecht buiten beschouwing is gelaten, omdat zijn werk duidelijk het stempel van den nieuwen tijd draagt. Vooral ook heeft H. gezocht naar teksten, waarin hij hopen mocht vele populaire termen en uitdrukkingen te vinden, die vaak het moeilijkst te verklaren zijn.

Ten slotte een enkele opmerking. Onder het mooie, uitgebreide artikel *aage* mis ik de uitdrukking *d'aage*, die, o.a. bij Calvijn en Béroalde de Verville, dezelfde beteekenis heeft als de wel opgenomen uitdrukking *en hault aage*: „de leeftijd, die op de eerste jeugd volgt". En had naast *s'accoustrer de qqch.* = „s'en accommoder", ook niet vermeld dienen te worden *s'accoustrer à qqch.*, dat o.a. in *Le Moyen de parvenir* in dezelfde beteekenis voorkomt ?

Groningen. A. H. van der Weel.

Thérèse Labande—Jeanroy, La question de la langue en Italie. (Publication de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg). Paris, Champion. 1925. (Pr. fr. 12).

Ik heb reeds elders (*Neophilologus*, XI, 287) de grote verdiensten van het werk van Mevrouw Labande in het licht gesteld, doch het is wenselik dat ook de aandacht der lezers van het *Museum* erop worde gevestigd. Het geeft ons een scherp geformuleerde uiteenzetting van de taaltheorieën der Italianen, vooral die van de XVIe eeuw (in haar „petite thèse" bespreekt de schrijfster de latere opvattingen). Dat de Italiaanse litteraire taal Toscaans is van oorsprong, is nog nooit met zulk een klaarheid bewezen ; het boek is opgebouwd naar vaste lijnen en, indien de lectuur ervan inspannend is, dan is de oorzaak deze: dat de besproken theorieën meestal zeer ingewikkeld zijn, zodat de kritiek ervan aan schrijfster en lezer hoge eisen stelt.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

H. Gelzer, Guy de Maupassant. Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 8, geb. M. 10.)

Dit werk (van 204 blz.) behoort tot eene onderafdeeling van de „Sammlung romanischer Elementar- und Handbücher", uitgegeven onder redactie van Meyer-Lübke. Maupassant heeft altijd geweigerd zijn portret in den handel te laten brengen ; doch na zijn dood zijn drie photographieën algemeen bekend geworden. Eene daarvan heeft de heer Gelzer in zijn boek laten afdrukken, het is die waarin aan het geheele voorkomen de meeste zorg is besteed, stellig uit den tijd waarin Maupassant zich tot een man van de wereld had laten maken. Aantrekkelijker, immers eenvoudiger, is het jongste portret (van 1891), dat is afgedrukt in het werk van Paul Mahn van 1908. In dit werk klinkt aldoor een toon van bewondering en vereering ; Gelzer is niet zoo uitbundig. Aan levensbijzonderheden heeft hij niet veel meer kunnen mededeelen dan wat men reeds wist[1]), en het gewichtigste in zijn boek zal zeker wel voor hem zijn wat hij zegt over de techniek van Maupassant. Een onderzoek daarvan is voor een vreemdeling allicht een hachelijk werk, dat men liever aan een Franschman zou willen overlaten. Doch wat de heer Gelzer heeft gedaan verdient toch zeker alle aandacht. De leeken zeggen, dat Maupassant onder de leiding van zijn vaderlijken vriend Flaubert had geleerd zijne woorden met de grootste nauwkeurigheid te kiezen, en zich niets te laten ontvallen dat overtollig was voor wat hij wilde bereiken. De schrijver wil laten zien, da dit slechts de waarheid is voor de eerste periode, maar dat Maupassant na den dood van Flaubert (in 1880) zich zeer vaak met minder zorg uitdrukte, dat hij dikwijls adjectiva schreef die niets beteekenden, dat hij zonder noodzaak woorden herhaalde, en vaak (men zou zeggen: onwillekeurig, bijna mechanisch) drie gelijksoortige zinnen of deelen van zinnen op elkaar liet volgen. De gegeven voorbeelden zijn talrijk, doch verschil in waardeering is wellicht mogelijk. De tijdgenooten van Maupassant hebben vaak gezegd, dat de vorm van zijn geschreven tekst zeer geleek op dien waarin hij eene geschiedenis vertelde ; en het is bekend, dat hij soms bladzijden achtereen kon schrijven zonder dat hij er iets in wenschte te veranderen. Vandaar dat sommigen hem ternauwernood een kunstenaar wilden noemen (ongunstig was b.v. het oordeel van E. de Goncourt) ; maar Maupassant hield niet van „l'écriture artiste". Men zegt, dat hij zijne verhalen construeerde heen en weer loopende door zijne kamer ; had zijne voorstelling de zoo treffende helderheid gekregen die hij verlangde, dan ging hij schrijven, zonder daarna het poetsen en peuteren noodig te achten waarvan men bij sommige andere vertellers de sporen ziet. In wat dan op een mondeling verhaal geleek was niet eene gemaakte en vermoeiende strengheid : wellicht zou Maupassant zelf sommige eigenaardigheden die de heer G. hem als fouten toerekent, niet als zoodanig hebben erkend. Omgekeerd moet de lezer ook niet achter alles wat hij als welgelukt beschouwt eene geheime en vernuftige bedoeling zoeken. De novelle *l'Héritage* eindigt met de woorden „Madame est servie !" In die woorden van een knecht vindt de heer G. eene dubbelzinnigheid ; hij meent, dat zij ook beteekenen : „Die gnädige Frau hat alles nach Wunsch". Dit kan ik moeilijk gelooven, want vooreerst

[1]) Men zie thans het boek van G. Normandy, in 1926 verschenen na dat van Gelzer.

twijfel ik er aan of men dit denkbeeld zóó in het Fransch zou kunnen uitdrukken, en ten tweede is het volmaakte geluk van mevrouw Lesable in het voorafgaande zoo goed beschreven, dat eene mededeeling zooals de heer G. onderstelt overbodig is. Neen, de verteller wil ten slotte nog aanduiden, dat de familie nu zelfs een deftigen huisknecht had, en dit blijkt dan uit den laatsten volzin van het verhaal: „Un domestique ouvrit la porte du perron, en annonçant: „Madame est servie!" Ook elders geeft de heer G. soms aan de slotwoorden m.i. eene te d epe beteekenis. De roman *Une Vie* b.v. eindigt met een zin waarin eene oude dienstbode hare eenvoudige levenswijsheid uitspreekt: ten onrechte ziet de schrijver daarin eene uitspraak van Maupassant zelf. Ten onrechte ook m.i. vindt hij eene groote analogie tusschen *Une Vie* en *l'Éducation sentimentale* van Flaubert: „Jeanne ist eigentlich nur ein weiblicher Frédéric" enz. Maar de hoofdpersoon bij Flaubert is wel eenigszins goedig, doch zonder eenige kracht van moreel gevoel, en hij doet dan ook aldoor lage handelingen. Jeanne daarentegen is wèl wat wij sentimenteel noemen, doch van al wat laag is staat zij ver af, en hare moederlijke liefde is tegen de zwaarste beproevingen bestand. Het is waar, dat beide personen door het leven worden teleurgesteld; doch de een verdient niets beters, en de andere is een slachtoffer. Het boek van den heer G. zal met belangstelling worden gelezen door allen die Maupassant willen bestudeeren. Lemaître heeft van hem gezegd: „Il offre très peu de prise au bavardage de la critique", en toch gaat men telkens weer over hem spreken. De heer G. schijnt blijkens het motto van zijn boek de verdienste van Maupassant te zoeken in zijn stijl; en Faguet zegt, dat de groote verdienste van Maupassant is dat hij geen stijl heeft, en dat alleen de personen in zijne verhalen allerlei stijlen hebben. Ieder zegt, dat Maupassant die personen laat handelen zonder zich zelf er tusschen te dringen, dat zijn geest niets is dan een heldere spiegel die de werkelijkheid terugkaatst; en ieder zegt ook, dat hij zich in zijne verhalen doet kennen als een pessimist. De een ziet in dat pessimisme iets wijsgeerigs en diepzinnigs, de ander meent, dat niemand minder een denker was dan Maupassant. Op allerlei menschen heeft hij zijn oog gericht, doch er zijn er nog andere waardoor het niet is getroffen. Daardoor is in zijne schilderijen, ondanks veel afwisseling, toch, letterlijk gesproken, eene zekere ééntonigheid.

Groningen. A. Kluyver.

G. Busolt, Griechische Staatskunde. Dritte, neugestaltete Auflage der „Griechischen Staats- und Rechtsaltertümer". Zweite Hälfte: Darstellung einzelner Staaten und der zwischenstaatlichen Beziehungen, bearbeitet von **H. Swoboda.** (Handbuch der Altertumswissenschaft, begründet von I. v. Müller. Abtlg. IV, Teil 1, Bd. 1). München, Beck. 1926. Register (afz.). 1926.

In mijne bespreking van het eerste, in 1920 verschenen, deel van dit werk (Museum, Nov. 1922) sprak ik de vrees uit, dat het, evenals Busolt's Griechische Geschichte, een torso zou blijven, immers kort na de verschijning van dat eerste deel is de schrijver overleden. Intusschen was, zooals wij nu uit de voorrede van het tweede deel vernemen, het manuscript daarvan toen geheel gereed, ja voor een gedeelte zelfs gedrukt, en dat wel reeds vóór het uitbreken van den wereldoorlog. Deze echter bracht begrijpelijkerwijze stagnatie, en toen nu Busolt in 1920 overleed, was het gevaar groot, dat de druk niet zou worden hervat, zoowel wegens de moeilijke tijdsomstandigheden als omdat het nagelaten manuscript een veel te grooten omvang had. Gelukkig verklaarde de uitgever van Iwan Müller's Handbuch, de thans ook reeds overleden Geheimrat Beck, zich bereid, hoewel steun uit het buitenland, waarop gehoopt was, uitbleef, den druk voort te zetten, en werd in Swoboda een bij uitstek bevoegd geleerde gevonden om Busolt's manuscript voor de uitgave gereed te maken. ij heeft daarbij niet slechts verkort, maar ook, rekening houdende met de literatuur, die sinds Busolt het werk beëindigde verschenen was, toevoegingen van eigen hand ingeschoven. Eveneens zijn van Swoboda de aan het einde van dit deel gegeven uitvoerige „Nachträge" en „Berichtigungen" op beide deelen, die vooral voor het gedeelte van den text, da reeds in 1914 en vóór dat jaar gezet was, van groot belang zijn, en voorkomen, dat het werk reeds bij zijne verschijning ten deele verouderd zou zijn. Het woord van dankbare hulde, door Walter Otto, die Iwan Müller als leider van het Handbuch is opgevolgd, in de voorrede aan Swoboda gebracht voor zijn moeitevollen en onzelfzuchtigen arbeid, is wèl verdiend. Het zou te betreuren zijn geweest, indien dit laatste groote werk van Busolt, althans in druk, onvoltooid was gebleven. Het nu verschenen slotdeel omvat bijna 1000 pagina's: het loopt, de pagineering van het eerste deel voortzettend, van bladzijde 633 tot blz. 1586; op blz. 881 begint de bewerking van Swoboda, het voorafgaande was reeds vroeger gedrukt. De uitgave van een afzonderlijk deeltje met uitvoerige Registers wordt in het vooruitzicht gesteld.

Terwijl het in 1920 verschenen eerste deel eene „Allgemeine Darstellung des griechischen Staates" gaf, begint het tweede met de „Darstellung einzelner Staaten", op het algemeene volgt dus het bijzondere. Intusschen worden niet de staatsregelingen van alle Grieksche staten behandeld, doch slechts die van Sparta (blz. 633—736), met daarbij aansluitend die der staten op Creta (blz. 737—757), en die van Athene (blz. 758—1239). Het is te betreuren, dat de schrijver zich hiertoe heeft bepaald. Bruikbare overzichten van de staatsregelingen van Sparta en Athene bezitten wij meer dan één, doch de overige staten worden, afgezien van monographiën over sommige ervan, slechts behandeld in het in 1885 verschenen tweede deel van Gilbert's Handbuch der griechischen Staatsaltertümer, en hoezeer is niet sindsdien onze kennis door de epigraphische vondsten vermeerderd, al moet onmiddellijk toegegeven worden, dat zij in vele gevallen nog zeer fragmentair is. Een bijeenbrengen van wat thans over de constituties der Grieksche staten buiten Athene en Sparta bekend is, zou van groot nut zijn geweest en een groot gemak hebben opgeleverd voor den onderzoeker, die zich omtrent den toestand in de eene of andere Grieksche stad oriënteeren wil.

Bij de behandeling der stof gaat de schrijver op de gewone wijze te werk. Bij Sparta wordt, nà een overzicht van de inwendige ontwikkeling tot de grondvesting der zoogen. „Lycurgische" constitutie, deze uitvoerig besproken, en geëindigd met een hoofdstuk over haar verval en einde. Bij Athene volgt op een overzicht der constitutioneele geschiedenis, een systematische uiteenzetting der staatsregeling ten tijde der democratie. Het is jammer, dat, althans in den text, geen rekening meer kon worden gehouden met het eerste (tot nu toe eenige) deel van Kahrstedt's Griechisches Staatsrecht, dat Sparta

behandelt, noch met de belangrijke daarbij aanknoopende beschouwingen van Ehrenberg in Hermes LIX en in zijn Neugründer des Staates. Alleen in de „Nachträge" kon hier en daar naar de, dikwijls van elkaar afwijkende, opvattingen dezer geleerden worden verwezen.

Het slot van het werk vormt de behandeling der „Zwischenstaatlichen Beziehungen". Hierin worden achtereenvolgens behandeld het recht der vreemdelingen, de verdragen en de grondregels van het volkenrecht; de betrekkingen tusschen moederstad en volkplanting; de sacrale verbanden van staten en stammen (dus de amphiktioniën, in het bijzonder de pylaeisch-delphische); de statenbonden en bondsstaten. Dit gedeelte van den tweeden band is ongetwijfeld het belangrijkste ervan, al valt de stof ook gedeeltelijk samen met die van het door Swoboda in 1913 vernieuwde derde deel van K. F. Hermann's Griechische Staatsaltertümer, waarin onder meer ook de Grieksche bondsstaten behandeld worden.

Van dit tweede deel geldt ten volle, wat ik in mijne bespreking van het eerste deel gezegd heb: „De wijze van behandeling is zooals men die van Busolt — ik voeg daaraan thans toe: en van Swoboda — verwachten mocht: met eene volledige beheersching van de stof en van de daarop betrekking hebbende literatuur en met onovertroffen nauwkeurigheid gaat gepaard een steeds bezadigd en bezonken oordeel". Voor een handboek beteekent dit een groote lof, immers *nieuwe* vondsten en opvattingen vragen wij daaraan niet, doch wèl kennis uit de eerste hand en zelfstandig oordeel. Aan deze eischen, en aan dien van volledigheid, voldoet Busolt's werk ten volle, want alle quaesties, die binnen het onderwerp ervan vallen, worden er nauwgezet, scherpzinnig en volledig in besproken. Het is geen werk om te lezen, slechts weinigen zullen het dóór-werken, maar voor velen zal het bij vele vragen een veilige gids zijn: een standaardwerk, niet alleen van „Gelehrtenfleiss", maar van een wetenschappelijken zin, waarvoor de „Fleiss" slechts een onontbeerlijk hulpmiddel is, om het geheele gebied tot in alle onderdeelen te beheerschen, een werk zonder een vonkje genialiteit, maar overal gedegen, doordacht en betrouwbaar, een bruikbare bouwsteen voor den tempel der wetenschap.

Thans is ook het register van bovengenoemd werk verschenen. Het is bewerkt door Dr. F. Jandebeur, en geeft den indruk van degelijkheid en volledigheid. Het is onderverdeeld in een zaakregister, een lijst der Grieksche termen, een register der eigennamen (personen, geslachten en phratriën) en een geographisch register. Een afzonderlijke lijst der Grieksche termen was natuurlijk noodzakelijk, maar het ware m.i. praktischer geweest, de drie overige registers tot één te versmelten. De bewerker heeft, wat hij noemt „die sachlich bedeutsamsten geographischen Begriffe" als afzonderlijke lemmata *ook* in het zaakregister opgenomen, telkens met uitvoerige systematische indeeling. Wie b.v. over Samos iets zoekt, vindt in het geographisch register onder dit lemma slechts een lange rij cijfers, die naar bladzijden verwijzen, in het zaakregister daarentegen onder hetzelfde lemma een nadere indeeling (Bürgerzahl, Chiliastyen, Eisagogeis, Gemeindeversammlung, Geomoroi enz., enz.) met vermelding telkens der bladzijden, waar die onderwerpen besproken zijn. Het geographisch register is dus in dit geval, en zoo ook in vele andere, overbodig; de gebruiker ware met één register beter gediend. Intusschen, hij zal, als hij billijk is, dit bezwaar niet te hoog aanslaan, en zich verheugen, dat hij, door dit supplement, thans Busolt's standaardwerk zoo veel gemakkelijker zal kunnen raadplegen. Helaas is dit werk niet slechts het laatste geweest van Busolt, maar ook van Swoboda, den uitstekenden kenner van het Grieksche staatsrecht, die het tweede deel voor den druk gereed had gemaakt. Hij is 13 Juli 1926 te Praag, waar hij hoogleeraar was aan de Duitsche Universiteit, plotseling overleden

Groningen. A. G. Roos.

W. Spiegelberg, Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Aegypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler. (Orient und Antike 3). Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 3.)

Dit zeer lezenswaardige boekje houdt een voordracht in, door den schrijver te Erlangen gehouden bij gelegenheid van de 55e vergadering „deutscher Philologen und Schulmänner". Hierin wordt, aan de hand alleen van egyptisch materiaal, hoofdzakelijk de vraag besproken in hoeverre de berichten bij Herodotus over de geschiedenis van Egypte vertrouwen verdienen. De schrijver toont aan, dat de bronnen, waaruit Herodotus putte, de verhalen zijn, die bij het volk in omloop waren. Lagere priesters en in Egypte wonende Grieken waren zijne zegsmannen. Na den tijd van Psammetichus wordt het anders. Men vindt dan berichten bij hem, die ook in egyptische opschriften vermeld worden, men denke b.v. aan den opstand van egyptische troepen onder Psammetichus, die naar Ethiopië uitweken, en de verdrijving van Apries, die door Amasis van den troon werd gestooten. Ofschoon hij van de volksverhalen gebruik maakt blijft zijn werk nog de rijkste bron voor dezen tijd, aangezien de egyptische historische documenten niet talrijk zijn. Wat nu van de geschiedenis gezegd wordt, geldt ook van den godsdienst, zooals meermalen uit egyptischen gegevens blijkt. Van groote waarde is datgene, dat hij vermeldt zelf gezien te hebben. Zooals uit het weinige, dat in dit boekje gegeven wordt, blijkt zou het zeer loonend zijn, het werk van Herodotus aan de egyptische documenten te toetsen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

W. Ensslin, Zur Geschichtschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus. (Klio, Beiträge zur alten Geschichte, XVI Beiheft (N.F.III Beiheft). Leipzig, Dieterich. 1923.

De auteur van dit interessante geschrift, die reeds door zijn uitgebreide studie over keizer Julianus' wetgeving en zijn bestuur van het rijk (W. Ensslin, *Kaiser Julians Gesetzgebungswerk und Reichsverwaltung*, Klio XVIII p. 104—199) zijn omvangrijke kennis van het tijdvak (midden IV^{de} eeuw n. C.) getoond had, geeft hier een goede uiteenzetting van het doel, dat aan Ammianus Marcellinus bij het schrijven van zijn geschiedwerk voor oogen gestaan heeft, en vooral van zijn wereldbeschouwing. Dit laatste is het belangrijkste; immers hieruit blijkt, dat hij, hoewel een Griek, en in Antiochië geboren, geheel leeft en opgaat in den kring van ontwikkelde en hoogstaande Romeinen, waarin hij sedert zijn komst in Rome (hij woonde er reeds in 383) is opgenomen. Een nauwkeurige lezing van Ensslin's geschrift leert ons, hoezeer de Romeinsche wereld dier dagen in denkwijze en levensopvatting verschilde van de Grieksche rijkshelft, wier beste repre-

sentant aan heidenschen kant ongetwijfeld Julianus geweest is.

Omtrent de bronnen, door Ammianus bij de samenstelling van zijn geschiedwerk gebruikt, en de schriftelijke opteekeningen, die hij vroeger gemaakt had, kunnen we beter verwijzen naar het werk van W. Klein, *Studien zu Ammianus Marcellinus* (Klio, XIII Beiheft, 1914); aangaande Ammianus' wereldbeschouwing wil ik van de vele punten, door den schr. ter sprake gebracht, slechts op enkele de aandacht vestigen. Zijn ideaal is, evenals van Julianus, philosophie, d.w.z. godsdienst, en rhetorica (p. 37/38): hij schat het wetenschappelijk onderlegd zijn (*liberalium doctrinarum splendor*, Amm. XIV 6, 1) zeer hoog, en wijst er steeds op, wanneer een keizer daarin te kort schiet; zijn moraal is, zooals natuurlijk is in die dagen, Stoïsch; zijn godsdienst is, evenals die van zijn heidensche tijdgenooten, monotheïstisch getint; maar als het op den *cultus* en de *divinatio* aankomt, denken zij en ook Ammianus polytheïstisch. Hij is een aanhanger van het Neo-Platonisme, maar terwijl Julianus en de geheele oostersche wereld in dezen tijd onder den invloed staat van Jamblichus, vinden we bij hem de geestesrichting, die door Porphyrius vertegenwoordigd wordt, zie o.a. zijn rationalistische verklaring der mythen, vergelijk Amm. XXII 9, 15: amato Veneris, ut fabulae fingunt, apri dente ferali deleto, *quod in adulto flore sectarum est indicium frugum* (zie ook XIX 1, 11) met Porphyrius **περὶ ἀγαλμάτων** (Bidez, Vie de Porphyre, 10*, 6—7, Hepding, Attis, p. 47): **ὁ δὲ Ἄδωνις τῆς τῶν τελείων καρπῶν ἐκτομῆς σύμβολον.**

Ammianus keurt zoowel de *superstitio* van Julianus (cf. XXV 4, 17) als die van Constantius af (XXI 16, 18: Christianam religionem absolutam et simplicem anili superstitione confundens). Hij is een zeer verdraagzaam man, en die verdraagzaamheid is juist een der groote deugden der Neo-Platonici; Ensslin wijst hiervoor, p. 99, op Plotinus en Porphyrius; Julianus daarentegen is fanatiek, hetgeen Ammianus herhaaldelijk afkeurt. Ammianus heeft waarschijnlijk uit Cornelius Labeo geput (immers hij gebruikt liefst Latijnsche bronnen), die onder den invloed van Porphyrius staat (Cf. Geffcken, *Der Ausgang des Griechisch-Römischen Heidentums* p. 76 en p. 272 Note 168). Natuurlijk is Ammianus met astrologie goed bekend; hij spreekt geregeld van de „genitura", maar overdrijvingen wijst hij af, zoo o.a. het gebruik der **καταρχαί** (cf. Cumont, *die Orientalischen Religionen* [1]p. 195, [2]p. 191), namelijk, dat men niets onderneemt, zonder eerst te weten, of de sterren het goed vinden; daarvoor dienden de *ephemerides*, cf. Amm. XXVIII 4, 24.

Niettegenstaande al zijn verlichting en ruime inzichten op allerlei gebied is Ammianus toch buitengewoon bijgeloovig, en innig vertrouwd met de leer der *haruspicina* en der *auguria*. Terwijl Julianus, hoezeer een aanhanger der *haruspicina*, vaak de uitspraken daarvan niet vertrouwt, en meer gewicht hecht aan de meeningen der philosophen in zijn leger, die natuurlijk van andere begrippen uitgaan, somt Ammianus alle ongunstige voorteekenen op, die zich op den Perzischen veldtocht voordeden.

Het belangrijkste hoofdstuk is wel het laatste, waarin Ammianus' verhouding tot het Christendom uiteengezet is (p. 96—102). Dat hij geen Christen geweest is, zooals vroegeren, wegens zijn gunstig oordeel over het Christendom (zie Amm. XXII 11, 5 en XXI 16, 18, zie hiervoor) wel gemeend hebben, spreekt van zelf; met lette slechts op de minachtende wijze, waarop hij over de vereering der martelaren spreekt, XVIII 7, 7, zie ook XIX 3, 1. (Nog sterker drukt Julianus zich uit, *Misopogon* p. 344 A). Graven hebben voor heidenen iets onheilspellends.' Maar Ammianus waardeert het goede, dat hij bij de Christenen aantreft, cf. XXVII 3, 15, waar hij de sobere levenswijze der provinciale bisschoppen prijst, in tegenstelling met de hebzucht en de prachtliefde der bisschoppen van Rome. Natuurlijk heeft hij echter evenmin als zijn Romeinsche tijdgenooten (zie Macrobius' Saturnalia) de beteekenis begrepen, die het Christendom had voor de wereldgeschiedenis.

Wageningen. W. Koch.

J. van de Linde, De grondlegger van de gewetensvrijheid. Groningen, Noordhoff. 1926. (Pr. ƒ 2.50; geb. ƒ 3.25).

De omvangrijke literatuur over onzen prins Willem I werd door dit boek wederom vermeerderd. De schrijver, blijkbaar daartoe gekomen door het groote, helaas onvoltooide boek van den overleden hoogleeraar Rachfahl, wiens aanteekeningen voor en reeds geschreven hoofdstukken van het laatste deel volgens zijn testamentaire beschikkingen dadelijk na zijn dood verbrand zijn, beschreef hier een van 's Prinsen het meest op den voorgrond tredende eigenschappen: zijn zin voor verdraagzaamheid en zijn optreden daarvoor van het begin der woelingen tot zijn dood. Uit den aard der zaak zijn deze beschouwingen volstrekt niet nieuw, al berusten zij op omvangrijke studie, vooral van de op het onderwerp betrekking hebbende literatuur: bij Groen van Prinsterer, Fruin, Rachfahl en mijzelven vindt men ze terug. Maar het is in onzen tijd geenszins overbodig op dezen kant van 's Prinsen karakter en werkzaamheid nog eens in het bijzonder de aandacht te vestigen. „Gewetensvrijheid, met godsdienstvrijheid als einddoel" (blz. 108) is werkelijk een der groote beginselen geweest, die aan het werk van den Prins ten grondslag hebben gediend, en de ontwikkelingsgang zijner werkzaamheid ten dezen is door den schrijver met toewijding en liefde voor het onderwerp beschreven. In de laatste twee hoofdstukken behandelt de schrijver vervolgens kortelijk en populair de vraag, welke plaats de Prins in den strijd voor de verdraagzaamheid, ten onzent en in de wereld, heeft ingenomen. Daarbij wordt nu en dan wel wat te veel omgehaald maar er wordt ook met nadruk, hoewel met weinig diepte en zonder nieuw inzicht te geven, op gewezen, dat de Prins ook in dat opzicht zijn tijd verre vooruit was en dat zijn denkbeelden ten dezen eerst in onzen tijd ten minste tot een hoogen graad van verwezenlijking zijn gekomen. Tot een hoogen graad van verwezenlijking ten minste in de *praktijk*, want dat de *geesten* van het goed recht der onderlinge verdraagzaamheid ook in onzen tijd werkelijk diep doordrongen zijn — dat valt m.i. ernstig te betwijfelen en daarom zijn zulke boekjes nuttig.

Leiden. P. J. Blok.

E. Wunderlich, Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer, erläutert mit Berücksichtigung entsprechender Bräuche bei anderen Völkern. (Religionsgesch. Vers u. Vorarb. hrg. v. L. Malten u. O. Weinreich. XX Bd. 1 Hft). Giessen, Töpelmann. 1925. (Pr. M. 3.20).

Na een „Vorwort", p. V, een zeer gedetailleerd „In-

haltsübersicht", p. VII—XI en een „Einleitung" p. 1—4 behandelt het eerste hoofdstuk „Rot als Blutsymbol" p. 4—72, het tweede „Die psychologische Bedeutung des Rot" p. 73—95, het derde „Sonnensymbolik", p. 96—108, het vierde „Sympathetik", p. 109—114. Er volgen een „Rückblick", p. 114 en een „Register", p. 115 vlg.

De bedoeling dezer studie is, aan te toonen „dasz nicht ein einzelner religiöser Gedanke die rote Farbe zur Kult- und Ritualfarbe erheben konnte, sondern dasz das, was wir gleichsam als einen einheitlichen Stamm von Riten schauen, in Wirklichkeit aus vier verschiedenartigen Wurzeln erwächst: aus dem Prinzip der Sympathetik, aus der Gleichsetzung der roten Farbe mit Sonne, Licht und Feuer, aus ihrer Beziehung zu dem alles Sein bedingenden Lebensstoff und aus ihrer Wirkung auf die menschliche Seele" p. 114.

De schrijfster heeft wat de hoofdzaak betreft het juiste gezien en met groote vlijt van heinde en ver allerlei belangwekkends ter adstructie aangevoerd. Zoo wordt bijv. p. 78 er op gewezen dat het rood geenszins een oud vrijheidssymbool is, maar in deze functie eerst verscheen in 1792, toen de Jakobijnen na de bevrijding der galeislaven den „bonnet rouge" van dezen overnamen en vinden wij p. 97 het vermoeden uitgesproken, dat wij in de kleuren der katholieke kerk een spoor van „zonnesymboliek" hebben te zien.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Chr. Blinkenberg, Le temple de Paphos. (Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab. Hist.-filol. Meddel. IX, 2). København, Höst & Sön. 1924. (Pr. Kr. 1.25).

Na een korte inleiding over de waarde van verschillende methoden, die bij de bestudeering van den Griekschen godsdienst de voorkeur hebben genoten, verklaart de schr., dat hij zich thans bij zijn beschouwing over den Aphrodite-tempel in Paphos zal laten leiden door de vraag: „Zijn in dezen anikonischen cultus elementen te vinden, die uit de Myceensche beschaving afkomstig zijn?" Voor de geschiedenis van de godin Athena en van de mysteriën in Eleusis is deze methode vruchtbaar gebleken.

Afbeeldingen van dezen beroemden tempel of kapel met den heiligen steen, op gemmen en munten van Cyprus, worden vergeleken met het Kretische heiligdom op een welbekend fresco uit Knossos; in eenigszins gewijzigden vorm komt het voor op gouden plaatjes uit Mycenae en op een fresco uit Tiryns. Dit Peloponnesische type is van het vasteland van Griekenland overgebracht naar Cyprus, voordat de invloed der Phoeniciërs zich daar deed gelden. De kegelvormige cultus-steen in Paphos herinnert aan den omphalos in Delphi, die eveneens uit de Myceensche beschaving afkomstig is.

Met eenige aanvullende opmerkingen over den naam der godin, die *ἁ ϝάνασσα* en daarna Paphia heette, voordat zij Aphrodite genoemd werd; — over de traditie der stichting van Paphos in het jaar 1426; — over het graf van den priester-vorst Kinyras in den tempel van Paphos, versterkt de schr. zijn pleidooi voor de „mycénaïsation", waarmede hij afwijkt van de geijkte opvatting, dat de Cyprische beschaving het meest aan de Phoeniciërs te danken had.

Utrecht. G. van Hoorn.

Le problème du miracle dans le Christianisme primitif, par **Anton Fridrichsen,** Maître de conférences à l'Université d'Oslo. Paris, Alcan. 1925. (Pr. 8 fr.).

Het boek onder dezen titel verscheen als Fascicule 12 van de „Études d'histoire et de philosophie religieuses, publiées par la Faculté de théologie protestante de l'Université de Strasbourg". Voeg ik hier nog bij, dat als uitgevende firma vermeld wordt Felix Alcan, Paris, dan moet men wel een indruk krijgen van het internationaal karakter van het werk. Oslo, Straatsburg, Parijs, allen in éénen adem. Welke natie er het dankbaarst voor is, zal moeten blijken. Van de theologische richting der lezers hangt natuurlijk de waardeering af. De moderne zal door „le problème du miracle" zonder meer niet bijzonder worden aangetrokken. De toevoeging van „dans le Christianisme primitif" maakt, als doelende op een historisch gegeven, de kansen wat gunstiger. Het steeds gracieuse Fransch behoudt daarenboven zijn aantrekkelijkheid. Den schrijver als Nieuwtestamenticus zouden wij kunnen kenmerken als gematigd conservatief. Hij staat op het standpunt der Marcus-logia-hypothese. In zijn aanvaarding der litterarische gegevens is hij over het algemeen realist. Niettemin behandelt hij zijne stof op een wijze, die voor rechts en links iets leerzaams biedt. Hij rechtvaardigt dit door te zeggen: „Faut-il, nécessairement, suivre libéraux et conservateurs dans cette manière qui leur est propre de poser le problème? En d'autres termes, faut-il accepter la notion de la réalité, particulière à une certaine tendance moderne, ou faut-il adhérer à une apologétique fondée sur cette même notion de la réalité? S'il n'existait pas d'autre alternative, l'étude de la tradition qui considère Jésus comme thaumaturge n'offrirait qu'un intérêt médiocre, et il serait fastidieux d'ajouter quelque chose à la littérature déjà immense sur ce sujet". Zoo komt hij er toe een hoofdstuk te geven „de la manière de juger les miracles de Jésus dans le Christianisme primitif"; een tweede, waarin een paragraaf over „la critique et l'apologie des miracles de Jésus dans l'ancienne église"; een derde over „le miracle problème intrinsèque de l'église". Een overzichtelijk geheel dus voor den belangstellende, tezamen vermoedelijk mede een résidu van „la littérature immense" boven vermeld, waarvan de opgave bijna een compres gedrukte bladzijde vult.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

A. Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. Zweite stark vermehrte Aufl. München-Berlin, R. Oldenbourg. 1926. (Pr. M. 16, geb. M. 18.50.)

Wie meent hier, zooals de titel aangeeft, een geschiedenis van het munt- en geldwezen in de middeleeuwen en den nieuweren tijd te vinden, zal bedrogen uitkomen. Het doel van den schrijver is een leidraad, een hulpwerk te geven voor beoefenaars der geschiedenis, die meerendeels minder op de hoogte zijn van de numismatiek.

In 34 hoofdstukken deelt hij zijn werk in en vermelden wij van die verschillende rubrieken: literatuur, bibliographie, het wezen van het geld, gedenk- en legpenningen, vorm der munten, typen, wijze van vervaardigen van het geld, techniek, muntvervalsching, muntwet, handelsmunt en muntrecht. Deze onderwerpen worden alle kort maar duidelijk behandeld en schr. geeft telkens

uitgebreide opgaven van literatuur, waar de belangstellende meer over de medegedeelde onderwerpen vinden kan.

Maar niet slechts den historici wil schr. een handboek geven, ook voor verzamelaars van munten is zijn boek bestemd ; een aantal hoofdstukken behandelen : de munten als voorwerpen voor verzamelaars, beschrijven, determineeren, reinigen, maken van reproducties enz. en zullen ongetwijfeld met belangstelling worden gelezen en nut stichten. Een groot aantal afbeeldingen zijn tusschen den tekst gevoegd, zij zijn niet alle gelukkig geslaagd, sommige zijn zoo zwart, dat de voorstelling vrij wel niet te herkennen is, terwijl zeker niet overal de meest karakteristieke stukken in de desbetreffende hoofdstukken zijn afgebeeld. Ik wijs b.v. op de twee tamelijk onbeteekenende noodmunten van Zweden (1719) en van Antwerpen (1593) op blz. 25, een der talrijke vierkante stukken uit het tijdperk van onzen 80-jarigen oorlog had m.i. een beter beeld van deze zoo belangrijke munten gegeven.

Verder hebben onze Geuzen niet op hun geweten de navolgingen van de gouden dubbele en enkele Spaansche dukaten met de borstbeelden van Ferdinand en Isabella door Overijsel, Kampen en Zwolle geslagen, zooals schr. op blz. 61 opgeeft, maar dit zijn officieele, wettige geldstukken in navolging van de Spaansche munten, van hetzelfde gewicht en gehalte en naast de Spaansche gangbaar.

Ondertusschen zijn dit slechts kleine opmerkingen, wij twijfelen niet of dit werk zal èn aan historici èn aan verzamelaars goede diensten kunnen bewijzen en een nuttige vraagbaak blijken te zijn. Een uitgebreid en duidelijk register vergemakkelijkt het gebruik.

's-Gravenhage. A. O. van Kerkwijk.

E. Waldmann, Französische Maler des XIX. Jahrhunderts. Breslau, Hirt. 1925. (Pr. M. 3.50).

Bestudeert men het programma van de serie Jedermanns Bücherei, dan ziet men aanstonds dat de bedoeling der uitgevers is om met deze kleine, smakelik uitziende boekjes een encyclopedies overzicht te geven van de gehele menselike kennis in al haar vertakkingen. Het is onvermijdelik dat op deze wijze telkens weer verhandelingen ontstaan over onderwerpen, waarover reeds vele handboeken verschenen. Men kan m.i. het goed recht van bestaan van dergelijke uitgaven betwijfelen, want wat voor nut heeft het eigenlik om in herhalingen te vervallen, tenzij deze door de zelfstandigheid van opvatting en het origineel inzicht van de schrijver hun karakter van herhaling verliezen ?

Toen de uitgevers van deze serie besloten dat er een afdeling beeldende kunst aan zou worden toegevoegd, sprak het van zelf dat er een deeltje gewijd moest worden aan de schilderkunst van Frankrijk uit de 19e eeuw, een periode die buitengewoon vruchtbaar is geweest en rijk aan verschil van opvattingen. Emil Waldmann is de schrijver van dit boekje, dat, naar het mij voorkomt, zijn recht van bestaan niet kan baseren op oorspronkelike inzichten, welke nieuwe bekoring zouden kunnen verlenen aan een onderwerp waarover reeds zoveel literatuur verscheen. „Fransche schilders" is de eigenlike titel van dit werkje en in een reeks van korte hoofdstukken schetst de schrijver ons de meest markante schilders uit de 19e eeuw in Frankrijk. De karakteristiek, die hij van deze meesters geeft, is goed en men merkt dat de schrijver zich geheel in zijn onderwerp thuis gevoelt. Gaat men echter van de gedachte uit dat het doel van dergelijke boekjes is om leken op een bepaald gebied te oriënteren, dan vraag men zich af of het wel de juiste methode is om inplaats van de leidende principes goed te karakteriseren en de schilders als vertegenwoordigers daarvan te beschouwen, de artiesten zelf zo uitsluitend naar voren te halen. Volgens de inleiding wil Waldmann de kunst bekijken van de grote „boven de richtingen staande" persoonlikheden en afzien van de ontwikkelingsgeschiedenis. Maar hoe staan schilders als Ingres en Delacroix of Courbet boven de richtingen, waarvan zij bewust de vurige en overtuigde aanhangers zijn ?

In de titels der hoofdstukken ziet men bovendien duidel k, dat Waldmann zijn stof wel indeelt naar de principes die de ontwikkelingsgang der 19e eeuwse schilderkunst hebben beheerst : klassicisme, romantiek, realisme, impressionisme. Is het dan niet logies dat iemand die deze korte samenvatting ter hand neemt, na lezing gaarne zou willen weten wat al deze termen betekenen en hoe zij tot elkaar staan? Op dergelijke vragen geeft dit boek geen duidelik antwoord en evenmin wordt er in getracht door verwijzing naar de niet talrijke en over 't algemeen zeer bekende afbeeldingen, kracht bij te zetten aan de karakteristiek der besproken schilders. Voor studie in engere zin zal dit boekje dus niet zeer nuttig zijn. Wel verdient in dit verband waardering de korte biografie der besproken kunstenaars met opgave van literatuur, die aan het slot is opgenomen.

Delft. E. H. Korevaar—Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. F. L. Montijn, Grieksch-Nederlandsch Schoolwoordenboek. Tweede druk, bewerkt door **Dr. IJ. H. Rogge.** Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink 1927. (Pr. ƒ 7.90).

Het Schoolwoordenboek van Dr. Montijn heeft zich sinds jaren een bescheiden, maar volgens het oordeel der gebruikers welverdiende plaats verworven naast Van den Es en in later jaren naast Muller ; dat de tegenwoordige uitgever die plaats wilde behouden — of liever wilde heroveren, nu het boek sinds eenigen tijd uitverkocht was — is zeer te waardeeren. Het kan niet anders dan gewenscht zijn, dat althans tusschen twee Grieksche woordenboeken voor onze scholen te kiezen valt. Vooral omdat die twee lexica in geheel uiteenloopenden stijl gebouwd zijn. Dr. Montijn immers heeft zonder eenige wetenschappelijke pretentie niets willen geven dan een schoolwoordenboek en is daarin goed geslaagd, ook doordat hij in Benseler-Kaegi een uitnemenden grondslag vond. Toch is de gezichtskring van het boek niet al te zeer beperkt. Men kan er zonder ernstige bezwaren te ontmoeten nog flinke wandelingen mede maken buiten het terrein der gymnasiale lectuur: zelfs Aeschylus en de Bucolici zijn er in verwerkt, evenals het Nieuwe Testament (behalve de Apocalypse). Zoo kan dit werk ook nog wel gebruikt worden door den theoloog, die niet — wat overigens zeer te wenschen is — een bizondere studie wenscht te maken van de *Κοινή*, en door den niet-vakman, die na zijn schooljaren zich nog eens wil verdiepen in Homerus of in de tragedie, in Plato of in Plutarchus. Zelden zullen zij steun missen —

door herhaald naslaan heb ik mij hiervan overtuigd — en herhaaldelijk zullen zij getroffen worden door de vlotte en duidelijke aanwijzing der beteekenis-ontwikkeling.

Ik meen dus, dat Dr. Rogge goed gedaan heeft, toen hij op verzoek van den uitgever zich bereid verklaarde een herdruk van dit Woordenboek voor zijn rekening te nemen: de oorspronkelijke samensteller was niet in de mogelijkheid zich met die taak te belasten en is inmiddels overleden. In hoeverre het boek voor schoolgebruik nog meer geschikt is geworden door weglating van „veel, wat overtollig was", durf ik, bij gebrek aan soliede kennis van den eersten druk, niet uit te maken; zeer juich ik het toe, dat de eigennamen niet het slachtoffer der besnoeiing zijn geworden.

Aan den anderen kant was eenige uitbreiding misschien wenschelijk geweest. Zoo acht ik de keuze uit Aristophanes te beperkt: waarom zijn hier slechts Nubes, Plutus en Acharnenses (vs. 1—718) gekozen? Indien de Comicus in dit boek vertegenwoordigd moet zijn — wat, gegeven de tegenwoordige stand van het onderwijs in Grieksch te betwijfelen is — dan mogen toch zeker Aves en Ranae niet uitgezonderd worden; misschien echter had het de voorkeur verdiend de Bloemlezing van Van Leeuwen te excerpeeren. Ook Lucianus is m.i. eenigszins willekeurig behandeld: waarom wel *Quomodo historia conscribenda sit*, maar niet *Βίων πρᾶσις* en Timon? Ten slotte had voor de Lyrische poëzie de sinds jaren verouderde bloemlezing van Van Herwerden wel mogen plaats maken voor een nieuw boek als de *Anthologia Lyrica* van Dr. W. J. W. Koster: daardoor zou vanzelf een en ander van de nieuwe vondsten onder de aandacht van den bewerker gekomen zijn; speciaal Bacchylides verdient dit.

Natuurlijk breng ik hiermede wenschen ter tafel voor een nieuwen druk, dien ik aan het typographisch uitnemend verzorgde Woordenboek gaarne toewensch.

Den Haag. J. van IJzeren.

D. Cohen en **J. van IJzeren, Grieksch Leesboek.** Groningen-den Haag, Wolters. 1925. (Pr. geb. ƒ 3.90).

Hoewel over het algemeen geen vriend van bloemlezingen, begroet ik de hier aangekondigde met vreugde en aarzel niet ze als lectuur voor de hoogere klassen warm aan te bevelen. De stof is met zorg en smaak gekozen en de inleidingen en aanteekeningen zijn sober genoeg en zoo betrouwbaar als men van de samenstellers verwachten mag.

Het was een gelukkige gedachte, van Plato niets op te nemen; mèt de samenstellers zou ik het betreuren, als van Plato niet dialogen in hun geheel behandeld werden. Toe te juichen is de opneming van enkele geschikte stukken uit Thucydides. Zou het echter onmogelijk zijn in een, naar we hopen spoedig, volgende editie een enkel voor Thucydides meer karakteristiek stuk op te nemen, bijv. een redevoering? Dat de leeraar hier meer dan elders zou moeten bijspringen, behoeft, dunkt me, geen bezwaar te wezen.

Het van Aeschylus opgenomen fragment (beschrijving van den slag bij Salamis) zal wel niemand er van afhouden een geheele tragedie, dan liefst van Sophocles of Euripides, met zijn leerlingen te lezen.

Dat voor de stukken van Lysias, Theophrastus, Plutarchus, de Septuaginta, het Nieuwe Testament enz. ook andere gekozen hadden kunnen zijn, spreekt van zelf; den heeren Cohen en van IJzeren kan niemand hier een verwijt van maken. Eer moet men er zich over verheugen, dat van de Lyrici, de Papyri, Herondas en Achilles Tatius nog zooveel kon worden opgenomen, dat de leerling ook van deze literatuurgenres eenig denkbeeld krijgt.

Moge dit Grieksch Leesboek den voorstanders van het integraal behoud van het Grieksch bij het voorbereidend hooger onderwijs een krachtig bondgenoot zijn.

Deventer. L. Hillesum.

R. Jacobsen en **M. Engers, Leerboek der Oude Geschiedenis voor Gymnasia** en **Lycea.** Derde druk. Rotterdam, Brusse. 1926. (Pr. ƒ 2.75).

Deze aankondiging kan kort zijn, daar zij den derden druk betreft van een werk, dat voor het eerst in 1912 verscheen en reeds in den 21en jaargang van het *Museum* (bl. 446) besproken werd door Dr. M. Valeton. In deze nieuwe oplage vinden wij terug wat ik, naast de smaakvolle uitvoering, de groote verdiensten acht van dit leerboek: betrekkelijke volledigheid niettegenstaande beperkten omvang, en duidelijkheid van uiteenzetting. Het is bovendien betrouwbaar: onjuistheden zal men er niet in vinden. Dat men overigens hier en daar zelf anders zou hebben gekozen of geformuleerd, zal men den schrijvers niet gaarne euvel duiden. Terecht is nu (bl. 61—63) een beknopt overzicht toegevoegd van de geschiedenis der voornaamste hellenistische rijken: een geschiedenis der Oudheid mag heden ten dage geen Ptolemaeus Philadelphus of Antiochus Epiphanes meer stilzwijgend voorbijgaan. Bij de keuze der voortreffelijk uitgevoerde afbeeldingen hebben de samenstellers geen platgetreden paden gevolgd; de gebruiker zal er hun dankbaar voor zijn. Toch vraag ik mij af, of, naast het (verbeterde) schetskaartje, niet eenige meer uitvoerige kaarten een plaats hadden moeten vinden, desnoods met opoffering van een enkele dezer illustraties.

De belangstelling, die dit boek op de scholen en ook daarbuiten ondervindt, acht ik volkomen verdiend. Mogen beide, auteurs en uitgever, er nog veel genoegen van beleven!

Leeuwarden. B. A. van Groningen.

C. van Heerikhuizen, Engelsch voor het eerste Jaar. Groningen, Wolters. (Pr. ing. ƒ 1.70; geb. ƒ 1.90; en ƒ 0.75).

Dit is een buitengewoon aantrekkelijk boekje voor kinderen, die Engelsch beginnen te leeren. Het is tevens een inleiding tot het Engelsche leven en de leerling ziet op de talrijke foto's, hoe een brievenbesteller, een kruidenierswinkel, een electrische tram en zooveel meer, er in Londen uitzien. Bij dit werkje behoort een *Spraakkunst*, (Pr. ƒ 0.70) waarvan alleen de linkerbladzijden bedrukt zijn en waarin dus aanteekeningen gemaakt kunnen worden.

Leiden. F. Hopman.

J. B. Besançon et **J. Fransen, Bonnes Pages.** Livres de lecture à l'usage des classes inférieures des établissements d'enseignement secondaire. Illustrations de A. M. Güthschmidt. Groningen, Wolters. 1926.
Eerste, tweede en derde deeltje, met afzonderlijke woordenlijsten. Pr. ƒ 1.50, geb. ƒ 1.70; ƒ 1.70 en ƒ 1.90; ƒ 1.90 en ƒ 2.25).

Zooals in het voorbericht staat vermeld, is de serie

„Bonnes Pages" bestemd voor de laagste drie klassen van inrichtingen van voortgezet onderwijs. En verder: „ons streven is geweest in de eerste plaats aantrekkelijke lectuur te leveren; wij zochten 't aantrekkelijke echter niet uitsluitend in 't komische, overtuigd, dat de jeugd, vooral in de tweede en derde klassen, misschien nog vatbaarder is voor spanning en ontroering."

En ten slotte: „Verder meenden we, dat vooral de laatste deeltjes een weerspiegeling moesten zijn van 't moderne leven, voor zoover dit mogelijk is binnen de grenzen door leeftijd en omvang der leesstof getrokken."

En inderdaad, kleine stukjes over de sport, 't vliegwezen, 't autoverkeer, de draadlooze telegrafie en een rubriek „A travers les journaux" ontbreken dan ook niet.

Met veel genoegen hebben we de „Bonnes Pages" gelezen en het komt ons voor, dat deze lectuur zeer aantrekkelijk is voor onze leerlingen. Ook de uitgave valt te loven: aardige plaatjes verluchten den tekst. We bevelen deze boekjes dan ook warm aan.

Leiden. A. G. Groenhoff.

In Meulenhoff's bekende *Sammlung deutscher Schriftsteller* verscheen de 4de uitgave van Hauff, *Das Wirtshaus im Spessart* met verklarende aanteekeningen van Lambermon.

De firma Meulenhoff te Amsterdam gaf uit een tweede editie van *Alice's Adventures in Wonderland* by Lewis Carroll adapted for beginners by W. H. Sonius.

Van de bekende schoolplaten voor de vaderlandsche geschiedenis verscheen *Een stad in de middeleeuwen* (Groningen, Wolters) met tekst van J. W. de Jongh en H. Wagenvoort, bevattende een beschrijving van de gereproduceerde plaat en „een schoolwandeling" naar een middeleeuwsche stad (afz. ƒ 0.45).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op de voortreffelijke *Nederlandsche Bibliographie* van Nijhoff en Kronenberg, die hier „bewust incompleet" genoemd wordt, gaf de laatste thans reeds twee deeltjes „aanvulling" (Den Haag, Nijhoff, 1925 en 1927) als begin van het „vervolg", resultaat van latere studie der thans reeds omstreeks 4000 bekende Nederlandsche post-incunabelen van 1500—1540. Het schijnt onnoodig nogmaals te wijzen op den omvang en de beteekenis van dezen uitnemenden arbeid.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journ. d. Sav., 1927, Févr.: P. Monceaux, Paul de Samosate. — L.-H. Labande, La comm. de Marseille (slot). — M. Aubert Le Palais des papes d'Avignon.

Mars: Ch. Diehl, Les peintures chrét. de la Cappadoce. — A. Grenier, Les empereurs de Trèves. — Nouv. et Corresp.

Idg. Forsch., XLIV, 2: W. Brandenstein, Krit. Musterung der neueren Theor. d. Nebensatzes. — A. Debrunner, Kydathen. — F. Muller, Nochmals 'Vier u. Acht'. — A. Hillebrandt, Ved. *dhāman*. — A. Debrunner, *morixlex*. — M. Runes, Virgo. — J. Whatmough, Lat. *larix* 'larch'. — F. Slotty, Der sog. Plur. modestiae. — F. Holthausen, Gramm. Allerlei. — A. Mayer, Wo lag das alte Acruvium?

3-4: A. Sechehaye, L'école genev. de linguist. générale. — J. Wackernagel, Nochmals Kydathen. — P. Meriggi, Die Nasalen nach Heterorganen Explosiven. — R. Blümel, Zum Bereichs-oder Beziehungsakk. — Fr. Slotty, Der soziat. u. der affekt. Plural der 1. Pers. im Lat.

Hermes, LXII, 1: J. Geffcken, Ein Prinzip ant. Erzählungsu. Darstellungskunst. — J. Sykutris, Isokrates' Euagoras. — H. Willrich, Augustus bei Tacitus. — E. Hoppe, Heron v. Alexandrien. — O. Hense, Zu Senecas Briefen. — O. Weinreich, Die Christianis. einer Tibulstelle. — Misz.

Philologus, LXXXII, 2: S. Weinstock, Die platon. Homerkritik u. i. Nachwirkung. — L. Weber, Tellos, Kleobis u. Biton. — P. Thielscher, Zur Maniliusüberlief. — O. Schissel, Lollianos aus Ephesos. — J. Balogh, „Voces Paginarum". — Misc.

3: F. Zucker, Zur Textherst. u. Erkl. v. Philodems V. Buch περὶ ποιημάτων. — W. Ruppel, Politeuma. — W. Enszlin, Die Demokratie u. Rom. — O. Glöckner, Die Gottes- u. Weltansch. d. Celsus. — Misc.

Id., Suppl. XVIII, 3: J. Morr, Die Quellen von Strabons III. Buch. — XIX, 1: V. Tscherikower, Die hellenist. Städtegründungen v. Alex. dem Gr. bis auf die Römerzeit.

Journ. of Hell. Stud., XLVI, 1: L. Chandler, The North-West Frontier of Attica. — W. M. Calder, Corpus Inscr. Neo-Phrygiarum, III. — A. H. Sayce, The New Neo-Phrygian Texts. — W. H. Buckler, A Lydian Text on an Electrum Coin. — J. Gennadius, A Correction in Hesychius. — A. D. Nock. Two Attic Epitaphs. — Dez., Notes on Beliefs a. Myths. — A. D. Ure, Floral Back-Figured Cups at Schimatari. — W. Miller, The Historians Doukas and Phrantzes. — S. Casson, A New Copy of a Portrait of Demosthenes. — W. Ashburner, The Byzantine Mutiny Act. — A. J. B. Wace, The Date of the Treasury of Atreus.

2: W. Tarn, The First Syrian War. — A. W. Lawrence, The Primit. Sculpture of Cyprus. — A. W. Gomme, Two Notes on the *Constit. of Athens*. — S. Smith, The *Tridacna Squamosa* Shells in Asia. — S. A. Handford, The Evid. of Aeneas Tact on the βάλανος and βαλανάγρα — F. H. Marshall, An Eastern Patriarch's Educ. in Engl. — H. G. G. Payne, Cycl. Vase-painting of the Seventh Cent. — A. W. Lawrence, The Date of the Nike of Samothrace. — H. J. W. Tillyard, A Byzant. Mus. Handb. at Milan. — A. M. Woodward, Archaeol. in Greece, 1925-1926. — J. H. Iliffe, An Attic Dinos in the Brit. Mus. — A. H. Smith, The Tomb of Aspasia.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jug., III, 1; Fr. Oertel, Die soz. Frage im Alt. — Fr. Neubert, Das Nachleben ant. Philos. in der neueren franz. Lit. — P. Geigenmüller, Lucian u. Wieland. — W. Linden, Der method. Stand der neueren Literaturgesch. — P. Schmid, Neuere engl. Malerei in Lond. Museen. — J. Richter, Deutscher Glaube im deutschen Rel.-unterz. — W. Oehlke, Ostasiat. Jugendbild. — H. de Boor, Huizingas Herbst des Mittelalters. — G. Rosenthal, Affiz. u. effiz. Objekte im Lateinunterr. — Berichte.

Neophilologus, XII, 3: J. J. Salverda de Grave, Indirecte rede in onafhank. zinnen. — G. L. v. Roosbroeck, Corneille's Early Theories. — H. Fr. Rosenfeld, Zum Wilh. v. Wenden Ulrichs v. Eschenbach. — J. H. Scholte, Kleiner Beitr. zum Bildungsgang des Simplicissimusdichters. — E. Alker, Psycho-Analyse u. Literaturwiss. — J. H. Kern, *Phoenix* 25. — W. v. d. Gaaf, Contrib. to the Hist. of Engl. — G. Stijfhoorn, Hamlet II. — Th. M. Gotzen, Un ancien fragment des *Colloques* en gallois. — D. C. Hesseling, Het Nieuwgr. ποῦ. — Boekbespr. — Aank. v. eigen werk. — Inh. v. Tijdsch.

Anglia, Beibl., XXXVIII, 5: W. Fischer, Zur „neunten Woge".

Tijdschrift voor Geschiedenis, 42, 2: Snijder, Over het ontstaan der Augusteïsche cultuur. — De Haan, De Apostolici, II. — Oppermann, Von Ketteler.

Studiën, CVII, Mei: P. Hoenen, Maritains rede te Amsterdam. — N. Perquin, R. M. Rilke's gevoelsexpansie. — A. Borret, Het richtig kapitalisme. — G. v. Woesik, Heemvaart. — L. de Jonge, Naar Rome, III. — Uit de Pers.

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Hallier-Schleiden, Mit den Nordmaennern rund um die Erde. Sprachgeschichtliche Wikinger-fahrten. Oegstgeest bei Leiden, Selbstverlag des Verfassers. 1926.

Het bovengenoemde werkje heeft eene zelfde strekking als het indertijd in dit tijdschrift aangekondigde „Vom Bilsenkraut und Sonnengott", van denzelfden schrijver. Wederom soortgelijke etymologieën, wederom het statueeren van eenen Germaanschen invloed in de van elkander verst verwijderde streken der aarde, welke invloed juist uit die etymologieën blijken moet. Ook nu kan ik niet anders zeggen, dan dat ik vrees, dat niet velen door de aangevoerde argumenten overtuigd zullen worden. Gaarne erken ik evenwel, dat, ditmaal evenzeer als de vorige, de ijver des auteurs in het bijeenbrengen van zooveel materiaal uit een hem oorspronkelijk vreemden tak van wetenschap, alle achting verdient. Ook is hij, door voortgezette studie, iets beter met de resultaten der etymologische wetenschap bekend geworden, dan ten tijde dat hij zijn „Bilsenkraut" schreef. Met dat al, zijne conclusies blijven hoogst gewaagd, of liever, wijken van de gewoonlijk gangbare theorieën in alle opzichten af.

De heer Hallier schijnt van Duitsche zijde aan onaangename aanvallen bloot gestaan te hebben. Het is daarom niet meer dan zijn goed recht, dat hij zich daartegen te weer stelt. Dat dit op eene temperamentvolle wijze geschiedt, is op zich zelf nog niet af te keuren. Maar zal hij, toen hij sommige passages gedrukt en wel voor zich zag, niet gevonden hebben, dat het wel een beetje minder scherp kon?

Leiden. V. F. Büchner.

A. B. Drachmann, Isaac Tzetzae de Metris Pindaricis Commentarius. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser. IX, 3). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 4.60).

Drachmann, één der verdienstelijkste Deensche Graeci, aan wien wij reeds de uitgave der Scholia Vetera op Pindarus te danken hebben, heeft thans een nieuwe editie der politische verzen van Isaac Tzetzes het licht doen zien, die zoowel voor de kennis van de Byzantijnsche philologie en metriek als voor de zifting der scholiën-corpora, die Pindarus' text begeleiden, van groot belang zijn. Onze kennis der Grieksche metriek wordt er weinig of niet door bevorderd; wel is Schr. te ver gegaan met zijn bewering „explicationem metrorum — meram esse paraphrasin Hephaestionis de poëmate libelli et partium quarundam eiusdem enchiridii et scholiorum utriusque libri"; immers, wat op pag. 20, vs. 9 vlgg. over de verschillende voeten gezegd wordt, gaat terug op oudere Byzantijnsche tractaten, als in de scholia op Dionysius Thrax en het corpus der rhetores zijn overgeleverd (Appendix Dionysiaca, Appendix Rhetorica in Consbruch's Hephaestio).

Echter moet men toegeven, dat wij nergens op plaatsen stuiten, die ons op een tot nu toe verborgen gebleven spoor, dat naar oude bronnen leidt, zouden kunnen brengen. Wanneer wij iets nieuws te hooren krijgen, is het een bedenksel van Tzetzes zelf, dat zelden gelukkig is; wij krijgen den indruk, dat zijn persoonlijkheid minder markant en zijn kennis minder veelomvattend is geweest dan die van zijn broeder. Zoo verklaart hij (pag. 20, vs. 9 vlgg.) den naam choriambus op de bij Choeroboscus, den Anon. Ambrosianus, e. a. aangegeven wijze als samensmelting van χορειος en ἴαμβος; terwijl reeds Choeroboscus (pag. 230, 12 vlgg. Consbruch) er op wijst, dat wij χορεῖος hier als τροχαῖος moeten opvatten, lezen wij bij Tzetzes, dat de χορεῖος de tribrachys is, en de choriambus dus 5 letter-

grepen moet tellen. Nu vinden wij zeer sporadisch den opgelosten choriambus (ᴗᴗ ᴗ ᴗ -); hieruit echter tot de boven genoemde verklaring te concludeeren, getuigt van weinig belezenheid en valsch vernuft. Voor de 1e Olympische ontbraken hem, zooals hij zelf verklaart, oudere scholia, zoodat hij gedwongen was, op eigen wieken te drijven; met welk resultaat, bewijzen analyse's als: *δέ οἱ κλέος εὐάνορι Λυδοῦ* (epod. 3), iambe + iambe + antispast + iambe, waarbij *-ος* in *κλέος* als lang moet gelden *ὡς κοινὴ (συλλοβή)* en de *ο* in *εὐάνορι* wegens de erop volgende *ϱ*.

De verdiensten van den uitgever zijn niet gering; hij heeft, terwijl de editio princeps van Cramer in zijn „Anecdota Parisina'' gebaseerd was op den minst deugdelijken codex, alle hem bekende: een Marcianus, een Ambrosianus en een Parisinus — een Saibanianus, de codex van Cramer, kwam als copie van M niet in aanmerking — volledig gecollationeerd. Wij zouden evenwel niet durven beweren, dat hiermede een definitieve editie van het tractaat tot stand is gekomen; de oudste codex (M) dateert uit de XIVe eeuw, en bevat b.v. reeds een lacune (pag. 38, 19) van aanmerkelijken omvang. Ook zijn de lezingen niet steeds met zekerheid vast te stellen; de uitgever heeft zich tot het aanbrengen van evidente correctie's in den text bepaald en in zijn annotatio critica nu eens een coniectuur geopperd, dan weer met een mededeeling als „laborat metrum", „locus mire perturbatus", volstaan. Wij voor ons achten deze bescheidenheid misplaatst; zonder twijfel zou de text, die hier en daar niet gemakkelijk is, onder de ervaren handen van Drachmann veel gewonnen hebben, ook, indien hij zich niet tot sporadische verwijzingen naar Hephaestio en een enkelen anderen auteur zou hebben bepaald, doch uitvoeriger de bronnen aangegeven en een en ander in een commentatio perpetua verklaard zou hebben. Intusschen, het past ons, dankbaar te zijn voor het gebodene.

Opmerking verdient de verrassende ontdekking, dat de tweede corrector van M niemand anders is dan Demetrius Triclinius, wiens eigenhandig geschreven aanteekeningen en veranderingen ons, zoo wij dit niet reeds van elders wisten, hem als verreweg den meerdere van Is. Tzetzes zouden doen kennen.

De metrische vorm is de gewone der politische verzen; hier en daar ontbreekt de caesuur na den vierden voet, meestal bij technische termen (b.v. pag. 14, vs. 5: *δύο δὲ δυοκοιημίσεα ἐστὶ τὰ πέντε*). Merkwaardigerwijze veroorlooft Tzetzes zich een enkele maal de vrijheid twee in plaats van één syllabe in de thesis te plaatsen
ᴗ ᴗ –
(pag. 11, 23: *συστηματικά τε καὶ μικτὰ, πρὸς τούτοις δὲ κοινά τε*; vgl. pag. 13, 27; pag. 30, 8, e.a.).

De accenten zijn die van de codices, en wel voor het grootste deel van P alleen, daar in de collatie's van de andere mss. er geen rekening mee was gehouden; echter kon Drachmann voor enkele gedeelten constateeren, dat er geen afwijking van beteekenis was. In hoeverre wij nu Tzetzes' eigen accentuatie voor ons hebben, zooals Schr. zich voorstelt (pag. 8), waag ik, gezien den toestand van onze overlevering, niet te beslissen. Wellicht was het, ook met het oog op eventueele drukfouten, veiliger geweest, de gangbare accentuatie in den text op te nemen en die der codices (dus meestal van P) in de annotatio te vermelden. Wanneer wij pag. 13, vs. 2 *ἰδιόις* lezen, dan zal dit wel eerder aan den typograaf dan aan Tzetzes toe te schrijven zijn!

Ten slotte eenige coniecturen; pag. 14, 20: *πάρει* (quid sit nescio, Dr.), *πάντες*; pag. 15, 3: *τοῖς, τῷ*; pag. 17, 16: *παρεκβάσει, παραβάσει* (coll. Schol. Heph. A, pag. 171, 10 Consbr.); pag. 25, 27: *γραμμικὰ. γραμματικὰ* met (M) A, volgens de boven vermelde licentia metrica; pag. 39, 16: *δακτυλικόν, καὶ δακτυλικόι*; pag. 42, 16: *καὶ ἐν*, scrib. *κἀν* Uitvoeriger op den tekst in te gaan, verbiedt de plaatsruimte; Schr. moge het medegedeelde als bewijs van belangstelling aanvaarden!

Rotterdam. W. J. W. Koster.

F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker (F. Gr. Hist.). Zweiter Teil: Zeitgeschichte. (I) A. Universalgeschichte und Hellenika; (II) C. Kommentar. Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. M. 40).

Aan twee wenschen, na het verschijnen van het eerste deel van verschillende zijden, ook door mij, geuit, heeft de heer Jacoby willen voldoen: aan de nieuwe nummers der fragmenten zijn de oude van Müller toegevoegd (en daarenboven ook voor het eerste deel een concordantie van beide gegeven), en de kommentaar is niet als in het eerste deel achter den tekst gedrukt, maar afzonderlijk uitgegeven.

Maar hij heeft niet voldaan, m.i. volkomen terecht, aan het verlangen van hen, die voor de rangschikking der auteurs hetzij een alfabetische, hetzij een chronologische volgorde hadden gewenscht. Natuurlijk was een principieele verandering, thans nog, van de in het eerste deel gevolgde methode van zelf reeds uitgesloten, maar hij verdedigt ook op goede gronden de door hem gekozene (p. III—V), al is dan ook een dier gronden de *resignierte Weisheitssatz „wie man's macht, macht man's falsch"*.

Ook is hij er bij gebleven de fragmenten zoo te ordenen, dat telkens voorop gaan die, waarvan de schrijver, die ze citeert, den titel van het werk, waaruit zij genomen zijn, en het cijfer van het boek uitdrukkelijk aangeeft, en daarna de andere volgen, die alleen onder den naam van den auteur zijn overgeleverd. Het is waar dat, ook reeds in het eerste deel, aan het hoofd van de fragmenten uit een bij de citeerende schrijvers aangegeven boek de nummers staan van de later volgende stukken, die met zekerheid of waarschijnlijkheid uit dit boek genomen zijn, maar ik zou het toch wenschelijker geacht hebben indien zij inderdaad bij elkander stonden. Een nadeel dat ongetwijfeld zou ontstaan, dit nl., dat de gebruiker van het werk, *„der nur zu geneigt ist solche Sammlungen als autoritativ anzusehen* (p. VI), daardoor op een dwaalspoor kan komen en wat onzeker is voor zeker aanzien, komt mij toch voor tegenover het voordeel niet te zwaar te mogen wegen.

Het zou ook, naar het mij toeschijnt, de bruikbaarheid van het werk, laat ik liever zeggen, de gemakkelijkheid in het gebruik verhoogd hebben, wanneer, zooals ik reeds in de aankondiging van het eerste deel wenschte, niet slechts in den kommentaar verwezen werd naar de pericopen bij latere schrijvers aan den auteur wiens fragmenten gegeven worden ontleend, maar reeds in de reeks zelf der fragmenten. De adstructie voor de toewijzing moest natuurlijk voor den kommentaar bewaard blijven.

Het eerste deel omvatte Genealogie en Mythographie.

In dit tweede worden de schrijvers der *Zeitgeschichte* opgenomen. Het eerste, thans verschenen stuk (A) brengt de algemeene en de Grieksche geschiedenis (*Universalgeschichte und Hellenika*); in het tweede reeds ter perse gezondene zullen in drie rubrieken vereenigd worden (1) *Spezialgeschichte und Monographien* (naar tijdsorde in 12 onderdeelen gesplitst: tijd vóór Philippus, Philippika, geschiedenis van Alexander, enz. tot Romeinsch Keizerrijk toe), (2) *Autobiographien* en *Memoiren*, (3) *Kronieken*.

De belangrijkste der historici, in dit deel bijeengebracht, zijn, als wij van Ephorus afzien, Posidonius van Apamea en Nicolaus van Damascus. Van de 507 bladzijden, voor de fragmenten van 40 auteurs benoodigd, zijn er iets minder dan honderd voor Posidonius, iets meer dan honderd voor Nicolaus gebruikt.

Bij de bewerking van hetgeen nog over is van den Damascener, is Jacoby niet afgeweken van zijn principe slechts dat op te nemen wat uitdrukkelijk als van hem afkomstig wordt aangegeven, heeft dus, evenmin als Ephorus uit Diodorus wordt aangevuld, van Josephus opgenomen hetgeen, overigens vermoedelijk uit de tweede hand, aan Nicolaus is ontleend. En de omvang van diens fragmenten is slechts daardoor zoo groot geworden, omdat de Excerptoren van Keizer Constantijn zoo vele en zoo groote stukken uit zijn historische werken (van de Historien trouwens alleen uit de zeven eerste boeken) in de tituli der Historische Encyclopaedie die wij nog bezitten, hebben opgenomen.

Maar ten opzichte van Posidonius, om wien de belangstelling der geleerden zich in de laatste jaren zoo sterk heeft geconcentreerd, is Jacoby van zijn methode afgeweken; hij zegt het zelf, p. V, en ik geloof, dat een ieder hem voor dezen *Mangel an Folgerichtigkeit* zal dankbaar zijn.

Vragen als deze: waarom bij Ephorus fr. 58 het in den kommentaar aangehaalde Scholion Demosth. Patm. 18, 24 niet in den tekst staat; of Zoilus, de befaamde Ὁμηρομάστιξ terecht onder de historici een plaats heeft gekregen; of Agatharchides niet juister in het tweede stuk onder B opgenomen ware — zijn Algemeene geschiedenis komt mij uiterst problematisch voor — kwamen onder de lectuur bij mij op. Maar noch deze, noch opmerkingen omtrent de constitutie der teksten — Jacoby stelt verscheidene verbeteringen voor — kunnen in het *Museum* worden besproken.

Wèl zij ten slotte gezegd, dat de kommentaar ook op dit deel niet minder lof verdient dan die op het eerste deel, waarvan ik de voortreffelijkheid vroeger (*Mus.* XXXI, p. 269) heb geroemd.

Rossinière. U. Ph. Boissevain.

G. Carlsson, Die Überlieferung der Seneca-Tragödien. Eine textkritische Untersuchung. (Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 21 Nr. 5). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr 2 Kr. 50 øre).

Dit werk bevat drie hoofdstukken, waarvan het eerste getiteld is „die zweispaltige Ueberlieferung und das textkritische Problem". Allereerst wordt besproken de tekstkritische grondslag der bestaande uitgaven; die van Moricca en Herrmann waren den Schrijver nog niet bekend, maar worden in een Nachtrag vluchtig behandeld. De waarde der A-recensie, waarvoor de beide door Stuart gevonden codices een niet onbelangrijke aanwinst beteekenen, blijkt niet behoorlijk stelselmatig onderzocht te zijn; dat zij sterk geïnterpoleerd is, staat vast, maar daarom kan zij wel op een ouder archetypus teruggaan dan de Etruscus, dien na Gronovius ook Leo en Richter als vrijwel de eenige betrouwbare bron beschouwden (al is Leo in de practijk van dat standpunt nog al eens afgeweken). Nu leert reeds een vergelijking van R., het Ambrosiaansch Palimpsest, met E en A, dat R in verschillende gevallen den juisten tekst bewaard heeft in afwijking van E, maar in overeenstemming met A; m.a.w.: de A-recensie heeft haar zelfstandige waarde en E moet veel meer kritisch beschouwd worden dan men tot nu toe placht te doen.

Hoofdstuk II behandelt dan „de waarde der A-overlevering", waarbij ook gebruik wordt gemaakt van de resultaten van Siegmunds studiën. Een lange reeks van plaatsen wordt uitvoerig besproken, waar telkens de juistheid der A-traditie wordt gehandhaafd tegenover den Etruscus, dien de moderne uitgevers zijn gevolgd. Ik aarzel niet, dit betoog in zijn geheel overtuigend en voortreffelijk geslaagd te noemen. De schrijver heeft een open oog voor het gevaar, dat de eeuwen door de arbeid van commentatoren en tekstcritici een proces van normaliseering doet ontstaan, dat al verder om zich heen grijpt ten koste eener juiste waardeering van wat eens de auteur schreef. Maar terwijl hij voor den dichter het recht vindiceert om zich anders uit te drukken dan een philoloog der 20ste eeuw a priori zou hebben verwacht, volgt hij niettemin in zijn kritiek een gezonde methode, inzooverre als hij allereerst den dichter uit den dichter interpreteert, en verder rekening houdt met zijn rhetorischen aanleg en met de voorbeelden, die hij zich bij voorkeur koos, in het bijzonder Ovidius. Het resultaat van dit onderzoek is, dat de Etruscus veel sterker geïnterpoleerd is, dan men gewoonlijk aanneemt, en dat daartegenover de A-recensie op een zeer betrouwbare bron blijkt terug te gaan; beide vullen elkaar gelukkig aan; ook gaan zij terug op denzelfden archetypus, gelijk valt af te leiden uit de gemeenschappelijke corrupties.

Het derde hoofdstuk draagt tot titel „Konservative Textkritik". Aan de hand van talrijke voorbeelden wordt terecht betoogd, dat verstandige interpretatie van den overgeleverden tekst in niet weinig gevallen emendatie overbodig maakt. Ook in dit gedeelte bereikt de Schrijver dikwijls verblijdende resultaten; bovendien ontleent het bijzondere waarde aan eenige excursie's, o.a. over het auteurschap der Octavia (C. laat zich niet beslist uit, maar neigt er toe over, de praetexta aan Seneca toe te schrijven), p. 51 vlg., over archaismen bij Seneca, p. 58 vlgg., terwijl ook over herhaling van dezelfde woorden in opeenvolgende verzen p. 55 vlg. belangrijke opmerkingen worden gemaakt.

Wel zou het goed geweest zijn, wanneer de Schrijver de oudere commentatoren wat minder had verwaarloosd dan de nieuwere uitgevers deden; wie van den tekst van Seneca's tragedies grondige studie maakt, moet niet eerst achteraf tot de ontdekking komen (vgl. p. 50 n. en 76 n.), dat er een editie-Schröder cum notis variorum bestaat. Daar wordt b.v. reeds Agam. 742 geïllustreerd met Troad. 29 (p. 25), waarvoor dus in plaats van Siegmund Farnabe kon worden aangehaald. Van de nieuwere literatuur is behoorlijk gebruik gemaakt, al is den schrijver wel een en ander ontgaan; o.a. had hij nog geen kennis genomen van Ageno's kritischen commentaar op

de Hercules Furens (Padua 1925), die voor de vss. 765 (p. 49) en 250 (p. 54) dezelfde opvatting verdedigt, daarentegen vs. 634 de conjectuur van Leo: *mactetur hostia* m. i. terecht verdedigt met een beroep op vs. 922. Over het algemeen bestaat reeds lang de neiging, aan de A-recensie meer waarde toe te kennen, maar aan Carlsson komt de eer toe, het eerst daarvoor een stelselmatig pleidooi te hebben gehouden. Hetzelfde geldt voor de toepassing eener conservatieve tekstkritiek, vooral waar het geldt het roekeloos atheteeren van versregels, waartegen terecht door hem gewaarschuwd wordt (vgl. voor Phae. 264, 377 vlg., 558 Mnemos. 47—1919—p. 359 vlgg.).

Het is niet mogelijk, op bijzonderheden hier diep in te gaan, al ligt het voor de hand, dat ook wie — als recensent — met instemming en erkentelijkheid van dit werk heeft kennisgenomen, bij verschillende verklaringen vraagteekens zetten zal; daarnaast zal men ongetwijfeld ook op andere plaatsen aan A boven E de voorkeur geven (b.v. H. F. 362, waar E heeft 'si aeterna semper odia mortales *gerant*', maar A volgens Leo *agant*, volgens Herrmanu *agent*; Richter noteert dat niet eens. De lezing *agant* vindt steun in H. F. 27: 'vivaces *aget* | violentus iras animus', en verdient m.i. als lectio difficilior de voorkeur).

Op p. 16 is een noot weggevallen; p. 63 r. 7 v. o. lees *furens* voor *fugens*; p. 75 r. 5 v. b. lees *obsequium*.

Groningen. H. Wagenvoort.

L. H. K. Bleeker, Job. (Text en Uitleg. Praktische Bijbelverklaring door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl en Prof. Dr. A. van Veldhuizen). Groningen-Den Haag, Wolters. 1925. (Pr. ƒ 2.90; bij inteek. ƒ 2.75 en ƒ 2.50).

Het boek Job te verklaren is een zeer moeilijk werk. Vooreerst is de tekst hier en daar hopeloos bedorven; er zijn verzen weggevallen en tusschengeschoven; dan is het boek blijkbaar een uit stukken van verschillende herkomst samengesteld werk. Hoe zou een schrijver, die aan de vraag naar Gods rechtvaardigheid een boek wijdt, het zelf kunnen bederven door in een slothoofdstuk alles terecht te laten komen? Is wellicht de Inleiding en het Slothoofdstuk de bewerking van een volksverhaal, waarin het gedicht ingeschoven is? In dat gedicht zijn weer eenige stukken ingelascht. De oplossing die prof. Bleeker van al die vragen geeft voldoet hemzelf maar half; waarom hij er andere aan toevoegt; dan heeft de lezer de keus. Wat het pijnlijkst is, te begrijpen wat de zienswijze van den dichter was valt ons zwaar. Job heeft bitter geklaagd over zijn onverdiende ellende en in steeds harder woorden God van onrechtvaardigheid en wreedheid beschuldigd; zijn vrienden hebben daartegenin Gods eer opgehouden en betoogd dat de lijder zeker zijn onheil verdiend heeft; eindelijk treedt God zelf op en zet uiteen, hoe oppermachtig Hij is; waarop Job verslagen erkent dwaas gesproken te hebben en God Jobs vrienden veroordeelt, omdat zij niet, als hij, oprecht zijn geweest, en hen beveelt een schuldoffer te brengen en Jobs voorspraak te vragen; want alleen zijn gunstige gezindheid jegens hen zal Hem weerhouden hen te straffen voor hun dwaasheid. Dit is zeer teleurstellend. Wel is waar maken die vrienden een zeer onaangenamen indruk; het zijn mooipraters, die door dik en dun verzekeren dat God rechtvaardig is; zij zijn onwaar en voelen niets van het raadsel dat Job pijnigt; maar in de woorden der Godheid is geen zweem van oplossing er van. Is dan die ongelijke lotsbedeeling der menschen, zonder samenhang met hun gedrag, zoo eenvoudigweg te aanvaarden als goed en begrijpelijk?

Een der plichten die een uitlegger van het boek heeft te vervullen is dit te verklaren. De schrijver heeft er ernstig naar gestreefd het te doen; maar ik meen dat de weg dien hij insloeg op een dwaalspoor leidt. Zelf geloovende dat God nooit willekeurig te werk gaat, ook niet handelend naar wat ons dunkt rechtvaardig te zijn, maar met wijze liefde, zoekt hij naar sporen daarvan in Gods antwoord en meent ze gevonden te hebben. Hij vindt er iets van in het vers: Die wolken, lucht en winden Wijst spoor, en loop en baan Zal ook wel wegen vinden Waarop uw voet kan gaan (bl. 38). Wel wordt die waarheid noch in Job noch elders in het O.T. duidelijk aangetroffen, maar men kan ze toch tusschen de regels lezen. Zoo in Gen. 15 : 5, waar Abraham, die geen hoop op de toekomst heeft omdat hij kinderloos is, wordt naar buiten geleid en op de sterren gewezen, met de verzekering: zoo talrijk zal uw nakroost zijn. Ook in Jes. 40 : 26, waar tot het in ballingschap verkeerend en zwaargedrukte Juda wordt gezegd: Heft uw oogen omhoog en ziet wie al deze dingen geschapen heeft. Doch hier staat niets anders dan een belofte en een verwijzing naar Gods macht, juist als in Job; geen spoor van rechtvaardigheid of liefde. Maar Job 38 : 41 dan? Is niet de vraag: Wie beschikt de raaf zijn prooi, wanneer haar jongen tot God roepen en schreeuwen uit gebrek aan voedsel? de meest welsprekende weerlegging van de beschuldiging dat God ongevoelig is? Ja; als men bij de lezing aan Matth. 6 : 16 denkt en het daarnaar verklaart; maar de voorafgaande verzen leeren dat God ook zorgt dat de leeuwen hun prooi krijgen, wanneer hun welpen van honger schreeuwen. Dat is een minder teeder denkbeeld dan de zorg voor vogels en doet besluiten dat er niets in mag gezocht worden dan proeven van Gods macht, waarop het verband duidelijk wijst. Zoo komen wij geen stap nader tot een oplossing.

Om de slotsom van het gedicht te begrijpen moeten wij afzien van elke poging om van uit onze denkwijzen en gevoelens het raadsel op te lossen, en ons duidelijk maken, welk een plaats het bezit en het gebruik van macht oudtijds had, hier en daar nog heeft, in huis, werkplaats, staat, kerk, en het nauw hiermee samenhangend begrip van zonde in een tijd toen onze opvatting van rechtvaardigheid nog niet bestond. Ik mag hierbij wel verwijzen naar een opstel van mijn hand in „Het Christendom dat komt." Jahwe is in het O. T. niet een rechtvaardige vergelder, maar de oppermachtige, die handelt naar zijn welbehagen, en het woord dat wij door „zonde" overzetten had in de talen van Grieken, Romeinen, Israëlieten, ook in de onze, geen zedelijk karakter, maar beteekende: mislukking, misgreep, misdrijf, misdaad; in ons „het is zonde en jammer" leeft die beteekenis nog. De sterke heeft altijd gelijk, want zijn wil is het recht. In Job 9 wordt dit duidelijk geleerd. Daarom wordt de lijder in het gedicht wel geprezen boven zijn vrienden, omdat hij waar was en zij niet, maar gelaakt omdat hij in zijn smart Gods macht en zijn daaruit voortvloeiend recht miskend had.

Ondanks deze misgreep is prof. Bleekers bewerking van Job een kostelijk boek, met kennis van zaken en groote zorgvuldigheid geschreven. Zeer leerzaam is de

lange Inleiding, waarin hij den loop der samenspraken zoo beschrijft dat de kennismaking er mee uitstekend geschikt is om den weg te doen vinden in het uitvoerige gedicht. Voorts krijgen wij een opgave van literatuur, waarin m.i. de titel van de Leidsche vertaling, met verwijzing naar mijn „Textus Hebraici emendationes quibus in V.T. Neerlandice vertendo usi sunt cet.", niet had mogen ontbreken. Een lijst van de in het werk aangehaalde Bijbelplaatsen en een register der behandelde zaken zijn voor hen die Job willen bestudeeren kostelijke hulpmiddelen.

Leiden. H. Oort.

M. Kristensen, Nokkur Blöð úr Hauksbók, et færösk Håndskrift fra o. 1300, undersögt og bestemt med hensyn til dets sprogform. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. IX, 5). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 2.50).

Terwijl tot nu toe enige bladzijden van Hauksbók (pg. 150—177 van de door Finnur Jónsson bezorgde uitgave) golden als een door een Noor gemaakt afschrift naar een gedeeltelik ijslands voorbeeld, tracht Kristensen te bewijzen, dat we hier met het schrift van een bewoner van de Fær-öer te doen hebben. Hij onderwerpt daartoe Nokkur Blöð úr Hauksbók aan een nauwkeurig taalkundig onderzoek, waarbij hij een dankbaar gebruik maakt van Haegstads studiën over noorse dialecten. Ook Kr. meent, dat de afschrijver een ijsl. voorbeeld voor zich had, hij neemt dit zelfs voor het gehele stuk aan, maar dat men tevens allerlei eigenaardige vormen van de schrijver zelf kan ontdekken, die erop wijzen, dat hij Færös sprak. Wanneer zijn uitkomst juist is, kan die belangrijk zijn voor de studie van dit dialect, aangezien we dan een hs. hebben, 100 jaar ouder dan de vroegste Fær. hss., die van ± 1400 zijn. Kr.'s onderzoek is zeer nauwkeurig, maar hier en daar wel wat subtiel. Verschillende taalverschijnselen, in NBl. opgemerkt, komen niet alleen in het Fær., maar dikwijls ook òf in het ijsl. òf in het vastelandsnoors voor. De behandeling van ǫ stemt overeen met noordelike w-noorse dialecten, van de svarabhakti-vocaal met zuidelike, terwijl beide verschijnselen met Færös overeenkomen, zodat Kr. de conclusie trekt, dat de taal van NBl. die van de Færöer is.

Het sterkste argument voor Kr.'s stelling is de behandeling van de svarabhakti-vocaal voor r. Meestal wordt deze in NBl. niet geschreven, een enkele keer wordt ze door u voorgesteld. Vormen als fodr, orostr leren, dat in dit hs. r en ur dezelfde klanken voorstelden; men zou dus mogen aannemen, dat in die woorden, waar r staat en men een svarabhakti-vocaal zou verwachten, deze r als ur gelezen moet worden. In het ijsl. en in zuidelike w-noorse dialecten vindt men deze zelfde behandeling van de svarabhakti-vocaal terug. IJsl. kan het hs. niet zijn, de samenstelling van de inkt bewijst dit o.a., evenmin zo zuidelik w-noors, dat het stamt uit het noorweegse ur-gebied, daartegen spreken weer andere taalverschijnselen. Als verklaring van deze vormen met ur blijft dus alleen over, dat het hs. vaneen Færöer-bewoner is. En al stemt een aantal andere biezonderheden niet met Færös overeen, dan behoeft volgens Kr. dat het bestaan van een Færös afschrijver nog niet te weerspreken, daar o.a. het ijsl. origineel nog invloed kan uitgeoefend hebben. Bedenkelik voor Kr.'s stelling lijkt het nu toch, dat verschillende speciaal Færöse vormen geheel ontbreken, de 1e pers. sing. praes. van sterke w.w. heeft in NBl. nooit een i, metathesis vormen komen niet voor.

Verder dan een mogelikheid voor het bestaan van een Færös afschrijver kunnen we niet aannemen, een noodzakelikheid bestaat er niet en met alle eerbied voor Kr.'s werk, geloof ik toch, dat we voorzichtig moeten zijn, wanneer we uit dit hs. biezonderheden voor het Færös afleiden

Amsterdam. S. A. Krijn.

G. S. Overdiep, Stilistische Studiën I, II. Leiden, Brill. 1926, '27.

In het eerste deel behandelt de Schrijver de zinsvormen in Vondel's Pascha en Lucifer, in het tweede de Woordschikking in Modern Proza. „Doel is de voorloopige afbakening van de hoofdlijnen der ontwikkeling van de Middel- en Nieuwnederlandsche Syntaxis: van de achtereenvolgende „Studiën" zal de volle waarde en strekking pas kunnen blijken bij de samenvatting in een reeks" (p. 2). We zullen dus verstandig doen ons eindoordeel op te schorten, tot de verdere delen, waarnaar we met belangstelling uitzien, verschenen zijn en voorlopig zal ik me beperken tot enkele opmerkingen, die ik bij het lezen van deze studiën maakte. In de *Nieuwe Taalgids* 1925, p. 182 vlg. en 1926, p. 11 vlg. heeft Dr. O. de beginselen van de studie der Syntaxis helder uiteengezet en volgens deze zijn de Studiën bewerkt. Dat de keuze viel op een vergelijking van de zinsvormen in twee werken van Vondel is te begrijpen en toe te juichen, te meer nu het betreft een werk uit V.'s eerste tijd en een uit de laatste, toen zijn talent tot volle rijpheid was gekomen (zie Van Helten, *Vondel's Taal*, Voorbericht p. VI). Heeft de Schrijver echter wel altijd rekening gehouden met de zo verschillende stof, in de „tragecomedie" van 1612 en „het heiligh treurtoneel, dat den hemel afbeelt" van 1654 behandeld en de invloed, die deze kan hebben gehad op de zinsvormen? Dat in Lucifer meer zinnen voorkomen met sterk verzwaarde onderbreking (p. 9) lijkt me niet alleen „nieuwe stijl" (p. 8), maar ook gevolg van het minder verhalende karakter van dit drama; in Pascha is geen gedeelte, waar dit zo sterk zou moeten uitkomen als in Gabriël's toespraak tot de engelen (vs. 202 vlg.) en Lucifer's oppositie tegen Gabriël (vs. 450 vlg.). Dr. O. heeft deze bedenking natuurlik verwacht; p. 40: „Men zou kunnen aanvoeren, dat het Part. praes. gebruikelijker is in de epische schildering dan in het dramatisch betoog. Evenwel, ook in de Aeneïs-vertaling, in epischen stijl dus, vinden we het zelden in de poëtische, daarentegen tallooze malen in de prozaïsche redactie". Ik geloof, dat dit laatste samenhangt met de betekenis van de poëzie in de rederijkerstijd: men stelde zich het vers meer als gesproken woord voor dan het proza. Komt hier ook nog het tijdsverschil in aanmerking? De proza-Virgilius is van 1646, de berijmde van 1660 (zie echter Leendertz, *Leven van Vondel*, p. 344).

In het tweede deel heeft Dr. O. „de diachronistische lijn van onderzoek" voortgezet door de afwijkingen van de normale schikkingen in Van Looy's *Reizen* te beschouwen „in verband met heel den stijl van V. L. en wel met de algemeene kenmerken van zijn hoofdzinconstructies; we dienen te kennen de syntactische voorbeschikking". Naast V. L.'s werk wordt vooral Augusta de Wit's *Godin die Wacht* nader onderzocht.

Zouden de conclusies voor ons niet meer waarde hebben, als b.v. ook een werk uit dezelfde tijd van Herman Robbers vergeleken was? Nu vinden we alleen met een enkel zinnetje vermeld I. Boudier—Bakker en de journalisten De Meester en Brusse.

Hecht Dr. O. niet wat veel waarde aan het ontbreken van de komma in zinnen als: En de galant zitten gaande, keek neer in de erkentelijke oogen (p. 10)? Naast de zinnen, op p. 25, noot 2 vermeld, zijn er uit V. L.'s werk meer vbb. aan te halen, die afwijking in dit opzicht tonen: b.v. *Jaapje*, p. 17: Steunende met haar knokkels op de tafel hief zij zich en schoof dan voorzichtig de ringetjes van het gordijntje dichter bij mekaâr, ibid. p. 58: Dragende de bruinige stokjes op zijn neus en ooren moest Jaapje steeds zijn hoofd wat achterover houden, enz.

Is er niet iets waars in de opmerking van Scharten in *De Gids* 1914, II, 158, die tot uitgangspunt dient? Ik denk hierbij aan de door Dr. O. op p. 41 vermelde „vreemde zin", waarmee te vergelijken zijn uit *Jaapje*: maar dat je nu niet zien door de bloempotten kon, p. 38 en: zijn eigen stijve broekje, hetzelfde wat hij gedragen bij zijn groovader had, in Houtrijk en Polanen, p. 48.

Intussen aanvaarden we dankbaar de conclusie, vermeld II, 45: „terwijl bij Vondel na zijn humanistische scholing een middeleeuwsch restant verdwijnt, herrijst dezelfde vorm bij V. L. spontaan, terwijl normale verschijnselen van den stijl bij V. en de modernen van gelijksoortigen oorsprong en aard blijken te zijn."

Rotterdam. G. Engels.

J. Vles, Le roman picaresque hollandais des XVIIe et XVIIIe siècles et ses modèles espagnols et français. La Haye, Tripplaar. 1926. (Amsterdamsche diss.).

In deze dissertatie wordt als uitgangspunt voor de studie der oorspronkelijke en vertaalde Nederlandsche schelmenromans de Spaansche novela picaresca genomen en ook de Fransche, voor zoover die in het Nederlandsch is nagevolgd.

Het zwaartepunt zou m.i. hebben moeten liggen in de bestudeering der Spaansche werken, die aanleiding tot vertalingen en nabootsingen hebben gegeven; de Nederlandsche lezer moet op de hoogte zijn van de plaats die de schelmenroman in den Spaanschen realistischen roman inneemt en van zijn ontstaan als uiting van cultureelen aard, wil hij het verschil tusschen origineel en bewerking goed kunnen begrijpen. Nu zijn er echter in het eerste hoofdstuk, „Le roman picaresque espagnol", vele leemten, hoezeer verder blijkt, bij de tekstvergelijking, dat de schrijver minutieus is te werk gegaan.

Een eerste bezwaar is dat de in hoofdstuk I aangehaalde *Novelas ejemplares* van Cervantes niet tot het género picaresco behooren, daar zij niet de eigenschappen bezitten, die de pikareske romans kenmerken: zij zijn niet autobiografisch, bevatten geen moreele laagheden, wreedheden worden er niet op cynische wijze verteld, maatschappelijke vernederingen niet met stoïcisme verdragen. Het zijn korte verhaaltjes, die bedoeld zijn als novelas de entretenimiento te dienen, als manifestatie tegen de *Decamerone*. Volgens hetgeen Cervantes zegt in *Don Quijote*, XXII, zou de novela picaresca iets als een levensgeschiedenis zijn, waarvan *Lazarillo de Tormes* het model is. Niets verraadt dat Cervantes iets in het género picaresco geschreven heeft of van plan was te schrijven.

Niets wordt verder gezegd in hoofdstuk I over de evolutie der novela picaresca: deze, als onderdeel van den realistischen roman, blijft niet altijd haar zelfde karakter behouden. Indien de verschillende fazen zoo duidelijk mogelijk gemarkeerd waren geworden, zouden genoemde novelas ejemplares van Cervantes niet bij de pikareske romans zijn ingelijfd. Het verdwijnen van de zes *Novelas ejemplares* brengt ook dat der Hollandsche vertalingen uit hoofdstuk III met zich mede.

Een soortgelijke opmerking kunnen wij maken ten opzichte van *Le Chevalier hypocondriaque* van Duverdier, een parodie op *Don Quijote*. Immers de aanwezigheid van twee schurken, Gandales en Elysée (blz. 162), is geen voldoende reden om dezen roman tot een schelmenroman te stempelen. *Don Clarazel de Gontarnos* moet dus verdwijnen uit de rij der in het Nederlandsch vertaalde schelmenromans. Wil men hem daaronder rekenen, zooals schr. dit doet, dan mag ook het origineel *Le C evalier hypocondriaque* niet onder de Fransche schelmenromans ontbreken; schr. vermeldt dit evenwel niet in hoofdstuk II.

Wat verder meer in het bijzonder *La Vida de Lazarillo de Tormes* betreft blijkt schr. onbekend te zijn met de uitgave van Julio Cejador y Frauca (ed. Lectura, Madrid, 1914). De questie betreffende den onbekenden schrijver van *Lazarillo de Tormes* wordt hier m.i. bevredigend opgelost. Cejador toont aan op betrouwbare gronden, dat Sebastian de Horrozco, schrijver van *El Cancionero*, ook *Lazarillo de Tormes* geschreven heeft, en geleerden van naam als F. Rodríguez Marín en D. A. Bonilla y San Martín hebben hiermede hun instemming betuigd. Het zou zeker ook aanbeveling verdiend hebben een uitgave als die van Cejador af te drukken naast de Fransche of Nederlandsche vertaling, in plaats van een in modern Spaansch, zooals de heer Vles dit doet.

Onvolledig is ook de behandeling van *De Wandelende en Spreeckende Dukaat*. Schr. vermeldt nl. niet dat twee der vijf novellen, waaruit het bestaat, in het Fransch vertaald en gedeeltelijk omgewerkt zijn door Scarron; deze heeft bijvoorbeeld meer den nadruk gelegd op de gierigheid van Don Marcos en meer eenheid in het geheel gebracht door ook de hebzucht oorzaak te doen worden van Don Marcos' dood. Behalve deze bestaat er nog een andere anonyme vertaling, welke de Nederlandsche vertaler, ook blijkens de vele gallicismen, gevolgd heeft. De ontknooping in de Nederlandsche bewerking is echter noch die van het origineel, noch die van Scarron: daar de vertaler het verhaal in de samenstelling van *De Wandelende en Spreeckende Dukaat* heeft ingelascht, heeft hij een overgang moeten bedenken tot het volgende verhaal: De bedrieger Gamara brengt door allerlei leugenachtige berichten Don Marcos ertoe zich op te hangen. De gouverneur van de stad vindt een dukaat in de beurs van Don Marcos en geeft hem ten geschenke aan Elena, de heldin van de volgende novelle, *La Hija de Celestina*. De wijze waarop de overgang tusschen de twee novellen gevormd wordt, is zeer gezocht en niet zeer handig door den Nederlandschen bewerker uitgevoerd.

Haarlem. L. J. van Sluys—Barbiers.

Kleinere Dichtungen Konrads von Würzburg, herausgegeben von **E. Schröder. III: Die Klage der Kunst; Leiche, Lieder und Sprüche.** Berlijn, Weidmann. 1926. (Pr. M. 2.70).

Die Goldene Schmiede des Konrad von Würzburg, herausgegeben von **E. Schröder.** Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1926. (Pr. M. 3.60).

Konrad von Würzburg, Die Legenden: I Silvester; II Alexius, herausgegeben von **P. Gereke.** (Altdeutsche Textbibliothek, begr. von weiland H. Paul, herausgegeben von G. Baesecke, Nr. 19 en Nr. 20). Halle a. d. Saale, Max Niemeyer. 1925/26. (Pr. M. 2.80 en M. 1.80, gekart. M. 3.30 en M. 2.30).

Prof. Schröder uit Göttingen heeft in een lange reeks van jaren voor den belangrijken middelhoogduitschen epigoon Konrad von Würzburg veel en nuttig werk verricht: de Handelingen van het Göttinger Genootschap van Wetenschappen bevatten in de „Studien zu Konrrad von Würzburg" daarvan het resultaat. Vooral de zuiverheid der teksten van den zoo zuiver schrijvenden dichter is hierbij gebaat. Als rijpen oogst van deze werkzaamheid mag men de uitgaven beschouwen, die in vlugge opeenvolging thans verschijnen.

Het Decembernummer 1925 van het Museum kondigde de beide eerste deeltjes van Schröder's „Kleinere Dichtungen Konrads von Würzburg" aan; het derde deeltje bevat behalve de kleine allegorie „von unmiltickeit gein kunstrichen leuten" (Die Klage der Kunst) Konrad's lyrisch oeuvre. Tot dusver waren wij voor de „Leiche, Lieder und Sprüche" op Von der Hagen's „Minnesinger" en de uitgave van Konrad's „Partonopier und Meliur" (benevens andere gedichten) aangewezen, die Bartsch in het jaar 1871, daarbij steunende op de wetenschappelijke nalatenschap van Franz Pfeiffer en Franz Roth, in het licht gaf. Nu is deze uitgave geenszins slecht en de verdiensten, zoowel van Roth als van Bartsch, worden door Schröder volmondig erkend. Toch is een nieuwe editie ten volle gewettigd. In de eerste plaats omdat dit deeltje zonder bezwaar door studenten kan worden aangeschaft, wat met de omvangrijke uitgave van Bartsch niet het geval is. Vooral echter, omdat de gedichten litterairhistorisch bijzonder interessant zijn, zoowel wegens de zorgvuldige taal van den dichter als wegens de voortreffelijke overlevering: tusschen den dichter en het groote liederenhandschrift C, waarin zij bijna alle volledig zijn overgeleverd, ligt wellicht slechts één tusschenschakel. Ten slotte begroeten wij Schröder's uitgave van Konrad's lyriek als een welkome aanwinst, omdat de gedichten zich in dezen vorm zoo aangenaam laten lezen. Ten deele is dit het gevolg van de omstandigheid, dat de taal sterk genormaliseerd is, voor een ander deel van den gelukkigen drukvorm, waarvoor Bartsch den grondslag heeft gelegd. Schröder staat tegenover de overlevering zeer vrij: wanneer in strophe 62 (naar het Heidelberger handschrift) de regel „dur daz ie sin herze tugende verswuor" verbeterd wordt door het reeds bij Bartsch metrisch gecorrigeerde woord „tugend" door „zuht" te vervangen, strekt dit zonder twijfel tot verfraaiing van het vers. Zoowel wat een dergelijke correctie als wat de sterke normaliseering van de taal betreft, is de autoriteit van Schröder noodig om over philologische bezwaren heen te helpen.

Als een nog verder gaande concessie aan een smaakvol uiterlijk en een aangenaam leesbaren tekst mag men de uitgave van het Maria-gedicht „Die Goldene Schmiede" beschouwen, die Schröder bij Vandenhoeck & Ruprecht in het licht gaf. Hier blijft de critische tekst zelfs zonder wetenschappelijke verantwoording, terwijl voor den druk een vette oud-duitsche letter met een kleurige initiaal werd gekozen, om zoodoende het beeld van het origineel te benaderen. In een bevalligen omslag met zwart- en rooddruk gekaft, is daardoor een boekje ontstaan van geheel eigen bekoring. Het is zeker een teeken des tijds, dat een streng philoloog op deze wijze den weg zoekt tot het hart van zijn volk. Wij wenschen de uitgave de lezers toe, die uitgevers en redacteur met recht mogen verwachten.

Schröder's invloed is eveneens in de beide nummers van de „Altdeutsche Textbibliothek" te bespeuren, waarmede Paul Gereke, die reeds een aantal jaren geleden den „Engelhard" opnieuw in het licht gaf, de literatuur over Konrad von Würzburg verrijkt. De legende van paus Silvester met haar verheerlijking van de zege van het christendom over heidenen en joden vormt den inhoud van het eerste deeltje, die van den resigneerenden Alexius die van het tweede. Van den Silvester bestond tot dusver alleen de uitgave van Wilhelm Grimm uit het jaar 1841, de Alexius, omstreeks dienzelfden tijd door Maszmann en een kleine twintig jaar later opnieuw door Haupt uitgegeven, was ruimer toegankelijk in de editie van R. Henczynski (Berlijn 1898). Beide legenden vormen thans een geschikte lectuur bij het academisch onderwijs, waaraan eerlang ook de derde legende, die van den martelaar Pantaleon, moge worden toegevoegd.

Amsterdam. J. H. Scholte.

A. Götze, Frühneuhochdeutsches Lesebuch. Zweite vermehrte Auflage. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1925. (Pr. M. 6, geb. 8).

Tweeërlei taak stelt zich de schrijver volgens het voorwoord: 1°. den beginneling in te leiden in het Vroegnieuwhoogduitsch; 2°. den dialectischen rijkdom en de taalontwikkeling van het geheele tijdvak op de verschillende literatuurgebieden te laten zien.

Het eerste kan den schrijver gelukken. Het boek biedt een overvloed van teksten uit de meest verschillende gebieden: het literaire proza, de officieele en de handelstaal, de geleerdentaal, die tot nu toe slechts zeer moeilijk in dezen vorm bijeen te verkrijgen waren. Ieder, die zich met dezen tijd heeft bezig gehouden, zal Götze's werk in dit opzicht zeer waardeeren.

Of hem echter het tweede deel van z'n taak is gelukt, moet ik betwijfelen. Is het „überhaupt" mogelijk in zoo'n klein bestek de taalontwikkeling op de verschillende literatuurgebieden mogelijk te maken? Wie zich in het boek verdiept met de bedoeling zijn inzicht in cultuur- en taalhistorische problemen van dien tijd te verhelderen, zal eenigszins teleurgesteld zijn. Ten eerste moesten dan de locale schrijftalen in proeven uit denzelfden tijd naast elkander voorkomen en na zooveel mogelijk gelijke perioden telkens herhaald worden. Ten tweede was het noodig de schrijftalen van de meest verschillende gebieden te behandelen. Noch het een, noch het ander heeft Götze gedaan. De verschillende gebieden zijn niet in dezelfde mate vertegenwoordigd. Direct valt het op, dat het Oberdeutsch-bayerische gebied stiefmoederlijk behandeld is. Verschillende teksten uit dit gebied zijn voor den tijd, dat het Oberdeutsch er grooten invloed op de keizerlijke kanselarijtaal heeft, onmisbaar. Het sterkst vertegenwoordigd

zijn die gebieden, waar die Nhd. diphthongeering nog niet is doorgedrongen, vooral het Zuidwesten. Van de 38 stukken komen er 11 uit Straatsburg en Bazel, en 4 uit Zwitserland.

Voor den beginneling zijn de geographische namen in het voorwoord op blz. IV gevaarlijk. Neem bijv. Neurenberg. Neurenberg is vertegenwoordigd: 1°. door een oorkonde van Karel V uit het jaar 1522. Dit stuk is wel geschreven in Neurenberg, heeft echter met de Neurenbergsche schrijftaal niets te maken, daar de keizer zijn eigen kanselarijschrijvers meebracht; 2°. door Eybs „Ehebüchlein das Lob der Frauen" in den druk van Anton Koberger in Neurenberg (1472), in welk boekje wij echter de taal van den Mittelfrank Eyb vinden vermengd met die van den Neurenberger zetter en drukker; 3°. door Hans Folz, die uit Worms komt en door Hans Sachs' prozageschrift: ‚Disputation zwischen einem Chorherrn und Schuhmacher", maar naar een Bamberger druk. Hoe krijgt men op deze wijze een voorstelling van de Neurenbergsche schrijftaal? Hier was een betere keus gemakkelijk mogelijk geweest.

Om de kanselarijtaal van Frederik III aanschouwelijk te maken is slechts één oorkonde opgenomen, een stuk uit Wiener-Neustadt van 1441. Het is echter zeer de vraag, of deze brief van de keizerlijke kanselarij afkomstig is. Het stuk draagt als onderteekenaar den naam „Conradus prepositus Wienn. Cancellarius". Deze Conradus was Conrad Czeidlacher, proost aan de St. Stefanuskerk in Weenen. Deze proost was echter kanselier van de Oostenrijksche en niet van de keizerlijke kanselarij. De brief moet uit de eigen kanselarij van Frederik III afkomstig zijn, vertoont dan ook in het geheel niet de eigenaardigheden van de keizerlijke kanselarijtaal uit dien tijd, maar die van het Weensche schrijfdialect. Tot 1448 staat de kanselarij van den keizer door den overgang van het kanselarijpersoneel van keizer Sigismund in de kanselarijen van Albrecht en Frederik, sterk onder Middelduitschen invloed. Om een beeld van de kanselarijtaal van dezen keizer te geven zijn minstens noodig twee oorkonden, één uit den tijd van Caspar Schlick, dus tot 1448 en één uit de jaren na '48, wanneer het Oostenrijksche contingent onder de kanselarijschrijvers de meerderheid vormt.

Als proeve van de Keursaksische kanselarijtaal wordt een eigenhandige brief van keurvorst Frederik van Saksen van het jaar 1525 gegeven. Deze brief is overgenomen uit Förstemanns „Neues Urkundenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirchenreformation" I (1842). Dat wij in Frederiks particulier schrijven niet met de eigenlijke Keursaksische kanselarijtaal te doen hebben, bewijst een vergelijking met de niet-eigenhandige brieven van Frederik in hetzelfde hoofdstuk bij Förstemann. De kanselarijsecretaris verandert voortdurend Frederiks eigen taal.

Een kleinigheid! Blz. 25 „Anton Koberger in Augsburg", moet zeker „in Nürnberg" zijn.

Over het geheel genomen is echter het Lesebuch een werk, ook in zijn nieuwen vorm, dat we zeer waardeeren kunnen, maar met het oog op „Anfänger". De tweede druk, die met elf teksten vermeerderd is, biedt met het „Frühneuhochdeutsche Glossar" van denzelfden schrijver een voortreffelijk middel ter inleiding in het Vroegnieuwhoogduitsch.

's-Gravenhage. D. G. Noordijk.

Th. DeCoursey Ruth, The problem of Claudius. Some aspects of a Character Study. Baltimore, The Lord Baltimore Press. (Dissertatie van de Johns Hopkins University, van 1916).

Het probleem in deze dissertatie behandeld is dit: welke is de ziekte of ziekelijke lichaamstoestand, die de zonderlinge eigenaardigheden in het karakter en de gedragingen van keizer Claudius verklaart.

De schrijver bespreekt eerst, zeer nauwkeurig, alles wat wij van Claudius' persoonlijkheid, physiek en psychisch, uit de oude schrijvers weten, in de hoofdstukken 1—6 (*Physical Characteristics*; *Sexual Instinct and Relations*; *Timidity or Cowardice*; *Meteoria*; *Cruelty*; *Humanity*), om in het zevende hoofdstuk zijn diagnose te stellen: *Diagnosis and Conclusion*. In de beschrijvende capita valt de zakelijke en verstandige kenschetsing van Claudius' persoonlijkheid te roemen. Alleen als voor de beschrijving van 's keizers uiterlijk ook Malalas wordt te hulp geroepen, mag vermoed worden dat de heer Ruth uit de tweede hand citeert en hijzelf de zotte persoonsbeschrijvingen van den Syrischen rhetor nooit onder de oogen heeft gehad. Het zesde hoofdstuk stelt dan de diagnose: infantiele diplegie. Een ieder zal wel met den schrijver meegaan als hij idiotisme, imbecillitas, cretinisme, zwakzinnigheid (alles in strikt medischen zin genomen) verwerpt, schoon niet weinig historici deze termen gebruiken, eveneens waanzin, dementia paralytica enz. uitgesloten acht.

In hoeverre hijzelf met zijn diagnose gelijk heeft mogen de medici beoordeelen. Maar voor zooverre hij ook als grond voor zijn opvatting zijne meening laat gelden dat Claudius een zevenmaandsch kind zou geweest zijn, geloof ik dat zijn argumentatie zwak staat. Noch Seneca's *nemo enim umquam illum natum putavit*, noch het wreede woord van Claudius' moeder Antonia, die *portentum eum hominis dictitabat nec absolutum a natura, sed tantum incohatum* zijn daarvan een bewijs, en wel allerminst de omstandigheid dat hij geboren is te Lyon op den dag van de inwijding van de *ara Romae et Augusti*, waarbij zijn vader Drusus, de stadhouder, aanwezig moet geweest zijn. De drukten, aan dit feest verbonden, zouden de te vroege bevalling van zijne moeder veroorzaakt hebben!

Rossinière. U. Ph. Boissevain.

J. H. Gosses, Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ƒ 5.50).

Een nieuw boek van prof. Gosses brengt altijd eene serie aangename verrassingen. Uit bronnen, die, naar men meende, reeds lang uitgeput waren, weet hij nog allerlei te voorschijn te brengen, wat men er vóór hem niet in had gevonden, maar waarvan men meestal, na zijne toelichting gelezen te hebben, de juistheid of althans de hooge waarschijnlijkheid moet erkennen. Zoo vergaat het den lezer ook bij het boek, waarvan de titel hierboven afgeschreven is.

Deze onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland beginnen met enkele opmerkingen over de ministerialen en dienstlieden, die doen uitkomen, dat er naast de enkele aanzienlijke families, die uit de ministerialen waren voortgekomen [1]), vele andere geslachten

[1]) De schrijver haalt als voorbeeld de Van Assendelfts aan; zie echter hetgeen de heer W. A. Beelaerts van Blokland daarover geschreven heeft: Maandblad „De Nederlandsche Leeuw" van Mei 1922.

van dienstlieden bestonden, die tot den boerenstand gerekend moeten worden. Dr. Gosses polemiseert hier niet zonder succes tegen de meerendeels Duitsche schrijvers, die van die lagere ministerialen niet weten willen en het woord „dienstman" als een eeretitel opvatten. Ik geloof, dat onze schrijver zijn pleit gewonnen heeft; maar als hij eens over de grenzen van Holland was gegaan of desnoods nog binnen de grens te IJselstein was gebleven, dan zou hij datzelfde hooghouden van den titel dienstman in het over het geheele Nedersticht verspreide vordelrecht hebben teruggevonden. (Muller, De Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. Inleiding blz. 395.)

Op het platteland van Holland woonden dus vrijen en dienstlieden, samengevat onder den naam huislieden, bijeen. Men heeft hen te onderscheiden van de welgeborenen, die ook voor een groot deel tot het boerenbedrijf waren overgegaan, maar die toch tot een anderen stand dan de huislieden behoorden en tegenover hen gesteld werden. Nagegaan wordt nu, welken invloed deze onderscheiding op de rechten en plichten der grafelijke onderdanen had. Aan de oude jaarbede, welker ontstaan m.i. met goed recht afgeleid wordt uit den landsheerlijken plicht om recht en justitie te administreeren, waarvoor den graaf oorspronkelijk vrijwillig eene vergoeding werd toegekend, die later op eene vast bedrag per jaar bepaald werd, waren alleen de huislieden, behalve misschien de dienstlieden van andere heeren dan den graaf zelf, onderworpen. De heervaart daarentegen drukte zoowel op de welgeborenen als op de huislieden, ja, zelfs sterker op de eerstgenoemden, die zelfstandig hadden op te komen, terwijl de huislieden dorps- of parochiegewijs werden opgeroepen volgens de taxaties dier districten op koggen en riemtalen. Toen dus de beden op den grondslag der riemtalen geheven werden, stonden de welgeborenen daarbuiten. Eerst later worden ook de welgeborenen in de beden, die toen naar de schildtalen geheven werden, begrepen [1]). Met een scherpzinnig betoog brengt dr. Gosses deze inrichting, nl. heervaart als dienst te water, op den tijd der Noorsche overheersching terug.

Niet geheel eens ben ik het met wat de schrijver omtrent de rechterlijke organisatie in verband met het standsonderscheid tusschen welgeborenen en huislieden aanvoert. Men heeft — hieromtrent bestaat geen verschil van gevoelen — te onderscheiden tusschen het baljuwsgerecht en het schoutengerecht. Het eerste, dat gewoonlijk een groot district, eene oude gouw, omvat, wordt gevormd door baljuw met welgeboren mannen. Het spreekt recht in alle zaken, waarin welgeborenen betrokken zijn, en bovendien over alle crimineele en de belangrijkere civiele eischen, ook al zijn die tegen huislieden gericht. Het schepengerecht daarentegen, dat gewoonlijk slechts voor één kerkdorp of ééne parochie competent is, behandelt uitsluitend civiele zaken, waarin huislieden betrokken zijn, zoo het onderwerp der procedure een zeker bedrag niet te boven gaat. Naast den schout spraken oorspronkelijk al de buren, of de asega met consent der buren, later de speciaal benoemde schepenen of gezworenen recht. De schrijver meent nu — en dat ben ik niet met hem eens — dat de schoutengerechten de oudste en oorspronkelijke instelling uitmaken, en dat later het hoogere baljuwsgerecht is ingesteld voor de zaken, die de landsheer zich had voorbehouden. Hij beroept zich voor die opvatting op de toestanden in Friesland, waar het schoutengerecht ongetwijfeld het normale gerecht was, en het gravengerecht, voor zooverre het nog bestond, uitzondering. Maar in Friesland kwam de graaf, die buitenslands woonde, slechts enkele weken in het jaar over om recht te spreken, en verdween het grafelijke ambt later zelfs geheel; de grootere ontwikkeling, waartoe het schoutengerecht daar kwam, is dus begrijpelijk. Ook omvatten in Friesland de schoutambten meestal verscheidene kerkdorpen. Het schijnt mij dus gewaagd de Friesche toestanden ook op Holland, al was de bevolking er van ouds van Friesche herkomst, toe te passen. Zoo de schrijver de toestanden in het Nijmeegsche kwartier van Gelderland ter vergelijking had gebezigd, dan zou hij daar juist het omgekeerde hebben gezien. Daar zijn de groote gerechten onder den ambtman de regel en de dagelijksche gerechten zijn daarnaast en daaronder eerst in veel later tijd opgekomen. In het algemeen is het jammer, dat de heer Gosses, die nu reeds over de rechterlijke organisatie in Zeeland en in Holland gehandeld heeft, niet liever — volgens het recept van prof. Fockema Andreae — begonnen is met de bestudeering der oostelijke provincies, waar de rechtspraak zich later ontwikkeld heeft en waar men in den historischen tijd, waaruit ons oorkonden bewaard zijn, op het gebied der rechterlijke organisatie toestanden aantreft, die in Holland in den documentairen tijd niet meer voorkomen. Trouwens ook uit het Hollandsche recht zelf is, meen ik, wel te concludeeren tot de oorspronkelijkheid van het baljuwsgerecht. Zoo althans laat zich m. i. het best verklaren, dat de huislieden, gelijk de schrijver (blz. 107—108) zelf opmerkt, ook voor het baljuwsgerecht gedaagd kunnen worden.

In het laatste gedeelte van zijn boek bespreekt prof. Gosses dan de censuales (d.i. tynsplichtigen, niet hoorigen), de keurmedigen, de wijze waarop de edelheid vererfde (in den manstam), het leveren van bewijs van edelheid, de versmelting van welgeborenen en huislieden (het laatst in Kennemerland) en in het algemeen het te niet gaan van het oude standsonderscheid ook bij bede en heervaart, om ten slotte een historisch overzicht te geven van de opvattingen, die sinds Hugo de Groot over de oude standen in Holland hebben geheerscht.

Prof. Gosses zou prof. Gosses niet zijn, als hij ook in dit werk niet eenige termen wist te verklaren en daardoor nieuw licht te verspreiden over duistere punten. Vroeger heeft hij zoo „landzaken" toegelicht, thans geeft hij o.a. eene verklaring van de uitdrukkingen „gewaarde rechter" (blz. 105), „landwinninge" of „landgifte" (blz. 146), „op rekening gaan" (blz. 161) etc.

Waarlijk ook dit geschrift bevat veel nieuws voor ieder, die zich met het middeleeuwsche tijdperk onzer historie bezig houdt.

's-Gravenhage. R. Fruin.

K. Kundsin, Topologische Ueberlieferungsstoffe im Johannes-evangelium. (Forschungen z. Relig. u. Lit. des A. u. N. T.N.F. 22). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1925. (Pr. 4 M.).

Het is een eigenaardigheid van het vierde evangelie, dat het bijna alle verhalen nauwkeurig localiseert.

[1]) Ik vestig hier ook de aandacht op hetgeen wordt medegedeeld over het hooren van de gemeenten, d.i. de bevolking van het platteland, over de heffing van beden en andere regeeringsmaatregelen.

Ofschoon omtrent de identificeering van verscheidene plaatsen, die in Joh. genoemd worden, nog niet volle eenstemmigheid heerscht, krijgt men toch den indruk, dat deze localiseeringen niet op fantasie berusten, maar op echte aardrijkskunde, en dus „werkelijkheidskarakter" dragen en een bepaalde topografische traditie veronderstellen. Dit erkennende en tevens de moderne critiek op de johanneïsche overlevering aanvaardende, tracht de schrijver van dit boek, hoogleeraar te Riga, den oorsprong van deze topologische stofvorming te verklaren. Hij meent, dat wij hier te doen hebben met een soort van christelijk-palestijnsche aetiologie: de verhalen over de daden en redevoeringen van Jezus, op bepaalde plaatsen gelocaliseerd, weerspiegelen gebeurtenissen uit de oudste christelijke zendings- en gemeentegeschiedenis. Zoo doelen b.v. de scènes waar Johannes de dooper optreedt op botsingen tusschen doopergemeenten en christelijke gemeenten in de daargenoemde plaatsen (Bethanië, Aenon etc.). Het verhaal van Lazarus gaat terug op oude familietradities die in Bethanië gelocaliseerd waren. Joh. 6 (rede in Capernaum) doelt op een strijd die onder de Christenen te Capernaum gevoerd werd over het sacramentalisme, Joh. 4 op bepaalde voorgangers uit de geschiedenis der zending in Samarië.

Als heuristisch principe lijkt mij deze nieuwe aetiologische verklaring zeer belangrijk, en voor sommige perikopen zelfs aannemelijk. Niet elke toepassing dunkt mij gelukkig. Of Kana, Bethesda en Siloah ook in de gemeentegeschiedenis eene rol gespeeld hebben, is voor mij twijfelachtig. Wat ter verklaring van Joh. 11 gezegd wordt, is in ieder geval nog niet voldoende, om den oorsprong dezer legende begrijpelijk te maken.

Van belang zijn ook de sporen van „kultaetiologische Stoffgestaltung", die de s. in Joh. meent te kunnen waarnemen. Terecht ziet hij in het verhaal van de voetwassching het bericht van de stichting van een zinrijke handeling, die om hare sacramenteele en moreele beteekenis ter navolging aanbevolen wordt. Ook de scène waar Jezus door aanblazen den geest overdraagt (Joh. 20, 21 vv.) kan de legitimeering van een cultische gewoonte beoogen. Dat echter met het Kanawonder bedoeld is, tegenover de „Aquarii" het gebruik van wijn bij de eucharistie te verordenen, dunkt mij onwaarschijnlijk.

Leiden. H. Windisch.

Hugo Koch, Cyprianische Untersuchungen. Bonn, Marcus und Weber. 1926. (Pr. M. 18.)

Door Karl Holl en Lietzmann worden uitgegeven „Arbeiten zur Kirchengeschichte". In die reeks zijn verschenen: „Petrus und Paulus in Rom", van Hans Lietzmann; „Luther und Böhme", van Heinrich Bornkamm; „Die Rechtfertigungslehre auf dem Tridentinischen Koncil", van Hans Rückert; en, terwijl nog een viertal in voorbereiding is, „Cyprianische Untersuchungen", van Hugo Koch.

Dit laatste werk werd mij toegezonden „ter aankondiging", gelukkig niet „ter beoordeeling". Deze toch komt slechts een specialiteit in Cyprianus toe. Het boek is opgedragen van Karl Holl, ter gelegenheid van diens zestigsten verjaardag. In de Voorrede verhaalt de schrijver de lotgevallen van zijn arbeid. Zijn veelomvattende studiën hadden te kampen met oorlogsbezwaren en leden dientengevolge aan verbrokkeling. In allerlei tijdschriften en „Festgaben" vonden artikelen van zijne hand een onderdak. Zoo: „Eine altchristliche Briefgeschichte", „Kirche und Auserwählung beim hl. Cyprian", „Die karthagische Ketzertaufsynode vom 1 September 246", „Die Abfassungszeit des Liber de Rebaptismate", „Zum novatianischen Schrif tum", „Zur Schrift adversus aleatores". Het vereenigd uitkomen der „Cyprianische Untersuchungen" dankte de schrijver „dem freundlichen Entgegenkommen der beiden Herausgeber der „Arbeiten zur Kirchengeschichte"."

Wat nu de bedoelde uitgave betreft, het werk omvat bijna vijfhonderd compres bedrukte bladzijden. Het behandelt de „Abfassungszeit" der meeste geschriften van Cyprianus. Van „Quod idola dii non sint" handhaaft het de echtheid. Een viertal pseudo-Cyprianische geschriften komt ter sprake. Desgelijks Cyprianus' verhouding tot Seneca en die tot Apulejus. Ook behandelt het de „Bussfrage bei Cyprián". Tezamen een twaalftal capita, aangevuld veelal met „Anhänge" en „Nachträge". Een respectabel werk wat de massiviteit aangaat, niet te waardeeren bij vluchtig overzicht. Als de schrijver aan de beide uitgevers zijn dank betuigt voor hun gastvrije opname in hunne serie, dan laat hij er op volgen: „Es würde mich freuen, wenn auch die Wissenschaft einigermassen Anlass fände, sich diesem Danke anzuschliessen". In dezen hebben wij goeden moed.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

K. Th. Preuss, Forschungsreise zu den Kágaba. Beobachtungen, Textaufnahmen und sprachliche Studien bei einem Indianerstamme in Kolumbien, Südamerika. Mit 31 Abbildungen auf Tafeln. St. Gabriel—Mödling bei Wien. Administration des „Anthropos". 1926. (Pr. M. 20).

Dit nieuwe, aan de nagedachtenis van Adolf Bastian gewijde, werk van Prof. Preuss, dat ons inderdaad het Kágaba-volk als „künstlerisches Ganzes" doet beleven, is een waardige tegenhanger van diens „Religion und Mythologie der Uitoto". Het valt in drie gedeelten, waarvan het eerste de reisbeschrijving en de ethnografische resultaten bevat, het tweede de teksten met interlineaire en vrijere vertaling geeft, het derde de grammatica van het Kágaba behandelt. Als aanhangsel zal nog een Kágaba-Duitsch woordenboek verschijnen.

De Kágaba hebben ten gevolge van hun afzondering in het hooge bergland, omsloten door een gordel van oerwoud, een zeer eigenaardige, in hooge mate archaische, cultuur ontwikkeld en bewaard. Oorspronkelijk kenden zij geen andere hoofdelingen dan de priesters. Zij vereeren verschillende natuurdaemonen, niet met gebed en offer, maar hoofdzakelijk met gezang en dans. Alleen tot de Almoeder, een vrouwelijk geconcipieerde „hoogste godheid", wordt een enkele maal gebeden. Een belangrijke rol als voorbehoedmiddel tegen onheil speelt de biecht, oorspronkelijk uitsluitend van sexueele overtredingen, omdat zij als magisch-gevaarlijk voor de gemeenschap worden beschouwd. De Kágaba-priesters denken bij hun religieuze verrichtingen ook aan het welzijn van de andere volken, hun „jongere broeders". Behalve gezang en dans hebben de Kágaba ook een ceremonieel met al of niet tot grof poeder gestampte steentjes, tot genezing of beveiliging van personen en huisdieren, tot wijding van een huis, een dorp, een aanplanting, tot afwe-

ring van een gevaarlijken doode, enz. De steentjes zijn doorboord („vrouwelijk"), als de ceremonie ten bate van vrouwelijke personen plaats heeft. De drie groote feesten der Kágaba vallen respectievelijk in Maart, September, November-December. Het Maart-feest beoogt bescherming door de zon tegen ziekte voor den komenden regentijd en daarnevens nog een korte verlenging van den drogen tijd om den veldarbeid ten einde te brengen. De bedoeling van het September-feest is regen en wind voor het gedijen der veldvruchten te regelen en de dieren daarvan af te weren. Het December-feest heeft betrekking op de komst van den drogen tijd, op de oogst zelf en allerlei werk, dat in den drogen tijd wordt verricht. De Kágaba vallen — afgezien van de vier zoogenaamde „vrouwengeslachten", die alleen schematische waarde hebben — in vier geslachten, waaraan geen exogame huwelijksbeperkingen verbonden zijn. Maar broeder en zuster, oom en nicht, tante en neef mogen niet met elkaar trouwen. De man trouwt zoo goed als altijd in hetzelfde dorp, omdat hij anders volgens het gebruik in het dorp van zijn vrouw moet gaan wonen. Man en vrouw wonen in verschillende hutten; de bijslaap heeft in de aanplanting plaats. De „tempel" van den priester dient tegelijk als beraadslagings- en verblijfplaats der mannen, terwijl de „tempel" der priestersvrouw tot zekere hoogte in de behoefte van een gemeenschappelijk vrouwenhuis voorziet. Op sexueel gebied treft ons de merkwaardige, met al onze verwachtingen van een „schoonvader-taboe" spottende gewoonte, dat de schoondochter den schoonvader tot den bijslaap uitnoodigt als vergoeding daarvoor, dat hij zijn zoon godsdienstige ceremoniën heeft geleerd. Tot afwering van haar dooden echtgenoot moet de weduwe in den nacht na diens overlijden met een door den priester aangewezen jongen man den bijslaap verrichten.

Het belangrijkste deel van het boek vormen de teksten, deels mythische vertellingen, deels gezangen (of liever gezegd, traditioneele inhoudsopgaven in proza der „Lieder ohne Worte"), en formulieren. Het zondvloedverhaal (p. 146—148) is van onmiskenbaar Bijbelschen oorsprong. Betrekkelijk jong is uit den aard der zaak ook de overlevering omtrent de invoering van ijzeren wapenen en gereedschappen (p. 150—153). In zijn geheel geïmporteerd is het sprookje van den aap en het konijn (p. 342—349). Maar in het algemeen zijn de mythische verhalen der Kágaba echte oorkonden van oud-Indiaansche geestes- en gemoedsgesteldheid, niet hoog genoeg te taxeeren bouwstoffen voor eene toekomstige cultuurgeschiedenis der Nieuwe Wereld.

Het Kaugian, de tot den Chibcha-taalstam behoorende taal der Kágaba, heeft een tamelijk rijk klankstelsel. De vorming der nomina heeft in het algemeen door suffixen plaats, maar er zijn ook enkele nomen-vormende praefixen. Tusschen afleiding en samenstelling is niet altijd een scherpe grens te trekken. Het bepalende lid gaat in de nominale samenstelling aan het bepaalde vooraf. Gewoonlijk staat ook het adjectief vóór het substantief, maar het tegenovergestelde is geenszins ongehoord. De eenige door een suffix gekenmerkte naamvalsvorm is de aan zijn regens voorafgaande genitief, die echter ook praedicatief gebruikt kan worden. Bij het meervoud komt niet zelden het verschil van „levend" en „levenloos" op den voorgrond. Ook vinden wij, wat den numerus betreft, somtijds congruentie van substantief en adjectief. Er zijn vooraan geplaatste bepalende en onbepaalde lidwoorden. De possessieve flexie is praefigeerend, maar bij de vervreemdbare possessie hebben de voorgevoegde pronominale elementen hun zelfstandigheid, naar het schijnt, niet verloren. Het verbaalsysteem is vrij gecompliceerd en tot zekere hoogte incorporeerend. Opmerkelijk is de aanwezigheid van talrijke praeverbia. Er zijn middelen om tempus en aspect aan te duiden.

Door de toevoeging van een goed register wordt de bruikbaarheid van het uitnemende werk aanmerkelijk verhoogd. De op 15 platen gerangschikte afbeeldingen maken ons veel aanschouwelijk.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

SCHOOLBOEKEN.

Th. A. Verdenius en **B. E. Bouwman, Vertalingen in en uit het Duitsch.** 2e dr. Groningen, Wolters. 1926. (Pr. *f* 2.40.)

De 2e druk van bovengenoemd werkje verschilt zeer veel van den vorigen. Terwijl de 1e druk alleen vertaalstof bood, zijn nu de Hollandsch-Duitsche vertalingen voorzien van aanteekeningen onder aan de bladzijde, terwijl het boek tevens verrijkt is met een „Anhang", waarin naast grammaticale ook idiomatische kwesties behandeld worden. Wanneer ik zei, dat het boek met dezen „Anhang" verrijkt is, geloof ik niet te veel gezegd te hebben. Het is den schrijvers gelukt zeer beknopt, maar zeer overzichtelijk, het fijne onderscheid tusschen verschillende synoniemen, dat dikwijls o zoo moeilijk onder woorden te brengen is, den lezer duidelijk te maken. Vooral ook het even aangeven van de tegenstelling b.v. der Kluge—der Dumme, der Weise—der Tor lijkt mij zeer practisch.

Zijn nu de opmerkingen onder aan de bladzijde ook als aanwinst te beschouwen? Deze vraag kan m.i. zoowel bevestigend als ontkennend beantwoord worden. Het vertalen wordt er door vereenvoudigd. De leerling vindt het juiste woord onderaan de bladzijde en wordt door korte vragen op zeer veel dingen, die voor hem van belang zijn, opmerkzaam gemaakt. Bovendien wordt hem ook weer een hoeveelheid Idioom geboden. Daar staat echter tegenover, dat vroeger de leerling meer moest nadenken, meer dat, wat hij in het woordenboek vond, moest toetsen aan zijn taalgevoel. Niettemin geloof ik, dat ook deze 2e druk, voor de voor L. O. of M. O. studeerenden van zeer groot nut zal blijken te zijn.

Woerden. H. Stotijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In het Museum XXXIII, no. 1, no. 5, no. 8, XXXIV, no. 2 en no. 7 werd het Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, von Preuschen-Bauer aangekondigd en geprezen. Tans is verschenen de zevende aflevering (μᾶλλον tot ὀμνύω). Men weet dat A. Töpelmann in Giessen deze „vollständig neu bearbeitete" uitgave van E. Preuschen's bekend Woordenboek heeft ondernomen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Taalg., XXI, 3: Ph. J. Simons, Grote stijl. — R. Kuitert, De Ndl. taal bij de onderwijzerseks. (slot). — A. A. Verdenius, Bredero's Sp. Brab., vs. 5. — C. B. v. Haeringen, Relict of ontlening? — J. W. Muller, Nogmaals de beleefdheidsvorm u. — W. de Vries, Het mv. op -s. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Eng. Stud. IX, 3: P. Roorda, Dutch and Engl. Intonation. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Synt. — Rev. — Bibliogr.

Leuv. Bijdr., XVIII, 4: D. A. Stracke, Over Beatrijs, II. — L. Goemans, A propos d'un passage obscur de Pascal. — J. Gessler, Over oude Woorden en Uitdr., I.
Id., Bijbl., XVIII, 4: L. Grootaers, Zuidndl. Dialectonderz. — Boekbeoord. — Kleine Aank. — Kron. — Uit de Skand. Tijdschr. — Inh. v. Tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Studien, CVII, Juni: Aloysiusnummer.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van den Borne, Minderbroedersorde: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Eekhof).
Brom, Romantiek en Katholicisme: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Zijderveld).
Brugmans, Engelsche rijk: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Eitje).
Duff et Kaan, Uriel da Costa: Rev. Crit. 1927, n°. 3 (Loisy).
Elias, Schetsen, IV: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Warnsinck).
Fischer, Ned. Volk: Studiën, CVII, Mei (Reichling).
De Groot, Shakespeare, Caesar: Anglia, Beibl. XXXVIII, n°. 4 (Deckner).
Grootaers en Kloeke, Handl. Dialectonderz.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 4 (Leenen).
De Haas, Bossche scholen: Tijdschr. v. Gesch. 42.2, (E. van Gelder).
Van Heynsbergen, Rechtswetenschap: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Vrij).
De Jager, De Roovere: N.Taalg. XXI, n°. 3 (de Vooys).
Kramers-Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 4 (Logeman).
Kruisinga, Grammar of Mod. Dutch: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVIII, n°. 4 (Logeman). — Handbook of Engl. I, II 1—3: D.Lit.Ztg. 1927, n°. 19 (Luick).
De Leeuw, Painansch Contract: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Terpstra).
Van de Linde, De grondlegger van de gewetensvrijheid: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (E. van Gelder).
Recueil des Instructions, Hollande: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Manger).
Van Rhijn, Onderw. v. Jezus: Studiën, CVII, Mei (Kroon).
Seignobos—Romein, De Middeleeuwen: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Tenhaeff).
Den Tex, Locke en Spinoza: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (E. van Gelder).
Unger, Middelburg: Tijdschr. v. Gesch. 42, 2 (Gosses).
Wumkes, Bodders: N.Taalg. XXI, n°. 3 (Haantjes).

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M''., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

34ste Jaargang. N°. 11-12 Aug.-Sept. 1927.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Gerlacus Royen, De jongere veranderingen van het Indogermaanse nominale drieklassensysteem. 's-Hertogenbosch-Antwerpen, L. C. G. Malmberg. 1926. (Leidsche diss.). (Pr. ƒ 2.50).

Dit akademisch proefschrift is slechts een klein deel van een uitgebreid werk over de nominale classificatie (het zoogenaamde „grammatische geslacht") in het Indogermaansch, dat eerlang in de Anthropos-bibliotheek, die door Pater Wilhelm Schmidt te S. Gabriel bij Mödling wordt uitgegeven, zal verschijnen. Dat werk zal over nagenoeg alles wat op die zoo raadselachtige groepeering der nomina in drie klassen betrekking heeft, voorlichting geven. Het zal ongetwijfeld een stap nader brengen tot een onbevooroordeeld inzicht in de veranderingsgeschiedenis dier groepeering. Dit zien wij reeds uit de thans als dissertatie gepubliceerde hoofdstukken over syncretizeering der Indogermaansche „driedeeling" en nieuwe groepeeringen in het Indogermaansch met een inleiding, waarin de inhoud van het geheel kort wordt samengevat. Door zijn kortheid is het résumé soms niet geheel duidelijk. Zoo lijkt b.v. de vermelding van het Ojibway onder de talen met een groot aantal nominale klassen (p. 19) eerst wat bevreemdend, daar het immers evenals alle andere Algonkin-dialecten het tweeklassensysteem van „levend" en „levenloos" vertoont. Pater Royen heeft blijkbaar de classificatie der nomina in verband met de telwoorden op het oog en zeker zal zijn juiste bedoeling in het volledige werk duidelijk uitkomen. Maar afgezien van enkele kleinigheden, getuigt het proefschrift, zooals het voor ons ligt, van volkomen beheersching der zeer verspreide, niet altijd gemakkelijk toegankelijke, litteratuur over het onderwerp, en — wat meer is — van onbeneveld gezond verstand, van alle gegevens overwegende, voorzichtige critiek, van strikte rechtvaardigheid. Bijzondere waarde heeft de uitvoerige bibliografie, die aan deze dissertatie is toegevoegd. Met de grootste belangstelling zien wij het verschijnen van het volledige werk tegemoet.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

F. Muller Jzn., Grieksch Woordenboek. Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. geb. ƒ 9.90).

Een werk van Prof. Muller recenseeren is geen ijdele arbeid: nauwgezet neemt de schrijver kennis van wat door zijn beoordeelaars is opgemerkt en bewaart het voor een nieuwe uitgave. En dit geldt evenzeer voor kleine verbeteringen en wijzigingen, zooals niet alleen recensenten, maar ook tal van andere Nederlandsche philologen die aan de hand gedaan hebben, als voor opmerkingen van algemeenen aard en ruimer strekking. Zoo is dan het Woordenboek in de zes jaren van zijn

bestaan aanmerkelijk in nauwkeurigheid toegenomen; dat ook de schrijver zelf zich niet onbetuigd heeft gelaten, begrijpt ieder. Ook in technischen zin is er groote vooruitgang: dat we thans een lexicon hebben verkregen van een zoo schitterende typografische bewerking als ook in het buitenland zelden zal gevonden worden, daarvoor moeten we den uitgever dankbaar zijn; maar het is toch zeker door den arbeid van den schrijver geschied, dat de overzichtelijkheid ten zeerste is toegenomen doordat de „taalkundige behandeling der woorden" thans aan het einde der artikels is geplaatst. Ik beschouw dit als een belangrijke verbetering, die heel wat tijd gekost moet hebben.

Omdat overigens het boek in zijn wezen onveranderd is gebleven, meen ik, voor de tweede maal als recensent optredende (vgl. *Museum* XXVIII, kol. 121 v.v.), mij van algemeene beschouwingen te moeten onthouden; wèl acht ik het ook thans nog den plicht van den beoordeelaar zich niet uit te putten in lofspraak.

Bij alle bewondering dan voor den reusachtigen arbeid, ook nu in korten tijd verricht, meen ik, dat toch weer voortdurend blijkt, hoeveel onverdroten ijver en hoeveel volhardende nauwgezetheid er nog noodig zal zijn om het boek te brengen tot het enorm hooge peil, dat de schrijver zich, blijkens de Voorrede, tot ideaal blijft stellen. Ten bewijze volgt hier een en ander uit de aanteekeningen, die ik naar aanleiding van de nieuwe uitgave verzamelde; ik beperk mij tot de schrijvers, waarvan in het voorbericht gesproken wordt.

Wanneer de heer Muller thans, zooals hij het uitdrukt, voor zichzelf de overtuiging heeft dat „bruikbaarheid en betrouwbaarheid ten opzichte van (Plutarchus en Lucianus).... inderdaad aanwezig is", dan kan ik die overtuiging alleen in zooverre deelen, dat men in het algemeen voor de lectuur van deze beide schrijvers zonder groote bezwaren zich van het boek kan bedienen; maar dat de twee prozaschrijvers uit de latere periode, die zeker het meest in aanmerking moeten komen, thans even goed behandeld zijn als hun voorgangers uit de 5e en 4e eeuw, dat kan ik geenszins toegeven. Ter adstructie neem ik in de eerste plaats een klein, willekeurig gekozen, stukje uit Plutarchus, n.l. Demosthenes V en VI. Ik bevond, dat daarvoor niet voldoende toelichting te vinden is i.v. **προθυμεῖσθαι, εὐημερέω, παλινδικια, κατευτυχέω** en **περίοδος**; niet naar Plutarchus wordt verwezen i.v. **δραστήριος, πανοῦργος, διάδυσις** en **καχεξία**; i.v. **ῥέμβομαι** had even goed naar hier kunnen verwezen worden als naar Fab. 20. Voor een gedeelte uit Lucianus van ongeveer denzelfden omvang (Vit. Auct. 3—8). miste ik steun i.v. **ἀμορφία, ἄσκησις, κατηφής. χολώδης**; niet opgenomen vind ik **πενταετία** en **ψυχῆϊος (ψυχεῖος)**, terwijl verwijzing naar Lucianus ontbreekt i.v. **ἐκκλύζω, ἐντελής, φαντάζομαι, ἀνδραποδισμός, διαίρω** en **τιθασός**. Wèl daarentegen vond ik de plaats vermeld i.v. **μουσουργία** en **ἐξωμίας**, terwijl i.v. **σκαπανεύς** verwezen wordt naar Timon 7, waar het woord eveneens voorkomt.

Als ik mij nu verder aan de Voorrede houd, dan mag ik met vreugde constateeren, dat voor Timotheus' Perzen de onvolledigheid, die ik vroeger opmerkte, vrijwel verdwenen is, al mis ik nog **ἀντίτοιχος** uit vs. 12. Maar minder bevrediging gaf mij Herondas. Wel zegt de heer Muller, dat vaak van Groeneboom's en Terzaghi's nieuwste bewerkingen werd gebruik gemaakt, maar voor den **Διδάσκαλος** mis ik nog al de woorden, waarvan ik de afwezigheid in mijn vroegere recensie opmerkte; verder liep ik ter verifieering eens de tweede Mimiambe door en zocht daarbij te vergeefs in het Woordenboek naar **ἀσκέρα** (vs. 23) en **κυσός** (vs. 44; de duistere plaats heeft anders wel licht noodig). Ook had ik gaarne verwijzing, ten deele met toelichting, naar dit stukje gevonden i.v. **προστάτης, θωρήσσω, δωρεήν, ἀλήθω, καλυπτήρ, φυσάω, ἀλοιάω, αὐτονομία, ἐπαιδέομαι, γραμματεύς, ὀπή, βυνέω, κλεψύδρα** (waar overigens de verklaring van de samenstelling van zoo'n instrument niet erg duidelijk is), **πύξ, πάλι, ναῦλον, πλώω, καταράσσω, τίλμα, ἀναγής, ἐκφυσάω, κίναιδος** (vs. 74; de vertaling *wellusteling* deugt niet voor deze plaats), **πυρός, θάλπω, ἐμβυνέω, ἀμάρτυρος, διαιτάω, στρεβλόω, κυβερνάω** Toch is deze mimiambe niet geheel verwaarloosd: zij wordt met versnummer er bij geciteerd i.v. **ἀλεωρή, πηλός, ἐφέπω, μακρηγορέω, παροιμία, πορνοβοσκέω, λεῖος, θλάω** (vs. 83; terecht gelooft de heer M. blijkbaar niet aan den door Groeneboom geaccepteerden *sensus obscenus*), **τρυτάνη, ὧδε**. Ik mis hier te zeer den vasten regel, waarvan reeds sprake was in de Voorrede tot den eersten druk.

Voor Theocritus heeft Prof. Muller „groote stukken met Rumpels Lexikon vergeleken zonder noemenswaardige tekorten te ontdekken". Inderdaad vond ik reeds in de eerste uitgave voor Theocritus vrijwel voldoende toelichting; mijn oordeel werd thans bevestigd bij nalezing van een paar stukken, waarvoor ik in het lexicon geen lacunen van beteekenis vond.

Van groote beteekenis is het dat de heer Muller thans, misschien op grond van het advies, in mijn vroegere recensie gegeven, den Wortindex van Kranz op Diels' Voorsocratici „geheel in het Woordenboek (heeft) opgenomen en verwerkt"; terecht beperkte hij zich daarbij tot de met B gemerkte fragmenten. In het algemeen kan men dezen omvangrijken arbeid geslaagd noemen; maar een nauwkeurige revisie zal nog vele toevoegingen brengen. Te hooi en te gras noteerde ik het ontbreken van **γρυπανίζω, καμπύλοχος, καρηβαρία, καταφύγιον, κεκρυφαλοπλόκος, ξάνθωσις, ὀρνιθοκάπηλος, φήλωμα, φιληδονία, χαλκόλιθος**, en van de talrijke samenstellingen met **-πώλης**, die in Kritias fr. 70 voorkomen. Ook zullen bij die revisie de woorden en plaatsen moeten worden nagegaan, die opgenomen zijn in de in 1922 verschenen *Nachträge zum dritten Bande*; tevens kan dan misschien de Index Verborum worden afgejaagd van Diels' minder algemeen bekende *Poetarum philosophorum fragmenta*, die blijkbaar voor het Woordenboek niet gebruikt is; groot zal de oogst niet wezen omdat een belangrijk deel van deze verzameling toch ook is opgenomen in de *Fragmente der Vorsokratiker*.

Ten slotte spreekt de heer Muller in zijn Voorrede van de bezwaren, ondervonden doordat de *Anthologia Lyrica* van Diehl te laat in zijn handen is gekomen — later overigens dan noodig was: fasciculus I verscheen reeds in 1922, II—IV in 1923, V en VI in 1924. De hier uitgesproken captatio benevolentiae maakt het wel bezwaarlijk streng te oordeelen. Maar toen ik constateerde, dat uit een twaalfregelig fragment van Anacreon (54 D.) de woorden **σφηκόω** en **θωμίζω** geciteerd worden naar de nummering van Bergk[4], het woord **σκιαδίσκη** naar die van Hiller—Crusius, het woord κάθερμα naar die van Diehl, dat verder bij **βερβέριον**, δέρριον, τροχός en **σατίνη** alleen de algemeene verwijzing *Anacr.* voorkomt en dat bij **ἀστράγαλος, εἴλυμα**, ἀρτόπωλις, κίβδηλος,

δόρυ, σκύτινος heelemaal niet naar Anacreon verwezen wordt — toen verheugde ik mij toch wel over de mededeeling, dat Prof. Muller voor een eventueelen volgenden druk een systematische verwerking van de nieuwe Anthologie als een eersten plicht beschouwt.

Voor die nieuwe uitgave, die zeker binnen enkele jaren zal moeten bewerkt, heeft de schrijver nog verder strekkende plannen; hij denkt „aan Teles in Hense's editie, aan Epictetus en Marcus Aurelius, misschien ook aan latere historici". Ik wilde hem dringend vragen van die gedachte af te zien en verdere uitbreiding van den schrijverskring voorloopig achterwege te laten. Het kan toch niet de bedoeling zijn een soort miniatuur-Thesaurus totius Graecitatis van dit Woordenboek te maken; veel nuttiger lijkt het mij, indien de heer Muller, naar ik hoop door velen onzer bijgestaan, voortgaat in zijn pogingen om zijn werk tot een steeds hoogeren trap van nauwkeurigheid op te voeren. Er is zeer veel verbeterd sinds 1919; maar er blijft nog zooveel te verbeteren over, dat het gemakkelijk zou wezen een veel scherper critiek samen te stellen. Gemakkelijk, maar tevens onrechtvaardig en laf. Want groot blijft, bij alle bezwaren, mijn bewondering voor de werkkracht, waarmede Prof. Muller, die toch ook nog wel door andere bezigheden in beslag genomen wordt, weder zooveel in zoo korten tijd heeft kunnen tot stand brengen.

Den Haag. J. van IJzeren.

T. Lucretius Carus, De Rerum Natura. Lateinisch und Deutsch von **Herrmann Diels.** 2 Bde, Berlin, Weidmann. 1923/'24. (Pr. Bd. I geh. M. 12.—, geb. M. 15.—, Bd. II geh. M. 9.—).

Toen Hermann Diels den 4den Juni 1922 gestorven was, waren er van zijn Lucretius-uitgaaf ten naasten bij vier zangen gereed. (Zijn eigen praefatio dateert nog van voorjaar 1922). De rest is persklaar gemaakt door zijn leerling Johannes Mewaldt, die hem had geholpen met de correctie van de drukproeven, en met wien hij allerlei zaken, de uitgave betreffend, had besproken. Mewaldt heeft het werk zooveel mogelijk in Diels' geest ten einde gebracht, bij welke taak hij de medewerking heeft gehad van Ernst Lommatzsch en Walther John. Door deze samenwerking is een mooi geheel ontstaan, dat er typographisch ook bizonder goed uitziet. De opschriften van de bladzijden en hoofdstukken, de onderteekeningen, verscheidene beginletters en de „capitula", die volgens Diels door een uitgever van de eerste eeuwen na Chr. als opschriften van de verschillende gedeelten werden toegevoegd, zijn rood gedrukt, de rest met een mooie zwarte letter, terwijl de verdeeling van de bladzijden aangenaam aandoet. In de spelling heeft Diels veel in archaïschen zin gehandhaafd, en omtrent zijn methode van uitgeven zegt hij zelf (p. XXXII): „Non dubito, quin futuri sint qui hanc Lucreti formam, quam religiose conseruaui, 'subrusticam' existiment, quemadmodum Ciceroni seni uisum est (nam idem iuuvenis poetans aliter sentiebat) at ego hanc rusticitatem quam maxime congruam esse dico cum ceteris Lucreti moribus.... Hac ego ratione cum Lucretium edere institui, non me fugit difficilem profecto poetam me reddere nonnumquam difficiliorem, atque omnino interprete egere hoc opus et sermone et rebus non cuilibet statim apertum et perspicuum." Cursief is alles in den tekst gedrukt wat later bijvoegsel is en niet op eenige lezing van de handschriften berust. De verklarende commentaar aan den voet van de bladzijden is zeer spaarzaam, maar daarvoor is de vertaling aan het werk toegevoegd. Bij de variae lectiones gaat Diels zeer, ik zou zeggen àl te nauwkeurig te werk, en de meest onmogelijke lezingen en „verborum foetores" worden met pijnlijke zorg zeer gewetensvol vermeld. Ik voor mij zou wel gewild hebben dat het met die beide commentaren juist andersom was. Met het inachtnemen van archaïsmen in de woordvormen hangt ook de eerbied samen dien Diels voor de handschriften koestert, en hij schijnt een aanhanger van de leer „nihil adversus fidem veterum membranarum", maar deze weg is in ieder geval veel veiliger dan een te ver doorgevoerd radicalisme. Overigens schijnt Diels te gelooven aan het bekende verhaal of verhaaltje van den kerkvader Hieronymus over Lucretius met dien sprookjesachtigen liefdedrank er in, maar het is toch wèl frappant dat noch Arnobius, noch Lactantius, evenmin Lucretiophilen, er eenig gewag van maken. Het is nog zeer de moeite waard de denkbeelden hieromtrent, waarmee het befaamde geëmendeer van Lucretius' werk door Cicero samenhangt, van onze overleden landgenooten Woltjer en J. van der Valk (de laatste in zijn dissertatie *De Lucretiano carmine a poeta perfecto atque absoluto*, Campis apud Ph. Zalsman, 1902) over te lezen; ook Teuffel staat zeer sceptisch tegenover de meedeeling van Hieronymus. Bernays meent dat Quintus Cicero, niet Marcus, het werk van Lucretius na diens dood heeft uitgegeven. Maar het is beter deze zaak te laten rusten en tot de vertaling over te gaan, die in Diels' nalatenschap werd gevonden. In een „Vorwort" deelt de heer Mewaldt mede, dat de vertaling zooveel mogelijk onveranderd is gebleven; alleen moest, waar alles nog niet volkomen effen en af was, een en ander „geglättet" worden. Verder zegt M.: „Die Absichten der Diels'schen Uebersetzung die namentlich beim Vorlesen vernehmbar sind, mögen hier angedeutet werden. Ausser dem Streben nach Klarheit, verbunden mit überraschender Wörtlichkeit, tritt der Versuch hervor, in der Wahl der Wörter den Lautharmonien des römischen Dichters hier und da durch Stabreim und Vokalanklänge nachzukommen. Beabsichtigt ist auch ein gewisses Archaisieren, anderswo wieder ein Modernisieren mit Mass: beides ist dem lukrezischen Geiste angemessen." Bij den druk van de vertaling verleenden bovengenoemde Ernst Lommatzsch te Marburg en Ernst Bickel te Königsberg hulp. De „Ausstattung" is net als die van het eerste deel, en het boek krijgt een „Geleitwort" mee van niemand minder dan Albert Einstein. Dus nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro, en er valt ook niet te wanhopen. Intusschen komen die „Lautharmonien" niet zoo bijster veelvuldig voor, en is de vertaler hier en daar wat te vrij, niet alleen in enkele woorden en passages, maar ook volgt hij niet bizonder nauwgezet de zinswendingen van het origineel: in zijn zin tot coördineeren verliest hij meermalen den subordineerenden bouw van Lucretius uit het oog. Hij behoeft hem natuurlijk niet overal slaafs na te volgen, maar herhaaldelijk zou het m. i. anders mogelijk zijn geweest, en ware het karakter van Lucretius' stijl meer bewaard gebleven. Als voorbeelden van vertaling haal ik hier het begin van zang I en II aan.

Mutter der Aeneaden, du Wonne der Menschen und [Götter,
Lebenspendende Venus: du waltest im Sternen- [geflimmer
Ueber das fruchtbare Land und die schiffedurch- wimmelte Meerflut,
Du befrüchtest die Keime zu jedem beseelten Ge- [schöpfe,
Dass es zum Lichte sich ringt und geboren der Sonne [sich freuet.
Wenn du nahest, o Göttin, dann fliehen die Winde, [vom Himmel,
Flieht das Gewölk, dir breitet die liebliche Bildnerin [Erde
Duftende Blumen zum Teppich, dir lächelt entgegen [die Meerflut,
Und ein lieblicher Schimmer verbreitet sich über [den Himmel.

* *
*

Wonnevoll ist's bei wogender See, wenn der Sturm [die Gewässer
Aufwühlt, ruhig vom Lande zu sehn, wie ein andrer [sich abmüht,
Nicht alsob es uns freute, wenn jemand Leiden [erduldet,
Sondern aus Wonnegefühl, dass man selber vom [Leiden befreit ist.
Wonnig auch ist's ohn' eigne Gefahr die gewaltigen [Schlachten,
Die durch das Blachfeld toben im Kriege, mit Augen [zu schauen.
Doch nichts Süsseres gibt's als die heiteren Tempel [zu hüten,
Welche die Lehre der Weisen auf sicheren Höhen [errichtet.
Ruhevoll kannst du von dort auf das Treiben der [andern herabsehn,
Wie sie da schweifen und irren den Pfad zum Leben [zu finden,
Wie das Talent wetteifert, wie Adelsstolze sich [streiten,
Wie sie bei Tag und bei Nacht mit erheblicher Mühsal [streben,
Aufzusteigen zum Gipfel der Macht und den Staat [zu beherrschen!

Ondanks het zoo even gemaakte voorbehoud, valt er zeer veel in de vertaling te roemen en munt zij door sierlijkheid, kracht en menige gelukkige woordenvondst uit.

Den Haag. Edward B. Koster.

R. P. Robinson, De Fragmenti Suetoniani de Grammaticis et Rhetoribus Codicum Nexu et Fide. (Univ. of Illinois Studies VI, 4). 1920 [1922].

Dez., C. Suetoni Tranquilli de Grammaticis et Rhetoribus, ed., apparatu et commentario criticis instruxit. Paris, Champion. 1926.

In Roth's editie beslaat het fragment van Suetonius, waarvan hier sprake is, juist tien pagina's. Over dit brokstuk heeft in 1920 de heer Robinson zijn dissertatie geschreven, doctis hercle et laboriosis chartis, bijna 200 bladzijden inhoud. Dit soort onderwerpen leent zich voor een behandeling in het Latijn steeds bijzonder goed. Wanneer desniettemin fouten als fauti sunt i.p.v. faverunt (p. 7) of monstra als invenisse habendus est (p. 18) of „vertalingen" als haec quae ad nostram inquisitionem intersunt = „van belang zijn voor" (p. 20 en 25), praeter dubium = „beyond doubt" (p. 23) of onzuiverheden als ut cum maxime i.p.v. cum maxime „in bijzonder hooge mate" (p. 22), of aliam manum ab ea „verschillend van" (p. 24) geen zeldzaamheden zijn, dan kost het moeite voor de Latijnsche dissertatie te blijven pleiten. Wie echter het boek doorgelezen heeft, voelt zich ondanks dit euvel toch voorstander van het zoo internationale, zij het ook onpersoonlijke en weinig soepele Latijnsche kleed.

Robinson heeft van alle negentien codices photographieën kunnen gebruiken, voor den Leidensis natuurlijk de door Wissowa bij Sijthoff uitgegeven reproductie van 1907. Is het niet een veelzeggend getuigenis voor een door technische volmaking naderende wereldeenheid: deze geleerde zoon van de Nieuwe wereld, die, ver van de bronnen van kennis der Antieke beschaving, in eigen omgeving tijd en belangstelling aantreft, waardoor hij zelf in staat gesteld wordt voor het eerst een textcritisch betrouwbare editie te geven van dit kleine, doch belangrijke fragment?

Van de 19 hss. nu heeft Robinson niet slechts een zevental voor het eerst gecollationeerd of voor het totstandkomen van een editie gebruikt, hij is na alle studie, die reeds aan den beroemden, verloren codex Hersfeldensis gewijd was, tot nieuwe, ook voor de uitgave van Tacitus' scripta minora belangrijke, resultaten gekomen. Voor zijn conclusies heeft hij een zóó rijk en bewijskrachtig materiaal uitgespreid, dat twijfel aan de juistheid van zijn voornaamste stellingen vooralsnog niet wel mogelijk lijkt. De verschillende nog bestaande hss., alle uit de tweede helft van de XVe eeuw blijken thans veel verder af te staan van den verloren Hersfeldensis, die vermoedelijk reeds uit de IXe of Xe eeuw dateert. Deze codex is tusschen 1431 en 1455 te Rome geweest; in den codex Aesinus hebben wij inderdaad nog een geheele quaternio van dit beroemde hs. over. Scherpzinnig is vooral de ingewikkelde berekening (p. 27), waarmee de schrijver aantoont, dat in den inhoud van den codex Hersfeldensis (Tac. Germ., Agr., Dial. + Suet. de gramm. et rhet.) zich in steeds hooger mate de behoefte kenbaar maakte met de beschikbare ruimte te woekeren, waardoor *op zeer regelmatige wijze* het dicht ineen schrijven der letters tegen het einde van het hs. toeneemt, iets wat in hooge mate waarschijnlijk maakt dat de codex Hersfeldensis door één, niet zooals men tot nu toe meende door twee handen was geschreven.

Het handschriften-stemma (p. 186), dat uit deze minutieuze onderzoekingen te voorschijn komt, toont een geheel ander resultaat dan waartoe Gudeman in zijn Dialogus-uitgave van 1914 gekomen was.

Op deze basis nu rust de nieuwe editie van Suetonius' fragment volkomen veilig. Het is begrijpelijk, dat de uitgever van dit moeilijke en lacuneus overgeleverde geschriftje een critischen commentaar heeft willen geven, die aan de hoogste eischen van akribie en volledigheid voldoet. Het is echter onbegrijpelijk, ja, het is doodjammer, dat de verklarende commentaar zoo veel minder geeft: wie meent hier nu kort en helder samengevat te

zullen vinden, wat ons omtrent deze heele en halve grootheden tot nog toe bekend was, verbonden met een welbewuste poging om in het grootere verband tot scherper teekening van de hier behandelde persoonlijkheden te geraken, komt helaas bedrogen uit.

We kunnen onzen dank voor het reeds bereikte in dezen vorm uitspreken, dat wij den schrijver, die zich vroeger reeds ook voor den inhoud van dit werkje verdienstelijk heeft gemaakt (Class. Phil. XV, 370) nog eens hopen te ontmoeten met een even belangwekkende teekening van de hommes de lettres van het Oude Rome als hij ons thans geschonken heeft in zijn bestudeering van het Roma renascens der XVe eeuw, met zijn Henoch van Ascoli en Paus Nicolaas V.

Leiden. F. Muller Jzn.

R. Harder, Ocellus Lucanus. (Neue Philol. Untersuch., hrg. v. W. Jaeger, Hft I). Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. M. 9).

Deze studie, de omwerking en uitbreiding eener Berlijnsche dissertatie (1924) geeft, na een „Einleitung", p. III—XXV, den tekst van de „Testimonia", „De universa natura" en de „Fragmenta", p. 3—27, een „Kommentar" p. 29—149, een „Schlussbemerkung", p. 149—153, een „Register", p. 154—160 en een „Berichtigung", p. 161.

De schrijver betoogt dat „die erhaltenen Handschriften alle von einem Archetypus stammen", p. X en verklaart aangaande zijn eigen uitgaaf: „Die Recensio (t.w. van de handschriftliche Ueberlieferung) ergibt viele Einzelberichtigungen, im grossen aber eine Bestätigung des bisherigen Vulgattextes. In der Heilung der vielen Verderbnisse konnte nur ein Anfang gemacht werden", p. XXV.

De auteur van het op naam van Ocellus gaande geschrift putte voornamelijk uit het boek van Philolaos, p. 119 f. en 151, en stond voorts sterk onder Aristotelischen invloed, p.151 vlg. „De universa natura" is een getuigenis „für eine pythagorisierende Strömung im Peripatos des zweiten Jahrhunderts", p. 153. De latere Neoplatonici stelden in dit geschrift belang, p. XVII vlg., in den byzantijnschen tijd is het, ter wille van propagandistische doeleinden, uit het „dorische" dialect in het gewone Grieksch overgebracht, p. XXII f. f.

Het geschrift „De universa natura" bevat allerlei bespiegelingen over de onbeginnelijkheid en onvergankelijkheid der wereld, § 2 en 36 ff., over de eeuwigheid van het menschelijk geslacht § 40 f.f., en over de seksueele ethiek met een geprononceerd eugenetische strekking § 46 f.f. R. Harder tracht in zijn kommentaar „den vorliegenden Text zu interpretieren als popularphilosophischen hellenistischen Traktat; besonders war der Schuljargon der Philosophen zu kennzeichnen und die, nicht sehr zahlreichen, Einzelbeziehungen zur „pythagoreischen" Literatur aufzuzeigen" p. 30 en het valt niet te ontkennen, dat hij zich met groote vlijt en scherpzinnigheid (vgl. bijv. p. 128—132 de uiteenzettingen aangaande het betwiste woord **πληροῦσθαι** in § 46) van zijn taak heeft gekweten.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

S. P. Cortsen, Die Etruskischen Standes- und Beamtentitel, durch die Inschriften beleuchtet. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XI, 1). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 5).

Het hier aan te kondigen werk behandelt eerst de standsbenamingen, vervolgens de ambtenaars- en priester titels, en eindigt met twee excursen.

Het geciteerde inschriften-materiaal is, waar noodig, opnieuw geverifieerd, zoodat men, menschelijkerwijze gesproken, vertrouwen kan, de juiste lezingen voor zich te hebben. De behandelde standsbenamingen zijn: *lautni* (een begrip, dat ongeveer met *libertus*, in sommige gevallen met *cliens*, schijnt overeen te komen), *etera* (± horige, **πενέστης**), en *lautneteri* (een vrijgelatene, die vroeger *etera* geweest is). Deze drie beteekenissen, door Cortsen (en anderen) aangenomen, schijnen vrijwel vast te staan. Met de ambtstitels is het iets anders. Hier kan men gewoonlijk alleen met grootere of kleinere waarschijnlijkheid uitmaken, of er sprake is van eene magistratuur in eigenlijken zin, dan wel van eene priesterlijke functie. De titels, die hier behandeld worden, zijn: (1) *zilaϑ* (met bijvormen); dit moet een ambt met groote bevoegdheid zijn geweest; de dragers ervan waren misschien in een collegium vereenigd. Men zou er de Romeinsche praetoren mede kunnen vergelijken; (2) *maru*; de schrijver acht het buiten twijfel, dat dit woord overeenkomt met den Umbrischen ambtstitel *maro*; de Etruskische *maru* heeft echter waarschijnlijk eene sacrale functie gehad. (3) *purϑ(ni)*, een wereldlijk ambt; volgens een vermoeden van Cortsen zou het woord oorspronkelijk „koning" hebben kunnen beteekenen. Hierbij verwijst hij op den naam *Porsin(n)a*. Dit is natuurlijk als eene gissing, zonder meer, te beschouwen. (4) *camϑi*: moeilijk te definieeren, waarschijnlijk gèen priesterambt; (5) *cepen*: eene priesterlijke functie; de schrijver vergelijkt *cupencus* = *sacerdos* (Servius ad Aen. XII, 538); (6) *ceχas(i)e* = ± flamen; (7) *macstrev* („die Würde war wohl eine militärische"); (8) *eisnev* („die Stellung musz priesterlich gewesen sein"); (9) *netśvis* = ± haruspex; (10) en (11): als beteekenis der in de tomba dei Auguri voorkomende woorden *apastanasar* en *tevaraϑ* neemt C. respectievelijk „histriones" (naar Danielsson) en „gymnasiarch" aan (12.) *tamera*; het moet eene sacrale functie geweest zijn; daar dit woord steeds in de nabijheid van telwoorden voorkomt, houdt de schrijver het er voor, dat men aan colleges van duoviri, of quattuorviri of iets dergelijks, moet denken.

Na de behandeling van het eigenlijke onderwerp volgen de twee excursen. De eerste betreft de telwoorden. De auteur neemt voor 1—6 de indertijd door Torp opgestelde volgorde aan, en construeert daarna ook een schema voor 7—10, zoodat volgens hem de getallen 1—10 aldus op elkander volgen: *ϑu, zal, ci, śa, maχ, huϑ, cezp, śemφ* (of mogelijk *śemφ, cezp*), *nurϑ*. In excurs n° 2 wordt eene quaestie uit de leer der pronomina behandeld. Cortsen tracht hier aan te toonen, dat de woorden *mi ma* niet beteekenen, zooals Torp aannam, „dit is", maar dat Pauli gelijk had, met te beweren, dat deze groep eene samenstelling van twee pronomina („Doppelpronomen")is.

Dit is, in hoofdtrekken, de inhoud van het werk. Buitendien levert de schrijver nog menige bijdrage tot de verklaring der inscripties, welke zijn materiaal vormen. Over het algemeen lijken die verklaringen nog al waarschijnlijk, al kon het, gezien de omstandigheid, dat er zoo weinig van de Etruskische taal bekend is, niet zoo nu en dan zonder gissen of raden gaan.

Van methodisch standpunt te prijzen is, dat er geene

parallellen tusschen het Etruskisch en andere talen (b.v. Lydisch) getrokken worden.

Leiden. V. F. Büchner.

J. F. Blumhardt, Catalogue of the Hindustani Manuscripts in the Library of the India Office, published by order of the Secretary of State for India in Council. London, Oxford University Press. 1926.

Deze voortreffelijk bewerkte catalogus, bevattende 269 nummers, geeft een duidelijk overzicht van den schat van handschriften in het Hindustani die deel uitmaken van de bibliotheek van het „India Office" of Ministerie van Indië te Londen. De 269 manuscripten worden ondergebracht onder zestien rubrieken, waaronder de zevende, getiteld „Poetry" het rijkst vertegenwoordigd is door niet minder dan 129 nummers. Daaruit moet echter niet worden afgeleid, dat hetgeen onder de overige rubrieken is ondergebracht uitsluitend uit proza-werken bestaat. In de afdeeling „Romances and Fables" vindt men niet minder dan zes handschriften van de Anwār-i-Suhailī of „De lichten van Canopuṣ", — verschillende bewerkingen van het gelijknamige Perzische werk dat ten slotte teruggaat op het Pañcatantra. Verder twee vertalingen van Saʿdī's Gulistān en één van den Bāgh o Bahār, oorspronkelijk in het Perzisch geschreven door den Indischen dichter Amīr Khusrau († 1325 A. D.).

Dat zoovele der werken die in dezen catalogus voorkomen uit het Perzisch zijn vertaald kan ons niet verwonderen. Het Hindustani is immers de taal die ontstaan is in het legerkamp der Groot-Mogols, zooals de laatste Mohammedaansche dynastie die in Voor-Indië heeft geheerscht gewoonlijk in het Westen wordt genoemd. Vandaar dat het vaak wordt aangeduid met den naam Zabān-i-Urdū „de taal van het leger" of bij verkorting Urdū. De hoftaal der Groot-Mogols was het Perzisch, dat zij gebruikten voor hun staatsstukken, inscripties en memoires. Zij waren vertrouwd met Firdusi's Shāh Nāmah en citeerden Saʿdī. Vandaar dat de cultuur van hun tijd sterk onder Perzischen invloed stond, zooals niet het minst blijkt uit de architectuur en miniatuurkunst. Sedert de vestiging van het Britsche bewind in Voor-Indië heeft het Hindustani zijn vroegere beteekenis als litteraire taal voor een groot deel verloren, maar toch leeft het nog voort als de lingua franca die in noordelijk Indië vrij algemeen wordt verstaan. Onder de latere Groot-Mogols waren er die zelf in het Hindustani hebben gedicht, o.a. Shāh ʿĀlam, die als dichter den naam Āftāb („de zon") had aangenomen en wellicht in de dichtkunst eenige vertroosting vond in zijn jammerlijk bestaan.

De Hindustani literatuur is dus van groot belang voor de Indische cultuurgeschiedenis gedurende de laatste periode der Mohammedaansche heerschappij. De door wijlen professor Blumhardt bewerkte catalogus, dien wij hier aankondigen, met zijn uitvoerige mededeelingen omtrent de daarin opgenomen werken en hun auteurs is zonder twijfel een belangrijke bijdrage tot de kennis van die Perso-Indische letterkunde. Een Index, zorgvuldig bewerkt door den Adjunct-Bibliothecaris, Mr. C. A. Storey, verhoogt de bruikbaarheid van deze publicatie.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. J. Wensinck, A handbook of early muhammadan tradition alphabetically arranged. Leiden, E. J. Brill. 1927. (Pr. ƒ 16.—).

Toen in 1916 de wereldoorlog dreigde aan de geheele Europeesche cultuur een roemloos einde te bereiden, vatte Prof. A. J. Wensinck het plan op eene concordantie van de bij de orthodoxe Mohammedanen (Sonnieten) gezaghebbende traditie-verzamelingen samen te stellen. Behoorde er reeds in gewone tijden moed toe een dergelijken reuzenarbeid op touw te zetten — de te bewerken geschriften besloegen niet minder dan ± 15000 bladzijden 4o. Arabischen tekst! — op het aangegeven tijdstip kon het bijna onzinnig schijnen iets dergelijks te ondernemen. Van waar moest het geld komen om de zaak te financieren, en hoe kon men op de onmisbare internationale medewerking rekenen nu de internationale Vereeniging van de Akademiën van Wetenschappen, die voor dergelijke ondernemingen in het leven was geroepen, door den oorlog was weggevaagd? Maar Wensinck was niet de man om zich door dergelijke overwegingen te laten afschrikken en wist niet alleen van eenige vaderlandsche geleerde genootschappen geldelijken steun te verwerven, maar verzamelde ook een staf van medewerkers uit aller Heeren landen rondom zich. Daarop ging hij rustig aan den arbeid en kwamen de cartons bij duizenden binnen. Maar het bleek weldra dat met de voltooiïng van het geheele werk tal van jaren gemoeid zouden zijn en voor dat alles persklaar was kon natuurlijk bij dergelijken arbeid niet met drukken worden begonnen. Om nu toch het begrijpelijke ongeduld der geleerde wereld eenigermate te bevredigen besloot Wensinck allereerst een register van den inhoud der bedoelde verzamelingen samen te stellen, te meer omdat zij, die de wording der Mohammedaansche riten en dogmata uit de traditie zoeken te verklaren, juist daaraan het meest behoefte hadden. Wel is in die verzamelingen de stof in zekere hoofdstukken ingedeeld, maar men is, om eene bepaalde traditie te vinden, gedwongen die hoofdstukken in hun geheel door te lezen en is dan nog allerminst zeker, dat zij door den verzamelaar niet in een geheel ander hoofdstuk is ondergebracht. Zoo ontstond het handboek, welks volledige titel hierboven is afgedrukt. Het wil mij voorkomen dat in dien titel beter ware gesproken van *sonnite* muhammadan tradition dan van *early*, want met uitzondering van enkele traditiën ontleend aan het *corpus* der Zaidieten, is uitsluitend aandacht geschonken aan die, welke in de bekende verzamelingen der Sonnieten voorkomen. Tegen deze beperking kan redelijkerwijze niemand bezwaar hebben, want zoo ook die, welke in de verzamelingen der Shiieten en elders vermeld worden, in de bewerking waren opgenomen, had men met een heterogeen materiaal te doen gehad, nog daargelaten dat daardoor de publicatie van het werk noodwendigerwijze belangrijk vertraagd zoude zijn. Mijn bezwaar geldt dus uitsluitend den titel, niet de zaak zelve, maar het epitheton *early* is in zoover misleidend, omdat ook in de sonnietische traditie veel voorkomt, dat eerst na het opkomen van verschillende richtingen en secten in den Islam zijn tegenwoordigen vorm heeft aangenomen.

Uit het in den aanvang gezegde zal het den lezer van dit artikel ten naasten bij duidelijk zijn welk een

geweldig stuk arbeid aan het totstandkomen van dit handboek is voorafgegaan. Trouwens het is op zichzelf reeds een werk dat tot eerbied dwingt wegens den *improbus labor* daaraan besteed, en een kostelijk hulpmiddel om in de traditie den weg te vinden. De inrichting is in het kort deze dat onder de verschillende artikels alle plaatsen in de traditieverzamelingen, waar men daarover iets vinden kan, genoemd worden en, wat niet genoeg kan geprezen worden, dat ook wordt aangegeven in welken zin daarvan gesproken wordt. Immers wanneer de bewerker alleen eene lijst gegeven had van plaatsen waar de bedoelde zaak genoemd wordt, dan zoude de gebruiker nog niet veel verder zijn, aangezien het aantal dier plaatsen in sommige gevallen in de honderden en duizenden loopt. De artikels zijn of in het Arabisch of in het Engelsch gesteld, maar meestal vindt men in het laatste geval eene verwijzing daarheen onder den Arabischen term. Dat dit in sommige gevallen nagelaten is, bijvoorbeeld bij *imān* e. a. geeft geen groot bezwaar, daar men dan vanzelve onder het artikel *faith* gaat zoeken. Zoo ontbreken o. a. ook artikels als *ḥūr* (hoeri) of *subḥa* rozenkrans, maar de vakman zal in dergelijke gevallen allicht de artikels *Paradise* of *Tasbiḥ* opslaan en het gezochte vinden. Maar natuurlijk zal eerst bij vlijtig gebruik van het handboek kunnen blijken, of het inderdaad aan de strengste eischen van volledigheid en nauwkeurigheid voldoet. Laat ons dus den bewerker gelukwenschen met dit zijn werk en de hoop uitspreken, dat het hem gegeven moge zijn ook de groote concordantie tot een goed einde te brengen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

A. Noreen, Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Halle (Saale), Niemeyer. 1923.

De vierde uitgave van Noreen's Altnordische Grammatik is eene verbreede bewerking der derde (van 1903), waarin opnieuw veel litteratuur verwerkt en geciteerd is. Als materiaalverzameling zal het boek nog lang aan velen diensten kunnen bewijzen; het is de uitvoerigste Oudnoorsche spraakkunst, die wij hebben. Als hulpmiddel, om een inzicht in de geleidelijke ontwikkeling der taal te verkrijgen, heeft het zijn bezwaren, die misschien, gelijk Maurice Cahen in zijne recensie in Litteris (December 1925) zeer helder uiteenzet, met den oorspronkelijken aanleg van het boek en van de reeks, waartoe het behoort, samenhangen. Maar de oorspronkelijke bedoeling, een inleiding te zijn in de Oudnoorsche spraakkunst, wordt toch door eene compilatie van dezen omvang niet meer gediend; het werk is thans een boek voor vakgenooten, die daarin literatuur kunnen naslaan. Naast de stofverzameling bestaat behoefte aan werken, die de ontwikkeling schetsen en chronologische gezichtspunten op den voorgrond brengen, gelijk ik dat in mijn „Oudnoorsch Handboek" heb getracht te doen.

Het is hier niet de plaats om bijzonderheden te discussieeren, waarover de recensent met den schrijver van meening verschilt. Ik zal er mij toe bepalen, te wijzen op mijne aan Noreen onbekend gebleven Studiën over Oudnoorsche Spraakleer in het 39e deel van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, waar onder anderen de aanwezigheid van tweeërlei *w* in het on. wordt aangetoond, en waar men (p. 212) ook de bewijsvoering kan vinden, dat al of niet syncope van een oorspronkelijk langen klinker in tusschensyllaben niet, gelijk Noreen § 156 nog steeds aanneemt, van de qualiteit van dien klinker afhangt.

Amsterdam. R. C. Boer.

A. A. van Rijnbach, De kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero met een Inleiding, Aantekeningen en een woordenlijst. Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Pr. *f* 4.90). (Utrechtsche diss.).

Deze uitgave geeft ook nog twintig blz. woordenboek, klein in twee kolommen gedrukt, en daarbij nog acht en twintig blz. verklarende aantekeningen, tezamen het begin van een nieuw woordenboek van alle de werken, wil ik hopen.

Een Inleiding van XCI blz. gevolgd door een nauwkeurige tekst met de varianten bevat dit boek. De eerste geeft een hoofdstuk over de klucht vóór Br. — ter vergelijking — en twee over Kluchten en Bronnen, heel uitvoerig, een bibliografie en verklaring van de wijze van uitgeven; de tweede ook de Hoochduytschen Quacksalver van 1619 en de later door v. d. Plasse (1622) gegeven Vermeerdering, later gevonden stukken, een clucht van een Huysman en een Barbier, de Gheboorte van Luysbosch alias Robbeknol en Claes Cloet. Al deze brokken staan niet in de gewone uitgave van de drie blauwe deeltjes, evenmin bij Knuttel. Ruim drie blz. „afkortingen van de voornaamste in de aantekeningen vermelde werken" voltooien dit degelike werk. Zij getuigen met de aantekeningen zelf van een grote werkkracht en veelzijdige belezenheid. De bewondering voor dit boek van ruim 200 blz. stijgt onder het lezen van zijn levendige stijl en rake opmerkingen.

Een algemene opmerking wil ik hier plaatsen: de schrijver zegt zeer juist, dat in deze uitgave — een proefschrift — geen plaats was voor een studie over dialekt en taalkringen, Amsterdamse volkstaal b.v. tegenover Hollands. Telkens ontmoette ik bij Verdenius, Muller en Knuttel [1]) en bij v. R. en in eigen geest „Frisismen", zou men zeggen: d.w.z. de Friese ondergrond komt ook in deze kluchten door het Hollands heenkijken en roept om onderzoek door een beter kenner dan ik zelf ben van de Friese taal.

En nu nog enige min of meer belangrijke punten, onder het lezen aangestipt.

Blz. I. Barnouw geeft (Vondel blz. 33) een verklaring van Vondel's onbillik grafdicht: „Het was een enge horizon, die zijn (Vondel's) uitkijk bepaalde". — Het kan werkelik, ook om andere redenen, wel zijn dat hij nooit Br.'s „amoureuze en aandachtige liederen" las (v. R. III). Waar stonden ze gedrukt, dat V. ze wel *moest* lezen? — „Voortreffelik" noemt v. R. (III) Dirk Coster's opmerkingen. Is dat geheel juist? Werken b.v. de hartstochten, die .... de mens verscheuren" zo hevig in deze mens, die tot twee maanden voor zijn dood al maar gewerkt heeft aan zijn kunst? De fabel van zijn sterven aan de teleurstelling met Madalena Stockmans werkt, vrees ik, nog in C. na [2]). — Heel vaak heb ik verder „juist" aan de kant gezet, maar ik kan dat hier niet alles

[1]) Tschr. XLIV. 237 vlg.
[2]) Zie N. G. Aug. 1924, 157.

omschrijven. — XI, De „Luystervink" van de oude klucht zie ik herleefd in Leckerbeetje en Amoureusje; XXVIII, Deze, ook later nog herhaalde en uitgewerkte, beschouwingen omtrent de Molenaar en de 17e-eeuwse kieskeurigheid, die toch waarschijnlik de opvoering van dit stuk niet aandorst, verheugden mij tegenover Knuttel's minachting, toen ik in mijn bloemlezing van Br. [1] diens moeder deed huiveren van al wat haar zoon daarin durfde schrijven. Ook in die tijd bestonden er grenzen voor het geoorloofde; XXXIV, Ik sta in zake de *Hoochd. Qu.* geheel aan de zijde van v. R. en vierkant tegenover Prof. J. Prinsen J. Lzn (N. R. C. Avondbl. A. 15 Jan. l.l. blz. 3). Het is m.i. wel degelik Br.'s werk, maar dit onderwerp is te rijk van stof om het hier te bespreken [1].

Br.'s Bronnen. Ik lees daar „dat het mij (v. R.) waarschijnlik voorkomt, dat Br. de „Apologie pour Hérodote" van Estienne juist in verband met deze klucht (die van *de Koe*, JBS.) gelezen heeft. Is dit zo en er valt moeilik aan te twijfelen, dan is dit een bewijs te meer, dat het „kintschoolfrans" dat Br. „in 't hooft rammelde" eerder een uiting van zijn bescheidenheid moet zijn, dan de volle waarheid [3]. — v. R. verontschuldigt (LXIX) Br.'s ruigheid met die van Marguérite d'Angoulême, maar die schreef niet voor het toneel zoals Br. (zie ook XCIII). En nu de *teksten.* Ik hoef hier maar een enkele opmerking ter aanvulling te maken. *Klucht v. d. Koe.* Er wordt hierbij niet overal gewezen op Br.'s talent om het leven op heterdaad te betrappen. Dadelik dat begin: al met r. 12 weet het publiek, dat die gauwdief daar op het toneel dezelfde is, die laatst ingebroken had in de Rederijkerskamer. Dit lijkt mij een gelukkige greep: het publiek lacht en is ingepakt, om verder dat geval met hem van zijn kant te bekijken. Dan, als het Boeren-zeuntje opkomt om zijn vader in de herberg te vinden roept hij: „Emme ghy Jonge, nou laet my betien" en tot op het toneel moet hij dus geplaagd zijn, zoals men dat doet bij een huilende jongen. De plagende jongen staat niet onder de spelers; iets soortgelijks ziet men r. 197 vlg. — Bij r. 667 had v. R. nog wat meer nadruk kunnen leggen op alle woorden, die bewijzen, dat de Waardin en de Doordraaier hun bezittingen aan de Gauwdief zelf gegeven hebben. Zie r. 562, 563, 570. Blz. 57. „wenst" voor gewoonte, ook Fri. — 109 „Frebis". v. R.'s denken aan Febris, koorts, lijkt mij het juiste: besmettelike ziekten woedden dikwijls en maakten het stil in stad en dorp. Het Bestand gaf vreugde: „Dat is treves for him" betekent in 't Fri. nog allerlei goeds (Fri. Wdb). 134. „Men doen", mv. bij „men" komt nog in 't Fri. voor (N. Fri. Spr. van Sytstra en Hof, 117). 182. Kan in „quiromdoosje" ook Fri. „kwier omdounsje" zitten, levendig rondspringen? — 371. „Bonte-Bottershuis", 't eerste is een scheldwoord voor iemand wiens boter niet gelijkmatig van kleur is; 456. vlg. ook de neus uit Br.'s liedje „vol parlen en robijnen"; 486. „de breide kous" is gedeeltelik Fri. de gebreiden kous; 526. „klockjes" = slokjes? klanknabootsing; 543. „vaack in de tanden" niet klappertanden, dunkt me. Wat dan wel?? 562. „gants sacker loot", loot = dood, vgl. andere basterdvloeken als Potvolblommen. *Sijmen sonder Soelicheyt*, 214. „weer" lees „weet"; 323. *met* klokluiden moest de vrijer — nog in Fri. — binnen wezen bij 't meisje, *niet* daar*vóór*. Obscoens zit er niet in; 484. „eraen" = geraden? goed ingericht hier? — *Molenaar* „krensen". Geen verklaring, daar opgegeven, voldoet mij; 62 „wonder" lees „onder ienich", zo tussen de bedrijven door.

In het algemeen moet ik hier nog bijvoegen, dat bij verschil in de verklaringen tussen Te Winkel, Knuttel en v. Rijnbach deze m.i. het gelijk meestal aan zijn zijde heeft; hij lijkt mij het diepst in de betekenissen doorgedrongen, ziet de dingen het scherpst, nuchterst en eenvoudigst.

Hoogd. Quacksalver, 145 kan „buslich" ook een kwazieverduitsing zijn van bochelig? 278 „lech ick"; ditzelfde komt ook voor bij Hooft: „Klaere wat" enz. Het betekent daar net als hier voorspellen. Zeker geen drukfout; 394 „selve" enz. ook bij Spieghel Bijspr. Alm. — *Huysman en Barbier* 17, „omt jaer", mij dunkt alle jaar drie ponden n.l. vlees; dan wordt dit ten minste goed oud; 151-159, ook uit r. 158 blijkt dat hier niet de boer maar de pokmeester aan 't woord is; 168 zie ook Moortje 2657. — Over *Luysbosch-Robbeknol* moet ik het ook elders nog wat uitvoeriger hebben [1]. Ik heb al te veel van de ruimte in dit Tschr. gevergd.

Summa summarum: een goed wetenschappelik boek, dat ook nog aangenaam is om te lezen.

Haarlem. J. B. Schepers.

Kaspar Scheit [± 1520—1565], **Die fröhliche Heimfahrt**, hrsgg. v. **Ph. Strauch.** (Schriften des Wissenschaftlichen Instituts der Elsass-Lothringer im Reich). Berlin, W. de Gruyter & Co. 1926. (Pr. M. 10).

Als nummer 215 der „Neudrucke deutscher Literaturwerke des 16. und 17. Jahrhunderts" gaf een twintigtal jaren geleden Prof. Scheel den zoogenaamden *Kummertrost* („Trostspruch um abgestorbene Freunde") van Johann von Schwarzenberg opnieuw in het licht. Het gedicht, dat Prof. Strauch thans in een monumentale uitgave met ondersteuning van de „Notgemeinschaft" en het „Wissenschaftliche Institut der Elsass-Lothringer im Reich" algemeen toegankelijk maakt, is als een navolging van den Kummertrost te beschouwen. Ook hier betreft het een klacht om een doode, een hymne op het huwelijk, een troost voor den overlevende. Tevens wil het een opwekking zijn, om den weduwnaar tot een tweede huwelijk te brengen.

De gestorvene is Anna von Erntraut, die 4 October 1552 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, de overlevende weduwnaar Hans Jacob von Wachenheim, wiens bezittingen misschien met Becker in Hessen, vermoedelijk evenwel volgens Strauch in de Palts moeten worden gezocht. In het gedicht worden ze aangeduid als de heer Von Wachenstein en zijn gemalin Adelheit; de opdracht, de verzen onder de bijgevoegde familiewapens en de aanduidingen van het titelblad laten omtrent hun identiteit geen twijfel.

Het gedicht schildert, hoe in Mei 1552 de lente in Duitschland haar intocht houdt, maar tevens, hoe binnenlandsche onlusten den gelukkigen familiekring op het slot wreed verstoren: de heer des huizes trekt in den strijd, zijn eega zoekt met haar pasgeboren kind een veiliger verblijf. De andere kinderen blijven op het slot

[1] Bloeml. v. Br., ed. Meulenhoff blz. 11.
[2] Zie N. G. Junie 1927.
[3] Ber. en Meded. v. d. Vereen. v. Leer. in Lev. Talen N° 41. „Br. en zijn kennis van het Frans".

[1] Zie N. G. Juni 1927.

onder de leiding van hun gouverneur Philomusus, in wien wij den dichter Kaspar Scheit hebben te zien.

Het wordt een jaar van ramp: de meesteres wordt ernstig ziek en noch de liefde van haar echtgenoot, noch de aanhankelijkheid van Philomusus, noch de belangstelling der muzen zelf zijn in staat haar leven te redden. Gelukkig laten de omstandigheden toe, dat de geduldige lijderes door haar echtgenoot naar het slot wordt teruggebracht, maar de parcen blijven onvermurwbaar: Atropos weet ondanks den tegenstand van beide zusteren den levensdraad door te knagen. Toch gelukt het aan de muzen voor haar gestorven zuster iets te doen: het lijk wordt door Mercurius naar den Parnassus gebracht, waar het in het bijzijn van Philomusus met groot eerbetoon wordt ontvangen. Nadat deze door Mercurius op den Pegasus is teruggeleid in de wereld der sterfelijken, zoekt hij den treurenden weduwnaar door het relaas van het gebeurde en onder verwijzing naar Schwarzenberg's „Kummertrost" op te richten en voor een tweede huwelijk gunstig te predisponeeren:

Drumb wann ich gut zu rathen wer,
 So rhiet ich das mit vrtheil, Herr,
Dass jr zu Gott all ewer sachen
 Stellen, vnd wie ers wolte machen,
Dass jr gedültig hielten still,
 Auff dass gescheh sein Göttlich will.
Ob er euch wider wolt zu handt
 Beruffen in Ehlichen standt,
Würt er wol ordnen ewre sachen usw,

Allegorisch als het gedicht zijn ook de bijgevoegde houtsneden. Meer nog dan de „Kummertrost" wordt Scheit's „Fröhliche Heimfahrt" door de allegorie beheerscht: Schwarzenberg's gedicht is ontsproten aan eigen leed en steunt ook in zijn troost op eigen levenservaring; hier moet de levenswijsheid van buitenaf komen: de klassieke godenhemel wordt door Philomusus daarvoor gerequireerd.

Uiteraard strekt dit voor moderne lezers niet tot verhooging der bekoring. Toch is de uitgave een welkome aanwinst van ons literair-historisch boekenmateriaal. Het gedicht is typisch voor zijn tijd: de karakteristieke vermenging van vaderlandsche elementen in taal en versmaat met den renaissance-inslag van het allegorisch apparaat kan ons inzicht verdiepen in die overbruggingsliteratuur aan den Boven-Rijn, waarvan het verloop zich in figuren als Sebastian Brant, Kaspar Scheit en Hans Michael Moscherosch afteekent. Maar ook voor onze kennis van den dichter zelf, die als vertaler van den Grobianus een zoo grooten kring van lezers bereikte, is deze editie van de „Fröhliche Heimfahrt" van belang. Ten slotte mag men niet vergeten, dat uit zijn sfeer de kunst van Fischart is voortgekomen.

Strauch's behandeling van den tekst met de orienteerende inleiding en de verklarende aanteekeningen, De Gruyter's verzorging van den druk en de gereproduceerde houtsneden verdienen allen lof.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Chr. Sarauw, Zur Faustchronologie. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser X, 2). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. 3 Kr.).

Dit boekje van den verdienstelijken en veelzijdigen, onlangs overleden Deenschen hoogleeraar is niet zeer wereldschokkend: daarvoor is het al te zeer in de richting van de Goethe-philologie georiënteerd. Ook maakt het feit, dat hij zijn meening over de ontstaansgeschiedenis van Goethe's *Faust* (deel I) uiteenzet in een voortdurende polemiek tegen Minor, Scherer, Pniower, Roethe en Petsch, het lezen niet juist tot een genoegen. De conclusies, waartoe hij komt, zijn in het kort de volgende:

1. Urfaust: ontstaan 1774—75 en wel in de volgorde: vers 1—1065, kerkerscène, vers 1066—1435 (opmerkelijke argumenten uit het gebruik van de vormen Marg(a)rethe en Gretgen). Van een tijdelijk verlaten van Gretchen door Faust vindt Sarauw vóór Valentin's dood geen spoor. Ook voor hem is het ontbrekende slot onzeker, in ieder geval geen hellevaart (merkwaardige weerlegging van de aan Schwager Kronos, 1774, ontleende argumenten).

2. Fragment: Februari—April 1788 ontstaan van de *Hexenküche* en van de kern van *Wald und Höhle* (volgens S. behoort deze raadselachtige scène oorspronkelijk na Valentin's dood te staan: rake verklaring van Mephisto's bewering, dat hij Faust van den dood heeft gered). Daarna (herfst 1789) de „Paktszene" en wel van vers 1635 af, hoewel het Fragment die alleen van vers 1770 af publiceert (belangrijke argumenten).

3. Tragoedie: plotseling begin op 22 Juni 1797: eerst het slot van de Valentinscène (zeer oorspronkelijke, m. i. niet geheel overtuigende argumenten), dan de *Zueignung*, 1798 het *Vorspiel*, 1800 de *Prolog*, 1801 de tweede Faustmonoloog.

Door het geheele werkje wordt men telkens getroffen door de eenigszins aan Croce herinnerende nuchterheid van den schrijver, die wel eens wat rouw aandoet (p. 16, 35, 45), maar toch ook soms zeer op haar plaats is (p. 19, 48).

Hilversum. Th. C. van Stockum.

W. von Gordon, Die dramatische Handlung in Sophokles' „König Oidipus" und Kleists „Der zerbrochene Krug". (Bausteine zur Geschichte der deutschen Literatur. Bd. XX). Halle/Saale, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 4).

Dit boekje van den heer Von Gordon is een heel merkwaardig boekje. Ook een heel mal boekje. Zijn verdienste is: „wissenschaftlich einwandsfreie Genauigkeit und vollkommene Voraussetzungslosigkeit" (bl. 4). Het bevat: a. een inleiding (drama-ontleding volgens Saran); b. een ontleding van Sophokles' Oidipousdrama (volgens de methode Saran, 19 pag.); c. een ontleding van Kleist's „Zerbrochener Krug" (eveneens volgens de methode Saran, 28 pag.); d. een vergelijking der beide drama's (volgens onbekende methode, 5 pag., resultaat: „König Oidipus ist eine Schicksalstragödie, Der Zerbrochene Krug eine Schicksalskomödie"); e. een hoofdstuk over de techniek van het analytische drama (½ pag.); f. vier spoorwegkaarten (i. e. tabellarische overzichten). Alles te samen ongetwijfeld een groote aanwinst voor het germanistisch seminarium van de Central University van de planeet Mars.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

Shakespeare's Hamlet vertaald door Dr. **B. A. P. van Dam.** Maastricht, Boosten & Stols. 1924.

Dr. B. A. P. van Dam is de schrijver van een groot werk, *The Text of Shakespeare's Hamlet* (John Lane, The Bodley Head Ltd., London, 1924). Dit werk is een monument van rustigen ijver, geduldigen speurzin en veelomvattende studie. Stap voor stap gaat Schrijver alle hem ten dienste staande factoren en gegevens na, en op zuiver en gewetensvol vastgestelde praemissen, draagt hij zijn resultaten helder en overtuigend voor. Hij heeft veel goed werk gedaan en de Shakespeareologie een grooten dienst bewezen. Multum facit qui rem bene facit. Op allerlei vóór dezen nog betrekkelijk weinig opgemerkte feiten, o.a. de door de acteurs ten gevolge van geringe rolvastheid en willekeurige toevoegingen gemaakte fouten tijdens een stenografische opname, de waarde van de quarto's en folio's, het verschijnsel dat verschillende klinkers in de scansie crasis ondergaan, en nog meer kwesties van taal en prosodie — een en ander gestaafd door parallellen van tijdgenooten — wijst hij in zijn buitengewoon knap boek. Ook zou ik kunnen stilstaan bij zijn beschouwingen over tautophonical misprints, interpolaties, herhalingen, spelling en uitspraak, omzettingen, klemtoon enz. enz., maar het zou me te ver voeren en de redactie te veel plaatsruimte kosten. Met Van Dams vondsten wordt, ook in het buitenland, vooral in Amerika en Duitschland (in Engeland is men op sommige punten wat orthodox en conservatief), steeds meer rekening gehouden, en ik ben er van overtuigd dat het boek van groote waarde is, niet alleen voor den tekst van *Hamlet*, maar ook voor dien van Shakespeare's andere stukken. Ik wil niet geacht worden ja en amen te zeggen op alle uitspraken van den schrijver — in een paar bijeenkomsten behandelde ik al verschillende dingen met hem — maar im grossen und ganzen geloof ik dat hij gelijk heeft, en ik voel voor zijn werk een groote bewondering. Trouwens wie weet wat daar alzoo aan vast zit, kan moeilijk anders.

Ook liet Dr. Van Dam een vertaling van *Hamlet* verschijnen, waarvan de titel boven dit opstel staat. Voor een uitvoerige bespreking van zoo'n arbeid zou ik over veel meer kolommen moeten beschikken dan hier voor mij openstaan, daarom slechts een paar opmerkingen. Deze vertaling maakt den indruk van met groote zorg te zijn vervaardigd; Dr. Van Dam streeft er vooral naar zoo letterlijk mogelijk te zijn, en hier en daar treft hij door raakheid van woordenkeus. Aan den anderen kant heeft zijn vertaling soms iets vlaks en nuchters. Ik zou nu een heele lijst kunnen geven van plaatsen, waar ik liever anders zou vertalen, maar dat vergt ook al weer te veel plaatsruimte. Daarom zal ik me tot één passage bepalen en er mijn eigen vertaling van geven, dan kunnen belangstellenden die met den tekst van Dr. Van Dam vergelijken. Ik kies daartoe Hamlets beroemde alleenspraak in III, I. Dr. J. L. Walch zet de vertalingen van Dr. Van Dam, Burgersdijk en Van Looy naast elkaar in *Groot-Nederland* van Aug. 1926, en komt zoowaar weer aandragen met de nu toch wel afgezaagde en versleten bewering dat de „vertaling" van Van Looy zoo „artistiek" is. Volgens mij is een foutief, verwrongen en stumperig gepruts verre van artistiek. Van de 33 door Van Looy neergeschreven regels kunnen er maar een paar door den beugel. Zij zijn een caricatuur, en niet eens een goede van Sh.[1]). Degenen die *goed* weten wat bij zoo'n vertaling komt kijken (en dat zijn er niet zoo heel velen), in de allereerste plaats een behoorlijke kennis van het Engelsch, die de heer v. Looy nu eenmaal niet heeft, zullen het met me eens zijn, en daar kan het heele kliekendom, of wat ter wereld ook, niets aan veranderen. De waarheid zal nog wel eenmaal doorbreken en erkenning vinden. Truth will out. Magna est veritas et praevalet. Zij kan, zooals Livius zegt, het wel heel dikwijls moeilijk hebben, maar nooit geheel onderdrukt worden.

Maar nu *Hamlet* III, 1, 56 vgg.

Te zijn of niet te zijn — dit is de vraag
Of 't eed'ler in den geest is te verdragen
De schichten van de uitzinnige fortuin,
Of in te rennen op een zee van rampen
En door weerstreven te einden? Sterven. — slapen, —
Niets meer; en door een slaap te niet te doen
Het hartzeer en het heir van levensschokken
Die 't vleesch beërft, 't is een voleindiging
Zeer vromelijk te wenschen. Sterven, — slapen, —
Misschien een droom, die slaap: dàår zit de knoop;
Want wat voor droomen in dien doodsslaap komen,
Wanneer deze aardsche drukte is afgeschud,
Moet ons doen weif'len: dàt is de overweging
Die rampen zoo'n langdurig leven geeft;
Want wie droeg liever zweep en hoon van 't lot,
Verdrukkers onrecht en des trotschen schimp,
Pijn van versmade liefde, uitstel van 't recht,
Verwatenheid van 't ambt, de trappen, die
Verdienste lijdzaam van de' onwaard'ge krijgt,
Wanneer hij zelf zich makk'lijk kon ontslaan
Met slechts een simp'len priem? Wie draagt gaarn [lasten
Om mokkend een zuur leven door te zweeten?
Maar toch, de vrees voor wat na 't sterven komt,
Het onontdekte land uit welks gebied
Geen reiz'ger wederkeert, verwart den wil,
Maakt dat wij deze ellenden eer doorstaan
Dan dat we vliên naar and're, ons onbekend.
Zoo maakt ons allen het geweten laf,
Wordt vastberadenheids gezonde kleur
Verziekelijkt door weif'lings bleek beslag,
En ondernemingen van groot gewicht
Slaan door deze overdenking uit hun koers,
Den naam van daad verliezend.

Bij regel 60 zij opgemerkt dat ik veel voel voor de conjectuur van Van Dam om in den Eng. tekst *them* te schrappen, 1°) omdat het metrum er beter door wordt, en 2°) omdat de gedachtengang logischer wordt: wat is beter, al die narigheden te doorstaan, of door zich er tegen in te zetten zelf aan zijn eind te komen en onder te gaan. Alleen zou ik dan ook liever in regel 60 lezen *in* opposing (in pl. v. by opposing), d.w.z. al weerstaand en pogend te overwinnen te gronde gaan.

---

[1]) Wat ook te zeggen van iemand die bijv. (II, 2) unverfroren laat drukken

Betwijfel dat sterren vuur zijn
Betwijfel de zon gaat immer
Betwijfel de waarheid een bedriegster te zijn
Maar betwijfel mijn liefde nimmer.

En.... van artistiek gesproken!

Drukfouten komen zoo goed als niet voor: op blz. 33 (I, 3, 51) zal „eigen eer" wel moeten wezen „eigen leer".

Den Haag. Edward B. Koster.

Jaufre, Ein altprovenzalischer Abenteuerroman des XIII. Jahrhunderts. Nach Wendelin Foersters Kollationen auf Grund sämtlicher bekannter Handschriften mit Einleitung, Inhaltserzählung, Anmerkungen, Namen- und Wortverzeichnis, herausgegeben von **Hermann Breuer.** Göttingen, Gesellschaft für romanische Literatur, Band 46. 1927. (Pr. M. 30; verkrijgbaar bij Niemeyer, Halle).

Bien que le roman de Jaufré soit loin d'etre un chef d'œuvre, la publication en était fort désirable, et il faut savoir gré à M. Breuer de nous avoir donné cette très satisfaisante édition.

Le choix du manuscrit-base constituait une première difficulté: on ne pouvait hésiter qu'entre A et B, les plus complets, mais qui tous deux traitent l'original très librement, et masquent la langue de l'auteur sous des graphies très personnelles. M. B. a préféré le second; j'aurais peut-être pris le parti inverse, non que A donne un texte meilleur, mais parce que sa graphie catalane le rapproche vraisemblablement de l'original; pour maints passages aussi il donne une meilleure leçon, qui a été souvent reléguée dans les variantes. Quelques unes de ces leçons, surtout dans les parties où le ms. est défectueux, n'ont pas été parfaitement déchiffrées, et celles de C n'ont pas été relevées non plus avec une parfaite exactitude, comme on peut s'en rendre compte maintenant, par la reproduction du ms. que vient de donner M. Pelaez.

La longueur du texte (10956 v.) faisait à M. B. un devoir d'alléger les autres parties du volume. Mais il faut avouer qu'on eût pu faire autrement la part du feu: l'analyse du poème qui, dans l'Introduction, occupe 40 pages sur 52, eût pu être abrégée sans grand dommage, et le glossaire allégé de nombreux articles sans intérêt. L'étude de la langue de l'auteur est assez complète, mais elle n'est suivie d'aucune conclusion sur sa patrie probable; on regrette aussi de ne pas trouver un relevé des quelques expressions ou locutions qui lui sont propres. On eût attendu surtout une étude de la graphie des mss., notamment de *A*, qui eût permis de réduire quelque peu l'appareil critique. On ne nous dit rien enfin sur la date de ces mss., et quant à celle du poème, il faut aller la chercher dans la note au vers 61, à la fin du volume (p. 365) [1].

Voici quelques remarques de détail (limitées aux 500 premiers vers) destinées à justifier ces observations.

Après 20, les deux vers propres à *A* sont nécessaires au sens (les deux scribes se permettent également d'assez nombreuses suppressions); les deux premiers mots, assez peu distincts il est vrai, sont respectivement *Si enfre* et *Qan*, qui donnent le sens exigé; de même après 214 les deux vers de *A* doivent être admis dans le texte (lire *naut*, forme bien connue, non *uaut*); 36 et 45, au lieu de *volges* et *volghes* (*B*) lire avec *A poges* et *qeses* (non *geses*); 46, ici encore il faut préférer la leçon de *A*, qui a été mal déchiffrée; je crois pouvoir lire *ni per calqe ops y ages*; 61, *fon*]*es* (*A*) est évidemment préférable, le contexte prouvant que le destinataire est vivant. La leçon de *A* me paraît aussi nettement préférable aux v. 225 (*el moli*, 283 (*davan se penden*), 313 (*voliun*), 408 (*un tal m.*), 426 (*de genoillons*), 434 (*el es se ben cen ves s.*), 497—8 (*de l'esquern qe l'enchantador — A fait*), 599 (*an*).

Le glossaire, où l'éditeur a eu l'heureuse idée de comprendre les leçons des divers mss., fournit généralement des traductions exactes et précises. Voici toutefois quelques exceptions: *far cembel* ne signifie pas „engager le combat", mais „provoquer l'ennemi"; *mal empost*, dont il n'y a pas d'autre exemple, paraît signifier „mal bâti"; *escarit*, non „dénué", mais „seul", ou „peu accompagné"; *garda* (293, 1353) doit être supprimé, et les leçons du ms. corrigées en *angarda*. La locution *a regier* (ou *regiers*), qui ne se trouve que dans *B*, doit être traduite sans hésitation par „aussi". Levy (VII, 177, s. v. *regertz*) n'en a cité, sans le traduire, qu'un exemple, d'après un des mss. (B. N. 2426) de la traduction provençale du *Code* de Justinien. Mon ami A. Thomas veut bien me rappeler que la locution est très fréquente dans deux autres mss. du même ouvrage (Sorb. 632 et B. N. 4504), dont l'un peut être localisé en Bas-Languedoc: il suffira, pour en relever une quinzaine d'exemples, de parcourir les extraits publiés par J. Tardif au t. VII (1893) des *Annales du Midi*, notamment aux p. 61—65; les deux autres mss. la remplacent, soit par *atressi*, soit par *atrestal*, ou *eissamen*.

Paris. A. Jeanroy.

[1] La description des mss. est vraiment trop peu précise. Il fallait mentionner plus explicitement les illustrations de *B*, maladroitement exécutées, mais très précieuses pour l'histoire du costume et dire plus exactement en quoi consistent ses „mutilations": le ms. n'a perdu en somme que trois feuillets, après 54 et 73, et le dernier (ne contenant que quelques vers), plus le haut de 54bis. Les pertes se bornent en tout à une centaine de vers.

I. **Polichinelle, Comte de Paonfier.** Parodie inédite du **Glorieux** de **Destouches** (1732). Suivi des **Champs Elysées** de **M. M. De Caumont** et **Destouches.** (Ms. F. F. 9325 B. N.). Publiés par **G. L. van Roosbroeck** et **A. Constans.**

II. **Poésies inédites du Marquis de La Fare** (1644—1712) (Ms. F. F. 15029 B. N.). Publiées par **G. L. van Roosbroeck.** (Documents pour servir à l'histoire littéraire, I—II). Paris, Champion. 1924.

I. — Destouches était gros, court, ventru, mais ressemblait-il à Polichinelle, comme le dit Collé dans son Journal? Et, au moral, était-il glorieux, comme le comte De Rufière de sa comédie?

> Destouches, dans sa comédie
> A cru peindre le *Glorieux*;
> Et moi je trouve, quoi qu'on die,
> Que sa préface le peint mieux.

Ce n'est qu'une épigramme, et de Voltaire. Mais, dans une épigramme il ne s'agit pas en premier lieu d'avoir raison. Le succès de la comédie fut très grand et Voltaire encore le confirme:

> Auteur solide, ingénieux,
> Qui du théâtre êtes le maître,
> Vous qui fites le *Glorieux*,
> Il ne tiendrait qu'à vous de l'être.

Le succès d'une pièce est une condition nécessaire, et suffisante, pour expliquer la parodie. La rime, sinon la raison, amène le titre et Rufière fait songer à *fier* qui fait songer à *paon*. Aussi je ne sais pourquoi on rencontre *Tanfier* (= tant?) et même *Panfier*. Les éditeurs,

qui ont vu le manuscrit, nous auront donné la bonne leçon. Cette parodie est la première œuvre de Favart, qui n'avait que 20 ans en 1732, (en collaboration avec Largillières, le fils du peintre célèbre). C'est à ce titre, et aussi parce que cette plaquette est une critique contemporaine d'une comédie fameuse à l'époque, que M.M. v. R. et C. ont réédité ces quelques scènes qui n'ajouteront rien, du reste, à la gloire de l'auteur des *Rêveries renouvelées des Grecs.*

II. — Chapelle, par malheur, rencontré dans Anet, . . .

Entre le tabac et le vin
M'apprit, sans rabot et sans lime,
L'Art d'attraper facilement,
Sans être esclave de la rime,
Ce tour aisé, etc.

Ainsi Chapelle engendra Chaulieu, qui engendra La Fare. Et comme Voltaire, qui n'était encore qu'Arouet, allait aussi chez les Vendôme, à Anet ou au Temple à Paris, il y rencontra *l'Anacréon du Temple* et c'est ainsi que la France ne devait jamais manquer de poètes légers. La Fare et Chaulieu sont inséparables:

O Toi, qui de mon âme es la chère moitié.

Aussi ne les séparait-on pas et les poésies de La Fare, lettres mêlées de vers, madrigaux, épigrammes, se trouvaient dans les œuvres souvent réimprimées de Chaulieu. Un recueil avait paru en 1755, 43 ans après la mort de La Fare, et ce recueil était incomplet puisque M. v. R. a retrouvé quelque 1700 vers. Des odes, des madrigaux, des chansons, et aussi des Dixains car La Fare fut un des champions de la recrudescence d'intérêt pour Marot, au début du XVIIIe siècle. Hamilton (qui l'eût cru ?) s'était moqué de cet engouement dans sa charmante épître au comte de Grammont. La Fare lui répondit, et cette réponse, inédite jusqu'ici, est un document intéressant pour l'histoire littéraire.

Groningue. E. Boulan.

Les premières civilisations par G. Fougères, G. Contenau, R. Grousset, P. Iouguet, J. Lesquier. (Peuples et Civilisations, Histoire Générale publiée sous la direction de Louis Halphen et Philippe Sagnac, I). Paris, Alcan. 1926. (Pr. fr. 30).

Dit is het eerste deel van een grootsch opgezette Algemeene Geschiedenis, van de vroegste tijden tot op heden; in het prospectus draagt het twintigste en laatste deel den titel: *Le monde contemporain.* De uitgave staat onder de leiding van Louis Halphen, die de middeleeuwen zal behandelen (deel V en VI), en Philippe Sagnac, van wien een gedeelte van het tiende deel, *la Prépondérance française au XVIIe siècle et l'avènement de la science moderne*, en het geheele twaalfde, *la Rénovation intellectuelle et politique de l'Europe et la révolution américaine*, te wachten zijn.

Wat deze Algemeene Geschiedenis bedoelt te geven blijkt het duidelijkst uit deze woorden van het Avant-propos: *C'est aux ensembles plus qu'aux détails que nous nous sommes attachés. Nous avons surtout cherché à saisir et à mettre en relief les traits communs aux diverses civilisations, les multiples et subtiles actions et réactions des peuples et des faits les uns sur les autres*, en verder: *On s'apercevra dès ce premier volume . . . que les proportions que nous avons données aux événements ne sont pas toujours les proportions traditionnelles: nous avons laissé tomber plus d'un détail, jugé secondaire, pour mettre l'accent, si l'on peut dire, sur certains faits „dominants", soit qu'ils éclairent par eux-mêmes toute une période, soit qu'ils fournissent la clé des événements ultérieurs.*

Er is naar gestreefd elke periode slechts door één medewerker te laten behandelen, maar voor de deelen 7, 8, 10 en 13 moest van dit principe worden afgeweken. En voor dit eerste. En terwijl voor de genoemde deelen met twee of drie bewerkers kon volstaan worden, is dit eerste deel ontstaan uit de samenwerking van vijf historici. Te verwonderen is dit niet, daar het een tijdvak van meer dan 3000 jaren omvat, de geheele oudste geschiedenis tot aan Darius en de Perzische oorlogen. Slechts mannen universeel als een Eduard Meyer zijn in staat zoo uitgebreide stof in vollen omvang te beheerschen.

Al is ook hier en daar te bespeuren dat wij een werk voor ons hebben niet uit één hand gekomen—herhalingen zijn niet geheel vermeden (vgl. b. v. p. 205—210 met p. 259, 260); oneffenheden als de Zakkara = de Siculi in Boek 2 (p. 220), maar = de Zagra op Kreta in Boek 3 (p. 227) komen voor — toch heeft de eenheid van het geheel er niet noemenswaard onder geleden. Dit zal mede hieraan te danken zijn dat de Egyptische en Voorasiatische geschiedenis, dus het grootste gedeelte, door één der medewerkers, Jean Lesquier, in schets was gebracht en deze schets na zijn dood door Fougères, Contenau en Iouguet is aangevuld en omgewerkt, en voortgezet, terwijl van Grousset slechts één hoofdstuk (II, 1: *les Indo-européens et leurs premières migrations*) afkomstig is.

Dit eerste deel staat geheel op het peil van de historische wetenschap van onze dagen. Ook wat Boghazkeui leerde of deed vermoeden omtrent wat wij kortheidshalve den Trojaanschen oorlog zullen noemen is er in verwerkt. Of niet, al is de voorstelling voorzichtig, toch te veel aan hypothesen is toegegeven, hier en elders, te veel ten minste voor een geschiedwerk als dit ?

Want ik beschouw deze Algemeene Geschiedenis, althans dit deel, als een werk vooral bestemd voor een groot publiek (niet „het groote publiek" natuurlijk), niet in de eerste plaats voor vakgeleerden, hoeveel ook deze uit een uitteraard niet te uitvoerige samenvatting van wat van de geschiedenis der oudste volken en staten geweten of vermoed wordt kunnen leeren. Maar aan een ieder die belang stelt in de incunabelen van de geschiedenis der menschheid, die de oudste en diepste grondslagen, waarop het leven der hedendaagsche volken is opgegroeid, wil leeren kennen, zij dit boek aanbevolen; al had ik wel gewenscht dat in een werk getiteld *les premières civilisations* de beschrijving van enkele dier oudste beschavingen een breeder plaats had ingenomen, gedetailleerder, levendiger en aanschouwelijker ware geweest.

Een synchronistische tafel en drie (zeer summiere) kaarten zijn aan dit deel toegevoegd; elk boek en elk hoofdstuk begint met een korte samenvatting van den inhoud; en elk boek, elk hoofdstuk en elke paragraaf is voorzien van een zeer oordeelkundige opgave der *ouvrages à consulter.*

Het zou kleingeestig zijn in een werk als dit kleine fouten en vergissingen, als op p. 310 *Aristomène* voor *Aristodème*, p. 340 Zaleukos wetgever te Thurii ongeveer 650 v. Chr., p. 377 Stagira *„au mont Athos"*, en derg.,

met nadruk te releveeren. Wellicht is het echter geoorloofd te vragen of niet in het derde boek het derde hoofdstuk beter vóór het tweede ware geplaatst, al heeft ook dit bezwaar, en of niet eveneens in de hoofdstukken IV, V en VI van dit derde boek een andere rangschikking van verschillende paragrafen chronologisch bevredigender zou geweest zijn.

Het papier is minder goed, de letter scherper dan wij van Fransche uitgaven van dezen aard wel gewoon zijn. Vermoed mag worden dat een nieuwe letter voor deze Algemeene Geschiedenis is gegoten en de ellende der valuta verantwoordelijk is voor de harde grauwe papiersoort; zoodat in de volgende deelen de verhouding van de kwaliteit van papier en letter kans heeft te verkeeren.

Rossinière. U. Ph. Boissevain.

V. Ehrenberg, Alexander und Aegypten. (Beihefte zum Alten Orient, Heft 7.) Leipzig, Hinrichs. 1926. (Pr. M. 2).

Dit zeer lezenswaardige boekje stelt zich ten doel, de verspreide gegevens omtrent Alexanders kort verblijf in Aegypte samenvattend te behandelen. Hoe komt het, dat Alexander, die na zijn kort bezoek in het Nijldal (najaar 332 tot voorjaar 331 v. Chr.), dit land niet meer betreden heeft, en Alexandrië zeer zeker nooit als politiek centrum van het a.s. wereldrijk heeft beschouwd, juist in deze stad begraven wenschte te worden? Schr. toont aan, dat het geen militaire overwegingen waren, die den grooten veroveraar met zijn geheele legermacht na Issus een zuidwaartsche zwenking deden maken. Zijn „ halassozentrische Denken" zag in de Middellandsche zee het middelpunt der komende wereldbeschaving. Niet voor zijn politieke macht, doch als cultuurdraagster moest Aegypte bij zijn gebied getrokken worden. In Klein-Azië en, later, in Tyrus treedt Alexander als Helleen op; in Aegypte assimileert hij zich aan het volk, aan de eerste in zich besloten cultuur, welke hij op zijn weg ontmoette. Vandaar dat hij in Memphis niet een vergriekschte godheid aanbad (zooals b.v. Melkart—Heracles te Tyros), doch den Apis diens rechten als landsgod deed wedervaren. Niet uit militaire politiek, doch uit oeconomisch oogpunt bezien was het bezit van Aegypte voor Alexander een vereischte voor de verwerkelijking zijner panhelleensche gedachte. De stichting van Alexandrië deed Aegypte het gelaat naar het Noorden keeren, de vereering van den vorst als **κτίστης** was de inleiding voor zijn komende apotheose. Als door zijn genius aangedreven (**πόθος λαμβάνει αὐτόν**), niet alleen uit neiging tot een romantische grootheidsverwezenlijking, heeft Alexander zijn tocht ondernomen, Zijn genius was het, welke hem aan Aegypte steeds een bevoorrechte positie deed toekennen, welke maakte, dat hij aan het volk zelf een deel der binnenlandsche regeering overliet en zelfs de problematische figuur van een Cleomenes van Naucratis in zijn hooge ambt handhaafde. Alexanders politiek in Aegypte was negatief, voorzoover zij antiperzisch was; positief, voorzoover zij een oeconomischen en cultureelen ruggesteun schiep voor zijn komende militaire verovering. Haar eereplaats van draagster der beschaving maakte Aegypte in de oogen van Alexander tot het eigenlijke, zij het dan ook niet politieke, centrum van zijn rijk; zij maakte haar in de oogen van den modernen historicus tot den terminus a quo, van waar af men het ontstaan van het Hellenisme mag rekenen.

Eenige historische bijzonderheden van Schr.'s onderzoek mogen hier volgen. Op zijn laatst sedert de belegering van Tyros voelde Alexander de noodzakelijkheid van het herstel zijner vloot, doch volgens Arr. II 2,4 ging het initiatief hiertoe geenszins van den vorst zelf uit (blz. 10); de diepgaande bespreking van het heilige feest te Memphis (blz. 17); de onwaarschijnlijkheid der z.g. expeditie naar de Nijlbronnen, welke Partsch als mogelijk aanneemt (blz. 21); de onderstelling, dat de gemengdheid der bevolking van Alexandrië, dat nooit een zuiver helleensche stad geweest of geworden is, haar waarde als doorvoerhaven bepaalde (blz. 27); het onderzoek naar het ontstaan van den „Herrscherkult" in het Hellenisme (blz. 41). Zeer zeker juist is de mededeeling, dat de episode van het orakel van Zeus—Ammon in de eerste plaats Alexander als *Aegyptisch* vorst moest legitimeeren, en dat bij deze syncretistische godheid dus meer op het landseigen karakter, dan op het uitheemsch-grieksche element de nadruk valt (blz. 33 ev.). De ware beteekenis dezer episode is hiermede zeker juist omlijnd, doch Schr. vermeldt niet, dat G. Maspero in 1897 in een uitgebreid artikel („Comment Alexandre devint dieu en Egypte") reeds tot dezelfde slotsom kwam (Etudes de Mythol. et Archéol. Eg. VI [1912], blz. 263 e.v.). Hier worden ook vroegere voorbeelden van „orakels" vermeld, welke, zooals bekend is, tot in het begin van het Nieuwe Rijk teruggaan en dus geenszins, zooals Schr. meent, op een betrekkelijk laat stadium wijzen.

Leiden. H. P. Blok.

H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit. Zweiter Band. Erste Abteilung. Die Kaiser von Tiberius bis Vitellius. Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. M. 14).

Wat Mommsen in de voorrede van het vijfde deel van zijne *Römische Geschichte* zegt van het tijdvak van Caesars dood tot aan de definitieve vestiging van de Monarchie, dat nl. *jede Darstellung wesentlich auf eine Nacherzählung hinausläuft*, geldt wat het feitelijke betreft ook voor den tijd van Tiberius tot Vitellius, de jaren van 14—69 n. Chr., in dit tweede deel van Dessau's geschiedwerk behandeld. Wat wij lezen is Tacitus, Dio, Suetonius en kon niet anders zijn. Maar het is Tacitus, Dio, Suetonius gelezen met een critisch oog, vergeleken en aangevuld met de getuigenis van andere historische, inzonderheid ook niet-litteraire bronnen, weergegeven zelfstandig en op eigen wijze.

Tacitus stelt Dessau zeer hoog. Tweemaal (p. 95—103, en nog eens, kort, p. 398 en p. 399) spreekt hij over hem en stelt en motiveert zijn oordeel over persoon en werk van den man, die *„als Letzter, auf Jahrhunderte hinaus, unter den Lateinern Geschichtswerke grossen Stils gewagt hat"*, tegenover de vele in de laatste jaren gehoorde oordeelvellingen, die hoe hooger zij den dramaticus verheffen des te minder van den historicus overlaten. *„Der absoluten Wahrhaftigkeit von Tacitus' Erzählung*, zegt Dessau aan het einde van zijne schildering van Tiberius' regeering (p. 103), *tut die unbefriedigende Deutung des Erzählten keinen Eintrag. Wir werden uns weder in unserm Urteil über Tiberius noch werden wir uns in unserm Urteil über Tacitus selbst durch Tacitus' Urteil über Tiberius beirren lassen"*.

De in dit eerste stuk van het tweede deel behandelde geschiedkundige stof is verdeeld naar de vier keizers die

in de jaren 14—68 over Rome geheerscht hebben: VII *Tiberius als Monarch*; VIII *Die drie Jahre und zehn Monate Caligula's*; IX *Die Regierung des Claudius*; X *Nero's Erhebung, Regierung und Sturz*, waaraan in een XI[de] hoofdstuk de tijd tusschen Nero's dood en de verheffing van Vespasianus tot Romeinsch Keizer is toegevoegd: *Die Wirren der Jahre* 68 *und* 69.

Het tweede stuk zal een schets geven van het maatschappelijk en geestelijk leven in het Romeinsche rijk gedurende de periode der Julisch-Claudische dynastie, ingedeeld naar de verschillende landschappen (1. *Italien*; 2. *Sicilien und Sardinien*; 3. *die iberische Halbinsel* enz., vgl. p. VIII). Dat deel zal dus met Mommsen's 5de deel moeten rivaliseeren.

Mommsen's schildering omvat echter het geheele tijdperk, de drie eeuwen, van het principaat. Dessau zal behandelen *die Länder und Völker des Reichs im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit*. Bij de schaarschte aan gegevens voor een historisch beeld van dien aard, ook als men alles kan gebruiken wat uit de drie eerste eeuwen van onze jaartelling aan bouwstoffen daartoe nog overig is, schijnt het mij eenigszins hachelijk toe zich tot de eerste eeuw te beperken, al zijn ook voor die periode de gegevens nog het talrijkst en verminderen zij hoe verder men komt. Het zal belangwekkend zijn te zien of het Dessau gelukken zal zich voor zijn schildering van de eerste eeuw ook inderdaad slechts te bedienen van de gegevens die voor die periode gelden.

Eigenaardig is Dessau's oordeel over Tiberius als regent. Hij verwijt hem herhaaldelijk de staatsregeling, door Augustus in het leven geroepen, slechts bestendigd en gehandhaafd, niet ook ontwikkeld en verbeterd te hebben. „*Er war wohl doch nicht zum Herrscher geboren oder in fünfzig Jahren der Hörigkeit dafür verdorben* (p. 85). Van de pogingen om Keizer Gaius krankzinnig te verklaren wil Dessau terecht niets weten. Daarvan is, zegt hij (p. 133) „*in Caligula's Handeln keine Spur, wenn nicht knabenhafte Unvernunft und frecher Uebermut, verbunden mit Eitelkeit, Rohheit und Gefühllosigkeit Zeichen von Geisteskrankheit sein sollen.* Zeer hard, misschien te hard, maar m.i. in hoofdzaak juist, is zijn oordeel over Seneca. Men vergelijke vooral p. 241—247.

Mijne meening over Dessau's geschiedenis van den Romeinschen Keizertijd blijft ook na de lezing van dit tweede stuk ongewijzigd: voortreffelijk in vele opzichten, volkomen betrouwbaar, zeer volledig, van eigen opvatting getuigend, — geen historiewerk van groote allure. De stijl, eenvoudig en correct, soms het platvloersche wel naderend, is zeker verre van de, mag ik het de voornaamheid noemen van den historischen stijl. En toch speurt men hier en daar, ook in den stijl, dat de adem van Tacitus' geest door dit geschiedwerk is heengegaan.

Rossinière. U. Ph. Boissevain.

Gerard Brom, Romantiek en Katholicisme in Nederland, I (Kunst), II (Wetenschap en Staatkunde). Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. p. dl. *f* 7.90).

In twee zware deelen wordt ons hier een goed geschreven overzicht geschonken van de herleving van het Katholicisme ten onzent in den loop der 19de eeuw. De reusachtige belezenheid van den schrijver, de levendigheid van zijn stijl, die slechts zelden vervalt in zekere neiging tot platheid, wekt ongetwijfeld groote bewondering; de juistheid van zijn kijk op de figuren van dichters als Bilderdijk, Da Costa, Tollens, Ten Kate, Hofdijk en anderen, van kunstenaars als Scheffer en Bosboom, van prozaschrijvers als Bakhuizen, Bosboom-Toussaint en anderen uit den Gidskring, als Beets en Hasebroek en de Van der Hoevens valt niet minder te roemen. Duidelijk laat de schrijver uitkomen, hoe hunne romantiek als van zelf leidde tot de waardeering van de Middeleeuwen in ons cultuurleven en daardoor tot mildere, betere beoordeeling in Protestantsche kringen van het Katholicisme ten onzent, die ten opzichte van Bilderdijk het meest maar ook van anderen der genoemde dichters en schrijvers in die kringen dikwijls de verdenking van „Katholiseeren" wekte. Ook buitenlandsche invloeden, met name van de „Engelsche School", van Walter Scott in het bijzonder, op Van Lennep en Hofdijk, worden op den voorgrond geplaatst; de Fransche en vooral de Duitsche invloeden komen daartegenover zeker iets te kort. Op het gebied van de beeldende kunsten wordt ons de werkzaamheid van Alberdingk Thym, Jos. Cuypers en De Stuers breed geschilderd en de beschouwingen over gothiek en neogothiek en over den tegenstand van Vosmaer en den Spectator-kring hiertegenover getuigen van ruim inzicht en groote kennis van personen en zaken uit dien tijd. Het mag verwondering baren, dat wèl met betrekking tot de kunst maar niet tot de literatuur het overeenkomstige werk van Katholieken bijna niet genoemd wordt; maar men moet erkennen, dat dit werk op het cultuurleven van Nederland in het algemeen ook weinig invloed heeft gehad, immers door niet-Katholieken weinig gelezen werd, met uitzondering van dat van Thym zelven, aan wiens correspondentie, naast die van Broere, Wap, Van Bommel, Cramer en Potgieter vele bijzonderheden en oordeelvellingen ontleend zijn.

Minder dan het eerste deel, waarvan de lectuur aanhoudend boeit, schijnt mij het tweede van beteekenis, al mag men ook dit deel niet ongelezen laten. Een knappe schildering van de studie van middeleeuwsche taal en letteren in de eerste helft der eeuw wordt gevolgd door een welverdiende warme lofrede op Moll en zijn school, terwijl Fruin en de zijnen minder geroemd kunnen worden om hun inzicht in het middeleeuwsche leven dan om hun streven naar onpartijdigheid ten opzichte van het Katholicisme uit lateren tijd. Ook Pierson wordt met voldoening, ten minste voor zijn latere jaren, vermeld, meer natuurlijk dan Huet en Multatuli, die weinig van het Katholieke leven en denken begrepen, hoewel zeker meer dan de heftige anti-clericaal Van Vloten. Hier komt Alberdingk Thym in een 40-tal bladzijden op den voorgrond, met zijn romantischen zin, die bij zijn geloofsgenoot Broere en andere leidende Katholieken van zijn tijd slechts matige sympathie genoot. In dit hoofdstuk zien wij meer van wat er onder de Katholieken van dien tijd zelf omging, te midden van de voorbereiding hunner algeheele „emancipatie" in de tweede helft der eeuw.

Aan die emancipatie is het laatste hoofdstuk van het tweede deel gewijd, dat mij niet kan bevredigen. Over de katholieke staatkunde, de vorming eener werkelijke katholieke staatspartij sedert Schaepman vinden wij hier slechts weinig, met name over de Aprilbeweging, de aansluiting bij de Liberalen tusschen 1845 en 1860 en over den lateren overgang tot de „Coalitie". De eigenlijke staatkunde wijkt hier al te zeer op den achtergrond om op den titel van het tweede deel een zoo in het oog val-

lende plaats in te nemen. Het is waar, dat die titel spreekt van de romantiek, en die heeft met de staatkunde als zoodanig weinig te maken: de laatste werkt meer in de praktijk, die dan ook zoowel van de aansluiting der Katholieken bij de Liberalen en later bij de Coalitie de hoofdrol speelde; de eerste is daarbij op den achtergrond te plaatsen.

In het kort, dit merkwaardige boek verdient veel gelezen te worden, omdat het met ernstig streven naar billijkheid en gematigdheid voor Protestant en Katholiek veel bevat, dat nieuw en verrassend, zij het dan soms al te schel en daardoor al te eenzijdig gekleurd, licht werpt op protestantsche en katholieke opvattingen in de eerste helft van de 19de eeuw, in het bijzonder op het gebied van letteren en kunst, waarop de schrijver blijkbaar het meest den nadruk wenscht te leggen.

Leiden. P. J. Blok.

H. Höffding, Erkendelsesteori og Livsopfattelse. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Filosofiske Meddelelser II, 1). København. Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 4).

Dit boekje: Kennisleer en Levensopvatting geeft in korte trekken Höffdings inzichten over de verhouding van Philosophie tot het menschelijk, geestelijk leven in de ruimste beteekenis genomen. Hij wijst af de opvatting, dat de begrippen philosophie en kennisleer elkaar dekken; immers de philosophie is de wetenschap, die de gronden van onze geestelijke werkzaamheid onderzoekt en ook haar inhoud, en Höffding is er verre bovenuit te meenen, dat geestelijk leven of geestelijke werkzaamheid identiek zouden zijn met wetenschap. De dogmatische wetenschapsmenschen mogen de individueele levensopvattingen voor „anthropomorphismen" uitmaken en alleen erkennen wat bepaald kan worden door zuivere identiteitsoordeelen, Höffding weet, dat de schijnbaar chaotische rest ook eenheden, vastheden, systematiek bevat (hij noemt dat: dat zij een innerlijke structuur verraden, pag. 8) en daarheen leidt hij zijn onderzoek.

Een philosophisch onderzoek van persoonlijke levensopvattingen vereischt natuurlijk een vooronderzoek van de begrippen „leven", en „persoonlijkheid", hierop volgen dan de overige hoofdstukken: levensbeschouwing, wereldbeschouwing, religie, levenspoëzie.

Höffding is voor het schrijven van een dergelijk werk zeer geschikt; zijn philosophische arbeid strekt zich uit over een lange reeks jaren en hij beschikt dus over veel materiaal; ook de nieuwste werken kent en waardeert hij en men bewondert de breede objectiviteit, waarmee hij het kenmerkende en groote van de meest uiteenloopende opvattingen en waardebepalingen van anderen weergeeft. En toch, wat den lezer boeit en hem bijblijft is Höffdings levensopvatting zelf. Zijn onwillekeurige, onbewezen waardebepalingen toonen ons den man, die krachtig onvermoeid streven naar zuiver denken en naar het opbouwen van een harmonische persoonlijkheid, het hoogste stelt. Koel en klaar is zijn toon tegenover alle wereldverklaring, alle methaphysica; de wereld als geheel, zegt hij, is een hypothese, een „idee", maar niet een gegeven, dat zich laat verklaren of beschouwen; zij is geen „ding", dat zich laat ontleden; integendeel, alle oordeelen over haar kunnen slechts praedicaatoordeelen zijn (pag. 84) en indien men deze over het geheel uitbreidt berust dit op analogie-oordeelen. Alle wereldverklaringen, hetzij theoretische: metaphysica, hetzij practische: religie, zijn hem eigenlijk vreemd.

Maar voel daartegenover de warmte van zijn toon als hij de rustelooze, geestelijke werkzaamheid van den ernstigen wetenschappelijken mensch beschrijft, als hij zegt (pag. 60): „Van een menschelijk standpunt kan het ééne noodige slechts zijn de energie, waarmee men het leven neemt, terwijl men, met alle kracht een vorm zoekt waarin 's levens inhoud tot zijn recht kan komen in de enkele persoonlijkheid". Deze zelfde geest spreekt uit de zeer karakteristieke passage, waarin hij de waarheid aantoont van Lessings beroemde woord, dat het stage streven naar waarheid beter is dan het bezit van de waarheid, m.a.w. dat alleen in het streven, niet in het bezit, onze krachten geoefend en vergroot worden. Hij zegt, dat in de geschiedenis der wetenschap het bezit van een waarheid bijna altijd illusionair gebleken is, en slechts uitgangspunt voor nieuwe vragen, wat de waarde van het streven duidelijk maakt en waardoor zelfs dwalen zijn waarde krijgt; en dan gaat hij voort (pag 16): „Consequent denken brengt zijn eigen belooning mee. Het ideaal der wetenschap is, zooals wij zeiden, een rationeel geheel, gevonden door de onderlinge bepaling van alle onderdeelen, en dit is een ideaal, dat steeds nieuwe problemen stelt, deels positieve deels van negatieven aard, deels over wegen, deels over zijwegen. Ten slotte bestaat er niet een tegenstelling tusschen streven en bezit, waar Lessing van uitging. De vliegende pijl is op ieder oogenblik tegelijk in rust, omdat hij altijd op één bepaalde plaats is en in beweging, omdat hij steeds bezig is die plaats te verlaten".

Afgezien van de al of niet toelaatbaarheid van dit beeld, is het teekenend voor den geest van den schrijver; dit rustelooze rustpunt is het doel. Als contrast leze men Symposion 205—212: de openbaring van het eeuwig schoone als doel van den Platonischen Eros of de volgende passage uit Dantes Paradiso (IV, 124—135): „Nu zie ik, dat ons intellect nooit bevredigd kan worden, tenzij de Waarheid het beschijne waarbuiten geen waarheid ligt. Daarin rust het als een wild dier in zijn hol, zoodra het haar bereikt heeft; en bereiken kan het haar, want anders zou al ons streven ijdel zijn; daarom ontspruit aan den voet van iedere waarheid, die wij vinden, weer een nieuwe vraag, en deze aard van ons denken drijft ons naar den top van hoogte tot hoogte."

De hoofdstukken over religie en levenspoëzie zijn dan ook de minste uit het boek; sprekend over een verschijnsel dat Georg Simmel (Der Konflikt der Modernen Kultur), meende aan te treffen in onzen tijd, namelijk een „religiöses Wollen", dat gebleven is, terwijl het religieuze geloof in het „Jenseits" is opgegeven, geeft Höffding daarvan de volgende interpretatie: „Indien het religieuze willen gezegd wordt aanwezig te zijn, terwijl de religieuze inhoud verdwijnt, wat kan die wil dan anders zijn dan een drang 's levens tegenstrijdigheden te overwinnen en met name de grootste van alle, die tusschen het waardevolle en het slechts werkelijke" (pag. 105). Mij dunkt dat velen met mij dit droge zinnetje niet een toereikende formuleering zullen vinden van dit uiterst tragische conflict.

Zoo werkt dit boekje door zijn positieve zoowel als door zijn negatieve eigenschappen opwekkend; het ligt daar als de som der resultaten van een zestigjarigen denkarbeid, wat de waarde, ook uit historisch oogpunt, vergroot.

Rotterdam. W. Kuenen.

W. Brede Kristensen, Het leven uit den dood, Studiën over Egyptischen en Oud-Griekschen godsdienst. Haarlem, Bohn. 1926. (Pr. ƒ 4.— ; geb. ƒ 5.—).

Door hen die eenmaal, als ondergeteekende, het voorrecht hadden den schrijver van bovengenoemd boek als leidsman bij hun theologische studie te mogen volgen, zal het verschijnen van dit werk met vreugde en dankbaarheid zijn begroet. Het zal hen herinneren aan de uitermate belangrijke colleges waarin zij den groei van dit boek medemaakten, aan de door en door wetenschappelijke, voorzichtige methode van onderzoek die door den hoogleeraar werd toegepast, aan de verrassende uitzichten en parallellen die geschonken werden, aan den klank waarmede dit alles werd medegedeeld en bovenal aan den persoon van den schrijver zelve.

Doch ook voor hen, die dit persoonlijk contact moesten missen, beteekent dit boek een waardevolle aanwinst. Zoowel de Egyptologen als de beoefenaars der oud-Grieksche cultuur zullen hun voordeel kunnen doen met het diepe, fijne inzicht in het wezen der godsdienstige voorstellingen en gebruiken, dat de schrijver hun verschaft. Het eerste gedeelte handelt over Egypte en bespreekt in een viertal hoofdstukken de voorstellingen van den dood als vijand en vriend van het leven: 's Menschen dood (1), de magische levenskracht en haar symbolen, de cosmische en ethische levenswet (2), de tempel en het graf als de plaats van opstanding, het rechtopzetten van beelden en symbolen (3), de verwezenlijking der opstanding in den tempeldienst, de heilige Boot, de Osirismysteriën (4).

Het tweede gedeelte is aan Griekenland gewijd en behandelt, eveneens in vier hoofdstukken: de dood als vijand en vriend. De goden van het doodenrijk: Hades, Poseidon, Zeus, Erinys en Helios (1), Athene de heerscheres van het spontane leven, het doodenrijk als de plaats der wijsheid (2), de Eleusinische mysteriën, de heilige bruiloft, Eros, (3), inwijding bij den dood, begrafenis en lijkverbranding, grafsteenen, de grafwedstrijden (4).

De schrijver wijst herhaaldelijk op de overeenkomst van verschillende voorstellingen en gebruiken in Egypte en Griekenland en hecht grooter waarde aan Herodotus' beoordeeling van den Egyptischen godsdienst, dan tot dusverre bij 't meerendeel der Egyptologen het geval is. Herodotus' opvatting van Griekenland's godsdienstige afhankelijkheid van Egypte wordt door Prof. Kristensen's studie in veel opzichten als juist erkend.

Vooral de in beide landen gemeenschappelijke opvattingen over de verhouding van leven en dood, wijzen op innerlijke relatie en verwantschap. Daarbij beschouwt Prof. K. hoofdzakelijk den Griekschen volksgodsdienst, waarop tot dusverre te weinig de aandacht was gevestigd. Teveel is alleen het beeld van den Griekschen godsdienst bezien en bestudeerd, dat de grieksche dichters, philosophen, moralisten en bovenal de beeldende kunst van Griekenland ons geschonken hebben, de Olympische godenwereld. Doch daarmee is de Grieksche godsdienst niet in zijn vollen rijkdom, zijn bonte werkelijkheid benaderd.

Ook in dezen godsdienst, evenals in Egypte, neemt het mysterie van den dood een centrale plaats in (bl. 147). De schrijver bewijst door tal van gegevens dat beide godsdiensten door dezelfde tegenstrijdigheid worden gekenmerkt: de dood is de aartsvijand in de wereld der menschen en der natuur, maar tevens de oorsprong van het leven, de verwezenlijking der volmaking. Dualisme en monisme worden in één stemming vereenigd, die door tegenstrijdige gevoelens uitmunt.

Een verrassend licht werpen deze beschouwingen o. a. over de beteekenis van de pyramide (blz. 98 vlg.) en den sfinx (188 vlg.). De godsdienstwetenschap is met deze studie een standaardwerk rijker geworden.

Amersfoort. R. Miedema.

H. Gressmann, Die hellenistische Gestirnreligion. (Beihefte zum alten Orient, Hft. 5). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1925.

Deze studie bevat in vijf hoofdstukken successievelijk „Fortschritte astronomischer Erkenntnisse in Babylon", p. 1—7, „Allmähliches Durchdringen der Astrologie in der griechischen Philosophie", p. 7—14, „Aus der astrologischen Kleinliteratur der Wahrsagebücher, der Apokalypsen und des Zaubers, " p. 14—22, „Die Umwandlung der hellenistischen Religionen unter dem Einfluss der Astrologie", p. 22—28, „Die Triebkräfte der Gestirnreligion", p. 28—31. Er zijn tien afbeeldingen aan toegevoegd.

De auteur wijst er op, dat „auch die Chaldäer schöpferische Geister auf dem Gebiet der Astronomie hatten", p. 5, dat blijkbaar „die Mehrzahl der babylonischen Astronomen *die Astrologie ablehnte*", p. 6, dat echter sinds ong. 300 v. Chr. de sterrenwichelarij en sterrenvereering grooten invloed verkreeg in de Grieksche wereld, p. 9 vlgg., dat de „politischen Wirren und blutigen Bürgerkriege" in den voor-christelijken tijd overal een „*Stimmung des Weltuntergangs*" hadden doen ontstaan, waardoor het religieus gevoel „erheblich" werd versterkt, p. 28, en dat de „rationelle und verkappte wissenschaftliche Charakter" van de „Astralreligion" haar een „erstaunliche Widerstandskraft auch gegen den christlichen Glauben" verleende, p. 29.

Wij bevelen de inhoudsrijke en goed geschrevene studie van Gressmann ieder belangstellende ten zeerste aan. Van een „endgültigen Untergang" der astrologie echter, p.29, kan in onze dagen van belangstelling voor al het „occulte" geen sprake zijn.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

E. Wiszmann, Das Verhältnis von ΠΙΣΤΙΣ und Christusfrömmigkeit bei Paulus. (Forsch. zur Rel. und Lit. des A. und N. Testaments, hrg. v. Bultmann und Gunkel, N. F., 23). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1926.

Deze studie behandelt de belangrijke vraag wat *πίστις* en ***πιστεύειν*** beteekent bij Paulus en in hoeverre in dit woord ook iets gezegd wordt omtrent Paulus' religieuze ervaring, m. a. w. of dit woord ook een „mystieken" inhoud heeft. Het eerste deel brengt een historisch overzicht, met het droevig resultaat, dat alle exegeten, op twee na, die ietwat weifelen, het hebben mis gehad: alle hebben zij min of meer de *fides qua creditur*, de *unio mystica* met Christus of hoe men het noemen wil, in Paulus' gebruik van ***πίστις*** ingelegd. Daartegenover betoogt de Schr. in een tweede deel, dat in het Oud-Christelijk spraakgebruik ***πίστις*** en ***πιστεύειν*** gelijkbeteekenend zijn met „Christen zijn", wat niemand hem zal tegenspreken; voorts dat zoowel in het Jodendom

als in de andere godsdiensten van dien tijd πιστεύειν zonder meer beteekent „behooren tot de aanhangers der eigen religie" (S. 41—45); en dat in de Christelijke missionaire propaganda **πιστεύειν** zakelijk „nichts anderes ist als Jasagen zu dem gehörten Predigtinhalt", S. 38, waartegen men alleen als bezwaar kan inbrengen dat *nichts anderes* hier moet geschrapt worden en ten tweede dat in dit *Jasagen* stellig niet alleen een verstandelijk *Fürwahrhalten des christlichen Kerygmas* is begrepen. Ten slotte betoogt de Schr. dat bij Paulus πιστεύειν *alleen* beteekent het voor-waar-houden van de heilsfeiten der Christelijke religie: „**πιστεύειν** heiszt nicht vertrauen, sondern glauben im nackten nüchternen Sinn der bejahenden Aneignung und Zustimmung" (S. 67). Er ligt in de woorden *Aneignung* en *Zustimmung* een zekere tegenspraak met het voorafgaande *nackt* en *nüchtern*, maar wij begrijpen, dat de Schr. bedoelt: het gaat om een intellectueel voor-waar-houden.

Het is te begrijpen dat deze opvatting met zoo groote verzekerdheid voorgedragen en met een zondvloed van bewijsplaatsen geadstrueerd, om haar volslagen afwijking van wat tot dusver de traditioneele, inzonderheid reformatorische exegese was, de aandacht trekt. In zooverre zij er de aandacht op vestigt dat het geloof bij Paulus ook een, laat ons zeggen, „intellectueelen" inhoud heeft, trapt zij een open deur in. In zooverre deze studie de beteekenis van πίστις meent te kunnen *beperken* tot een verstandelijke instemming, miskent zij ten eenen male den zedelijken aard zelfs reeds van het eenvoudige „geloovig" worden van den gewonen Christen, en *a fortiori* het karakter van het geloof bij Paulus, ook al is dit geloof zeer stellig gebonden aan het „voor-waar-houden" van bepaalde „historische" feiten.

Het is natuurlijk ondoenlijk in een korte aankondiging een tegenbetoog te stellen tegenover W.'s bewijsvoering: ik vrees trouwens, gezien het bedroevende resultaat door de voorafgegane geslachten van exegeten bereikt, dat ook mijn betoog op weinig instemming bij W. zou mogen hopen. Slechts een enkele illustratie van wat ik bedoel, zij mij veroorloofd. Stellig is het geloof aan de opstanding (zoo W. wil in den „nackten nüchternen Sinn der bejahenden Aneignung und Zustimmung") bij Paulus centraal. Dat geloof is het gevolg van het feit dat hem de opgestane Heer verschenen is. Door dat feit is Paulus' vroegere „beschouwing" (ik gebruik met opzet woorden uit de door W. bedoelde sfeer) radicaal omgezet: in de plaats van datgene wat hij met de Pharisaeërs „geloofde", treedt hetgeen in de Christelijke gemeente beleden werd en thans door Paulus gepredikt worden zal. Is daarmede nu alles gezegd? En staat nu, zooals W. wil, Paulus' persoonlijke verhouding tot Christus, zijn „Christusfrömmigkeit" daarbuiten en daarnaast? Hier is een volslagen theoretische, gewelddadige scheiding van „verstandelijke" en zedelijke emoties en motieven, die de werkelijkheid ten eenen male miskent. Ik zal slechts een plaats aanhalen, al is ook deze vlgs. Wiszmann S. 112 „meist miszbraucht", ik bedoel Gal. 2, 20: *ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ.*

Hier is als „verstandelijke" inhoud van het geloof in den Zoon Gods — (dat Paulus Jesus hier zoo noemt staat in verband met het centrale feit van de opstanding, vgl. Rom. 1 : 4) — aangegeven: „hij heeft mij liefgehad en heeft voor mij zichzelf overgegeven". Wie meenen zou dat deze **πίστις** met *fides quae creditur* zou zijn uitgeput of, zooals W. schijnt te meenen (S. 112), iets is dat alleen in de „niedrige Sphäre der **σάρξ**" behoort, past een formule toe die door het leven zelf wordt gelogenstraft. Er loopen inderdaad twee lijnen door het geloofsleven, niet slechts bij Paulus, maar bij alle levend geloof. Door ze te scheiden, zooals W. doet kan een theoretisch schema bevredigend worden gesteld, maar de waarheid is anders en — ze is meer.

Leiden. D. Plooij.

I. L. Heiberg, Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum. (Handbuch der Altertumswissenschaften V, 1, 2). München, C. H. Beck. 1925. (Pr. M. 7,50, geb. M. 10).

Het Handboek (oorspronkelijk door I. v. Müller, thans in nieuwe bewerking uitgegeven door W. Otto) stelt zich ten doel de in de laatste tientallen van jaren zoozeer uitgebreide kennis der Oudheid weer te geven „und insbesondere die Verknüpfung all seiner Teilgebiete untereinander auf der breiteren Basis der gesamten Altertumskunde", anders gezegd „stärkere Heraushebung der grossen Entwicklungslinien und Zusammenhänge". Het werk van prof. Heiberg, „ein ganz neues Werk", komt in de plaats van de „Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum [und im Mittelalter]" van prof. S. Günther.

Vergelijkt men de „Geschichte der Mathematik, etc." met het artikel „Exakte Wissenschaften und Medizin" van prof. Heiberg in de „Einleitung in die Altertumswissenschaft" (A. Gercke und E. Norden, 1910, II), zoo valt vooreerst de omstreeks driemaal grootere omvang op, en de toevoeging van een register, ± 350 namen van klassieke schrijvers en enkele algemeene „zaken" (b. v. Edelsteine, Horoskop) bevattend. In de noten onder aan de bladzijden wordt verwezen naar een groot aantal moderne werken over de geschiedenis der besproken wetenschappen. Evenals de „Einleitung" behandelt de „Geschichte" de Grieksche en Romeinsche wetenschap, natuurlijk met inbegrip van die der Alexandrijnen. Eenige latere in de „Geschichte" genoemde geleerden, als de Bizantijnen Psellos (11de) en Planudes (14de eeuw) worden vermeld in hunne qualiteit van commentatoren der classici. Terwijl in de „Einleitung" alle wetenschappen te zamen in historische volgorde werden geschetst, worden thans achtereenvolgens besproken wiskunde, sterrekunde (met inbegrip van astrologie, meteorologie en alchemie), mechanica, optica, musica, aardrijkskunde (met inbegrip van dierkunde, plantkunde en mineralogie) en medische wetenschap (met inbegrip van veeartsenijkunde). Natuurlijk wordt ook bij deze inkleeding het doel (de „Verknüpfung der Teilgebiete") niet uit het oog verloren. Dat het streven naar dit doel den hooggeleerden en exact denkenden schrijver echter nergens verleidt tot het construeeren van eenig kunstmatig verband, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Het zal ook geen verwondering baren dat astrologie of magische praktijken op medisch gebied slechts kort worden vermeld, laatstgenoemde vooral om op de bestrijding daarvan door ionische artsen te wijzen. Zoo stelt het geheele werk ons duidelijk voor den geest

hoezeer de Grieken in hun bloeitijd (p. 93) „scharf beobachteten" en „rationell und frei dachten".

Middelburg. J. A. Vollgraff.

Sarah Millin, The South Africans. London, Constable & Co. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Dit is een merkwaardig en belangrijk boek, dat vooral ook in Nederland aandacht verdient, inzonderheid van degenen, die met Zuid-Afrika in enigerlei betrekking staan of het voornemen hebben, dat land te bezoeken, wat tegenwoordig — met voldoening zij het opgemerkt — zoveel meer dan vroeger voorkomt.

Om dit laatste met meer vrucht te kunnen doen, is het zeker zeer gewenscht, zich vooraf zoveel mogelik op de hoogte te stellen van de geaardheid van het land, zijn klimaat enz., maar ook niet minder van de geaardheid, levenswijze enz. zijner bewoners en van de grote vraagstukken, die hen bezig houden.

Welnu, mij is geen werk over Zuid-Afrika bekend, dat daarvoor in een vrij beknopte en aantrekkelike vorm meer geschikt is dan dit pas verschenen werk. Uit alles toch blijkt, dat deze Engelse schrijfster niet alleen het land en de bewoners van Zuid-Afrika grondig kent, maar ook hun wordingsgeschiedenis ernstig bestudeerd heeft.

Het boek is in een nette linnen band gebonden, op stevig papier en met een duidelike letter gedrukt. De stijl is klaar, levendig en boeiend. De schrijfster heeft haar onderwerpen zò grondig bestudeerd, dat zij in staat is, de lezer zulk een duidelik overzicht van, en inzicht in toestanden, gebeurtenissen en karakters te geven, als waartoe slechts weinigen in staat zijn.

Haar kennis van Zuid-Afrika en Zuid-Afrikaners heeft zij blijkbaar niet uit de tweede hand verkregen. Zij moet lang in Zuid-Afrika gewoond hebben en de meeste delen ervan kennen.

De schrijfster heeft haar stof verdeeld in zeven afdelingen, nl. I. The Background, II. Modern South Africa and the Diamond Adventurers, III. Modern South Africa and The Gold Adventurers, IV. Living in South Africa, V. Politics in South Africa, VI. The People in South Africa to-day (The Boers, The English, The Jews, The Asiatics, The Half-castes), terwijl de zevende afdeling geheel gewijd is aan „The Kaffir".

De drijfveer tot het schrijven van dit boek is blijkbaar geweest het grote probleem, waarvoor Zuid-Afrika zich geplaatst ziet en waarvoor Generaal Hertzog voor het eerst ernstig een oplossing gezocht heeft, nl. de vraag, of Zuid-Afrika een „Witmansland" of een „Zwartmansland" zal worden.

Op de eerste bladzijde maakt de schrijfster melding van de reis van de Engelse geschiedschrijver Anthony Trollope door Zuid-Afrika in 1877 en haalt daarbij aan de laatste woorden, waarmee hij zijn boek over Zuid-Afrika besloot: „South Africa is a country of black men and not of white men. It has been so; it is so, and it will be so."

Dat de schrijfster na haar grondige bestudering van de zaak tans, na 50 jaren, deze besliste uitspraak van Trollope niet durft onderschrijven, ofschoon zij de grote ernst van het probleem ten volle beseft, blijkt uit de laatste zinnen, waarmee haar eigen boek sluit: „No one can yet tell whether Antony Trollope was right or whether he was wrong. No one is as wise as Destiny".

In verband met dit gewichtige vraagstuk behandelt Mrs. Millin natuurlik ook het segregatie-plan van Generaal Hertzog, volgens hetwelk de Kaffers zoveel mogelik in afzonderlike delen van het land zullen moeten wonen onder opperbestuur van de Blanken, maar met een zekere mate van zelfbestuur en vertegenwoordiging in het Union-parlement.

Een belangrijk hoofdstuk wijdt schrijfster aan het immigratie-vraagstuk, dat zo nauw met de machtsverhouding tussen Blanken en Zwarten samenhangt. Daar sedert de vestiging der Blanken aan de Kaap het grove werk steeds door slaven en later door gehuurde inboorlingen gedaan is en wordt, bestaat er in Zuid-Afrika geen eigenlike klasse van blanke handarbeiders. „His (d.i. des Kaffers) mere existence makes of every white South African an aristocrat .... There is no labouring class with wants to set the social machine going full speed", aangezien — om de redenering der schrijfster kort samen te vatten — de Kaffers zo weinig behoeften hebben. Wat bovendien de immigratie van blanke handarbeiders in de weg staat is, dat: „A white man in South Africa cannot, as he might in America, work beside a black man, still less can he work under a black man".

Op grondige wijze behandelt schrijfster dit zo belangrijke onderwerp, waarbij ik echter hier niet langer mag stilstaan.

De beschrijving, die zij van de voornaamste steden in Zuid-Afrika geeft, zoals Kaapstad, Pretoria, Johannesburg, Bloemfontein enz. is zeer kentekenend en getuigt ook van haar persoonlike en nauwkeurige waarneming en onbevangen kijk op dingen en personen.

Zeer interessant zijn ook haar karakterschetsen van mannen als Botha, Smuts, Hertzog, Rhodes e.a. Uit deze karakterschetsen spreekt een grote mate van mensenkennis en een onbevangenheid en onpartijdigheid van oordeel, niet gewoon in de meeste beschrijvingen en oordeelvellingen over Zuid-Afrika en Zuid-Afrikaanse personen, inzonderheid door Engelsen.

Uitvoerig tekent schrijfster ook het karakter, de leefwijze, woninginrichting enz. van de Afrikaners, de Engelsen die van overzee zijn gekomen, de in Zuid-Afrika geboren Engelsen, de Kleurlingen (basterds), de Inboorlingen (Kaffers) enz., alles getuigende van langdurige en zorgvuldige waarneming en nauwgezette beoordeling.

Hetzelfde geldt van de beschrijving van het land en het klimaat van Zuid-Afrika, een hoofdstuk, dat vooral ook voor de aanstaande bezoeker van dat land van belang is. Wat haar beschrijving van het klimaat betreft, komt het mij voor, dat Mrs. Millin meer in de Oostelike provinciën der Unie dan in de Westelike vertoefd heeft.

De schrijfster geeft ook een verklaring van wat iedere Europeër, die enige tijd in Zuid-Afrika vertoefd heeft, opvalt, nl. dat „There is less difference between the way poorer or richer people live in South Africa than there is in England. (Dit geldt ook wel voor andere landen). The poorer people live above what is customarily considered their station, and the richer people, since there are not enough of them to form an exclusive class, have to accommodate themselves to the standards of their less well-to-do associates. It is accordingly a society without a wide range and with demarcations not so clearly defined as in other countries. The less well-placed person may, quite reasonably, be linked by a common friend to someone in better circumstances. And, in this way

habits and traditions are passed from one to another. But what chiefly accounts for the interlacing of the social lines in South Africa is, again, the fact of the black man. That, immediately, except in the case of the Poor White, who falls outside ordinary discussion, compels a certain standard in the white man. And then the gulf between black and white is so wide, so terrible and irreducible, that, by contrast, no other division seems of fundamental consequence".

In schrille tegenstelling met de algemeene welstand van de blanken is het bestaan van het steeds toenemend en onrustbarend aantal „arme blanken", mede een van de grote problemen, waarvoor de Zuid-Afrikaanse staatsman zich geplaatst ziet.

Ook dit vraagstuk wordt door schrijfster uitvoerig en grondig behandeld en ook hiervan ziet zij als een der hoofdfaktoren de aanwezigheid van de „black man" in Zuid-Afrika.

Deze haar opvatting illustreert schrijfster met een karakteristieke vergelijking van de Zuid-Afrikaanse maatschappij met de rivier, die door een groot deel van Zuid-Afrika stroomt, de Vaalrivier, in de volgende woorden: „The thick dark river that is called the Vaal River, and that runs through lands of gold and diamonds and platinum, and shines molten under a burning sun, has a black, rocky bed that lies under the moving waters like a secret beneath a pleasant life. At the bottom of existence, as it flows onward in South Africa, there is always the black man". En dan gaat de schrijfster voort: „Why have women not the vote in South Africa? Why is there this Poor White problem? Why do white boys leave school annually without the prospect of hope or employment? Why, with a white population of a million and a half in a great land barely scratched, can South Africa not freely encourage immigration? The answer to these questions and a hundred others is „The Black Man"

De vele *Why's* worden in het hoofdstuk, dat met de aangehaalde zinnen aanvangt, uitvoerig behandeld en toegelicht.

Doch ik meen reeds genoeg gezegd en aangehaald te hebben om de lezer te doen zien, dat dit werk van Mrs. Millin — zij heeft er, blijkens een opgave van de uitgevers vóór in het boek, verscheidene geschreven — alleszins ter lezing kan worden aanbevolen, vooral voor hen, die Zuid-Afrika wensen te bezoeken of zich daar te vestigen.

Haarlem. N. Mansvelt.

J. Ph. Duyvendak, Het kakean-genootschap van Seran. Almelo, W. Hilarius Wzn. 1926. (Leidsche diss.)

Een onderzoek naar de oorspronkelijke beteekenis van het kakean-genootschap brengt terstond in aanraking met verscheidene andere problemen. De leden van dezen geheimen bond zijn tevens de gezamenlijke volwassen mannen van de groep der getatoeëerde Patasiwa; en dus moet de vraag gesteld worden wat de zin is van de indeeling der Seranneesche bevolking in Patasiwa hitam, Patalima en Patasiwa poeti, — een indeeling, die los over de wezenlijke stamgroepeering heengaat, in de huidige samenleving geen functie meer vervult, en niettemin onverzwakt blijft voortbestaan. En, aangezien de mogelijkheid, dat de kakean van elders is ingevoerd, herhaaldelijk ter sprake is gebracht, en overeenkomst speciaal met Melanesische verschijnselen ook niet te loochenen is, kan de onderzoeker zich niet opsluiten binnen een eng ethnographisch gebied, maar zal hij ook de algemeene vraag, welke factoren er liggen achter het zoo verbreide instituut der geheime mannenbonden, niet onbesproken kunnen laten.

Het proefschrift van den heer D. onderscheidt zich door zijn methode op zeer gelukkige wijze van vroegere literatuur over dit onderwerp. Inziende dat, voor een doeltreffende bespreking, het genootschap beschouwd moet worden in het kader van de geheele maatschappij-ordening, verwijst schr. allerlei dat aan anderen allereerst belangrijk is toegeschenen (o.m. de losse beweringen aangaande een sterken Melanesischen invloed in het W. van Seran; en evenzoo de, beter gefundeerde en in geheel andere richting wijzende, uitkomsten van linguistisch onderzoek) voorloopig naar het tweede plan. Zijn eerste doel is recht te doen aan de vraag of het genootschap een bijkomstig verschijnsel is dan wel een essentieel bestanddeel in de samenleving, en hij begint daarom met een uitgebreid onderzoek van de sociale organisatie, eerst van de bevolking van het eiland in het algemeen, later in het bijzonder van het kakean-gebied. Hoewel nu de beschikbare gegevens vrij verward zijn en soms ontoereikend, slaagt schr. in zijn eerste hoofdstukken er toch in een aannemelijk beeld te ontwerpen van de voornaamste aspecten van de Seranneesche beschaving, en hij toont aan, dat de P.s. hitam in cultureel opzicht niet wezenlijk verschillen van de andere groepen, en tevens dat de kakean organisch past in het sociale systeem. Wel beschouwd bepaalt zich het onderscheid tusschen het P.s. hitam-gebied en de rest van het eiland hiertoe, dat veel wat elders vlottender bleef en onuitgesproken gold, in het W. scherper relief heeft gekregen. De neiging om een bepaalden levensstaat te beschouwen als een gesloten geheel is niet het uitsluitend kenmerk van het kakean-district; en de uitgebreide initiatie-riten die, onder de P.s. hitam, de opname der jongelieden in den kring van het genootschap begeleiden, zijn eveneens niet zonder hun (zwakkere) weerga in het centrum en het O. van het eiland.

In het derde hoofdstuk, de „poging tot reconstructie", gaat schr. betoogen dat de P.s. hitam geen willekeurig bijeengeraapte groep is, maar een oude, organische stam-afdeeling. Hij betrekt hiertoe ook gegevens van de Kei- en Tenimber-eilanden in zijn onderzoek, en wijst op verschijnselen (de traditioneele, als natuurlijk voorgestelde rivaliteit tusschen Patasiwa en Patalima; resten van classificatie volgens deze beide groepen; huwelijksregelingen, alleen te verklaren uit het beperkt cross-cousin-huwelijk) die tot de conclusie voeren, dat wij voor deze geheele eilandengroep te denken hebben aan een oude tweedeelingsmaatschappij, en dat de indeeling der Seranneesche bevolking in „negen-stammen" en „vijf-stammen" op eenigerlei wijze verband moet houden met de exogame stamhalveering. Hoe wij ons dit verband te denken hebben, is echter niet zoo gemakkelijk vast te stellen.

Het materiaal, dat schr. hier ten dienste stond, bepaalt zich vrijwel uitsluitend tot twee Keieesche volksspelen, waarvan bovendien de details onvoldoende bekend zijn. Voor wie met dergelijke materie vertrouwd is, zal intusschen schr.'s vernuftig betoog, dat het ook hier weer de stam is die het tooneel vormt der spelbewegingen en dat

deze spelen teruggaan op een verdeeling van den stam in resp. 5 en 9 groepen, voldoende overtuigend zijn. Oerlima en Oersiwa beteekenen voor schr. twee verschillende phasen der stam-organisatie, hetgeen tevens een verklaring aan de hand doet van het, niet tot Seran bepaalde, feit dat de groep der Oersiwa die der Oerlima omvat houdt. Een eigenlijke sociale tweedeeling zijn zij dus niet (want aan den eisch der exogamie kon *binnen* elk der beide groepen worden voldaan), maar wel moet op den duur deze tegenstelling trekken van de oude, orthodoxe tweedeeling hebben aangenomen.

Een slot-paragraaf brengt een onderzoek naar het verband van de Melanesische genootschappen met de maatschappij-organisatie, mede om uit te maken of inderdaad deze bonden zich hebben ontwikkeld uit totemistische stam-riten. Hier was het voorzeker niet het goedbewerkte materiaal, dat schr. ontbrak; de beperking die in dit belangrijke deel van zijn onderzoek al te zeer voelbaar is, heeft hij zichzelf opgelegd. Het blijkt, dat overal een vast, genetisch verband bestaat tusschen de geheime genootschappen en de sociale tweedeeling, hier en daar tevens correspondentie tusschen het aantal rangen, die in een genootschap worden onderscheiden, en het getal der groepen, waarin de stamhelften zijn onderverdeeld. Dat de sacrale clubs de traditioneele, totemistische kenmerken beter vasthielden dan de profane maatschappij, is niet verwonderlijk; Rivers' stelling dat de genootschappen in Melanesië zouden zijn geïmporteerd door totemistische immigranten, die daar in contact kwamen met een niet-totemistisch volk, dat de stamhalveering kende, is onnoodig en onjuist. — Naar Seran terugkeerende, besluit schr., dat ook de kakean opgebouwd is als eén sacrale organisatie van den in twee helften verdeelden stam, wat dan ook precies onder dezen stam begrepen moge zijn ten tijde van de consolidatie van het genootschap. Tevens postuleert hij voor Seran een vroeger totemisme, al zijn de thans daarop wijzende gegevens slechts zwak en weinig talrijk. Wellicht had hij in dit verband nog eens de vroeger (blz. 80) gememoreerde mededeeling van Deninger kunnen vermelden, dat de westelijke P.siwa wel worden genoemd P.s. seleti (= bij), die van het Manoesela-gebied: P.s. maloe (= vogel).

Alleen de hoofdzaken werden hier aangestipt, maar ook zóó zal het belang van deze dissertatie duidelijk zijn geworden. Zijn eerste doel, „het voor Seran voorhanden materiaal in bruikbaren vorm neer te leggen voor verder onderzoek", is schr. ver voorbijgestreefd; ons inzicht in de kakean en wat daarmee samenhangt is zéér verhelderd, en de geestelijke cultuur van dit deel van den Archipel zal velen in ander licht verschijnen. En over de vraagstukken die nog overblijven, kan eerst thans in redelijke taal worden gesproken.

Leiden. W. H. Rassers.

Lichtdrucke nach althochdeutschen Handschriften .... Herausg. v. **G. Baesecke.** Halle, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 12).

Achter het woord Handschriften staat op den titel nog: Codd. Par. Lat. 7640, S. Gall. 911, Aug. CXI, Jun. 25, Lobcow. 434. Dat is voor ervaren Germanisten wellicht wel heel duidelijk. Maar den meesten die het werk in handen krijgen, zal het, naar ik vrees, aanvankelijk onbegrijpelijk zijn. Het Vorwort van prof. Baesecke — één enkele bladz. — geeft ook al niet veel inlichting. In hoofdzaak lezen wij er uit dat het gaat om de „Keronische Sippschaft". Dat wijst ons althans het goede spoor, nl. naar het oeroude Duitsche taalmonument, het zoogen. Keronisches Glossarium dat tegenwoordig het best bekend is in de uitgaaf van „Die althochdeutschen Glossen" v. Steinmeyer u. Sievers. In het 4e deel van dat reuzenwerk kan men inderdaad de noodige inlichting over de thans afgebeelde hss. vinden, ofschoon ook daar nog niet zonder moeite. Want dat men Aug. moet zoeken onder de beschrijving der glossenhss. in de bibl. te Carlsruhe, ligt toch niet bepaald voor de hand, evenmin als Jun. te zoeken onder Oxford, of Lobcow onder Praag. Dit laatste hs. heeft betrekkelijk niet veel glossen: het is een palimpsest s. IX/XIII met een verkort Keron. gloss. Maar het oorspronkelijke schrift is bijna overal nagenoeg onleesbaar en het facsimile zal weinig hulp kunnen geven. Het is dan ook meer als curiositeit te beschouwen.

De hoofdzaak der publicatie is het prachtige oude glossarium in het hs. te Parijs, op 20 blzz. in zijn geheel gereproduceerd zoover het nog bestaat, van A tot Infandum. Het is een hoogst merkwaardig, aanvankelijk geheel Latijnsch glossarium, waarin dus elk Lat. woord door een ander Lat. woord verklaard wordt. Met eene andere, kleinere letter is boven elk woord de Duitsche glosse geschreven. De vraag waarover vroeger veel meeningsverschil heerschte, of het hier het origineel geldt, kan men thans, met het facsimile voor zich, gemakkelijk in negatieven zin oplossen, waar b. v. pl. 4 kol. 2 staat: Are altare churnit, met erboven in kleinere letter: edo chorn, terwijl het blijkbaar geheel in kleinere letter moest luiden: edo chorn churnit, als vertaling van het in den Lat. tekst volgende: ebi (ubi) granum trituratur.

Voor de studie der glossen is de afbeelding van zulk een oud hs. zeker van uitnemend belang. Daarbij is hier voor palaeographische onderzoekingen en oefeningen kostelijk materiaal bijeengebracht, ook door de specimina uit de andere verwante hss. In het Oxfordsche hs. Jun. 25 vindt men b. v. de merkwaardige 9de-eeuwsche Murbacher (Latijnsche) Hymnen met de Duitsche interlineaire vertaling. Van alle afgebeelde hss. lijkt het oudste, nog uit de 8e eeuw, S. Gall. 911 waaruit belangrijke proeven medegedeeld worden. Een voordeel van zulke afbeelding is ook dat de aandacht kan vallen op allerlei dat anders niet bekend wordt. Zoo b. v. pl. 23, 3 een geteekende initiaal O, versierd als een groote en kostbare geslepen steen, die in boekdruk natuurlijk niet duidelijk afgebeeld zou kunnen worden.

De lichtdrukken zijn fraai uitgevoerd en verdienen allen lof, behalve pl. 22, 4 waar een groot gat in het hs. aan de achterzijde met wit papier had moeten worden afgedekt. Thans komt het schrift van het volgende blad daar door te schijnen, hetgeen voor iuniores verwarrend kan werken.

In menig opzicht is er alle reden tot dankbaarheid voor het hier gebodene. En daarbij mag men nog wel extra dankbaar zijn voor den uiterst lagen prijs waarvoor het geboden wordt: een folio portefeuille met 38 fraaie lichtdrukken voor slechts 12 Mark. Het lijkt haast ongeloofelijk!

Leiden. S. G. de Vries.

SCHOOLBOEKEN.

Deutsche Lauttafel nach **Professor Dr. Paul Menzerath.** Beiheft mit verkleinerter Lauttafel. Bonn, Marcus & Weber. (Pr. M. 0.75).

In deze Lauttafel zijn de klanken naar hun eigenschappen ingedeeld en met hun phonetisch teeken volgens het systeem der „Association phonétique" in verschillende vakjes weergegeven, waarbij van drie kleuren gebruik wordt gemaakt. De indeeling geschiedt naar het systeem Viëtor, van wiens bekende tabellen deze zich onderscheidt door grootere uitvoerigheid.

Het Beiheft bevat een „schematischen Durchschnitt der Sprachwerkzeuge des Menschen", een goede afbeelding; verder kan men het een kleine phonetica noemen met verscheiden voorbeelden voor elken specialen klank.

Het geheel kan nuttige diensten bewijzen aan hen, die voor een Duitsche akte studeeren. We zouden echter den gebruikers van het Beiheft willen raden, de scherpe indeeling der vokalen en diphthongen, naar hun quantiteit, in drie groepen: l a n g, h a l f l a n g en k o r t, niet over te nemen, maar te blijven bij de oude, beproefde in l a n g en k o r t, zooals ze ook wordt aangegeven in de woordenboeken van Viëtor en Siebs.

Leiden. J. V e r w e r.

J. Kooistra and J. H. Schutt, A New Reader. First part. 2nd edition. Second part. 2nd edition. Groningen, Wolters. (Pr. *f* 1.25 en *f* 1.50).

Bij de uitmuntende Grammatica's die deze twee heeren eenige jaren geleden hebben samengesteld vormen deze twee Readers een waardig Supplement. Zonder veel moeite begint de leerling na enkele maanden te genieten van de aardige versjes, kleine anecdoten, daarna wat meer samenhangende verhalen; en zoo is, aan het einde van het eerste jaar, zijn woordenkennis al heelwat vermeerderd, bijna zonder dat dit hem moeite kostte, dank zij de woordenlijst aan het einde van elk verhaal. In the second part wordt dit op dezelfde wijze voortgezet. Wij kunnen niet anders doen dan de heeren Kooistra en Schutt hulde brengen voor hun uitstekend werk.

Leiden. C h r. K o k.

Dr. P. Geyl and Dr. E. Kruisinga, England in the Nineteenth Century. Volume I (1815—1860), Volume II (1860—1901). (Selections From English Literature no. 8—9). Utrecht, Kemink & Zoon. (Pr. p. dl. geb. *f* 1.95).

In bovengenoemde 2 deeltjes bieden de bewerkers ons iets geheel anders dan wij gewoon zijn te ontmoeten in „Selections", „Gleanings", „Extracts" enz. Uit verschillende Romans en Geschiedkundige werken vinden wij hier stukken die de leerlingen het een en ander laten zien van wat er in Engeland in de 19e eeuw gebeurd is, zoowel op politiek als sociaal gebied.

En juist omdat de aandacht zich meer concentreert op de vooraanstaande personen van dien tijd, krijgen deze boekjes zulk een buitengewone bekoorlijkheid. Stukken voor schriftelijke vertaling vindt men er in overvloed, zoodat het overzetten van allerlei onsamenhangende stukken kan vervallen. Bovendien heeft het lezen van deze werkjes dit groote voordeel dat de leerlingen een beteren kijk kunnen krijgen op den aard van het Engelsche volk, zijn bizondere inzichten, goede en minder goede eigenschappen, kortom op alles wat den vreemdeling zal helpen om deze natie beter te leeren begrijpen. Een fragment uit Hardy's: „The Dynasts" over den vooravond van den slag bij Waterloo, vormt een gelukkig begin, terwijl een waardig en indrukwekkend slot wordt gevormd door de begrafenis van Koningin Victoria, ontleend aan Galsworthy's: In Chancery[1]).

Of het zoo gegeven beeld wel altijd even juist is zullen we liever in het midden laten. Het niet vermelden van Krüger's Ultimatum aan Engeland bij het begin van de „Boer-War", belet ons b. v. een inzicht te krijgen in de houding van de Oppositie in het Lagerhuis.

Dit zijn echter overwegingen die bij de waardeering van het boek nauwelijks kunnen meetellen.

Mijns inziens lijdt het geen twijfel of deze twee deeltjes zullen spoedig algemeen op Gymnasia en Hoogere Burgerscholen in gebruik zijn.

Leiden. C h r. K o k.

De redaktie ontving van de *Eclogae graecolatinae*, die de firma T e u b n e r (Leipzig-Berlijn) het licht doet zien, de volgende nummers: n°. 4 (T. L u c r e t i u s C a r u s, *de rerum natura in Auswahl herausgegeben von* Dr. W. S c h ö n e, 2de ed.), n°. 11 (*Aus Renaissance und Reformation II, herausgegeben von* W. K r a n z *und* R. S c h o t t l ä n d e r), n°. 13 (*Aus Renaissance und Reformation III, herausgegeben von* R. S c h o t t l ä n d e r III), n°. 39 (*Algriechischer Humor II, herausgegeben von* E. G r ü n w a l d). De prijs van elk deeltje is M. 0.80. Men zie *Museum* XXXII, kol. 197 en XXXIV, kol. 52, kol. 164.

De firma J. M. M e u l e n h o f f te Amsterdam gaf uit, als no. 6 van haar serie *My first collection, The Settlers at home by* H. M a r t i n e a u, *adopted for beginners by* W. J. K l a v e r.

Bij de firma W o l t e r s (Groningen, den Haag, 1927) verscheen het tweede deeltje (*Nederlandsch—Fransch*) van *Fransche Vertaaloefeningen* door D. d e L a n g e en W. S t r u i k. Prijs *f* 1.—.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van 3 tot 7 Julie 1926 werd te Göttingen een „altphilologischer Ferienkurs" gehouden. In het vierde deel van de uitgave getiteld *Neue Wege zur Antike* (Leipzig—Berlin, B. G. T e u b n e r, z. d. [1927], pr. 5 Mark) zijn de voordrachten opgenomen die deze cursus vormden. De sprekers en de onderwerpen waren: R. R e i t z e n s t e i n, *Tacitus und sein Werk*; W. A. B a e h r e n s, *Sallust als Historiker, Politiker und Tendenzschriftsteller*; F. K o e p p, *Germanenkämpfe in der römischen Kunst*; U. K a h r s t e d t, *Die Grundlagen und Voraussetzungen der römischen Revolution.*

Van Dr. L e c o u t e r e's *Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch*, vroeger in 't *Museum* (XXIII, 321; XXX. 109) besproken, is thans bij de fa W o l t e r s te Groningen en den Haag en de Z u i d n e d e r l a n d s c h e D i a l e c t c e n t r a l e te Leuven een derde druk verschenen, bewerkt door

---

[1]) Dat met „Superior Dosset" de groote boterwinkels met hun waren uit Dorsetshire worden bedoeld, zal den samenstellers nu zeker al wel bekend zijn.

Dr. L. Grootaers, die tal van verbeteringen aanbracht en het boek bijwerkte. De prijs bedraagt ƒ 4.90 geb.

Van wijlen Dr. Verdam's *Middelnederlandsch Woordenboek* is afl. 23 van dl. IX verschenen (= afl. 6 van de voortzetting door Dr. F. A. Stoett); ze bevat 2 vel (*winnen-wisschen*) van den tekst, 1 vel van de „Bouwstoffen", en 1 vel van „Verdam's tekstcritiek" d.w.z. een lijst van emendaties van mnl. geschriften zooals die in het woordenboek verspreid te vinden zijn; de beide laatstgenoemde gedeelten zijn bewerkt door Dr. W. L. de Vreese. (Uitg. Mart. Nijhoff, Den Haag).

Van het bekende werkje van P. Roorda, *De Klankleer en haar practische toepassing* is bij de fa Wolters te Groningen en den Haag een zesde, herziene, druk uitgekomen. Het boekje kost geb. ƒ 4.75.

SCANDINAVISCHE BIBLIOGRAPHIE.

Ons werd een afdruk gezonden uit de *Acta Philologica Scandinavica*, bevattende een bibliographie der scandinavische philologie over 1925/26, met verzoek in ons blad bekend te maken, dat zij die in de twee voorafgaande halve jaren over onderwerpen op het genoemde gebied hebben geschreven, uitgenoodigd worden een kort overzicht te zenden aan prof. dr. Johs. Brøndum-Nielsen, Gl. Vartovvej 20, Hellerup, Copenhagen. Die overzichten kunnen in een scandinavische taal, het Fransch, Engelsch of Duitsch geschreven worden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neophilologus, XII, 4: H. Logeman, Etymologie en Classicisme. — J. L. Cardozo, Ma Mère l'Oie: *Aue* (= *Auca*) ou *Ave* (= *Avi*) ? — A. Zijderveld, De humanist Montaigne. — E. Alker, Psycho-Analyse und Litteraturwissenschaft, II. — G. Stijfhoorn, Hamlet III. — S. A. Krijn, Snorri Godi. — Boekbespr. — Korte aankond. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. T. en Letteren, XV, 3: D. A. Stracke, Uit het leven v. d. H. Gerlach. — E. Alker, Bemerkungen über „Das Buch der Rügen". — Boekbespr. — Kleine meded.

Engl. Stud., IX, 4: W. v. Doorn, How It Strikes a Contemporary, N.S. VI. — E. Kruisinga, Contrib. to Engl. Synt., XVII. — L. J. Guittart, Dutch a. English Intonation. — Notes a News. — Rev. — Current Letters a. Philol. — Brief Mention. — Bibliogr. — Transl. Suppl.

Bijdragen vaderl. Gesch., 6de R. V, 3/4: Geyl, Belgicistische geschiedschrijving. — Hettema, Route van prins Willem I in 1572. — Trosée, De verongelukte en de mislukte oorkonde der Unie van Utrecht. — Elias, Schetsen, XV. — Nederl. Hist. Literatuur.

Tijdschrift voor Gesch., 42, 3: Eekhof, Flud van Giffen. — Thiel, Boeotische staatsinstellingen. — Van de Graft, Regisseursboek van Bergen. — Geest, Daniel Jonctijs. — Van der Pot, Gesch. der staatsleer.

Studiën, CVIII, Juli: In memor. P. J. v. Rijckevorsel. — A. Reichling, Over den grondslag v. liter. crit. en liter. wetenschappen. — E. Hüffer, Hebben de dieren bewustzijn ? I. — L. de Jonge, Naar Rome, V. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Aug.: J. v. Ginneken, Bij het 100e lustrum der Leuv. Univ. — E. Hüffer, Hebben de dieren bewustzijn ? II. — A. J. M. v. Dal, De problemen v. d. mod. student. — G. Lamers, Uit de paedag. liter., II. — L. de Jonge, Naar Rome (slot). — Dingen v. d. Dag.

Sept.: J. Kroon, Rondom de bijbelkritiek. — P. v. d. Scheer, Naar aanleiding van een dissertatie over het Saint-Simonisme. — E. Hüffer, Hebben de dieren bewustzijn ? (slot). — H. Robbers, Het vijfde congres van Velehrad voor de Hereeniging der Kerken. — H. Duurkens, Calderons „Gran Teatro del Mundo" te Godesberg. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Andreae, Juvenile Literature: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Knippenberg).
Dahlgren, Louis de Geer: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Van Praag).
Desmarez, Colonisation franque: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Tenhaeff).
Drijver, Mozaiek: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Knippenberg).
Eerste schipvaart, II: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Burger).
Holwerda, Nederl. vroegste geschiedenis: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Tenhaeff).
Japikse, Resol. St. Gen. IX: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (E. v. Gelder).
Kramers-Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Stud. CVIII, Sept. (v. Ginneken).
Lijsen, Grotius: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (E. v. Gelder).
Mansvelt, Gesch. der Ned. Handelm. II: Tijdschr. v. Gesch. 42,3 (De Boer).
Prins, Reis van de St. Carolus: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Burger).
Ras, Börne und Heine: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Speekman).
Wille, Dullaart: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Knippenberg).
Te Winkel, Ontwikkelingsgang: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Persijn).
Wittermans, Rozenkruisers: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (E. v. Gelder).
Wolters, Beatrijs: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Knippenberg).
Zuidema, Wonder der H. stede: Tijdschr. v. Gesch. 42, 3 (Van Dillen).
Zwager, Ben Jonson: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 3 (Knippenberg).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Vestalis*, quod fecit Hermannus Weller Ellwangensis.

Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edi poterunt idque hoc ordine:

Prope Galaesum. — *Arvernus.*

Ab auctoribus carminum quibus inscribitur: *Prope Galaesum* et: *Arvernus* petimus ut scidulae aperiendae veniam dent.

ADVERTENTIËN

ADVERTENTIËN